

Міністерство освіти і науки України
Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля

Н. П. ПАШИНА

**ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В
УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

М о н о г р а ф і я

Луганськ
Видавництво «Ноулідж»
2013

УДК 321.7
ББК 66.2 (4Укр)
П 22

*Рекомендовано Вченою радою
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
(Протокол № 8 від 26 квітня 2013 р.)*

Науковий консультант – О. В. Новакова, професор кафедри політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, доктор політичних наук, професор.

Р е ц е н з е н т и

Горбатенко В. П. – доктор політичних наук, професор, заступник директора Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

Картунов О. В. – доктор політичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри суспільних наук Університету економіки та права «КРОК».

Татаренко Т. М. – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри агробізнес та управління соціально-економічними системами Луганського національного аграрного університету.

Пашина Н.П.

П 22 Формування політичної ідентичності в умовах демократичної трансформації українського суспільства: Монографія / Н.П. Пашина. – Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2013 – 416 с.

ISBN 978-617-579-835-5

Монографія присвячена аналізу стану політичної ідентичності в сучасному українському суспільстві як реальності і як наукової проблеми. Використання системно-факторного аналізу дозволило виявити змістовну модель політичної ідентичності в сучасній Україні, визначити основні протиріччя політичної ідентичності українців, природу, чинники та регіональні особливості її формування. Показано взаємозв'язок між демократичною трансформацією суспільства та формуванням колективної загальнодержавної ідентифікації громадян. Представлена стратегія становлення колективної загальнодержавної ідентичності на основі демократичної консолідації українських громадян.

Видання адресоване політологам та соціологам, філософам та історикам, науковцям, викладачам, студентам, всім, кого хвилює сучасне та наступне українського суспільства.

УДК 321.7
ББК 66.2 (4Укр)
© Н.П. Пашина, 2013
© Вид-во «Ноулідж», 2013

ISBN 978-617-579-835-5

*Моим родителям,
с большой благодарностью и любовью
посвящается эта книга*

ВСТУП

ВСТУП.....	5
Розділ I. КОГНІТИВНІ АСПЕКТИ ФЕНОМЕНУ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	15
1.1. Еволюція наукових підходів до розуміння категорії «ідентичність»	15
1.2. Формування концепту політичної ідентичності.....	32
1.3. Політична ідентифікація як ресурс демократичної трансформації суспільства	67
Посилання	88
Розділ II. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	99
2.1. Методологічний інструментарій аналізу політичної ідентичності	99
2.2. Категоріальні параметри політичної ідентичності	121
2.3. Демократична трансформація суспільства та формування державницької ідентифікації громадян	151
Посилання	167
Розділ III. РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПЕРІОД ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ФАКТОРНИЙ АНАЛІЗ	178
3.1. Політико-правові фактори формування політичної ідентичності	178
3.2. Рівень консолідації суспільства щодо цілей суспільно-політичного розвитку.....	205
3.3. Мовно-символічні виміри політичної ідентичності	229
Посилання	258
Розділ IV. СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	273
4.1. Політика ідентичності як інструмент формування демократичної консолідації суспільства.....	273
4.2. Соціально-політичні механізми формування державницької ідентифікації громадян.....	299
4.3. Мас-медіа у процесі становлення державницької ідентичності	324
Посилання	349
ВИСНОВКИ	361
БІБЛІОГРАФІЯ.....	374

Дії людей – найкращі перекладачі їх думок
Д. Локк

*Не все збувається, чого душа хотіла,
І шлях не короткий від задуму до діла.*
Мольєр

ВСТУП

Інтерес до даної теми не є ситуативним і кон'юнктурним. Він обумовлений самим життям і особливостями розвитку сучасної України. Більш ніж двадцять років існування незалежної української держави, на жаль, не привели до консолідації та солідарності українського суспільства з багатьох найважливіших доленосних проблем його розвитку. Які основні причини і хто в цьому винен? Об'єктивні труднощі трансформації та глибока соціально-економічна та політична криза, яка перманентно загострюється і виводить людей на Майдани? Поліетнічність і соціокультурна різномірність українського населення, сформована історичними реаліями, яка проявляється в особливостях регіонального менталітету і політичних уподобаннях? Зростаюча соціальна прірва між багатими і бідними і крах невиправданих надій на швидке зростання добробуту та якості життя? Чи цілеспрямована діяльність політичних еліт, які все активніше використовують для своїх корисливих політичних цілей наявні суперечності в українському суспільстві? А може основну роль у небезпеці «розриву» українських територій відіграють інтереси Заходу і Сходу, які розглядають Україну як сферу своїх геополітичних інтересів?

Швидше за все, відповіддю на всі ці питання буде: це все має місце бути в сучасній Україні. І це все, що виключає однозначність і спрощеність успішних рецептів консолідації українського суспільства, ускладнює завдання розробки проектів і моделей його згуртування .

Проте завданням політичної науки, на відміну від ситуативних, амбітних політичних рішень, є пошук шляхів виходу з суспільно-політичної кризи, розрахованих не тільки на «тут і зараз», а й на перспективу розвитку українського

суспільства. Необхідно враховувати, що суспільний організм є настільки складною живою системою, що не може змінитися в одну мить, оскільки демократичні перетворення повинні бути не тільки інституалізовані, але, найголовніше, повинні усвідомлюватися більшою частиною населення. Кардинальні суспільні зміни пов'язані не тільки з утворенням нових політичних демократичних інститутів, але й з їхньою ефективністю, їхнім впливом на конкретні долі мільйонів людей зі своїми проблемами і можливостями знайти себе в новому демократичному суспільстві і прийняти його. Як показує суспільна практика, український шлях до демократії виявився непрямоїнійним і набагато більш тернистим, ніж це уявлялося на початку демократичних реформ. Він супроводжується глибокою системною громадською кризою і кризою політичної ідентичності українських громадян.

Криза ідентичності періодично характерна для всіх сучасних держав, тому що будь-який новий виток суспільного розвитку супроводжується трансформацією суспільної свідомості, відходом старого, віджилого і розвитком нового. Проте криза ідентичності в громадських системах, які стабільно розвиваються, хоч і хвилює суспільство, державу і політичну еліту, однак не представляє значної загрози для суспільної системи в цілому. Вона пов'язана з корекцією соціальних ідентичностей щодо деяких сторін суспільного життя, не торкаючись основних ціннісних орієнтирів суспільства.

Криза ідентичності в системах, що трансформуються, особливо в її затяжному варіанті, несе реальну загрозу повернення до застарілих політичних форм та інститутів, зростання сепаратизму, аж до розпаду держави, громадянського протистояння і непокори. Вона є свого роду точкою біфуркації суспільного розвитку і може супроводжуватися тривалими і виснажливими для суспільства «війнами за ідентичність», може бути значною перешкодою суспільної стабілізації і єдності суспільства щодо цінностей і цілей його розвитку. Таким чином, «незручності з ідентичністю» в системах, що трансформуються, обумовлюють актуальність дослідження політичною наукою цього феномена.

В основі наукових розвідок автора лежить розуміння політичної ідентичності як найважливішого ресурсу суспільного розвитку, як каталізатора суспільних змін. Автор виходить із того, що процес політичної ідентифікації відіграє основну роль в об'єднанні зусиль людей для вирішення суспільно значущих завдань, у забезпеченні життєдіяльності політичних інститутів.

Тому основною метою дослідження стали: аналіз стану політичної ідентичності в сучасному українському суспільстві як реальності і як наукової проблеми; виявлення основних протиріч політичної ідентичності українців, природи і чинників їх формування; визначення перспектив і стратегії становлення колективної загальнодержавної ідентичності на основі демократичної консолідації українських громадян.

Для досягнення поставленої мети автором була вибудована наступна логічна схема дослідження. **Перший крок – це вивчення когнітивних аспектів феномену політичної ідентичності.** Оскільки категорія «ідентичність» є міждисциплінарною категорією, у соціогуманітарному знанні (філософії, психології, соціології, культурології, етнології та ін.) накопичено широкий пласт концептуальних підходів до її визначення.

Політологічний аналіз ідентичності наведено у роботах П. Бергера, Г. Беста, З. Брандта, М. Емерсона, Е. Еріксона, Ж. Дерріда, М. Кастельса, К. Касторіадіса, Е. Кемпбелла, Ф. Конверса, В. Лапкіна, Х. Лінца, В. Лота, Т. Лукмана, У. Міллера, Г. Міненкова, У. Мішлер, І. Нойманна, В. Пантіна, С. Перегудова, О. Попової, Т. Райсс, Р. Роуз, У. Сафрана, І. Семененко, Дж. Серлі, Е. Сміта, А. Степана, Д. Стоукса, Б. Страта, І. Тимофєєва, А. Турена, Ф. Фукуями, Ю. Хабермаса, С. Хантінгтона, Ф. Черутті та ін.

Аналіз розвитку концепту політичної ідентичності в зарубіжній і вітчизняній літературі дозволив авторові визначити основні напрямки в дослідженні політичної ідентичності, виявити найбільш актуальні акценти і тенденції. На основі визначення сутнісних домінант наукового пошуку автором запропонована власна періодизація розвитку концепту політичної ідентичності в науковій літературі.

Поряд з численними зарубіжними науковими роботами автор велику увагу приділяє аналізу **ові** концепту політичної ідентичності в роботах українських авторів: А. Астаф'єва, Т. Воропай, С. Горобчишиної, О. Добржанської, В. Землюка, Н. Земзюліної, О. Картунова, А. Колодій, Л. Нагорної, Г. Палій, Н. Паніної, Н. Пелагеші, М. Розумного, М. Степико, Ю. Тищенко, С. Шамари, Л. Шимченко та ін.

Аналіз показує, що в українській політичній науці сьогодні накопичено достатньо досвіду і знань у дослідженні політичної ідентичності. У той же час слід зазначити, що багато актуальних проблем політичної ідентичності ще не знайшли належної уваги серед українських дослідників, наприклад, вплив політичної ідентичності на демократичну трансформацію українського суспільства.

Тому наступним завданням вивчення концепту політичної ідентичності було дослідження політичної ідентифікації як ресурсу демократичної трансформації суспільства.

На основі аналізу робіт зарубіжних (Г. Алмонда, О'Доннела, Л. Даймонда, С. Ліпсета, У. Мішлера, Н. Монро, К. Поланьї, А. Пшеворського, Д. Растоу, Р. Роуза, Ф. Фукуями, С. Хантингтона, Ф. Шміттєра та ін.) та українських (С. Горобчишиної, О. Новакової, М. Степико, Ю. Тищенко, Ю. Шайгородського та ін.) вчених було зроблено висновок, що демократизація передбачає не тільки перетворення авторитарних структур і процедур **у** демократичні, але **й** безумовну підтримку з боку переважної більшості громадян демократичних перетворень, тобто консолідацію громадян навколо демократичних цінностей. Таким чином, політичну ідентифікацію громадян **з** демократичними інститутами, принципами і цінностями ми маємо розглядати як ресурс, фактор та умови демократичної консолідації суспільства.

Другим кроком досягнення поставленої мети було визначення методології дослідження політичної ідентичності.

Основною методологічною базою дослідження стали роботи зарубіжних та вітчизняних **учених**: А. Ахременко, П. Бергера, О. Габрієляна, Е. Гідденса, В. Горбатенка, С. Денисюка, Д. Істона, Т. Лукмана, Дж. Мангейма, Д. Неліпи, Ю. Плотинського, Р. Рича, А. Ройса, Ю. Сурміна та ін., в яких

представлене широке коло загальнонаукових та спеціальних методів і прийомів вивчення політичної ідентичності.

Аналіз складних процесів трансформації суспільства потребує переусвідомлення накопичених теоретичних та емпіричних знань про феномен політичної ідентичності. На думку автора, таку можливість надає системно-факторний аналіз формування та розвитку політичної ідентичності громадян в умовах трансформації суспільства. Застосування системно-динамічного методу в цілому і системно-факторного аналізу політичної ідентичності дає можливість дослідити існуючу на цей момент змістовну модель політичної ідентичності громадян України, визначити фактори та регіональні особливості її формування. Ефективність застосування саме цього методу дослідження визначається наступними міркуваннями:

По-перше, політична ідентичність становить систему, в основі якої містяться суспільно важливі цілі та цінності, навколо яких є можливим об'єднання абсолютної більшості громадян країни.

По-друге, політична ідентичність виступає складовою політичної системи суспільства та виконує надзвичайно важливу функцію – визнання та підтримки цінностей, що складають сутнісну єдність країни.

По-третє, на формування політичної ідентичності впливає система факторів, які необхідно враховувати для стратегічного планування її створення й підтримки.

Основою будь-якого дослідження є вивчення категоріального апарату. Сміслові характеристики основних понять і категорій виступають інструментом і критерієм у визначенні сутності досліджуваного явища та досягненні дослідницьких завдань. Тому велике значення автор приділяє аналізу співвідношень основних категорій дослідження, факторів і механізмів формування політичної ідентичності, її функцій і типів.

Проблема політичної ідентичності актуалізується в епоху криз і змін, вона стає об'єктом цілеспрямованого впливу держави, політичних еліт і груп інтересів. Основним завданням політики ідентичності в цей період є формування такої загальнодержавної ідентичності, яка б виявлялася не тільки в

колективному позиціонуванні **відносно** інших націй-держав як засади цілісності нації, але **й** як предмет згоди відносно уявлень **цього** співтовариства щодо суспільних цілей, принципів і цінностей. Саме в цьому сенсі політична ідентичність виступає як основа **та** як механізм суспільних трансформацій і є актуальною в контексті нашого дослідження.

Тому наступним етапом дослідження було визначення **взаємозв'язку між демократичною трансформацією суспільства та формуванням колективної загальнодержавної ідентифікації громадян.**

В умовах сучасного політичного та соціокультурного розвитку України найбільш перспективною є колективна модель *«державницької» політичної ідентичності на основі демократичних цінностей і «державницького» патріотизму.* На думку автора, **державницька ідентичність може бути визначена як ототожнення людини з національно-державною спільнотою, із цінностями, що визначають пріоритетність обов'язків та прав відносно інших членів цієї спільноти та держави.**

Це визначення виглядає більш коректним з огляду на те, що поняття «громадянська ідентичність» виступає, **здебільшого,** як категорія індивідуальна, а не колективна, яка пов'язана з певною соціальною роллю, позицією чи статусом. «Національна ідентичність» не має чіткого змісту без додаткового пояснення, які національні ознаки мають на увазі — етнічні чи політичні. Використання поняття «державницька», а не «державна» ідентифікація акцентує **увагу** на тому, що досліджується процес ототожнення громадянина не з державним апаратом або органами влади, а саме з державністю як соціально-економічною, політичною та соціокультурною спільністю людей, сформованої на певній території в результаті взаємодії різних громад (національних, етнічних, конфесійних тощо).

Саме поняття «державницької ідентичності», на думку автора, більшою мірою відповідає концепції територіального патріотизму, що була запропонована відомим українським мислителем В. Липинським. Сутність територіального патріотизму В. Липинський **вбачав** у пробудженні почуття солідарності та єдності всіх постійних мешканців української

землі, незалежно від їх етнічного походження, класової належності, віросповідання, соціально-культурного рівня.

Формування такого різновиду громадянської культури, ядром якого є державницька ідентифікація, здатне забезпечити суспільний консенсус щодо перспектив та критеріїв розвитку, зниження конфліктності політичного середовища та стабільний поступ українського суспільства.

Третім кроком дослідження став аналіз розвитку політичної ідентичності в період трансформації українського суспільства.

Було визначено три, на думку автора, найбільш значущі вектори дослідження розвитку політичної ідентичності в період трансформації українського суспільства: політико-правовий, вектор соціально-політичних цілей та цінностей і мовно-символічний вектор.

Базисною основою аналізу стану політичної ідентичності в сучасному українському суспільстві стали комплексні дослідження українських соціологічних центрів таких, як Інститут соціології НАН України, Центр Разумкова, Центр соціальних та маркетингових досліджень Социс, соціологічна група «Рейтинг» та ін. аналітичні матеріали українських та зарубіжних дослідників.

За допомогою системно-факторного методу було визначено особливості трансформації політичної ідентичності в сучасному українському суспільстві, виявлено основні параметри і форми прояву її кризи.

Криза політичної ідентичності в Україні супроводжується посиленням боротьби і конфліктністю ідентичностей, обумовлених об'єктивними і суб'єктивними факторами. Тому українська держава повинна цілеспрямовано формувати спільну ідентифікацію громадян шляхом заходів внутрішньої та зовнішньої політики. Проблеми формування загальних орієнтирів розвитку країни, їх актуалізація та агрегація в межах політичного курсу сьогодні, на думку автора, повинні стати провідним завданням публічної політики.

Четвертий крок дослідницького процесу автор вбачає у визначенні стратегії розвитку політичної ідентичності в сучасній Україні.

Головним завданням стратегії розвитку політичної ідентичності є демократична консолідація українських громадян. Потужним інструментом формування демократичної консолідації суспільства є політика ідентичності.

Політика ідентичності в демократичному суспільстві не виключає наявності безлічі ідентичностей, у тому числі політичних, які знаходяться в певній ієрархії значень для соціальних суб'єктів. Вона спрямована на створення фундаменту для узгодження різноманітних, диференційованих інтересів, основи колективної самоідентифікації суспільства.

Криза політичної ідентичності **й** домінування посттоталітарних трансідентичностей **у** сучасній Україні, актуалізують дискурс про існування потенціалу для формування консолідованої ідентичності в полікультурному та соціально розділеному українському суспільстві.

Дослідження досвіду політики ідентичності в сучасних консолідованих державах (США, Канаді, Індії, Австралії, Китаї та ін.) показує, що політика ідентичності в державах зі складною етнічною структурою може бути достатньо ефективною. Водночас, моделі політики ідентичності («плавильного котла», мультикультуралізму і навіть комунітаризму), які успішно застосовуються в різних країнах, не можуть бути повністю запозичені без урахування конкретних особливостей культурного і політичного розвитку українського суспільства.

Завданнями політики ідентичності української держави стає не тільки вирішення конфліктів ідентичностей, пов'язаних із соціокультурними, етнічними та мовними проблемами, а й вирішення таких проблем, як бідність, соціальна нерівність, соціальне відторгнення, які породжують не менш гострі конфлікти ідентичностей, негативно позначаються на іміджі держави і консолідації громадян навколо демократичних перетворень.

Тому, якщо мова йде про ідентичність не по «крові» і без примусу, а як про конструкт і на основі «визнання», вона повинна бути привабливою. Тобто політика ідентичності має бути спрямована на формування позитивного іміджу держави у всіх сферах її діяльності.

На думку автора, для подолання кризи ідентичності в Україні особливої актуальності набуває перспективне планування та програмне забезпечення політики ідентичності за участю держави, політичних партій, громадських організацій, ЗМІ та інших зацікавлених суб'єктів політичного процесу. Автором запропонована програма становлення загальнодержавної політичної ідентичності на основі суспільного консенсусу та демократичних цінностей.

Консолідована загальнодержавна ідентичність повинна мати громадянське наповнення і трактування, бути демократичною основою об'єднання безлічі ідентичностей, присутніх в українському суспільстві. На наш погляд, такою громадянською ідентичністю, яка враховує громадські соціокультурні та політичні умови сучасної України, є «державницька ідентичність».

Тому наступною ланкою дослідницького пошуку є визначення соціально-політичних механізмів формування державницької ідентифікації українських громадян.

Формування позитивної політичної ідентифікації громадян із державницькими цінностями потребує застосування системи внутрішньо- та зовнішньополітичних механізмів. Внутрішні механізми ґрунтуються, передусім, на модернізації типу ідентичності, переході від традиційної моделі до актуальної. Українська ідентичність не повинна розглядатися як чинник, що відокремлює етнічних українців від усіх інших представників українського соціуму. **Нова модель ідентичності потребує механізмів громадянської, а не етнічної інтеграції людей, об'єднання їх навколо усвідомлювання єдності державно-політичного та культурно-ціннісного простору.**

Перш за все, необхідно активізувати політико-правові механізми консолідації суспільства, підвищення довіри до політичних інститутів та їхньої діяльності, що ґрунтується на стабільності правового поля та верховенстві Основного Закону країни. Основними складовими консолідаційного процесу в Україні можуть стати розвиток громадянського суспільства, культури толерантності щодо гострих питань ідентичності, формування системи цінностей та світоглядних орієнтирів у вигляді єдиної державницької (а не державної) ідеології,

формування стабільного та позитивного іміджу держави та ін. Закріплення нових цінностей у масовій свідомості призведе до корекції критеріїв ідентичності, сконцентрує зусилля суспільства не на конфліктах, а на вирішенні суспільних завдань.

Політика ідентичності, спрямована на становлення державницької ідентичності в українському суспільстві, обов'язково повинна враховувати її медійний аспект. Для досягнення цієї мети автором розроблена стратегія політики ідентичності в мас-медійному просторі.

Державницька ідентифікація є найбільш актуальною для розвитку України в XXI сторіччі, оскільки демократичні перетворення не можливі без збільшення соціального капіталу суспільства шляхом розвитку самоорганізації на основі довіри та взаємодії різних соціальних груп і сегментів суспільства.

Слід підкреслити, що автор не претендує на вичерпне розкриття означених проблем, що стане мотивом для подальшого наукового осмислення і розробок зазначеної теми. На думку автора, тема політичної ідентичності вимагає постійного наукового моніторингу. Обумовлено це тим, що політична ідентичність є «живим», динамічним конструктом, який детермінується на кожній історичній фазі суспільного розвитку конкретним унікальним поєднанням політичних, економічних, соціокультурних та інших обставин і чинників.

Автор висловлює велику вдячність і щирю подяку науковому консультантові доктору політичних наук, професору Олені Вікторівні Новаковій за високу та сутєву професійну допомогу у визначенні наукових напрямків дослідження і редагуванні тексту, підтримку й увагу під час роботи над монографією.

Велику шану та щирю подяку автор висловлює докторові політичних наук, професорові Володимирі Павловичу Горбатенку, докторові політичних наук, професорові Олексію Васильовичу Картунову та докторові політичних наук, професорові Тетяні Миколаївні Татаренко за критичні зауваження, корисні поради та увагу.

Розділ I. КОГНІТИВНІ АСПЕКТИ ФЕНОМЕНУ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

1.1. Еволюція наукових підходів до розуміння категорії «ідентичність»

Становлення політичної ідентичності є актуальним завданням для країн демократичного транзиту. Виконання цього завдання є особливо важливим для України з огляду на наявність територіальної, етнічної, мовної та політико-ідеологічної диференціації суспільства. Потреба у формуванні нових політичних принципів інтеграції українського суспільства в межах єдиної концепції національної державності детермінує необхідність конструювання нової політичної ідентичності громадян.

Одним із найважливіших соціальних механізмів демократичної трансформації суспільства є процес політичного вибору особистості. Ключовим моментом цього вибору виступає політичне самовизначення (самоідентифікація), яке дає можливість суб'єктивно «вбудовувати» себе в політичну систему, усвідомлювати свої координати в ній, визначати свої інтереси і ставлення до інших політичних об'єктів і суб'єктів. Також на політичну поведінку впливає не тільки те, як людина конструює у своїй свідомості навколишній світ, які в неї у зв'язку з цим виникають оцінки, очікування, переконання, але й те, як людина визначає своє «Я».

Дослідження уявлень різних груп населення про своє місце в сучасному політичному житті, а також причин появи таких уявлень дозволить з'ясувати мотиви участі українських громадян у політиці й надати прогноз щодо перспективи політичного розвитку нашого суспільства в майбутньому.

Наукове дослідження проблеми ідентичності розпочалося у другій половині ХХ століття, хоча саме поняття ідентичності використовувалося вченими й раніше. Наприклад, близьким за змістом було поняття «базова особистість», яке застосовувалось А. Кардинером. Учений визначав його як манеру поводити себе, вступати у взаємозв'язок з іншими людьми. Упровадження в науковий обіг цього поняття, у свою чергу, було підготовлено

цілою низкою досліджень, основним предметом яких визначалось вивчення взаємовпливу особистості і групи. Поряд із цією категорією широко використовувалось поняття «референтної групи» Роберта Мертона. За допомогою цієї категорії ідентичність індивіда розумілась як результат особливо важливого для останнього співвіднесення з колективом.

Як наукова категорія «ідентичність» тісно пов'язується з політикою ідентичності й отримує розповсюдження також і в прикладних дослідженнях, у виробленні та застосуванні політичних технологій, діяльності бізнесу зі створення таких іміджів території чи культурних брендів, які легко впізнаються. Інститути соціалізації – система освіти, культурні та просвітницькі ініціативи різних рівнів – апелюють до позитивної ідентичності, яка орієнтована на подолання соціальної аномії та консолідацію сучасного суспільства. Вивчення ідентичності дозволяє виявити рівні та механізми взаємодії людей та інститутів, горизонтальні та вертикальні зв'язки, які виникають у процесі соціальної комунікації, та оцінити в цьому контексті перспективи інституціональної динаміки сучасного суспільства.

Ідентифікація індивіда, залученого до різноманітних соціальних взаємодій у сучасному суспільстві, знаходиться в сфері дослідження багатьох соціогуманітарних наук: філософії, соціології, політології, психології, культурології, етнології та ін. Саме тому аналіз наукових засад визначення сутності та специфіки політичної ідентичності дозволяє виділити передусім філософський, психологічний та соціологічний підходи до вивчення цього феномену.

Для філософського аналізу ідентифікації особистості характерним є виділення елемента раціональної оцінки усвідомлення себе – виділення «іншого», «чужого», «відмінного». Залучення «Іншого» як самодостатнього і самоцінного предмета дослідження в нову європейську філософію вперше було здійснено в роботах Г.Ф.В. Гегеля [1]. Саме у Гегеля «Інший» вперше постає як умова для осягнення та реалізації «Я» як «Свого Іншого». Причому тотальність буття «Іншого» проявляється в його атрибутивності, у його потребі для осягнення «Я», без «Іншого» «Я» ніколи не зможе сподіватися усвідомити себе. У Гегеля людина протиставляється «Іншому»,

вона стверджує стосовно «Іншого» своє право бути індивідуальністю, що робить «Іншого» не тільки джерелом проблем і конфліктів, а й умовою громадянського становлення «Я» [2, с. 14].

Філософська спадщина ідей Г.Ф.В. Гегеля в ХХ ст. і самостійні розробки «концепції «Іншого»» представлені набагато ширше в екзистенціальній традиції. «Інший» розглядається тут як умова розриву цілісності «Я». Так, у М. Хайдеггера «Інший» постає, у першу чергу, як трансцендентальний суб'єкт, і зовсім мало приділяється уваги емпіричному аспектові «Іншого»: «Буття Іншого вимірюється його знанням про себе, але ніяк не моїм знанням про нього». У роботах Ж.П. Сартра «Інший» представлений багатопланово: «Мені потрібен Інший, щоб цілісно осягнути всі структури свого буття, Для-себе відсилає до Для-Іншого». «Інший» виявляє себе на рівні онтології («Я» стикається з «Іншим» у світі), на рівні епістемології («Інший» виступає як ментальна структура й умова пізнання світу), у сфері моралі («Я» виробляє норми взаємодії з «Іншим») [3].

Світ з «Іншим» не може сприйматися «Я» як універсальний та існуючий за одними законами. «Інший» визначає двобічність усіх актів, а в онтологічній перспективі «Інший» завжди претендує на володіння світом, створюючи потребу, суперечність, боротьбу. Наявність «Іншого» виступає як трагічна необхідність, де значним чином впливає на все «Я». Розмірковуючи про «Іншого» в роботі «Буття і ніщо», Ж. Сартр пише: «Інший – той, хто мною не є і ким не є Я. Між нами є відмінності, це ніщо не утворюється ні в мене, ні в Іншого, воно є первісною основою будь-яких відносин» [4, с. 254].

Велику увагу науковець приділяє відмінності «Я» та «Іншого» і процесу їхнього відокремлення як факту. Останнє як процес знаходить свою завершеність у запереченні ототожнення з «Іншим». Специфіку дослідження «Іншого» у Ж.П. Сартра можна визначити як загострену увагу до конфліктності й непереможної відмінності з «Іншим» і певну зневагу до демонстрації успішних і ефективних комунікацій з «Іншим».

Уперше у філософсько-релевантному плані проблематика ідентичності розроблялась Дж. Мідом і Ч. Кулі, які для характеристики ознак ідентичності користувались традиційним

поняттям «самість». Дж. Мід вказує, що «самість» (ідентичність) – це соціальне утворення, де індивід вибудовує себе таким, яким його бачать Інші. У категорію «самість» було включено два значення: «Я-ідентичність» та «Інший» як невіддільні одна від одної складові. Якщо під «Я-ідентичністю» розумівся результат інтерналізації соціальних ролей і очікувань, то під поняттям «Інший» – активна інстанція, завдяки якій індивід може не лише ідентифікуватися з інтерналізованими ролями, але й дистанціюватися від них.

У німецькій інтелектуальній традиції (Е. Гуссерль, Г. Зіммель, К. Шмітт) «Інший» має загрозливий характер, він є «Чужим». Так, у теорії Карла Шмітта всі політичні взаємодії зводяться до аналізу відношення друзів і ворогів, причому саме останньому типові взаємодії науковець і приділяє особливу увагу. Політичний Ворог – це «Інший, Чужий», проти якого ведеться прихована (латентна) або відкрита війна [5].

Георг Зіммель робить акцент на функціях, які Чужий виконує для колективного Я. Головна його функція, вважає автор, порушення питання про те, хто такий Я і хто для нього Інший. У Г. Зіммеля Чужий є джерелом ідентичності для колективного Я. Таким чином, асиміляція Чужого означатиме для Я втрату своєї ідентичності. У цьому сенсі, Чужий амбівалентний. З одного боку, він виключається зі спільноти, з іншого – спільнота неможливий без нього. «Чужість» визначає ступінь близькості або відчуження соціальних груп [6, с. 510-526].

Для сучасної філософії також характерний концепт Чужого. Бернард Вальденфельс виділяє три рівня Чужого: буденну (нормальну) чужість у середині одного порядку, структурну чужість за межами свого порядку і радикальну чужість за кордонами певного порядку. При цьому Чужий часто розглядається як Ворог [7, с. 127-129].

У цілому, феноменологічні дослідження в філософії просунули знання про «Іншого» на рівень онтологічного та сформулювали уявлення діалектичного взаємозв'язку протилежностей «Я» та «не-Я».

Незважаючи на те, що проблема політичної ідентичності перебувала в межах уваги дослідників, що працюють у різних

напрямах соціально-гуманітарного знання, «родоначальниками» дослідження ідентичності стали психоаналіз і соціальна психологія [8, с. 33]. Привернувши інтерес дослідників до теми ідентифікації особи, З. Фрейд розумів під цим терміном процес, за допомогою якого дитина «привласнює» характеристики іншої особи, найчастіше батька, щоб звільнитися від власної тривоги і послабити внутрішні конфлікти. Власне, З. Фрейд уперше ввів до категоріального апарату психології поняття «ідентифікація» [9].

Ставши одним із основних понять психоаналізу, термін «ідентифікація» вживається дослідником не тільки як один із суттєвих механізмів формування особистісно-моральної інстанції «супер-его», але і для аналізу групових явищ [10.]. Так, З. Фрейд вважав, що позитивне ставлення до представників своєї групи і негативне ставлення до членів інших груп – це дві сторони одного й того ж явища, а механізм формування групової згуртованості і групової ворожнечі вчений виводив з Едипового комплексу. Саме амбівалентне, подвійне, емоційне ставлення хлопчика до батька (і любов, і ненависть) переноситься на соціальну взаємодію: поклоніння перед батьком та ідентифікація з ним трансформується в ідентифікацію з лідером своєї групи і прихильність до її членів, а почуття суперництва й агресії переносяться на членів «чужих» груп. Таким чином, політичні відносини в класичному психоаналізі трактуються як результат дії індивідуально-мотиваційних чинників.

На думку К. Юнга, процес соціалізації, який постійно супроводжується самоідентифікацією особистості й відображає прагнення особистості до єдності, виступає «знаходженням самості» і триває все життя. А. Адлер у теорії стиля життя виділяв два фактори: соціальний інтерес і соціальну активність. Під соціальним інтересом він розумів почуття ідентифікації з людством, почуття спільності, почуття солідарності. У його трактуванні ідентифікація особистості з іншими людьми або групою, на відміну від фрейдистської концепції, не виглядала як компенсаторний фактор неповноцінності особистості [11 с. 1].

Інтерпретація поняття ідентифікації разом з поняттям «ідентичність» поступово зазнає серйозних змін. У своїй концепції розвитку особистості послідовник фрейдизму Е. Еріксон звертає увагу на проблему динамічного аспекту

ідентифікації. Автор розглядає послідовну зміну об'єктів ідентифікації в часі й у просторі в процесі формування особистості і вважає, що на становлення ідентичності індивіда впливають два типи часу, які доповнюють один одного: стадія розвитку в житті індивіда й історичний період [12].

Розвиток особистості людини, на думку науковця, здійснюється за допомогою подолання ряду психосоціальних криз, які не зводяться лише до проблеми протиставлення «соціальних» і «біологічних» чинників становлення індивідуальності. Е. Еріксон пов'язує ідентифікацію з етапами життєвого циклу людини (у загальній кількості їх налічується вісім), і перш за все, з п'ятою стадією життєвого циклу людини, тобто з юністю (12/13-19/20 років). В юності, акцентує дослідник, формується новий психосоціальний параметр – его-ідентичність [13, с. 70]. Поряд з цим науковець уводить категорію «зростаюча ідентичність», підкреслюючи, що процес ідентифікації постійно супроводжує індивіда, «поки в ньому не гасне здатність впізнавати іншого» [14, с. 170].

Роблячи акцент на несвідомій природі ідентифікації, Е. Еріксон підкреслює, що в процесі ідентифікації присутній як мінімум один обов'язковий елемент раціональної оцінки – усвідомлення себе припускає виділення «Чужого», «Іншого» (можливо, «Ворога»). Більше того, ідентифікація завжди передбачає усвідомлення когось у якості «чужака» або «ворога», тому що одним із компонентів близькості є віддаленість, готовність відкидати, ігнорувати або руйнувати ті сили і тих людей, чия сутність здається загрозливою для своєї власної [15, с. 175]. Таким чином теоретичні положення Е. Еріксона про ідентичність фактично заклали основи не тільки психологічного, але й соціологічного і політологічного погляду на формування ідентичності.

Широкі можливості для пояснення механізмів соціальної ідентифікації, у тому числі й політичної, були закладені в когнітивній психології. Цілеспрямовані дослідження з соціальної ідентифікації англійського соціального психолога Генрі Теджфела слугували основою для теорії соціальної ідентичності [16].

Таку назву остаточно було прийнято в пізніх роботах Г. Теджфела і його послідовника Дж. Тернера. Завдяки засновнику, його послідовникам і учням, теорія соціальної ідентичності охопила широкий спектр явищ міжгрупової і внутрішньогрупової поведінки. Була зроблена спроба продемонструвати, як соціальна ідентифікація людини впливає на її поведінку **відносно** різних груп, як усвідомлювана приналежність до групи здатна змінити соціальну поведінку особистості, накласти обмеження або, навпаки, надати свободу дій [17].

Ще один механізм самоідентифікації особистості досліджують представники «гуманістичної психології», які пропонують **враховувати** емоційно-мотиваційну сферу особистості **для аналізу** політики. Великий вплив на політичних психологів цієї школи здійснили ідеї засновника цього напрямку Абрахама Маслоу про ієрархію потреб і неспрямована психотерапія Карла Роджерса. Їхні ідеї як реакція на біхевіористське трактування особистості підкреслюють самостійну цінність активності особистості. Рушійною силою особистісного розвитку, на думку науковців, виступають потреби. В якості прикладу можна навести список потреб А. Маслоу: нижчий рівень – фізіологічні потреби, далі йдуть потреба в безпеці, потреба в соціальних контактах, потреба в самоповазі, потреба в самореалізації. На кожному рівні поведінка особистості детермінується потребами цього рівня. Будучи задоволеними, вони поступаються місцем потребам вищого рангу. Потреби всіх рівнів вроджені або інстинктивні. **За** логіці А. Маслоу, механізм політичної самоідентифікації індивіда (через самореалізацію потенцій людини, які відповідають за «політичні потреби») спрацьовує лише в умовах задоволення нижчих потреб згідно із запропонованою ієрархією [18].

Співвідношення потреб людини з її політичною ідентифікацією вивчає російський політичний психолог Олександр Конфісахор. Автор підкреслює, що однією з первинних потреб людини є потреба в безпеці, яка розглядається, насамперед, як безпека фізична. Однак, таке розуміння потреби в безпеці є достатньо звуженим і не дає повністю і всебічно розглянути всі її аспекти. Тому науковець пропонує визначити чотири складові потреби в безпеці: фізичну безпеку, економічну

безпеку, правову безпеку, інформаційну безпеку [19, с. 112 – 113]. Рівень задоволення базових потреб людини, погоджується О. Конфісахор, формує її ставлення до влади, а легітимність останньої і є найважливішим механізмом політичної ідентифікації людини з діючими інститутами влади.

Сприйняття влади людьми, продовжує дослідник, відбувається суб'єктивно і залежить від того, в якому образі влада і керівники будуть подані у свідомості людини, з чим асоціюватимуться, які будуть викликати емоції. А це багато в чому обумовлюється рівнем задоволення первинних потреб людини і, у першу чергу, потребою в безпеці. Від сформованого ставлення до влади залежить її ефективність, стійкість, успішність і, у кінцевому підсумку, можливість влади досягати поставлених цілей.

Психоаналітичний підхід до дослідження політичної ідентичності пропонує враховувати ще одну специфічну потребу особистості – потребу в збереженні позитивної самооцінки. Т. Євгенєва вважає, що збереження приналежності (реальної або ілюзорної) до групи, що володіє в очах оточуючих відносно високим статусом, формує позитивну самооцінку особистості. З цієї точки зору одним із способів залучення прихильників до підтримки громадської чи політичної організації є демонстрація «обраності», особливого статусу як самої організації, так і її членів. У разі якщо важко знайти позитивні підстави для підтримки позитивної самооцінки, особистість буде прагнути сформувати реальний або штучний образ «іншого», який може виступати об'єктом витіснення власних помилок і невдач (у всьому винні олігархи, чиновники, депутати тощо) [20, с. 69-70].

Значення об'єктивних умов, формуючи соціальну ідентичність, аналізується у роботах представниці російської школи соціальної психології Галини Андреевої. Авторка розглядає ідентифікацію як один із механізмів соціального сприйняття: «... соціальна ідентичність – ... спосіб організації для конкретного індивіда його уявлень про себе і про групу, до якої він належить; ... це скоріше те, що індивід робить з його позиції в соціальній структурі, яка визначає його ідентичність, ніж те, що він думає про місце в цій структурі» [21, с. 181]. Г. Андреева також звертає увагу на фактори часу та середовища у процесі

формування ідентичностей, що знаходяться в контексті сучасного діяльнісного та історико-процесуального підходів. Часова ідентичність представляє собою: а) осмислення людиною свого «психологічного» часу, рубежів і етапів його розвитку; б) осмислення зв'язку часу свого існування з часом епохи, у межах якої особистість існує. Єдність часових ідентичностей людини дозволяє говорити про існування так званих «можливих Я» або «можливих ідентичностей», які фіксують не тільки те, чим людина вважає себе сьогодні, але й те, чим вона вважала себе вчора, а також імовірність того, чим вона буде усвідомлювати себе завтра. Ідентичність середовища стосується навколишнього світу людини, соціального становища (середовище спільноти, набір референтних груп, безпосередньо територія проживання, уявлення про своє «коріння», малу батьківщину тощо), що в цілому і складає «життєве середовище». Таким чином, результатами процесу соціального пізнання виступають різні групи належності індивіда: «Я», «Група», «Час», «Середовище» [22, с. 191 – 198, 198 – 205].

Множинність ідентичностей індивіда передбачає їхню ієрархію або структуру. З цієї точки зору, доцільно використовувати концепцію ідентифікаційної матриці французького психолога Сержа Московічі, згідно з якою індивід, володіючи багатьма (часто ситуативними) ідентичностями, немов розміщує їх у «осередках» матриці так, що одні його ідентичності базисні, інші – периферійні [23].

Теорія соціальних уявлень С. Московічі дозволяє інтерпретувати формування соціальної ідентичності з точки зору повсякденного мислення. На думку дослідника, соціальні уявлення еквівалентні «сучасній версії здорового глузду». Із різних джерел інформації уявлення про незрозуміле для людини проникають у «щілину» буденної свідомості і трансформуються в ній у досить зрозуміле і звичне. Однак таке уявлення не є «думкою» окремої людини, а швидше за все «думкою» певної групи, якій притаманне загальне бачення реальності [24, с. 94].

Принципово важливу роль у формуванні політичної психіки, політичного мислення, а в кінцевому підсумку політичної ідентифікації, згідно з психологічними концепціями, відіграють політичні установки і стереотипи. У загальному

вигляді, установка – це стан внутрішньої готовності суб'єкта реагувати тим чи іншим конкретним способом на ту чи іншу політичну подію або явище. На думку Т. Євгенєвої, більшість установок людина набуває в готовому вигляді з соціального досвіду і культури. Крім власного соціального досвіду особистості, установка може бути продуктом стихійної або цілеспрямованої комунікації, особливо тих видів масової комунікації, які передбачають високий ступінь співпереживання подіям. Виходячи з цього дослідниця пропонує виділити декілька функцій установки в процесі пізнання і мотивації поведінки: пізнавальну (регулює процес пізнання), афективну (каналізує емоції), оцінювальну (обумовлює формування оцінки) і поведінкову (спрямовує поведінку). Однак найбільш значущою з точки зору впливу на свідомість і поведінку, Т. Євгенєва визначає функцію бар'єру. Сформована у свідомості людини, вона не допускає інформацію, яка могла б їй суперечити. Так, позитивна установка відносно певної політичної партії або лідера змушує підсвідомо не помічати і не запам'ятовувати інформацію протилежного характеру. Так само і негативна установка не дозволяє бачити в суб'єкті нічого позитивного. Негативна установка спрямовує особистісну або масову увагу лише на одну сторону об'єкта, здійснюючи своєрідний відбір інформації [25, с. 63 - 65].

Більш складну структуру, порівняно з установкою, має стереотип. Це поняття було вперше використано американським журналістом і політологом Уолтером Ліппманом. Установки та стереотипи масової свідомості, підкреслює автор, відіграють значну роль у формуванні образу світу як окремої людини, так і цілих великих соціальних і культурних спільностей. «Для того щоб охарактеризувати предмет, – стверджує У. Ліппман, – не обов'язково бачити його. У величезній галасливій різнобарвності зовнішнього світу ми виокремлюємо те, що вже було визначено нашою культурою. Ми сприймаємо предмети через стереотипи нашої культури» [26, с. 97].

У. Ліппман визначає стереотипи як стійкі, мало залежні від емпіричного пізнання образи навколишніх предметів або явищ. Науковець стверджує, що формування в свідомості образу предмета завжди включає елемент стереотипізації, тобто певний

ступінь спрощення, виділення значущих і витіснення неважливих для суб'єкта його сторін і характеристик [27, с. 103–104].

Однак при значній продуктивності, соціально-психологічний підхід не можна вважати достатнім для дослідження політичної ідентифікації, оскільки **подає** процес ідентифікації, головним чином, з боку індивіда, його свідомості, уяви, самооцінки. Для з'ясування всіх особливостей політичної солідаризації та політичної орієнтації індивіда необхідний теоретичний синтез із застосуванням різних теорій і підходів для дослідження **цього** феномена.

Одним із продуктивних і популярних напрямків у вивченні ідентичності є соціологічний підхід. Продовжуючи традиції філософських концепцій, соціологія ХХ століття виробила цілий ряд теорій, які стали класичними **в** аналізі ідентичності, **у** тому числі й політичній.

Різниця між соціологічним і психологічним аналізом визначається першочерговістю соціальних або індивідуальних детермінант. Соціологічний підхід до вивчення політичної ідентифікації пов'язаний **із** вивченням соціально-культурних детермінант формування політико-групових солідарностей. Політична ідентифікація досліджується як **у межах** символічного інтераціоналізму, функціоналізму, постструктуралізму, так і **в межах** методології неомарксизму і постмодернізму.

Соціологічний підхід аналізує залежність індивідуальної та групової політичної ідентифікації від об'єктивного економічного, соціального, етнічного та демографічного статусу людей, який здійснює вплив на політичні інтереси, політичну свідомість і поведінку, ототожнення (ідентифікацію) з певною політичною силою, партією, лідером. Соціальні теорії сконцентрувалися на вивченні комунікативних перспектив з «Іншим». Так, Макс Вебер визначає «Іншого» як постачальника значень. Артикуляція смислів всередині суспільства трактується як інструмент для повідомлення деякого «знання про» «Іншому» [28, с. 174].

Важливим етапом у розвитку розуміння взаємодії з «Іншим» і оформленям структури соціальної дії стала соціальна теорія Толкотта Парсонса. Розвиваючи структурно-функціональну теорію в сфері соціальних наук, **учений** сфокусував увагу на політичній структурі і першооснові її

існування. Його розробки в галузі соціальної структури та соціальної дії дозволяють виявити деякі важливі функції структурної позиції «Іншого» в соціальних взаємодіях. Відмінними характеристиками дії виступають дві взаємодоповнювальних умови: вона завжди має сенс для того, хто його здійснює, і вона завжди орієнтована на «Іншого» [29, с. 602-603].

Класик символічного інтеракціонізму Джордж Герберт Мід стверджував, що в ідентичності прояснюється точка зору і позиція іншої людини про нас, оскільки ми застосовуємо чужі точки зору і позиції відносно самих себе (такий шлях «через інших» дозволяє стати для себе самого значущим об'єктом). Ідентичність та інтеракція постійно переходять один в одного. Ідентифікація включає наслідування референтної групи, яке супроводжується «присвоєнням», прийняттям на себе (role-taking) індивідом одночасно безлічі соціальних ролей. Організоване співтовариство, соціальна група надають особистості цілісну ідентичність «узагальненого іншого» (the generalized other). Ідентифікація досягає свого кінцевого ступеня, коли індивід може «увійти» в політичне життя суспільства, не тільки рефлексувати з приводу своєї реакції на конкретні події або політичні інститути, але і враховувати при цьому потреби, вимоги соціальної групи, законів, організації, держави і навіть всього світового співтовариства. В якості «узагальненого іншого» можуть виступати як абстрактні спільності («абстрактні соціальні класи»), так і цілком конкретні інститути, у межах яких індивіди безпосередньо співвідносяться один з одним. Наприклад, у політичному житті індивід може, ототожнюючи себе з партією, приймати її позицію відносно різних проблем. Як наслідок, він «реагує або відгукується в термінах організованих установок партії як якогось цілого» [30, с. 231].

З позицій символічного інтеракціонізму досліджує соціальну ідентифікацію і російський соціолог Володимир Ядов [31]. Він пропонує визначати соціальну ідентичність як «ідеальне ототожнення індивідом себе з тією чи іншою соціальною спільністю, що супроводжується інтеріоризацією поведінки, яка ідентифікується. Вона відображає, як індивід сприймає,

характеризує і переживає самого себе в якості своєрідного об'єкта – носія (агента) суспільних відносин; соціальна ідентичність – це значення, яке суб'єкт присвоює собі й яке інші приписують йому». Таким чином диспозиційна концепція В. Ядова визначає політичну самоідентифікацію як процес, обумовлений взаємодією цілої низки чинників: потреб, ситуацій, умов тощо.

У рамках теорії соціального конструювання Пітер Бергер і Томас Лукман поставили питання про необхідність обговорення проблеми ідентичності людини тільки в контексті опису конкретного суспільства. Формування ідентичності розглядається цими авторами як елемент загальної соціалізації (політичної ідентифікації – у процесі вторинної соціалізації) людини, яка відбувається протягом усього його життя.

На думку П. Бергера і Т. Лукмана, завдяки первинній соціалізації у свідомості дитини виникає абстрагування від ролей і установок конкретних інших до ролей і установок взагалі. Автори наводять приклад, коли зауваження, зроблене дитині, проходить шлях від міркування дитини до засвоєння нею соціальних норм: «мама сердиться на мене у випадку, коли я розливаю суп». Оскільки такі «впливові Інші», як батько, бабуся чи інші теж підтримують матір, ця норма стає всезагальною й поширюється тепер на інших суб'єктів. Вирішальний етап настає, коли дитина усвідомлює, що всі – проти розливання супу, і норма узагальнюється в судженні: «Людина не має розливати суп» [32].

При цьому під «людиною» розуміється вона сама як частина тієї спільноти, що в принципі охоплює усе суспільство тією мірою, якою є значущою для дитини. Формування цього абстрагування у свідомості означає, що індивід тепер ідентифікується не тільки з конкретними іншими, а й із усезагальністю інших, із суспільством. Лише завдяки цій узагальненій ідентифікації його власна самоідентифікація набуває стабільності та безперервності. «Формування в свідомості індивіда узагальненого іншого – вирішальна фаза первинної соціалізації. Вона складається з інтерналізації суспільства як такого, а отже, й об'єктивної реальності» [33, с. 217].

Вторинна соціалізація, на думку П. Бергера і Т. Лукмана, становить інтерналізацію інституціональних або інституційно пояснених підсвітів. Але в цій фазі важливою обставиною є конкуренція між персоналом різних інститутів, відповідальних за тлумачення реальності. Ця конкуренція впливає й на інтенсивність ідентифікації особистості, особливо у плюралістичному світі [34, с. 236-237].

Постструктуралізм **передбачає** ідентифікацію засобами співвіднесення себе з людьми, що володіють подібними «габітусами» і життєвою траєкторією, так **званим** «**конструюванням** класів». Політична ідентичність – окремих випадок соціальної, вона за своєю природою є раціональною і рефлексивною. Ця характеристика є символічним засобом об'єднання з одними і **дистанціюванням** від інших агентів поля політики, найважливішим засобом мобілізації індивідів для політичної діяльності.

Яскравим представником постструктуралізму є французький соціолог П'єр Бурдьє, який обґрунтовує схильність агентів до певних політичних дій на основі оригінальної теорії стратифікації. Автор визначає клас як «сукупність агентів, що займають схожу позицію» в соціальному просторі – багатовимірному ансамблі автономних полів (економічного, політичного, соціального, культурного), в яких здійснюється взаємодія цих агентів [35, с. 40, 59, 82].

Соціальна позиція конкретного агента в цьому просторі **може** визначатися його позиціями в різних полях. Кожна позиція характеризується набором диспозицій (від лат. *Dispono* – розміщую, розташовую). Стосовно конкретного соціального агента диспозиція означає схильність до певного типу сприйняття й оцінки інших позицій, а також до відповідного типу поведінки. Сукупність властивих соціальному агенту диспозицій П. Бурдьє називає «габітусом» [36, с. 57].

Науковець зазначає, що «в соціології ідентичними вважаються всі індивіди, які, будучи продуктами одних і тих **самих** об'єктивних умов, мають однаковий *habitus*». Габітус, вважає П. Бурдьє, не є фіксованим, а в сучасних суспільствах групова ідентифікація особистості ще більш плюралістична, тому індивід завжди ототожнює себе не з однією, а з декількома

великими групами: етнічною, мовною, демографічною, регіональною, поселенською, професійною, культурною, конфесійною та ін. [37, с. 87].

Цей підхід відповідає соціологічній теорії електоральної поведінки Сеймура Мартіна Ліпсета і Стейна Роккана. Вони обґрунтували «генетичну модель» формування партійних систем та відповідних до них груп виборців, визначивши чотири типи соціальних відмінностей, які найбільшою мірою впливають на політичну ідентифікацію: між власниками і працівниками; між містом і селом; між різними етнокультурними і релігійними групами; між центром і периферією. Так, у розвинених країнах з високим рівнем життя і, головне, соціальною однорідністю населення (Великобританія, Скандинавські країни) класово-статусні фактори досить сильно впливають на політичну ідентифікацію та електоральну поведінку. А в країнах, де історично склалися істотні етнокультурні й релігійно-конфесійні відмінності (Нідерланди, Бельгія, Швейцарія, Австрія, меншою мірою – Німеччина і Франція), більший вплив здійснюють релігійно-етнічні фактори [38, с. 154–157].

На думку російського соціолога Юрія Левади, ідентифікація – це один із напрямків «прив'язки» людини до соціального поля, поряд із орієнтацією та адаптацією. Найбільш загальною ознакою ідентифікації людини з певним соціальним об'єктом пропонується вважати емоційне або символічне його «присвоєння», тобто ставлення до нього як до «свого» на відміну від безлічі інших, «чужих», «сторонніх» об'єктів. Причому не тільки сама людина, ідентифікуючи себе з якоюсь соціальною спільністю чи організацією, символічно та емоційно «освоює» її, але і в той же час ця спільність «привласнює» людину. Ю. Левада вважає, що можна виділяти типи ідентифікації (обов'язкові або вибіркові), а також розрізняти два рівня показників ідентифікації в громадській думці: декларативний (ким люди хочуть себе назвати) і реальний (ким люди себе відчують) [39, с. 7–9].

Ю. Левада досліджує проблему соціальної ідентичності з точки зору символічних, емоційних, міфологічних структур свідомості, що виявляються у громадській думці. Соціолог пропонує розрізняти типи соціальної (соціально-значущої) та психологічної ідентифікації. Перша, на його думку, інтегрує

суспільство, друга – забезпечує інтеграцію особистості. «Інтегративна» ідентифікація розглядається як визначення положення особистості, дії, інституту в «тривимірному» соціокультурному просторі. В якості «осей» такої моделі виступають підпорядкування (нормативна вертикаль), взаємодія (горизонталь соціального обміну), традиція (зв'язок часів, поколінь, історична глибина). Автор звертає увагу на те, що соціальна людина належить не тільки до певної групи (а точніше лише в останню чергу вона ідентифікується з групою або, ширше, із соціальним оточенням), але й до певної нормативної системи, і до певної «лінії» соціального часу [40 с. 8].

У межах функціоналізму політична ідентифікація розглядається в контексті теорії політичної культури. Український дослідник Всеволод Тихонович, досліджуючи проблему соціальної солідарності в кризовому суспільстві, звертає увагу на значення мовно-культурного чинника у з'ясуванні специфіки функціонування консолідованих феноменів у різних етнокультурних групах. Вибір політичної орієнтації пов'язаний із значенням однієї з цих груп для суб'єкта: на його ідентифікацію впливає та група, з якою він зараз відчуває найбільшу психологічну близькість. Пріоритет групи також залежить від соціально-структурних характеристик політичної культури країни. Тобто, референтна група значно впливає на формування політичних орієнтацій індивіда [41].

Таким чином, змістовне наповнення концепту ідентичності формувалося на основі знань багатьох соціогуманітарних наук. Категорія «ідентичність» є міждисциплінарною категорією й досліджується філософією, психологією, соціологією, політологією, культурологією, етнологією та ін., що свідчить про складність і багатовимірність цього феномена. Розглянуті вище філософський, психологічний та соціологічний підходи свідчать про варіативність визначення природи і чинників процесу ідентифікації, мають важливе значення для осмислення понять «політична ідентифікація» і «політична ідентичність».

Так, філософські концепції задають модуси розгляду сутності цього феномена ідентичності, закладають протилежні полюси «Я» (Ми) - «Інший», «Чужий». Згідно з філософським підходом, ідентичність (або схожість, тотожність) полягає в тому,

що робить об'єкт визначеним і розпізнаваним з погляду володіння рядом якостей або особливостей, які відрізняють цей об'єкт від Інших. Саме філософією усвідомлена необхідність Іншого як здатного визначати особистість у соціальній реальності і спонукати її до саморозкриття. Визначальна роль Іншого в процесі ідентифікації становить істотну характеристику сучасного антропологічного досвіду.

Соціально-психологічні концепції ідентичності пояснюють яким чином конструції образів, уявлень, стереотипів, вірувань і переконань у свідомості соціальних суб'єктів - індивідів, груп, спільнот впливають на процеси ідентифікації, а також:

- визначають зв'язок політичного буття і внутрішніх мотивів політичної поведінки людей;
- показують, як мотиви і потреби, установки і ціннісні орієнтації позначаються на їх політичних орієнтаціях;
- пояснюють яким чином стилі міжособистісних відносин і політичні ролі впливають на політичну ідентифікацію та політичний вибір особистості;
- аналізують взаємозалежність задоволення потреб людини з її політичною ідентифікацією, **включно з потребою** в безпеці, потребу в груповому захисті з боку референтних політичних груп, потребу в позитивній самооцінці, конформізмі та ін.

Аналіз соціологічних підходів до проблеми політичної ідентифікації дозволяє зробити наступні висновки:

- суспільство встановлює індивіду соціально-політичні рамки солідаризації;
- на формування політичної ідентифікації впливають політичні інститути: політична система, політичний режим, держава, політичні партії, ідеологія та ін.;
- феномен політичної ідентифікації можна розглядати тільки в контексті практичного освоєння індивідом політичної культури протягом усього життя, тобто політичної соціалізації;
- політичну ідентичність визначають соціальний статус і групова ідентичність;

- індивід ототожнює себе з декількома групами, найзначніша з них робить вирішальний вплив на політичну ідентифікацію;
- **значущість** групи залежить від особливостей соціальної структури суспільства;
- політична ідентичність **призводить** до появи стійких зразків політичної поведінки.

1.2. Формування концепту політичної ідентичності

Соціально-політичні трансформації сучасного світу, процеси глобалізації, інтеграційні та дезінтеграційні процеси в регіонах, крах старих і утворення нових політичних режимів зумовили необхідність звернутися до категорії ідентичності в її політичному вимірі. Проведений науковий аналіз категорії ідентичності показав, що остання вивчалась вченими в рамках філософії, психології та соціології. Сьогодні по праву ми можемо констатувати, що концепти ідентичності стали предметом політичного аналізу багатьох вчених, активно **викликаний** політичною практикою. Як пише І. Семененко «Зіткнувшись із завданням концептуалізації синтезу ціннісних, емоційних і раціонально мотивованих підстав політичної дії на рівні індивідуальному, груповому і **соцістальному**, політична наука звернулася до концепту ідентичності» [42, с. 11].

Увага вчених до феномену ідентичності **виявилась** у формуванні різних підходів до визначення її сутності, змісту, структури і функціональності. Російська дослідниця Ольга Попова визначає три етапи («хвилі») концептуалізації політичної ідентичності.

Перша хвиля – початок 1960-х – середина 1980-х років – період безумовного домінування американської концепції партійної ідентичності, розробленою «мічиганською четвіркою», яка за допомогою «воронки причинності» пояснювала стійку електоральну поведінку і здійснювала середньострокові прогнози результату виборів у країнах з двопартійною системою [43, с. 16].

«Друга хвиля» концептуалізації політичної ідентичності починається в Європі на початку-середині 1970-х років і пов'язується з: а) початком емпіричних досліджень формування

загальноєвропейської ідентичності (програма «Євробарометр», публікації Дж. Уелша); б) оцінкою впливу на політичну поведінку різних моделей соціальної ідентичності, насамперед етнічної (Р. Картер, Дж. Хелмс, Ф. Шлезінгер), гендерної, конфесійної, професійної; в) дослідженням впливу явищ глобалізації/глокалізації і становлення інформаційного суспільства на особливості політичної ідентичності (М. Кастельс). У цей період з'являються роботи, присвячені кризовим проявам політичної ідентичності [44, с. 20].

«Третя хвиля» теорії політичної ідентичності зароджується на рубежі 1990-х – початку 2000-х років, коли політики усвідомили практичний сенс вивчення різних моделей політичної ідентичності в країнах Євросоюзу і змінився вектор обговорення цієї теми в науковому середовищі. Розвивається концепція «політики ідентичності», відбувається подвоєння об'єкта аналізу. Поряд з вивченням стереотипів і установок масової та індивідуальної політичної свідомості, активну увагу вчені починають приділяти наслідкам політики мультикультуралізму та толерантності **відносно** мігрантів та представників нетрадиційних для європейських країн релігій [45, с. 22].

Дійсно, дослідження концепту політичної ідентичності в політичній науці відбувалось певними хвилями, **залежно** від завдань, які стояли перед суспільством. Серед причин особливої уваги до категорії «політична ідентичність» **у**чені називають зростаючу конкуренцію між партіями в демократичних суспільствах, ускладненням політичного життя та електоральної поведінки, підвищення ролі суб'єктивного фактору в політичному процесі. У той же час досвід розвитку політичного процесу на сучасному етапі вимагає певного уточнення та доповнення цієї періодизації з **у**рахуванням неоднозначних результатів демократичного транзиту та кризових явищ в економічній та соціально-політичній сферах.

Уперше концепцію політичної ідентичності, яку спочатку розуміли як тільки партійну, стали розробляти американські вчені **наприкінці** 1950-х років ХХ століття. У 1960 р. А. Кемпбелл, Д. Стоукс, У. Міллер, Ф. Конверс опублікували монографію «Американський виборець» [46]. Це традиційне трактування політичної ідентичності **в**війшло в історію політичної науки під

назвою «класичного», «конвенціонального» або «мічиганського». В основі дослідження політичної ідентичності авторами «мічиганського проекту» була партійна ідентичність і електоральна поведінка, які пояснювались з погляду біхевіоризму. Партійна ідентичність і електоральний вибір залежали, на думку авторів, насамперед від соціально-економічних чинників і були результатом політичної соціалізації.

Так, група вчених під керівництвом А. Кемпбелла, досліджуючи поведінку американського виборця, пов'язувала електоральний вибір із соціально-економічним контекстом, з політичними уподобаннями і партійною ідентичністю. Під останньою розумілася психологічна ідентичність із певною партією. Для пояснення електоральної поведінки американськими політологами була розроблена модель «воронки причинності». «Вісь» воронки склали такі взаємопов'язані змінні фактори, як соціальна нерівність, ціннісні орієнтації, партійні симпатії і власне процес голосування. Вплив макросоціальних факторів на процес голосування опосередкований у цій моделі груповою лояльністю і ціннісними орієнтаціями, що впливають, у свою чергу, на партійні симпатії. Партійні симпатії формують світогляд, і разом із сприйняттям іміджу кандидата визначають електоральний вибір. На вказану структуру факторів, у свою чергу, впливають дії уряду, передвиборна кампанія й економічні умови, а також безпосереднє оточення (друзі, знайомі), ЗМІ, політичні умови [47, с. 46].

Авторами «Американського виборця» також були визначені функції політичної ідентичності: структурування суспільства, інтеграція інтересів груп, формування громадської думки, соціальний контроль за поведінкою громадян, обмеження можливості вбудовування в політичну систему нових партій, функція «інформаційного сита» і визначення «своєї» з ідеологічних підстав групи.

Дослідження партійної ідентичності стало популярним у Європі в 60-х рр. XX століття. Спочатку, у 1960-х і 1970-х роках, дослідники Західної і Північної Європи намагались адаптувати Мічиганську методика оцінки партійної ідентичності та прогнозів поведінки електорату для країн із двопартійною

системою, а у 80-х рр. стали застосовувати її для дослідження партійної ідентичності в багатопартійних системах.

Починаючи з 1964 року, емпіричні дослідження електорату стали проводитися в Британії. Був здійснений цілий ряд проектів з опитуванням громадської думки, підсумком яких стали монографії: Д. Батлера і Д. Стоукс «Політичні зміни в Британії. Еволюція електорального вибору» [48], Дж. Альта «Політичний процес в умовах економічного спаду» [49]; Л. Кріу і Б. Сервілька «Десятиліття роз'єднання: перемога консерваторів у 1979 році та загальні напрямки змін у електораті в 70-і роки» та Д. Робертсона «Клас і британський електорат» [50].

Загальна мета досліджень «британських виборів» визначалася як вивчення змінних детермінант електоральної поведінки в сучасній Британії, аналіз регіональних відмінностей у розподілі голосів. Основними показниками «соціологічного» опису електорату визначались партійна ідентифікація (з поділом прихильників партії на «сильних», «помірних» та «слабких»), і класове голосування (тобто голосування за «свою» для цього класу партію).

Більш ніж десятирічні дослідження політичної ідентичності британського електорату (політична ідентичність визначалася як партійна ідентифікація та електоральні переваги) дозволили прослідкувати еволюцію електоральних переваг і факторів, що впливають на їх формування: від домінування тенденцій «класового голосування» та електорального вибору основі партійної ідентифікації до ерозії класових побудов і зростання його «нестійкості». Еволюцію моделі електорального вибору в британському суспільстві 60-х років дослідники пов'язували з тими соціальними змінами, які могли безпосередньо впливати на свідомість партійної приналежності у виборців. Так, Д. Батлер і Д. Стоукс акцентували на зростаючому впливі ЗМІ на електоральний вибір, насамперед, телебачення як основного постачальника інформації [51].

У монографії «Десятиліття роз'єднання» [52] Л. Кріу і Б. Серлвік наголошують, що залежність електорального вибору від соціально-класової приналежності зберігається, але має менше значення, ніж раніше. Автори монографії стверджують, що змінюється співвідношення між «соціальними детермінантами» в

причетності до голосування: безпосередні економічні інтереси, можливо, стають більш важливими для електорату, ніж почуття класової приналежності (і відповідно партійна ідентифікація). Багато хто з виборців виявляють схильність до «голосування за перевагами в питаннях» (issue – voting), розглядають свою участь у голосуванні як інструмент, доповнюють висновок науковці. Біля істотної частини електорату партійність «у думках» і партійна ідентифікація не співпадають, що, на думку Л. Кріу і В. Серльвіка, свідчить про рухливість і розмитість кордонів між соціальними основами обох провідних партій.

Узагальнені показники еволюції британського електорату в післявоєнний період у найбільш повному й систематизованому вигляді були досліджені в статті А. Кріу «Електорат: партійне роз'єднання десять років тому» [53].

У 1980-х роках важливим компонентом теорії політичної ідентичності стає обговорення впливу міжособистісної комунікації в процесі самоідентифікації індивідів. Так, роботи Р. Барта наприкінці 1980-х рр. були присвячені дослідженню становлення загальних політичних поглядів людей, використовуючи «модель соціальної згуртованості». Термін «тип письменності» вчений визначає як спосіб знакового закріплення соціокультурних уявлень. За Р. Бартом, «письменність» – це ідеологічна сітка в мові, яка набуває ознак предмета і яку та чи інша група, клас, соціальний інститут тощо розташовує між індивідом і дійсністю, примушуючи його міркувати в певних категоріях, помічати й оцінювати лише ті аспекти дійсності, які ця сітка визнає як значущі і впливові [54, с. 545].

Схему міжособистісної комунікації Р. Барта підтримав Е. Кармінес, який звертає увагу на те, що велике значення у формуванні спільності інтересів відіграє довіра між людьми, що мають спільні погляди й установки. Довіра впливає на рівень згуртованості, рівень критичного усвідомлення інформації та дійсності. Відзначаючи вплив соціального середовища на характер і спрямованість електорального вибору, дослідник підкреслює, що «середовище здійснює вплив з певною ймовірністю, тому що соціальні умови рідко бувають політично однорідними» [55].

У зв'язку з активною динамікою політичного та соціокультурного життя в багатьох країнах світу, починаючи з 90-х років XX століття в науці помітно зростає інтерес до концепту політичної ідентичності, проблем впливу політичної ідентичності на суспільний розвиток, ускладнюється розуміння політичної ідентичності як предмета аналізу.

Певний інтерес представляють погляди на ідентичність французького соціолога А. Турена [56]. Автор визначає, в яких випадках здійснюється заклик до ідентичності. З одного боку, держава звертається до ідентичності на протигагу соціальним ролям, намагається нав'язати ідею єдності, вищу відносно всіх особливих об'єднань, звертається до громадянськості і, відповідно, до патріотизму на протигагу всім соціальним, професійним і географічним відмінностям. З іншого боку, закликають до ідентичності ті, хто не має доступу до влади, знаходяться в залежному стані і не можуть більше задовольнятися досягнутими преференціями. Вони вимагають, насамперед, можливості визначати власний вибір, який впливає на їхнє суспільне та особисте існування. Цей контраст є безпосередньо політичним, і виражається не в термінах ідентичності, а в термінах соціальних відносин і влади.

А. Турен розглядає ідентичність двох видів: оборонну ідентичність і наступальну ідентичність. Оборонна ідентичність зустрічається в трьох випадках.

1. У зонах доіндустріальної економіки як заклик до захисту ідентичності способу виробництва і способу життя, у вигляді традиціоналістських регіональних рухів. У цих і в багатьох інших випадках заклик до ідентичності видається особливо пов'язаним із захистом традиційних еліт.

2. У період серйозних криз будь-яка колективність, закликаючи до ідентичності, прагне замінити свої внутрішні конфлікти на протистояння внутрішнього і зовнішнього, внутрішньої інтеграції та зовнішньої загрози.

3. Як особлива форма впливу на маси, оборонна ідентичність все більше опиняється під впливом абсолютної влади держави і набуває деструктивних рис. Вона виступає не завоюванням, а скоріше руйнуванням автономії і специфічності соціально діючої особи, на яку здійснюють вплив маніпулятивні

технології та контроль з боку центру. Характер процесу ідентичності набуває ознак переривчатості і виступає свого роду серією ідентифікацій із моделями, виробленими масовою культурою.

Наступальна ідентичність визначається, на думку А. Турена, у двох випадках:

1. Коли оборонний заклик до ідентичності «доповнюється і перетворюються», стаючи вимогою, протестом проти влади, яка руйнує не ідентичність, а здатність автономної дії колективів та індивідів. Більшість громадських рухів, які формуються в наших суспільствах, на думку А. Турена, можуть розглядатися як спроби переходу від оборонної до наступальної ідентичності.

2. Коли оборонні щодо традиційної ідентичності рухи «перетворюються і перевтілюються» чи то в рухи за автономний регіональний розвиток, чи то навіть у рухи національного визволення.

Таким чином, ідентичність стає не просто заклик до існування, а також вимогою певної здатності до дії і змін.

А. Турен визначає дві сторони ідентичності. Сутність однієї сторони полягає в тому, що заклик до ідентичності є, у підсумку, оборонною дією соціального борця проти самих умов його колективної дії. Інша сторона ідентичності характеризується більш негативно, бо існує ймовірність перетворення громадського руху в секту. Таким чином, ще раз стає очевидним фактом двозначність ідентичності, яка може одночасно і дати життя колективній дії, і обмежити її вияв в рамках секти [57, с. 71].

Проблема ідентичності в умовах формування інформаційного суспільства отримала детальне висвітлення в роботах відомого західного дослідника М. Кастельса. Автор розглядає соціальну структуру, яка формується у глобальному масштабі, як систему мереж. М. Кастельс вважає, що домінуючі функції і процеси в сучасному світі все більше виявляються організованими за принципом мереж. «Саме мережі складають нову соціальну морфологію наших суспільств, а поширення «мережевої» логіки, значною мірою, позначається на ході й результатах процесів, пов'язаних із виробництвом, повсякденним життям, культурою та владою» [58]. У своєму науковому

дослідженні «Влада ідентичності» М. Кастельс обґрунтовує причинний зв'язок між відкритістю, динамічністю структури мереж та збереженням самобутності й самоідентифікації особистості [59].

На початку інформаційного століття криза легітимності, наголошує автор, позбавляє інститути індустріальної епохи їхнього сенсу та їхніх функцій. Суверенітет сучасної національної держави, над якою починають домінувати глобальні мережі багатства, могутності й інформації, значно звужується. «Політичні доктрини, що ґрунтуються на промислових інститутах та організаціях, починаючи від демократичного лібералізму, що базується на національній державі, і, закінчуючи соціалізмом, який спирається на інститут праці, у нових соціальних умовах виявляються позбавленими свого практичного сенсу. У результаті цього вони втрачають привабливість і, в прагненні вижити, йдуть шляхом нескінченних мутацій, залишаючись за спиною нового суспільства, як запилені знамена забутих війн» [60, с. 297].

Головну роль у житті людей починають відігравати глобальні, «мережеві» структури, що витісняють колишні форми особистої та вічної залежності. «Нова влада полягає в інформаційних кодах, у представницьких іміджах, на основі яких суспільство організовує свої інститути, а люди будують своє життя і приймають рішення щодо своїх вчинків. Центрами такої влади стають уми людей» [61, с. 304].

В якості суб'єктів інформаційного століття М. Кастельс виділяє дві основні потенційні сили. Першою силою виступають так звані пророки, які символічно уособлюють невдоволення і виступають від імені незадоволених. Другою й основною силою науковець вважає мережеву децентралізовану форму організації і втручання, яка характеризує нові соціальні рухи й яка слугує відображенням і противагою домінуючій логіці мереж у інформаційному суспільстві.

«Наш історичний зір – пише М. Кастельс – так звик до струнких колон, яскравих прапорів і писаних прокламацій, які проголошують соціальні перетворення, що ми знаходимося в розгубленні, коли стикаємося з все більш широкими змінами в світі символів, які мають всеохоплюючий проникаючий характер

і пропускаються через фільтри **найрізноманітніших** мережевих структур, подалі від центрів влади. Саме на цих задвірках суспільства, **чи то** альтернативні електронні мережі або ж **найнижчі** мережі спротиву спільноти, я бачу історичне зародження нового суспільства, яке народжується в муках завдяки могутності самотності» [62].

Великий внесок у дослідження політичної ідентичності був зроблений Самюелем Хантінгтоном. Визначення ідентичності, вважає автор, є ключовою проблемою для сучасної американської суспільної свідомості. Те, як американці сприймають цю ідентичність, впливає на їхнє ставлення до власної країни, на те, якою вони її бачать, – космополітичною, імперською чи націоналістичною – у відносинах з іншим світом [63, с. 567].

Пріоритет загальнонаціональної самосвідомості, ще раз підкреслює С. Хантінгтон, для Сполучених Штатів Америки має особливо важливе значення. **Однак** сьогодні в країні набирають силу дезінтеграційні процеси, що ставлять під сумнів сам факт подальшого існування феномена американської ідентичності. Америка, як переконливо доводить дослідник, переживає переломний момент у своєму розвитку – і від того, в яку сторону, насамкінець, похитнеться маятник, залежить майбутнє не тільки Сполучених Штатів, але і всієї світової системи в цілому.

На основі аналізу історії американської держави С. Хантінгтон визначає особливості американської національної ідентичності. «Головна особливість, – пише Хантінгтон, – якщо не сутність останньої полягає в тому, що американці приписують національній ідентичності домінуючу роль порівняно з усіма іншими ідентичностями» [64, с. 16]. Відповідаючи на запитання, що об'єднує американців у націю і що відрізняє їх від інших народів, С. Хантінгтон формулює три основних аргументи:

По-перше, усвідомлення американцями власної національної ідентичності варіювалося протягом **усієї** історії США. При цьому держава шляхом зовнішньої і внутрішньої політики активно формувала національну ідентичність американців.

По-друге, протягом американської історії жителі США визначали свою ідентичність **у** термінах «раса», «етнос», «ідеологія» та «культура». Перші два терміни сьогодні практично

не вживаються. Американці розглядають свою країну як мультиетнічне і мультинародне суспільство.

По-третє, протягом трьох століть стрижнем американської національної ідентичності була англо-протестантська культура.

Наприкінці двадцятого сторіччя, вважає С. Хантінгтон, ця культура зіткнулась з викликом: новою хвилею імігрантів з Азії і Латинської Америки, зростаючою популярністю доктрин мультикультуралізму і диверсифікації в інтелектуальних і політичних колах, поширенням іспанської в якості другої мови на території США **та** іспанізацією частини американського соціуму, затвердженням групових ідентичностей, заснованих на поняттях раси, етносу і статі, зростаючим впливом діаспор, зростанням прихильності еліт космополітизму і транснаціональних ідентичностей [65, с. 17].

С. Хантінгтон вважає, що «американцям слід повернутися до англо-протестантської культури **й** до тих традицій і цінностей, які протягом трьох з половиною століть беззастережно приймалися американцями всіх народностей і релігій, які були джерелом свободи, єднання, процвітання і моральної переваги, які перетворили Сполучені Штати в центр добра у світі» [66, с. 18].

У цілому, робить висновок автор, одним **із** найбільших досягнень Америки стало усунення расових і етнічних основ ідентичності та перетворення США в мультиетнічне, мультирасове суспільство, в якому людей оцінюють за їхніми заслугами, а не за кольором шкіри. Це сталося, на думку автора, завдяки прихильності американців до англо-протестантської культури та «символу віри» батьків-засновників.

Таким чином, С. Хантінгтон, аналізуючи стан американської національної ідентичності, робить важливі висновки для концепту ідентичності:

1. Пріоритет загальнонаціональної самосвідомості особливо важливий для країн зі складною етнічною та расовою структурою.

2. Велику роль **у** конструюванні національної ідентичності відіграє держава, яка шляхом зовнішньої і внутрішньої політики формує національну ідентичність.

3. Стрижнем національної ідентичності є культура, яка приймається «всіма народностями і релігіями».

4. Важливою особливістю національної ідентичності є те, що поки країні загрожує небезпека, національна ідентичність залишається достатньо ваговою. Якщо ж почуття небезпеки поступово зникає, інші ідентичності починають домінувати над ідентичністю національною. Так, С. Хантінгтон наводить приклад, що криза національної ідентичності була перервана трагічними обставинами 11 вересня 2001, які фактично повернули Америці її ідентичність.

На рубежі тисячоліть (з кінця 90-х – початку 2000-х рр.) увага дослідників фокусується, в основному, на політиці ідентичності: концепціях, моделях і механізмах її впровадження, особливостях її формування в різних країнах. Політика ідентичності розглядається в двох аспектах: на національному рівні (в основному аналізуються проблеми взаємозв'язку загальногромадянської та етнічної ідентичностей) і на проблемах формування ідентичності наднаціонального характеру в інтегрованих групах держав, у першу чергу в Європейському Союзі.

Яскравим прикладом сучасного дослідження політики ідентичності на національному рівні є роботи російського вченого І. Тимофєєва. Він розглядає тенденції становлення політичної ідентичності в Росії як похідні від політики ідентичності держави [67]. У дослідженнях автор робить акцент не на результатах, а на конкретних політичних кроках російської держави щодо формування ідентичності – дослідженні громадської думки, вивченні політичної самосвідомості громадян тощо. У монографії «Політична ідентичність Росії в пострадянський період: альтернативи і тенденції» І. Тимофєєв вводить поняття «пострадянської синтетичної ідентичності», затвердження якої розглядається як симптом завершення пострадянського транзиту.

Політична ідентичність в умовах держави сучасного типу виступає предметом політики ідентичності, тобто цілеспрямованих дій держави для її формування, виконуючи функції інтеграції політичної спільноти, легітимації політичного режиму, мобілізації громадян. У той же час, цілеспрямоване

конструювання політичної ідентичності обмежується історичним контекстом, політичними традиціями, культурою та іншими чинниками [68, с. 5-6].

Формування нової політичної ідентичності, разом з тим, не можна розглядати як завершений процес, вважає автор. Незважаючи на її оформлення в доктринах російської держави, виконання нової ідентичності своїх функцій стикається з цілим рядом проблем. У контексті уявлень про Росію як про єдину громадянську націю – це проблеми утвердження єдиного культурного, освітнього, символічного простору, укорінення цих уявлень у самосвідомість громадян, без чого неможливе подолання ксенофобії, локалізму, уразливості країни перед радикальними ідеологіями. У контексті уявлень про Росію як про суверенну і велику державу – питання «формату» великодержавності (імперська, національно-державна), проблеми подальшого співвідношення відносин із зовнішнім світом, із завданнями модернізації країни. У контексті уявлень про Росію як спадкоємицю СРСР і дореволюційної Росії – проблеми подолання конфліктних, суперечливих моментів у сприйнятті історії країни, недопущення зміна історичного патріотизму помилковим, «фасадним» патріотизмом, з одного боку, і радикальним націоналізмом – з іншого [69, с. 7].

Таким чином, вочевидь, що концепції ідентичності все більше набувають політичного характеру і практичного сенсу. Ідентичність усвідомлюється як цементуючий чинник, що забезпечує вирішення завдань соціально-політичного розвитку держав і їх спільнот. Основними факторами формування політики ідентичності визначаються держави, наднаціональні інститути (в Європі – Європейська комісія і Європарламент), політичні еліти і партії, ЗМІ.

Починаючи з 90-х рр. ХХ століття, в Європі актуалізувалася тема загальноєвропейської ідентичності, досліджувана ще в 70-х рр. Поряд із традиційними дослідженнями політичної ідентичності, які стосуються класової і партійної ідентичності, специфіки ідентифікації окремих соціально-демографічних, етнічних груп, з'являються наукові розвідки, спрямовані на вивчення проблем і детермінант

формування загальноєвропейської, наднаціональної ідентичності як інтегративного механізму.

Зміщення акценту наукового інтересу від національної держави і класичних політичних інститутів, таких як партії, ідеології, конфесійні об'єднання, до недержавних суб'єктів пояснювалось тим, що жителі Європейського Союзу ставали носіями одночасно співіснуючих ідентичностей: як представники своєї нації, як громадяни своєї країни і як жителі Європейського Союзу. У період становлення Європейського Союзу підставами ідентичності виступали історичний досвід, спільність культур, економічна необхідність і єдиний економічний інтерес у створенні спільного ринку. Однак поглиблення і розширення інтеграційних процесів **покласти** перед ЄС нові завдання, **у** тому числі побудову власної ідентичності. Проблеми, з якими зіткнувся Європейський Союз, що починався як економічне **й** політичне утворення, продемонстрували, що спільність не може існувати і розвиватися без ідейно-ідентифікаційної складової.

Накладення моделей ідентичності докорінно змінювало політичні процеси в сучасній Європі і вимагало вивчення нових факторів, що впливають на поведінку виборців, на дії політичних партій та громадських об'єднань. Так, соціокультурні проблеми, з якими зіткнувся Європейський Союз, відмінності етнічного, конфесійного плану звернули увагу дослідників на необхідність аналізу впливу на політичну поведінку різних моделей соціальної ідентичності, насамперед етнічної [70]. У західноєвропейській політичній науці цього періоду європейська ідентичність, розглядається як колективна і політична, **й** означає почуття приналежності громадян ЄС до **цього** наднаціонального утворення [71, с. 157].

У цілому, **у** сучасній європейській науці можна виділити три вектори наукових досліджень політичної ідентичності.

Перший вектор наукових пошуків формує дослідження наслідків політики мультикультуралізму і вплив несвропейців на становлення національної ідентичності в країнах Євросоюзу та на загальноєвропейську ідентичність **у** цілому, як фактора подальшої інтеграції. Тобто **вивчення** стереотипів і установок масової та індивідуальної політичної свідомості, що визначають

політичну ідентичність, доповнюється культурологічною складовою, **включно з конфесійним чинником**.

Міграційні процеси, з якими зіткнулася Європа **наприкінці** ХХ століття, призвели до змін її національно-етнічної структури. Значна частина вихідців **із** незахідних країн світу, що розвиваються, виявилася не тільки не здатною, а іноді **й** не демонструє бажання, інтегруватися в європейський культурний простір. У цьому зв'язку формування загальноєвропейської цивілізаційної ідентичності ускладнюється, розмивається культурна та ціннісна гомогенність, яка складалася протягом багатьох століть.

З іншого боку, одним **із** негативних компонентів конструювання європейської ідентичності стає осмислення європейцями своєї єдності через неприйняття цивілізаційних особливостей «нових жителів Європи». Тобто «Інший», **некорінний** європеєць, визначається як «Чужий», а іноді **й** як «Ворог». Суспільне життя Європи наповнюється новими антагонізмами **й** дедалі більше формується в конфліктних категоріях «ми» – «вони», з'являються праворадикальні партії, прояви ксенофобії. Таким чином, об'єктом аналізу політичної ідентичності починають виступати іммігранти, нащадки іммігрантів і автохтонні етнічні меншини, що компактно проживають на території національної держави [72].

Європейськими вченими акцентується увага на взаємозв'язку національної (фактично йдеться про загальногромадянську) та етнічної ідентичностей, дослідники вивчають чинники, які впливають на самовизначення громадян з ультраправими, екстремістськими політичними партіями та угрупованнями [73].

Другий вектор досліджень стосується проблем формування політики загальноєвропейської ідентичності та вибору її моделі. Згідно Маастрихтського та Амстердамського договорів перетворення в Європі передбачають доповнення економічного союзу політичним, що в контексті глобального, багатопольярного світу ставить завдання формування власної єдиної європейської ідентичності, **у** тому числі **й** на міжнародній арені. У зв'язку з цим актуальності набуває загальноєвропейська політика ідентичності. Починаючи з 80-х років ХХ століття, **політика**

ідентичності набуває цілком прагматичного, утилітарного сенсу, вона означає підтримку європейської інтеграції та інституційного розвитку ЄС [74, с. 161]. У центрі уваги аналітиків європейської ідентичності перебувають проблеми соціального й політико-культурного контексту європейської інтеграції, робляться спроби запропонувати найкращий сценарій ідентифікаційної політики [75, с. 42-43]. Політика ідентичності в західноєвропейських країнах стосується аспектів формування моделі політичної ідентичності, у рамках якої гармонійно поєднувалися б етнічна, загальногромадянська ідентичність і сконструйована в межах Євросоюзу європейська ідентичність.

У роботі «Політична ідентичність європейців?» (2003 р.) Ф. Черутті вважає, що становлення інститутів ЄС не супроводжувалося належним чином щодо формування загальноєвропейської ідентичності [76].

У цей же час у двотомнику «Душа Європи: про культурну та політичну ідентичність європейців» під редакцією дослідника розгортається публічна дискусія з проблеми європейської ідентичності, яку автори розглядають як соціальний конструкт на основі загального історико-культурного минулого. Основними принципами єдності, вважають вчені, повинні стати політичні принципи «конституційного патріотизму» [77, с. 101-107].

Найбільш яскравим представником конституціоналізму, або космополітизму, став Ю. Хабермас. У своїй роботі «Залучення іншого» дослідник шукає шляхи збереження раціонального початку західної цивілізації, можливості діалогу і взаєморозуміння між різними культурно-історичними утвореннями, раціонального розуміння багатоскладного світового політичного процесу, виходячи з історії діючих у ньому реалій та ідей [78].

У роботі «Громадянство і національна ідентичність» Ю. Хабермас керується поняттям конституційного патріотизму та актуалізує питання щодо існування феномену європейського громадянства. Під останнім дослідник розуміє не лише можливість колективної політичної дії незважаючи на національні кордони, але й усвідомлення «обов'язку щодо європейського загального блага» [79, с. 49-70.]

Розглядаючи складний зв'язок між громадянством і національною ідентичністю, Ю. Хабермас підкреслює, що націоналізм у свій час зіграв мобілізуючу й інтегруючу роль етнічних і культурних груп у єдину національну державу, створивши колективну ідентичність, яка, у свою чергу, виконувала функцію імплементації громадянства. Такий націоналізм був здатний сприяти ідентифікації людей із тією роллю, що вимагає високого ступеня особистих зобов'язань: у цьому плані загальна військова повинність була лише зворотнім боком виконання громадянських прав. У плюралістичному суспільстві конституція стає вираженням формального консенсусу. Громадяни бажають організувати своє мирне співіснування відповідно до принципів, з якими згодні всі, оскільки ці принципи становлять однаковий інтерес для всіх.

Кожен зможе сподіватися, що всі громадяни матимуть однаковий захист і повагу в їхній цілісності в якості унікальної особи, члена етнічної або культурної групи і в якості громадянина, тобто члена громадянської держави. Ця ідея самовизначення політичної спільноти набула конкретної правової форми у низці конституцій і фактично в усіх політичних системах Західної Європи та Сполучених Штатів.

Ю. Хабермас наводить приклади Сполучених Штатів та Швейцарії, в яких спільним знаменником конституційного патріотизму є політична культура на основі єдиної мови або єдиного етнічного і культурного походження. У мультикультурному суспільстві ці процеси набувають дещо складнішого характеру. У майбутній Федеральній республіці європейських держав, вважає Ю. Хабермас, ті самі правові принципи також варто розглядати з точки зору різних національних традицій та історій. Власна національна традиція, у будь-якому разі, має бути співвіднесена з ключовими позиціями інших національних культур. Вона має бути пов'язана із загальним консенсусом спільної наднаціональної політичної культури Європейської співдружності. Такого роду партикуляристська позиція жодним чином не суперечить універсалістському розумінню суверенітету народу і прав людини. На відміну від американського варіанта, європейський конституційний патріотизм має сформуватись на підставі різних

інтерпретацій, які відповідають тим самим універсалістським правам і орієнтаціям різних національностей.

Поступово в науковому середовищі визначаються два напрямки щодо моделі політики європейської ідентичності. Концепція «союзного націоналізму» передбачає, що європейська ідентичність повинна ґрунтуватися на загальному історичному минулому й бути спрямована на формування культурної однорідності, спільного економічного життя, реалізацію загальних цілей і соціальної політики. У результаті в громадян держав Європейського Союзу повинно з'явитися почуття належності до єдиного цілого, яке б перемогло ідентифікацію з окремою державою.

Концепція «патріотичного конституціоналізму», або космополітизму (Ю. Хабермас і представники Франкфуртської школи) пропонує взяти за основу європейської ідентичності універсальні принципи демократії та правової держави. На думку прихильників цієї теорії, взаємозв'язок між жителями ЄС повинен ґрунтуватися на юридичних, політичних і моральних аспектах, а не на історичних і культурних факторах, як стверджують представники «союзного націоналізму» [80].

Третій напрямок у дослідженнях ідентичності стосується розробки механізмів становлення загальноєвропейської ідентичності. Розглядається вплив наднаціональних органів ЄС на процес формування європейської ідентичності, визначаються стратегії, що використовуються для таких цілей політичними інститутами, виділяються основні актори цього процесу. У конструюванні загальноєвропейської ідентичності акцентується увага на економічних та політико-інституційних методах, на культурно-цивілізаційних засадах європейців. Так, І. Нойманн у своїй роботі «Використання «Іншого»: образи Сходу у формуванні європейських ідентичностей» основну увагу приділяє вивченню історико-політичній концепції єдиного європейського простору [81]. У своїй політичній концепції І. Нойманн поділяє точку зору, згідно з якою колективна ідентичність створюється шляхом протиставлення одного колективу іншому, причому це не реальний «Інший», а уявний «Інший», який визначається сукупністю політичних і культурних реалій епохи. Цього «Іншого», вважає автор, по-перше, винаходять, по-друге,

використовують у геополітичних цілях держав і співтовариств. Автора також цікавить використання образів Сходу у формуванні європейських ідентичностей. Однак цей Схід не визначається за компасом, а подається культурний конструкт, заданий часом, місцем і конфігурацією конкретних геополітичних інтересів. Таким чином, культивування образу «Іншого» на основі історичних традицій, відповідно до підходу І. Нойманна, є поєднуючою ланкою і одним із чинників європейської ідентичності. У цілому, основними механізмами формування європейської ідентичності на думку дослідників, є: прийняття спільної Конституції, запровадження інституту громадянства, створення наднаціонального загального символічного простору, впровадження єдиних стандартів у освіті, праві, формування спільної комунікаційної сфери.

Прискорення процесів глобалізації і динаміка світового суспільного розвитку, пов'язана зі світовою фінансовою кризою 2008 року, значно ускладнили механізми формування політичної свідомості й поведінки людини, призвели до змін загальної структури ідентифікаційних орієнтирів. Ідентичність більшості людей сучасного світу стала набувати все більш складного та багаторівневого характеру. При цьому, як демонструє суспільна практика, різні «рівні» ідентичності далеко не завжди можуть гармонійно поєднуватися одна з другою.

Відомий російський дослідник В. Лапкін визначає наступні пріоритетні напрямки аналізу формування ідентичності в умовах сучасного політичного розвитку:

1. Аналіз ідентичності в якості ресурсу сучасного розвитку.
2. Аналіз процесів реконфігурації соціальної та політичної ідентичності в епоху глобалізації.
3. Проблема трансформації ідентичності, яка супроводжує процеси модернізації суспільства, уточнювання умов, масштабів та пріоритетних напрямків такої трансформації [82, с. 70-74]. Зростання уваги до теми і проблематики ідентичності, вважає В. Лапкін, відображує поглиблення глобальних процесів відчуження в суспільстві, процесів самовідчуження індивіда. Уся сукупність ідентифікаційних орієнтирів, поданих у глобальному комунікаційному просторі (а сьогодні його охоплення тотальне і фактично не знає винятків), перебуває в стані перманентних

радикальних перетворень. Уся система позиціонування індивіда формує його соціальний габітус, втрачає колишню визначеність і стає об'єктом конструювання як з боку самого індивіда, так і з боку різного роду суб'єктів соціальної політики і політики ідентичності. Результатом цього стають соціокультурні зміни, що відбуваються всюди і з високим рівнем динамізму і лабільності, а разом із тим – незворотній процес розпаду традиційних фундаментальних механізмів і способів підтримки ідентичності. Іншими словами, стан загальної кризи ідентичності стає нормою [83, с. 71].

Криза національної ідентичності, на думку автора, висуває на перший план її громадянську складову. Громадянська ідентичність стає свого роду впливовою зброєю в процесах політичної інтеграції сучасного світу. Мова йде не тільки про «всесвітнє громадянство» (як найбільш послідовне і «завершене» відображення абстракції «світового ринку»), але й, зокрема, про європейське громадянство (громадянство Євросоюзу).

У громадянській ідентичності, яка лежить в основі реального політичного самовизначення індивіда, його самоототожнення з політичною нацією, сучасне суспільство намагається знайти спротив у протистоянні натиску як глобалізму, так і ксенофобії. Ця обставина набуває особливого значення, зважаючи на загострення національних почуттів і зростання на цій хвилі націоналістичних рухів у розвинених країнах Заходу, зростання політичної підтримки правих партій і радикально-націоналістичних ідейних угруповань, збільшення впливу радикальних настроїв у більшості проблемних регіонів світу [84, с. 73].

Оцінюючи в цілому процес трансформації ідентичності як невіддільну складову модернізаційних змін, В. Лапкін визначає дві принципово різні його інтерпретації. В одному випадку завершенням цього процесу бачиться неминуча і закономірна зміна ідентичності суспільства, що модернізується. В іншому, виходячи з уявлення про багаторівневості та багатоскладовий характер ідентичності, припускається можливість неконфліктної (або обмежено конфліктної) співприсутності в соціальній ідентичності сучасного індивіда різноманітних її складових, що формуються в умовах сучасного світу [85, с. 74].

У своїй спільній роботі «Ідентичність у системі координат світового розвитку» В. Лапкін, І. Семененко та В. Пантін визначають різні орієнтири ідентифікаційних процесів у сучасному світі та констатують розмивання традиційних паттернів ідентичності [86].

Автори виділяють два полюси об'єктів ідентифікації. На першому полюсі знаходиться космополітичне всесвітнє громадянство, в основі якого лежать норми, правила і принципи глобального ринку, загальні моделі поведінки груп, залучених у таку діяльність людей. Другий полюс формується національною ідентичністю, орієнтованою на образ національної держави, в якій, на думку авторів, зростає значення етнічних, релігійно-конфесійних, цивілізаційних та інших, перш за все «вторинних», ідентифікаційних орієнтирів.

У роботі підкреслюється, що спроби сучасних держав боротися за збереження і відтворення загального для всієї громадянської нації культурного простору наштовхуються на супротив двох різноспрямованих векторів соціокультурного розвитку: з одного боку, культурного та інформаційного глобалізму, який уніфікує ідентифікаційні зразки, з іншого – розпад громадянської (національної) солідарності під тиском особливих вимог етнічних, релігійних, мовних, субкультурних спільнот.

Таким чином автори вважають, що сучасні процеси глобалізації ведуть до розмивання національно-державної ідентичності, що, у свою чергу, впливає на розвиток окремих країн і цілих регіонів світу. «Загострення національних почуттів і підйом на цій хвилі націоналістичних рухів у розвинених країнах Заходу виявляється однією з відповідей на виклики культурного глобалізму, який претендує на уніфікацію і знеособлення ідентичності. Зміна культурної фізіономії розвинутих суспільств пов'язується в масовій свідомості і з потоками інокультурної імміграції, які розглядаються як загроза не тільки нинішньому і майбутньому економічному й соціальному благополуччю, але й власне унікальному культурному потенціалу розвитку. Ці виклики актуалізуються в зростанні політичної підтримки правих партій і радикально-націоналістичних ідейних угруповань» [87].

У цілому, політична ідентичність розглядається зазначеними авторами як фактор соціально-політичних перетворень сучасності, як ресурс модернізації. У роботі підкреслюється, що істотні зміни в соціальній ідентичності та її складових, з одного боку, є наслідком економічних, політичних та культурних змін, а з іншого – самі виступають каталізатором значущих громадських трансформацій [88].

Аналізує зміни політичної ідентичності в умовах глобальних сучасних і внутрішньодержавних соціальних трансформацій у своїй роботі О. Старостін [89].

Автор досліджує причини і особливості кризи політичної ідентичності в сучасній Росії, а також моделі й технології конструювання політичної ідентичності громадян у сучасному російському суспільстві.

Причинами кризи політичної ідентичності автор вбачає розмивання сформованих моделей національної політичної ідентичності під впливом економічної та культурної глобалізації і ліквідацію радянської держави, яка призвела до руйнування радянської ідентичності, яка складалася впродовж декількох десятиліть. О. Старостін демонструє, як подолати кризу політичної ідентичності намагаються різні політичні сили, пропонуючи власні моделі ідентичності – радянську, євразійську, західницьку. Однак, на думку автора, у технологічному плані ці спроби стикаються з певними труднощами, що пов'язано, у тому числі, і з відсутністю актуальних символів, навколо яких може згуртуватися сучасна російська нація [90, с. 106-107]. Науковець пропонує свою конструкцію політичної ідентичності в сучасній Росії, в основі якої повинні знаходитися наднаціональні цілі й цінності, навколо яких можливе об'єднання переважної більшості населення країни. Модель ідентичності повинна бути орієнтована в майбутнє, зрозуміло, не відкидаючи й досягнення всіх попередніх періодів існування російської державності.

Вирішення проблеми кризи політичної ідентичності в сучасній Росії можливе в результаті формування єдиної загальнонаціональної ідеології, здатної згуртувати більшість населення, духовно-морального оздоровлення суспільства за допомогою повернення до традиційних вітчизняних цінностей. Однак найважливішою запорукою конструювання нової

політичної ідентичності росіян є, на думку автора, поліпшення соціально-економічного становища в країні, зміцнення авторитету влади і держави, підвищення престижу Росії на міжнародному рівні [91, с. 111].

Актуальним контекстом дослідження політичної ідентичності сучасного періоду є взаємодія регіонів і центру в процесі політичної ідентифікації та взаємозв'язок регіональної ідентичності з процесами глобалізації [92]. Так, В. Суханов, досліджуючи регіональну політичну ідентичність у пострадянській Росії, розкриває рівні співвідношення і взаємодії регіонів і центру в процесі ідентифікації, визначає місце і роль специфіки федеративного державно-територіального устрою в механізмі регіональної політичної ідентифікації.

Автор концептуально обґрунтовує взаємозв'язок регіональної ідентичності з процесами глобалізації. В. Суханов бачить у процесах глобалізації певну можливість (причому, негарантовану в рівній мірі для всіх народів) реалізувати «демократичний проект», зблизити політичну теорію і політичну практику. Загальнонаціональна держава, вважає автор, залишається основним інструментом такого наближення народів, що в нього входять. Воно володіє таким набором політичних, економічних, правових, релігійних та інших ідентичностей, які дозволяють народам успішно конкурувати за гідне «місце під сонцем» у глобальному світі, в якому багато що буде уніфікованим і тим більш значущими стануть нюанси розходжень [93, с. 11].

У зв'язку з соціальними потрясіннями в Європі на рубежі першого і другого десятиліття ХХІ століття особливу актуальність зберігають дослідження формування, а в деяких випадках і збереження, загальноєвропейської ідентичності. В європеїстиці (European Studies) остання оцінюється як соціальний конструкт, який тісно пов'язаний із процесами інтеграції. Саме в цьому контексті проблематика ідентичності розглядається авторами колективної роботи «Дослідницький порядок денний для європеїстики» в розділі «Теорії інтеграції. Конструктивізм» [94, с. 40-44].

Формування загальноєвропейської ідентичності визначається як фактор, без якого неможливо будувати

подальший процес інтеграції. Франк Шіммельфенніг називає ідентичність і соціалізацію ключовими концептами конструктивістського аналізу європейської інтеграції [95, с. 41].

У статті «Історія має значення: вимірювання і детермінанти національної ідентичності населення та еліт європейських країн» Г. Бест пропонує гіпотезу, згідно з якою «винахід», або «конструювання» масових ідентичностей – це не довільний процес побудови, а потім нав'язування наративу «однаковості», «приналежності» або «спільної долі» якомусь населенню. Його спрямованість і можливі варіації задаються конкретними історичними обставинами та досвідом, які формують колективні спогади і умови життя того чи іншого народу [96].

Стосовно національних ідентичностей, мова йде про процес створення держави і побудови нації, який накладає особливий і незабутній відбиток на колективну свідомість. Не вважаючи національну ідентичність результатом простої «наявності ідей» у період її формування, автор вбачає в ній наслідок цілеспрямованої відповіді на виклики, що постають перед сукупністю людей у критичній точці історичного розвитку нації. Дослідження Г. Беста побудовано на міждержавних порівняннях (18 країн, 2009 р.) моделі національної ідентичності трьох груп: політичної, економічної еліти та пересічних громадян. Науковець вважає, що національна ідентичність має два аспекти – етнічний і загальногромадянський – і повинна розглядатися як один із різновидів політичної ідентичності. Політичну ідентичність Г. Бест відносить до емоційного компоненту політичної свідомості.

Концепт політичної ідентичності в українській політичній науці

Поряд із численними європейськими науковими роботами з проблем ідентичності українська політична думка також звертається до аналізу цього концепту. Інтерес вітчизняних дослідників до проблематики політичної ідентичності був обумовлений практикою суспільно-політичного розвитку. Труднощі трансформації політичного режиму та боротьба за владу діаметрально протилежних політичних сил призвели до ускладнення політичного життя в Україні, посилили диференціацію політичних ідентичностей українського населення. А президентські вибори 2004 року яскраво

продемонстрували розмежування українського електорату за регіональним принципом, на основі відмінностей в оцінках історичних подій, політичних цінностях, геополітичних орієнтирах. Україна вперше зіткнулася із загрозою територіальній цілісності, активізацією сепаратистських тенденцій, з перспективою їх переростання в міжетнічні конфлікти. Зіткнувшись із завданням стабілізації суспільної системи для вирішення важливих завдань консолідації українського суспільства на основі базових цінностей, українська політична наука звернулася до концепту ідентичності як ресурсу суспільного розвитку.

На думку Л. Нагорної, універсалізацію поняття «ідентичність» можна пояснити тим, що в ньому вдало поєдналися суперечливі на перший погляд відчуття належності й особистості, стабільності й змінюваності. І в душі кожної людини, і в групі, у соціумі йде постійне змагання настанов на захист власного життєвого простору від сторонніх втручань і на входження до складу якогось колективу за принципом духовної спорідненості. Ця подвійність робить ідентифікацію процесом «боротьби за цілісність свідомості», а саму ідентичність органічно вводить у кризовий контекст. Потрясіння буремного ХХ століття – з явищами масових істерій, «утраченими поколіннями», феноменом «хворих суспільств» – виявилися саме тим живильним середовищем, в якому категорія «ідентичність» виявилася зручним інструментом для пошуку втраченої рівноваги на рівні особистості і відновлення стабільності у розбалансованих соціумах [97, с. 61-62].

Теоретико-методологічний фундамент вивчення політичної ідентичності в Україні було закладено в рамках дослідження проблем етнополітики, процесів націостановлення й державотворення. У роботах таких вчених, як О. Антонюк, В. Євтух, О. Картунов, І. Кресіна, В. Лісовий, І. Курас, О. Майборода, М. Пірен, М. Обушний, І. Оніщенко, В. Панібудьласка, А. Пономарьов, В. Ребкало, С. Римаренко, Ю. Римаренко, Ю. Саєнко, В. Фадєєв, М. Шульга, Л. Шкляр та ін. висвітлені різні аспекти формування політичної ідентичності в Україні.

Проблеми політичної ідентичності стали предметом аналізу А. Астаф'єва, Т. Воропай, С. Горобчишиної, О. Добржанської, В. Землюка, Н. Земзюліної, Л. Нагорної, Г. Палій, Н. Паніної, О. Пашкової, Н. Пелагеши, М. Степико, Ю. Тищенко, С. Шамари, Л. Шимченко та ін.

Політична ідентичність в українській науці, передусім, розглядається в аспекті формування української політичної нації та національної консолідації. У 2003 році Національним інститутом стратегічних досліджень був виданий збірник «Українська політична нація: генеза, стан та перспективи», в якому висвітлюються проблеми формування національної ідентичності як фундаменту національної консолідації та української політичної нації. Так, А. Астаф'єв у статті «Політико-ідеологічні засади національної ідентичності» звертається до аналізу політико-ідеологічного забезпечення процесів національної консолідації. Автор підкреслює, що «втілення цих концептів у життя повинно максимально враховувати відмінності сучасних суспільств, багатоманітність культурних, етнічних, конфесійних взаємин, покладаючи в основу цієї конфігурації засади прав і свобод людини, ідеал особистої автентичності» [98].

Науковець пропонує формувати національну ідентичність на підставі співгромадянства, яку доцільно мислити як політичну реальність. А. Астаф'єв вважає, що політичні та ідеологічні чинники є тими регулятивними механізмами, які впливають на національну ідентичність та передбачають подальшу її трансформацію, особливо ж у епоху глобалізаційних процесів, коли локальні (здебільшого етнічні) феномени все сильніше відчують тиск інтеграційних впливів. За умов формування й постійної трансформації нового мислення, старі (класичні) ідеології з більш-менш чіткими схемами розуміння тих чи інших сфер суспільства, політики за нових умов просто «не спрацьовують», оскільки їхні мовні системи (фразеологія, риторика, інструменти пояснення, категорії, поняття тощо) не здатні виробити адекватне тлумачення реальності.

У статті «Національна ідентичність в Україні» А. Астаф'єв підкреслює, що подолання кризового періоду залежить, насамперед, від рівня національної консолідації суспільства. Необхідно здійснювати та закріплювати у громадян принцип

національної самоідентифікації, який і є основною передумовою формування політичної нації як політичного, правового, міжнародного, державного суб'єкта [99].

А. Колодій у роботі «Культурний плюралізм і етнонаціональна політика» констатує, що найголовніші завдання етнонаціональної політики в Україні «полягають в «інтеграції різних, але рівних» громадянських цінностей і патріотизму та формування загальноукраїнської національної ідентичності» [100, с. 46]. Одним із засобів забезпечення єдності суспільства та державної міцності, вважає А. Колодій, може бути вдало втілена в життя та належним чином адаптована до українських умов «концепція ліберального мультикультуралізму, яка здатна узгодити мету національної єдності і зростаючу етнокультурну різноманітність населення» [101].

Становлення єдиної національної ідентичності після здобуття незалежності в контексті реалізації національних інтересів України розглядає Г. Палій. Дослідниця робить висновок, що є зв'язок між станом сучасної української національної ідентичності та реалізацією національних інтересів України у внутрішньополітичній, зовнішньополітичній, етнонаціональній, культурній сферах. Сформована національна ідентичність сприяє збереженню територіальної цілісності держави та досягненню громадянської консолідації та **міжетнічної спільноти**.

У своєму дисертаційному дослідженні «Становлення єдиної національної ідентичності в контексті реалізації національних інтересів України» Г. Палій доводить, що в Україні в 1990-х – першій половині 2000-х рр. інтенсифікувався процес становлення єдиної національної ідентичності, який хоча й обумовлюється взаємодією етнокультурних та інших локальних типів ідентичностей, але заснований, насамперед, на державно-політичному чинникові [102].

У той же час, авторка констатує, що з часу здобуття незалежності зберігається ідентифікаційна фрагментація українського суспільства за етнічними, мовно-культурними, релігійними, регіональними, геополітичними параметрами. Поряд із активізацією процесів національного відродження і ствердження національної самобутності, виявили **стійкість**

інерційні, гальмуючі процеси, що шкодять формуванню політичної нації. Значною мірою цю інерційність закладено в радянський період історії, почасти тривалість цієї інерційності забезпечена неефективністю державної політики України після здобуття незалежності, процеси формування єдиної національної ідентичності та політичної нації в Україні проходять не з оптимальною для національних інтересів України швидкістю та спрямованістю [103, с. 169].

М. Степико також розглядає консолідацію суспільства як першочергове завдання українського національного будівництва, а українську політичну націю визначає як засаду формування української ідентичності. У своїй монографії «Українська ідентичність: феномен і засади формування» науковець досліджує українську ідентичність у взаємообумовленості всіх її складових – національної, етнічної, а також ідентичності держави та країни. Автор здійснює аналіз історико-культурних засад становлення української нації у взаємозв'язку із сучасними завданнями розбудови незалежної української держави [103, с. 46-47]. М. Степико зазначає, що «наявні концепції нації внаслідок своєї теоретичної заангажованості не можуть слугувати достатньою методологічною основою дослідження сучасного етапу формування загальноукраїнської ідентичності у всіх її виявах – етнічному, національному, державному, ідентичності країни та діаспори, оскільки вони мають різні чинники й механізми формування та відтворення. Отже, актуальним є завдання дослідження реальних процесів сфери етнонаціональних відносин і національного будівництва в Україні» [104, с. 69].

Національна консолідація України (як і більшості пострадянських держав) гальмується, на думку М. Степико, недієздатністю політичної еліти, неспроможної запропонувати дієві та успішні проекти розвитку нації, та недостатньою розвиненістю політичної та громадянської складової сучасної української нації (незрілість державних інституцій, неусталеність політичних традицій і громадянських практик). Учений підкреслює, що для налагодження конструктивного діалогу між традиційними для українського суспільства цінностями і культурними формами та інноваційними моделями організації суспільного життя, необхідно сформулювати українську

національну ідею, характерною рисою якої має бути її модернізація [105, с. 69].

Головним питанням стратегічного компромісу Сходу та Заходу держави, формування загальноукраїнської ідентичності є, на думку М. Степико, знаходження спільних базових інтересів і цінностей, які б об'єднували всю країну, та чітка державна політика захисту й реалізації інтересів усіх громадян України, незалежно від їх соціального статусу, етнічного походження та регіону проживання. Ціннісно-смысловим підґрунтям цього процесу має стати консолідація та конституювання громадян України як представників політичної нації, що уможлиблюється становленням і розвитком громадянських форм організації суспільно-політичного життя [106, с. 333].

Регіональний вимір політичної ідентичності досліджується українською дослідницею Л. Нагорною. У фокусі уваги авторки – проблема ідентифікаційних криз, пов'язаних із різноспрямованістю регіональних самоідентифікацій, мовних уподобань, конструктивів історичної пам'яті. У монографії «Регіональна ідентичність: український контекст» Л. Нагорна констатує, що «специфічність української ситуації зумовлюється «дифузним» станом ідентифікації значної частини соціуму, її готовністю ототожнити себе то з одним, то з іншим ціннісно-символічним ядром. В етнічній сфері й на рівні регіонів виразно виявляються явища «негативної ідентичності» (самовизначення через заперечення цінностей іншого). Територіальні ідентифікації **більш-менш** чітко окреслені на Заході й Південному Сході, але Центр у ціннісних орієнтаціях і електоральних симпатіях тяжіє до амбівалентності. Кожна хвиля розчарувань тягне за собою ціннісну переорієнтацію» [107, с. 7].

Л. Нагорна вважає, що Україна може бути типовим прикладом того, як болісно й **непросто** відбувався процес переростання локальних, місцевих ідентичностей, сформованих за умов бездержавності й розчленованості, у загальнонаціональну ідентичність, і як уже після здобуття незалежності набув незворотної динаміки рух у протилежному напрямі – оформлення регіональних самоідентифікацій. Пошук ідентифікаційних моделей виявився складним і до сьогодні **незавершеним**. Природне прагнення регіонів до забезпечення власної

самодостатності, не кажучи вже про ймовірні федералістські і, навіть, сепаратистські тенденції на місцях, стимулюватимуть і зростання регіональної самосвідомості, і кристалізацію територіальних інтересів [108, с. 8].

Причина ідентифікаційної кризи полягає, на думку науковця, у слабкості громадянської ідентичності й відсутності консолідуючої національної ідеї в Україні. Першочерговим завданням української держави є вироблення такої моделі соціокультурної політики, в якій поліетнічність і полікультурність українського соціуму розглядатимуться як неперехідна цінність і джерело суспільного багатства. Мультикультуралізм як принцип, який заохочує культурне розмаїття, має бути визначальним [109, с. 12].

У роботі «Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань» Л. Нагорна робить головний акцент на осмисленні ризиків і загроз, породжених травмованою історичною пам'яттю, антиномічністю політичних орієнтацій і сформованою на цій основі диверсифікацією суспільної свідомості. Вона підкреслює, «що без вироблення інтегральної системи базових цінностей і основоположних принципів, здатних цементувати соціум, Україна й надалі буде приречена на орієнтаційну роздвоєність, конфронтаційність у політичному мисленні й поведінці, «кризу ідеалів» [110, с. 264].

На думку Л. Нагорної, для подолання кризи ідентичності в Україні необхідні:

- пошук принципово нової парадигми розвитку України на базі засвоєння кращого світового досвіду;
- надбання всіх політичних та ідеологічних течій вітчизняної суспільної думки навколо цієї проблеми;
- відповідальне ставлення влади до власних обіцянок, її готовність до практичної реалізації **в**край потрібних, хоч у своїй основі **й** непопулярних, реформ;
- налаштованість на узгодження позицій різних політичних сил і вироблення чіткої системи взаємовідносин по лінії «влада – опозиція»;
- вироблення механізмів донесення до широкого загалу пріоритетних стратегічних цілей шляхом формування розгалуженої системи громадянської освіти.

Сьогодні, вважає Л. Нагорна, необхідно усвідомити, що від того, на яких засадах – національно-громадянських чи локально-етнічних – вибудовуватимемо каркас ідентифікаційних практик, залежить майбутнє України як незалежної держави [111, с. 266].

Предметом дослідження О. Л. Добржанської є формування та розвиток політичної ідентичності українського суспільства в умовах реалізації політичного курсу України на європейську інтеграцію [112]. Спільна політична ідентичність сучасного українського суспільства розглядається О. Добржанською як складова європейського інтеграційного проекту. Політична ідентичність представлена дослідницею як елемент політичної культури суспільства і водночас як чинник її формування, який визначає політичну ідентичність як концепт у сучасних політичних трансформаціях. Авторка системно аналізує типологію ідентичності сучасного українського суспільства, з'ясовує взаємозв'язок між українською, радянською, російською та європейською ідентичностями в Україні, визначає конкурентні та спільні тенденції їхнього функціонування. Дослідниця робить прогноз динаміки їх подальшого розвитку, який уможливив висновки про інтегровану складову європейської ідентичності для українського суспільства.

О. Добржанська пропонує формувати європейську ідентичність в українському суспільстві через засоби масової інформації та комунікації з урахуванням феномену впливу ЗМІК на суспільну масову свідомість, що передбачає спрямоване об'єктивне інформування української спільноти та підтримку Державної цільової програми з питань європейської інтеграції.

Проблеми української національної ідентичності в умовах глобалізації досліджує Н. Пелагеша в монографії «Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації» [113]. Науковець аналізує сучасний етап трансформації української національної ідентичності, що відбувається під впливом процесів глобалізації та регіоналізації. Н. Пелагеша визначає, що найбільший вплив на українську національну ідентичність мають наднаціональні європейська та панросійська ідентичності, що формуються в ЄС і СНД, і наголошує, що дослідження процесів трансформації національної ідентичності під впливом

глобалізаційних процесів можливе на основі конструктивістської парадигми, яка розглядає національну ідентичність як один із типів колективних ідентичностей. З такої позиції ідентичність не є вродженою універсалією або утворенням, іманентно притаманним особі чи групі. Вона конструюється соціумом, народжується та зникає під впливом певних соціальних та культурних процесів, змінюється разом з ними, а тому безпосередньо пов'язана з проблемою дискурсу [114, с. 218].

Н. Пелагеша вважає, що сучасна регіональна поляризація України та її динаміка є наслідком не тільки культурних відмінностей між населенням сходу та заходу України, що склалися історично, а й результатом політики наднаціональної панросійської ідентичності, що проводиться Російською Федерацією [115, с. 222].

Заслуговує уваги дисертація В. П. Землюка «Політична ідентичність в Україні в період кризи «розвинутого соціалізму» і здобуття державної незалежності». У своїй роботі вчений розвиває положення про системний характер феномену політичної ідентичності в Україні, підкреслює, що політичний режим виступав важливим її чинником, виявляє залежність розуміння та інтерпретації політичної ідентичності від особливостей ідеологічної системи, стану трансформації політичного режиму та суспільства в цілому, характеру історичної епохи, впливу соціально-економічних і політичних змін та ціннісно-моральних імперативів суспільних відносин. Науковець робить акцент на ірраціональних факторах політичної ідентичності та пропонує концептуальне осмислення впливу несвідомого (ірраціонального) на політичну ідентичність та політичну поведінку особи й обґрунтовує, що цей вплив протягом досліджуваного періоду був суттєвим [116, с. 8]. Дослідження особливостей та факторів політичної ідентичності в Україні цього періоду дозволяють автору зробити висновок, що соціально-історичний досвід зумовлював ціннісно-нормативний зміст політичної ідентичності на рівні суспільства, виступав базою для індивідуальних мотивів політичної діяльності індивіда.

У цілому, в українській політичній науці можна виділити наступні напрямки дослідження політичної ідентичності:

- дослідження політичної ідентичності як чинника консолідації українських громадян, формування української політичної нації;

- вивчення специфіки регіональних політичних ідентичностей, заснованих на історичних, соціокультурних, етнокультурних та мовних особливостях;

- розробка державної ідентифікаційної політики, пошук оптимальної моделі загальнонаціональної і загальногромадянської ідентичності в Україні на основі спільних базових цінностей;

- трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації, геополітичні орієнтири української держави.

У рамках зазначених напрямків аналізуються також такі проблеми політичної ідентичності, як криза ідентичності в сучасній Україні та її причини, роль громадянського суспільства в процесі формування національної політичної ідентичності, вплив політичних еліт і лідерів на політичну самоідентифікацію громадян України, формування європейської політичної ідентичності в Україні.

Таким чином, в українській політичній науці сьогодні накопичено достатньо досвіду і знань з дослідження політичної ідентичності. У той же час, слід зазначити, що багато актуальних проблем політичної ідентичності ще не знайшли належної уваги серед українських дослідників, наприклад:

- раціональне та ірраціональне в процесі політичної самоідентифікації соціальних суб'єктів;

- механізми формування політичної ідентичності;

- вплив соціальних параметрів на характер політичної ідентифікації суб'єкта;

- ступінь впливу ідентичності на політичну поведінку;

- роль інерції і рефлексії в процесі політичної ідентифікації;

- особливості політичної ідентичності в інформаційному суспільстві;

- політична ідентичність як ресурс демократичного розвитку та ін.

На нашу думку, дослідження цих тем значно розширить межі наукових розвідок і створить теоретичну базу для формулювання та втілення ідеї національної політичної

ідентичності, вироблення механізмів формування консолідації суспільства в сучасній Україні.

Таким чином, політичний аналіз ідентичності передбачає вивчення сутності і змісту цього феномена в контексті провідних політичних процесів локального, національного і глобального рівнів. Саме актуальний соціально-політичний розвиток формує спрямованість і структуру ідентифікації громадян, активізує ті чи інші механізми її реалізації.

Виходячи з визначення актуального соціально-політичного контексту як провідного чинника дослідження ідентифікації громадян, найбільш продуктивною є класифікація концепцій, заснована на сутнісних домінантах наукового пошуку. У цілому на підставі основних домінант у напрямках дослідження можна виділити наступні етапи розвитку концепту політичної ідентичності:

Перший етап – 60-70-ті рр. ХХ століття. Для цього періоду суспільного розвитку характерний розвиток і удосконалення виборчих процесів як демократичного механізму формування влади, і посилення ролі політичних партій як суб'єктів електорального вибору. Тому і політична ідентичність визначається, перш за все, як партійна («мічиганське» трактування). Для пояснення електоральної поведінки, яка розглядається з точки зору біхевіоризму, розробляється модель «воронки причинності», де основними показниками політичної ідентичності громадян визначаються партійна ідентифікація і класове голосування (Е. Кемпбелл, Д. Стоукс, У. Міллер, Ф. Конверс).

Другий етап 80-ті роки – початок 90-років ХХ століття. Характеризується збереженням розуміння партійної ідентичності як підстави ідентичності політичної. У той же час, коли відбувається ускладнення аналізу мотивів електоральної поведінки, були запропоновані ще дві моделі «воронки причинності» (схема М. Шенкса – У. Міллера, модель Т. Дж. Колтона), які включали не тільки партійні уподобання на основі класової приналежності виборців, але й когнітивні здібності виборців, позиції з актуальних питань, їхні особистісні характеристики, оцінку персональних якостей політичних лідерів і психологічну складову (Е. Ноель-Нойман).

Важливим компонентом теорії політичної ідентичності стає обговорення впливу міжособистісної комунікації та довіри між людьми, що мають спільні погляди й установки (Р. Барт, Е. Кармінс і Р. Хакфельд, Е. Дауне, Дж. Спрагі).

Третій етап – початок 90-х рр. – кінець першого десятиліття 2000-х рр.). У цей період на перший план виходять наукові дослідження процесів політичної трансформації держав, що підвищує інтерес до концепту ідентичності. Значно розширюється розуміння політичної ідентичності як предмета дослідження, розглядаються різні аспекти і рівні політичної ідентичності. Характер політичної ідентифікації розглядається дослідниками цього періоду як вагома і ключова характеристика політичного життя суспільства, а національній ідентичності надається домінуюча роль, порівняно з усіма іншими ідентичностями. Підкреслюється роль культури і держави у формуванні національної ідентичності (С. Хантінгтон).

Поряд з традиційними дослідженнями політичної ідентичності, що стосуються класової і партійної ідентичності, вивчаються особливості політичної ідентифікації окремих соціально-демографічних, етнічних та релігійних груп, з'являються дослідження, спрямовані на вивчення проблем і детермінант формування загальноєвропейської, наднаціональної ідентичності як інтегративного механізму.

З кінця 90-х років ХХ століття увага дослідників фокусується в основному на політиці ідентичності: концепціях, моделях, механізмах реалізації, основних акторах цього процесу, особливостях формування в різних країнах. Політика ідентичності набуває цілком прагматичного, утилітарного значення і зосереджується на аналізі двох наступних аспектів: на проблемах взаємозв'язку загальногромадянської, етнічної та регіональної ідентичностей (В. Суханов, О. Старостін) і на проблемах формування ідентичності наднаціонального характеру в інтегрованих групах держав, у першу чергу, в Європейському Союзі (Ю. Габермас, Ж. Дерріда, Ф. Черутті, Л. Зідентоп, В. Лот, М. Емерсон, Б. Страт, І. Нойманн та ін.).

Науковий аналіз політичної ідентичності розширюється дослідженнями останньої як рушійної сили соціальної боротьби (А. Турен). Досліджується вплив політичної ідентичності на

становлення демократичних політичних режимів у країнах Східної Європи (Р. Роуз, У. Мішлер, Н. Монро, Кр. Харпфер) і на пострадянському просторі (О. Попова), актуалізується тема кризової, негативної і позитивної політичної ідентичності.

У цей період стають затребуваними роботи щодо проблеми зіткнення ідентичностей та їхньої сумісності, ролі довіри й уміння домовлятися на основі спільних цінностей (суспільний капітал) між групами та індивідами, державами і цивілізаціями, мирного співіснування різних (у тому числі і політичних) ідентичностей, як у рамках окремої держави, так і в глобальному масштабі (Ф. Фукуяма).

З'являються роботи, що аналізують проблеми ідентичності в умовах глобалізованого світу: роль мережевих структур (М. Кастельс) у процесі самоідентифікації особистості (І. Семененко, І. Тимофеев, С. Картунов).

Сучасний етап – з кінця першого десятиліття XXI століття. Увага дослідників зосереджується на проблемах впливу процесів глобалізації на політичну ідентичність. Акцентується на багатовимірності і ускладненні структури політичної ідентичності, розмивання міждержавної політичної ідентичності, висувається на перший план її громадянська складова (В. Лапкін, І. Семененко, В. Пантін С. Картунов). У той же час з'являються дослідження політичної ідентичності як основного чинника збереження державних орієнтирів у свідомості громадян, суспільної трансформації та модернізації (В. Суханов).

Розглядаються проблеми формування нових моделей та інструментів політичної ідентичності, консолідації суспільства. Актуального звучання набуває проблема національної ідентичності як найважливішого потенціалу державотворення і побудови демократичного суспільства. Формування такої ідентичності відбувається в результаті відповіді на зовнішні і внутрішні виклики, що виникають перед громадянським суспільством у конкретний період історичного розвитку (Г. Бест, Ф. Шіммельфенніг).

У сфері уваги вчених зберігаються і проблеми, пов'язані з формуванням європейської ідентичності, роллю загальнолюдських цінностей як ядра ідентифікації. Однак автори набагато глибше й об'єктивніше підходять до «конструювання»

наднаціональних ідентичностей. Формується розуміння того, що створення масових ідентичностей – це не довільний процес побудови, а потім нав'язування певної системи цінностей і норм населенню. Суть і ефективність цього процесу залежить від конкретних специфічних особливостей національного характеру, історичного досвіду і соціально-політичного контексту того чи іншого суспільства.

1.3. Політична ідентифікація як ресурс демократичної трансформації суспільства

Одним із актуальних напрямків політичної науки є дослідження політичної ідентичності як ресурсу демократичної трансформації. Науковий інтерес до цієї проблеми пов'язаний з активним переходом до демократії великої кількості країн, з труднощами демократичних перетворень і залежністю цього процесу від політичних уподобань громадян цих держав.

Розглядаючи демократизацію як один із типів політичного розвитку, необхідно відзначити, що на відміну від політичної зміни, яка передбачає перетворення в рамках однієї і тієї ж політичної системи, політичний розвиток характеризується як послідовна зміна якісних станів політичної системи в цілому та її окремих складових частин. Іншими словами, політичний розвиток є якісною зміною, а масштаб політичного розвитку – масштаб еволюції.

Політичний розвиток – це процес, який має декілька еволюційних альтернатив. Вибір однієї з цих альтернатив розвитку залежить від конкретної сукупності факторів, що на нього впливають. Крім того, політичний розвиток здійснюється не лінійно. Дослідники відзначають циклічний, хвилеподібний, дискретний та інший характер політичного розвитку. Таким чином, політичний розвиток можна охарактеризувати як процес, що йде різними шляхами з різними конкретними результатами [117].

Для визначення сутності суспільного розвитку вченими активно використовується термін «трансформація суспільства». Термін «трансформація» можна застосовувати для визначення будь-яких типів суспільних змін, що складають політичну основу

такого суспільства. Провідною проблемою трансформації, за логікою англо-американського вченого Карла Поланьї, є необхідність суспільства адаптуватися до нових умов «культурного вакууму», який виникає у зв'язку з переходом до нової системи соціально-політичної організації. Зміст трансформації, на його думку, представляє собою процес народження нових зразків поведінки, норм та цінностей у відповідь на зміну умов функціонування значущих соціальних систем [118, с. 197].

Такий підхід підтримують і провідні вітчизняні науковці. Так, В. Горбатенко визначає «системну трансформацію» як «подолання суспільних, політичних, структурних суперечностей та проблем такого суспільства через вихід за рамки власної соціальної організації, що передбачає кардинальну зміну векторів її руху, способів мислення та дії суб'єктів. Таким чином, термін «суспільна трансформація» вміщує в себе весь процес руху суспільства, зміни різної спрямованості» [119, с. 91].

Ю. Шайгордський підкреслює важливість використання поняття «трансформація» як теоретичного інструменту аналізу сучасних соціальних змін. Він наголошує, що «це поняття є нейтральним стосовно оцінки динаміки суспільного процесу, тому воно дає змогу аналізувати не тільки прогресивні його тенденції, але й увесь спектр тенденцій соціальних змін, які можуть бути зворотними і незворотними, прогресивними і регресивними, революційними й еволюційними, цілеспрямованими і стихійними, системними і частковими тощо» [120, с. 53].

Однією з глобальних трансформацій сучасності виступає демократизація суспільств. Вона передбачає системну суспільну трансформацію, яка заснована на визнанні народу в якості джерела влади, на його праві брати участь у вирішенні державних справ та наданні громадянам достатньо широкого кола прав та свобод. Так, відомі американські вчені К. Шміттер та Т. Карл зазначають, що «сучасна (modern) політична демократія – це система врядування, за якої керівники (rulers) підзвітні за свої дії в державній (public) сфері громадянам, що діють опосередковано завдяки конкуренції та співпраці своїх обраних представників» [121, с. 80].

Демократію характеризують також як провідну форму соціальної і політичної організації суспільства, політичного режиму в країні, покликаного забезпечувати суверенітет народу, владу більшості для охорони прав меншості, невідчужувані права людини і громадянина [122]. У «Політологічному енциклопедичному словнику» демократія визначається як «влада народу, народовладдя, що виходить із організації та функціонування державної влади на засадах визнання народу її джерелом і носієм» [123].

Таким чином, виходячи з визначення та сутнісних характеристик демократії, перехід до демократичної політичної системи та її успішне функціонування безпосередньо залежать від політичної ідентичності учасників політичного процесу. Суспільна практика підтверджує, що вектор розвитку всіх без винятку співтовариств – суб'єктів суспільних відносин, у вирішальній мірі визначає колективна ідентичність їхніх членів як комплекс уявлень, що утворюють узгоджену, солідарну мотивацію індивідуальної та групової поведінки [124].

У науковій літературі існує достатньо велика кількість підходів до визначення основних рис демократизації суспільств. Представники структурного підходу (С. Ліпсет, Г. Алмонд, С. Верба, Д. Растоу, Р. Інглхарт, Л. Пай та ін.) виокремлюють три основні типи структурних передумов демократії:

1. Здобуття національної єдності та ідентичності.
2. Досягнення достатньо високого рівня економічного розвитку.
3. Масове розповсюдження та усвідомлення населенням демократичних принципів, довіри до основних політичних інститутів, міжособистісна довіра, громадянські почуття.

З усіх факторів особлива увага зазвичай приділяється національній єдності та ідентичності. Д. Растоу, наприклад, стверджує, що національна єдність є основною передумовою демократії. Ця передумова означає, що «більшість громадян у майбутній демократії не повинна мати сумнівів і засторог щодо того, до якої історичної спільності вони належать» [125, с. 585]. Дійсно, коли більшість суспільства об'єдналася навколо однієї ідеї, ідентифікує себе з нею і докладає максимальних зусиль для

демократичного реформування політичної системи, перехід до демократії набуває ознак неминучості цього процесу.

Концепції політичного транзиту містять значну кількість моделей переходу від недемократичних режимів до демократичних. Цей факт пояснюється різноманітністю і специфікою демократичної трансформації в різних країнах. Так, Д. Растоу вважає, що демократичний перехід включає в себе три фази: 1) «підготовча фаза»; 2) «фаза прийняття рішення»; 3) «фаза звикання». Г. О'Доннел і Ф. Шміттер розрізняють три стадії переходу до демократії від авторитаризму або тоталітаризму: 1) лібералізацію; 2) демократизацію; 3) соціалізацію [126].

Модель переходу від тоталітаризму до демократії А. Пшеворського складається з двох періодів: лібералізації і демократизації, і поділяється на дві стадії – «звільнення з-під авторитарного режиму» і «конституювання демократичного правління» [127].

Незважаючи на методологічні розбіжності авторів аналітичних моделей переходу до демократії, з точки зору дослідження політичної ідентифікації, усі вони допускають широкий консенсус навколо вибору моделі суспільного розвитку, особливо на останніх етапах становлення демократії.

Американський політолог С. Хантінгтон обґрунтував хвилеподібну парадигму поширення демократії і продемонстрував, що за підйомом демократизації, як правило, відбувається її відкат. Процеси демократизації останньої чверті ХХ століття С. Хантінгтон охарактеризував як третю хвилю демократизації, що охопила велику групу країн [128].

Однак широке поширення демократичних перетворень у багатьох країнах світу не означає безпроблемного розвитку цього політичного явища. С. Хантінгтон підкреслює, що чисельні гострі соціальні проблеми (що виникають часом навіть незалежно від форми правління, скажімо, етноконфлікти, тероризм та ін.) швидко розв'язати неможливо, і це породжує в суспільстві апатію, розчарування, виникнення феномена «авторитарної ностальгії». Тому вчений не виключає можливості виникнення третьої зворотної хвилі, тобто наступу й поширення різних форм авторитарного режиму.

Українська дослідниця О. Новакова вважає, що на початку ХХІ сторіччя можна говорити про накопичення кількісних та якісних ознак зворотних процесів демократизації, які особливо яскраво проявляються в країнах, що намагалися здійснити перехід від тоталітарних режимів. Ознаками цієї хвилі виступають як повернення країн до авторитарно-тоталітарного правління, так і формування різноманітних гібридних режимів, що поєднують у собі демократичні та авторитарні риси. Особливо непокоїть те, що в більшості пострадянських «гібридів» авторитарні риси є значно суттєвіші, а демократичні часто виступають як формальне прикриття реальних практик.

Формування зворотних процесів демократизації в пострадянських країнах, на думку О. Новакової, викликане комплексом об'єктивних та суб'єктивних причин.

По-перше, найбільш вагомою причиною гальмування та викривлення демократичних перетворень у пострадянських країнах був неорганічний характер цих процесів. У більшості випадків реформи не виступали результатом внутрішніх чинників розвитку суспільства, а були «підштовхнуті» руйнуванням СРСР.

По-друге, перехід до демократичної влади здійснювався від тоталітарного, а не авторитарного режиму. Як відомо таке «перестрибування» через авторитарний період політичного розвитку є надзвичайно ускладненим та конфліктним, оскільки в межах тоталітаризму не створюється ніяких передумов для ефективного функціонування демократичної системи влади.

По-третє, паралельно відбувалися процеси демократизації та створення сучасних національних держав, єдиних політичних націй та державної ідентичності.

По-четверте, досі відчувається недостатній розвиток демократичної національної еліти. Невідповідність формальної (демократичної) та змістовної (авторитарної) складових політичної діяльності знижує функціональність політичного класу, він нездатний виконувати свої обов'язки, бо немає чіткої стратегії розвитку, не відбувається інтеграція громадян навколо загальних цілей та цінностей, суспільство не захищене від беззаконня та свавілля бюрократії, формується ситуація перманентної кризи та невизначеності [129, с. 36-43].

А. Пшеворський характеризує демократію як «царство невизначеності». Він так само зазначає, що демократія – неєдиний можливий підсумок процесу «переходу» і можна допустити, що існують різні стратегії розвитку політичної системи. Найважливішим, на думку автора, є питання про модальність тієї системи, яка виникає в кінцевому підсумку. Характеристиками такої модальності є відповіді на питання щодо завершення процесів створення демократії або диктатури, рівня стабільності новоутвореної демократії, зокрема її інституціональної складової, її ефективності та результативності, а також здатності демократії сприяти встановленню індивідуальної свободи і соціальної справедливості [130].

Виходячи з того, що демократизація представляє собою процес з невизначеними результатами, дослідники пропонують використовувати поняття «демократичний транзит», яке не передбачає обов'язковий перехід до демократії, а визначається як процес формування демократичних інститутів і практик. Для визначення кінцевої мети демократичного транзиту, теоретиками транзитології було введено поняття «консолідованої демократії», в основі якого лежить процес консолідації якщо не всіх, то більшості соціальних класів, прошарків і груп. Причому консолідуючою засадою виступає саме демократія [131].

Таким чином, консолідована демократія представляє собою політичний стан, в якому суспільство консолідується щодо демократичних норм і принципів. Так, Л. Даймонд вважає, що «мінімальний поріг масової підтримки демократії в консолідованому режимі» складає дві третини громадян [132, с. 179]. Підсумовуючи вищезазначене, необхідно наголосити, що підвищення наукового інтересу до проблеми впливу політичної ідентичності на становлення демократичних політичних режимів у країнах Східної Європи і на пострадянському просторі на початку 90-х років ХХ століття бачиться цілком обґрунтованим. Трансформація політичної ідентичності та утвердження нових політичних цінностей призвели до значної диференціації політичних уподобань серед громадян у цих країнах. Кризові стани, пов'язані з глибокими структурними реформами в посткомуністичних країнах, зростання корупції і політичне лавірування еліт загрожували «негативною конверсією»,

викликали ностальгію за соціалістичним цінностям, переорієнтацію політичних уподобань у бік лівих ідей. Незважаючи на те, що більшість населення цих країн ідентифікували себе з демократичними цінностями, у частини населення поняття «демократія» і «ринок» викликали роздратування і недовіру. Великі групи населення мали дуже туманне і невизначене ставлення до цих категорій, їхній політичний вибір залежав від актуальних сьогоденних соціально-економічних проблем і був більше психоемоційним, ніж раціональним.

Тема кризової і негативної ідентичності, окреслена в 60-х роках Е. Еріксоном, стала одним із методологічних підходів вивчення боротьби ідентичностей і відображенням політичної практики в країнах демократичного транзиту. На думку Е. Еріксона, процес самоідентифікації в сучасному світі значно ускладнюється «різкими політичними змінами й інформаційним вибухом». Ці два зовнішніх соціальних чинника і стали головними характеристиками суспільної ситуації в посткомуністичних країнах [133, с. 98].

Дослідниками також розвивається тема позитивної ідентифікації, яка визначається через негативні образи минулого, носіями якої були прихильники нових політичних демократичних цінностей. Порівняльні дослідження Р. Роуз і У. Мішлер, Н. Монро, Кр. Харпфер у 1995р. і в 1996р. політичних установок мешканців Угорщини, Польщі, Румунії та Словенії, а потім і Росії показали, що носіями негативу ідентичності в цих країнах були не тільки комуністичні партії, а й партії та об'єднання крайнього правого спрямування, націоналістичні організації, фінансово-промислові угруповання [134].

Результати досліджень продемонстрували, що політична ідентифікація та поведінка громадян у країнах, де демократичні інститути знаходяться на початковій стадії, формуються під впливом груп, як з позитивною, так і з негативною ідентичністю. Процес самоідентифікації відбувається через образ «ворога», який, з одного боку, відіграє деструктивну роль у суспільстві, тому що може викликати агресію, несприйняття інших політичних уподобань, конфронтаційну лексику. З іншого – образ

«ворога» виконує функції консолідації групи, зміцнення її базових цінностей.

На політичну ідентифікацію громадян, на думку У. Мішлер і Р. Роуз, впливає їх довіра до політичних інститутів, яка формується під впливом багатьох детермінант і за рахунок досвіду, набутого індивідом [135].

Науковці роблять спробу об'єднати культурологічні та інституціональні теорії в аналізі факторів впливу на рівень довіри до політичних інститутів. Різниця між запропонованими підходами полягає у визначенні життєвих етапів набуття досвіду людиною, який і обумовлює рівень довіри до політичних інститутів. Так, культурологічні теорії підкреслюють важливість раннього життєвого досвіду соціалізації, а інституційні – більш пізньої соціальної адаптації та досвіду усвідомлення результатів функціонування політичних інститутів. Обидва ці підходи, на думку авторів, логічно об'єднати в один, який вони формулюють як «модель довічного навчання» [136, с. 34]. Згідно з цим підходом, індивід набуває відповідний досвід все життя: спочатку формується міжособистісна довіра як «результат раннього, дополітичного досвіду, і, відповідно, може проектуватися на політичні інститути». Емпіричні дослідження, проведені вченими в країнах демократичного транзиту, продемонстрували відмінності в рівні довіри політичним інститутам. Основними детермінантами довіри громадян у досліджуваних країнах були: ефективність діяльності політичних інститутів, робота уряду, економічний стан, розвиток демократії, рівень міжособистісної довіри [137, с. 37].

У порівняльному аналізі **ові** партійних уподобань і процесів інституціоналізації партійних систем у нових демократичних країнах Європи Р. Роуз і Н. Монро приходять до наступних висновків:

1. Інституціоналізація партійної системи в процесі демократичної трансформації залежить від стабільності виборчого законодавства.

2. На інституціоналізацію партійної системи впливає ступінь прихильності представників еліт і виборців до певних політичних партій.

3. Велику роль у процесі інституціоналізації партійної системи відіграє навчання еліт і народних мас після того, як засновано інститут виборів.

4. Процес політичної ідентифікації значно ускладнює поведінку еліт. Еліти постійно експериментують: залишають непопулярні партії і приєднуються до тих, які найбільше відображають вимоги виборців, створюють інші партії. Це ускладнює формування у виборців стійких партійних уподобань, зміни такого роду створюють атмосферу нестійкості.

5. Аналіз партійної ідентифікації в посткомуністичних країнах свідчить про зниження рівня прихильності представників тих чи інших соціально-демографічних груп конкретним партіям.

6. На вибір виборців між різними партіями, який вони роблять, намагаючись обрати ту, підтримка якої дасть найбільший ефект, великий вплив здійснюють стан економіки й особисті якості партійних лідерів [138].

У цілому, характер політичної ідентифікації розглядається зазначеними авторами як значуща характеристика політичного життя суспільства, що дозволяє, з одного боку, непрямим чином оцінити рівень його демократичності і стабільності, а з іншого – розглядати як показник специфіки політичної культури громадян країни.

Проблеми політичної ідентифікації в умовах трансформації суспільства розглядає у своїх роботах О. Попова [139].

На основі широкого емпіричного матеріалу авторка досліджує стан і тенденції зміни політичної ідентичності громадян в Росії, європейських державах і США в умовах стабільності і трансформації суспільства. Проведений аналіз показує, що політична ідентичність безпосередньо впливає на поведінку людей, у першу чергу на електоральний вибір. Одночасно політична ідентифікація, на думку О. Попової, виступає в ролі свого роду «призми» в оцінці політичних процесів. У суспільстві, що переживає період реформ, велика ймовірність розвитку кризового характеру ідентичності, що проявляється, насамперед, у невідповідності ідеологічного, партійного і персоніфікованого її рівнів при домінуванні останнього, а також у формуванні негативного способу самовизначення в політичному просторі.

О. Попова звертає увагу на те, що для посткомуністичних країн значущим об'єктом політичної ідентифікації громадян виступає така проблема як найбільш ймовірна й бажана модель майбутнього розвитку політичного режиму. Тому за висновками дослідниці теоретично можливі три варіанти подій: а) формування формальної демократії, основною ознакою якої виступають змагальні вибори за основні посади виконавчої та законодавчої влади; б) формування демократичного режиму, який за сутнісними характеристиками відповідає рисам теорії поліархії Р. Даля; в) встановлення автократичного режиму. Важливим фактором, що перешкоджає встановленню автократичного режиму в Росії в кінці 90-х рр. ХХ століття початку 2000-х рр., на думку О. Попової, було те, що жодна з політичних сил (у тому числі лівих, прокомуністичних), реально не виявилася виключеною (у всякому разі, до 2002 р.) з політичного життя суспільства [140, с. 254].

Російський дослідник С. Перегудов національно-державну консолідацію, національну ідентичність і представницьку демократію пов'язує в одну тріаду і вважає, що вони разом створюють сучасну демократичну державу [141]. Консолідацію автор розглядає як фактор, який серйозно впливає на внутрішньополітичний розвиток і характер режиму, і визначає, яким чином консолідація держави кореспондує з політичною ідентичністю і як вони один з одним співвідносяться. С. Перегудов акцентує на тому, що існують різні типи зв'язків і взаємодії між державною консолідацією, з одного боку, і характером суспільних відносин – з іншого. Так, у ході становлення громадянського суспільства та національної ідентичності в європейських країнах представницькі установи набували все більш демократичного характеру, затверджувалася система представницької демократії.

У той же час, стверджує С. Перегудов, політична консолідація може здійснюватися в таких формах, які пригнічують суспільну активність, причому не тільки «низів», але й «верхів», що різко уповільнює і навіть блокує процес становлення громадянського суспільства і перешкоджає становленню національної ідентичності в її демократичному варіанті. Наприклад, консолідована багатонаціональна держава в

Російській імперії трималася на силі самодержавства і тільки силою могла зберігатися. У Радянському Союзі основою консолідації була сильна центральна влада і ідеологічна індоктринація населення, зусилля держави для формування наднаціональної, «радянської» ідентичності.

В умовах автократичних методів консолідації не могли виникнути не тільки представницька демократія, але і представницьке правління. Створене ж зверху «народне представництво» насправді створювало лише ілюзорність прав «безправної радянської людини». Тому, з часом «старіння» режиму й ослаблення центральної влади почалося зростання відцентрових тенденцій і прагнень, у результаті яких «імперія» розпалася.

С. Перегудов підкреслює, що, незважаючи на велику своєрідність різних типів демократії, ніяка реальна, ефективна система демократичного правління не може обійтися без того, щоб у центрі її не виявилися інститути представницької демократії, тобто партії, вибори, повноважні представницькі установи та їхні лідери. Недарма навіть автократичні режими змушені імітувати основні елементи цього правління, що, однак, не робить його реальним.

Завдання політичної модернізації в Росії, як найважливішої умови модернізації соціально-економічної галузі, на думку автора, ставлять перед російським суспільством два принципових питання. Перше полягає в можливості переходу Росії до представницької демократії для збереження і навіть зміцнення державної консолідації, враховуючи наявність серйозних відцентрових сил. Однозначної відповіді автор на це питання не дає. У той же час С. Перегудов наводить приклад непростой історії розвитку представницьких та інших демократичних установ Індії, який спростовує розхожу думку, ніби демократія можлива тільки там, де є «демос», згуртований загальною культурою. Досвід Індії доводить можливість демократичної консолідації в умовах гострих соціальних, культурних та національно-етнічних відмінностей і протиріч. Він демонструє, що демократія і впровадження демократичних інститутів є реальною альтернативою статус-кво автократичної консолідації з усіма її вадами.

Друге питання пов'язане зі стратегією переходу. В основі цієї стратегії, вважає С. Перегудов, повинні бути послідовні заходи і кроки, покликані не просто просунутися до демократії, але одночасно й поступово переформатувати сам характер нинішньої напівавторитарної консолідації на консолідацію демократичну. Для вироблення загальної стратегії, необхідна серйозна суспільна дискусія та обговорення. Не менш важливим є і формування центру сили, здатної реалізувати означену стратегію, причому не тільки «зверху», але і «знизу», у тісній їхній взаємодії. Враховуючи розкол політичних еліт, багато що буде залежати від формату державної влади, різних форм громадянської активності, у тому числі через Інтернет, «соціальні мережі», муніципальні ініціативи тощо. У цілому, на думку С. Перегудова, громадянська ідентичність є одним із головних факторів і політичної модернізації, і державної консолідації.

Для успіху демократичних перетворень у Росії, робить висновок С. Перегудов, необхідно узгоджене просування одночасно за всіма трьома зазначеними напрямками. Без серйозних зусиль (не тільки організаційних, але також соціально-економічних і політичних) щодо суспільної самоорганізації (тобто формування громадянської ідентичності) неможливо подолати імітаційний характер представницької демократії. А без поєднання політичної ідентичності із залученням громадян у представницьке правління немає гарантій просування «сценарію збереження і зміцнення політичної консолідації Росії».

Процеси формування загальних орієнтирів розвитку країни на основі ідентичності, що розділяється її громадянами, стали предметом дослідження І. Семененко. Вона стверджує, що ця проблематика сьогодні виступає невід'ємною частиною порядку денного публічної політики як у суспільних системах, що стабільно розвиваються, так і в суспільствах, які переживають трансформацію [142]. Індивідуалізація свідомості може призвести в країнах з розвиненими інститутами представництва інтересів до кризи державності. У суспільствах, що трансформуються і знаходяться у пошуку джерела послідовної модернізації, саме рівень соціальної консолідації на засадах ідентичності, яка поділяється громадянами, стає ключовим чинником і визначає успіх модернізаційної стратегії розвитку.

В умовах зростаючої культурної різноманітності, підкреслює І. Семененко, ні політика асиміляції в тілі політичної нації, за допомогою якої намагалися, як у Франції, перекреслити культурні відмінності її громадян, ні американська модель «плавильного котла», ні ідея «єдності в різноманітті», яка здійснювалася на рівні соціальних практик у Великобританії, не змогли забезпечити потрібний рівень консолідації суспільства. Більше того, вони спровокували появу нових викликів і загроз безпеці громадян [143, с. 87].

Тому першочерговим завданням держави, на думку авторки, є пошук нових ресурсів розвитку ідентичності, нових форм та інструментів консолідації громадян шляхом формування «проектної» ідентичності та відповідного суспільного запиту на неї.

Сьогодні політика ідентичності заповнюється новим змістом, і в розвинених країнах вона старанно дистанціюється від політичної ідеології в її звичному розумінні, оскільки жорсткі ідеологічні моделі дискредитували себе і потерпіли поразку в реалізації ряду політичних проектів ХХ століття.

На основі порівняльного аналізу практик формування національно-державної ідентичності в країнах, які пройшли або переживають сьогодні глибокі соціокультурні трансформації (Великобританії, Сінгапуру і Китаю) І. Семененко оцінює ефективність практик державної політики формування національної самосвідомості та громадянської ідентичності. Авторка приходить до висновку, що основною моделлю політики ідентичності в розвинутих країнах є впровадження різних форм неполітичної участі громадян і підвищення відповідальності за зроблений у сфері соціальних послуг вибір. При цьому наголос робиться не на збільшенні державних соціальних впливів, а на забезпеченні «можливостей широкої участі громадян та місцевих спільнот, розвитку широкої культури участі й відповідальності, яка розділяється всіма учасниками» [144, с. 23].

Тобто соціальна політика сьогодні **в** багатьох країнах активно використовується як інструмент формування громадянської ідентичності. У числі пріоритетів – освіта, соціальне забезпечення та охорона здоров'я, а також особиста безпека громадян. Опорою цього дискурсу стають

самоорганізація громадянського суспільства та розвиток практик взаємодії людей і на цій основі – місцевих співтовариств, накопичення соціального капіталу [145, с. 93]. Культура участі розглядається в розвиненому світі як тип політичної культури, який відповідає завданням розвитку суспільства і здатний підтримати цей розвиток на основі зміцнення соціальної солідарності, а громадянська ідентичність – як його ресурс.

У суспільствах, які переживають інституційну трансформацію, акцент у політиці ідентичності робиться на конструюванні символічного простору – нової державної символіки, свят, героїв. Ключовою проблемою виявляється осмислення власної історії, політичний консенсус навколо оцінки її поворотних подій.

І. Семененко робить висновок, що ефективність політики формування ідентичності зумовлює економічний успіх та динамічний розвиток країни. Соціальна консолідація на основі громадянської ідентичності й послідовна модернізація сприймаються як одночасний та взаємопов'язаний процес. Його учасниками, поряд з державою, є громадські організації, групи інтересів, інтелектуальні спільноти, експертні структури, інститути соціальної сфери і культури, ЗМІ, бізнес, органи місцевого самоврядування, самі громадяни. Характер такої залученості, її якість та порядок денний дозволяють оцінити обмеження і перспективи еволюції політичних практик сучасної демократії [146, с. 101]. Таким чином, з точки зору І. Семененко, щоб суспільства, які трансформуються, обрали шлях модернізації (в її основі лежить демократизація), необхідна соціальна консолідація на основі ідентичності, що розділяється громадянами.

Роль ідентичності в процесі формування консолідованої демократії в Україні висвітлюється у роботі українських дослідників Ю. Тищенко і С. Горобчишиної «Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності»» [147].

Автори підкреслюють, що формування національної ідентичності, культура в її широкому розумінні та консолідація демократії – це процеси й поняття, які набагато тісніше пов'язані одне з одним, ніж може здатися на перший погляд. Адже, наприклад, демократизація в «роз'єднаних суспільствах»

(розколотих етнічно, культурно чи соціально, за ознаками мови чи за соціальними складовими) відбувається проблемно та болісно, якщо взагалі може бути реальною. Причиною цього є насамперед те, що «глибокі соціальні розрізнення є серйозною проблемою для демократії, тому що, як правило, більш складно встановити та підтримувати демократичний спосіб урядування в розділених, ніж у гомогенних державах» [148, с. 5].

Сьогодні український соціум у цілому, на думку авторів, відчуває брак об'єднуючих складових, а нестача усвідомлення громадянської ідентичності опосередковано може компенсуватися локальними різновидами культурних ідентифікацій, а етнічні, релігійні, мовні ідентичності доволі часто виступають у ролі чинників, що розхитують її фундамент. При цьому історико-культурні особливості на регіональному рівні, дефіцит об'єднувальних цінностей позначається на процесах демократизації.

Мовна, етнополітична та «регіональна» тематика, тема ідентичності, вважають науковці, використовувалися політичними силами як один із засобів інформаційного та сенсового навантаження виборчих кампаній. З політично-партійного боку використання певних тем – не тільки відповідь на реальні потреби суспільства, а й один із засобів «мобілізації електорату», який реалізується через формування образу «свій-чужий», що додає політичним силам електоральні симпатії. Тоді стереотипізація соціокультурних уявлень про позиціонування «біло-блакитних» чи «помаранчевих», «сердечних» щодо мови, культури, етнополітики зі сфери суспільної думки переміщується у політичне поле та закріплює протистояння в самому суспільстві. Конкуренція між політичними силами починає трактуватися як протиборство між регіонами країни, соціальними групами.

Адже втілення принципів демократичного урядування поруч із формуванням інститутів громадянського суспільства допомагає віднайти, а не лише назвати можливі шляхи та широкі політичні механізми, які б дозволили звести мости між різними світами, узгодити інтереси, спробувати згладити гострі кути у розділеному суспільстві.

Автори вважають, що збільшення соціального капіталу, розвиток традиції та відтворення співпраці ОГС є одним із чинників затвердження консолідованої демократії в Україні чи об'єднання українського суспільства навколо демократичних основ. Це, принаймні, є одним із запобіжників зворотності демократичних перетворень, які весь час існують у суспільствах, що трансформуються.

На думку Ю. Тищенко та С. Горобчишиної, мережа асоціацій і організацій, що формують основу громадянського суспільства, має таке саме значення для демократії, як вклад капіталу в економіку. Вони підкреслюють, що звичайно, не варто ставити знак рівняння між діяльністю громадських організацій та зменшенням проблем соціокультурної поляризації суспільства, проте діяльність інститутів громадянського суспільства багато в чому може бути чинником, що сприяє нівеляції «розколу».

На жаль, сьогодні, вважають автори, тенденції «електоральної демократії» чи то «скороченої демократії» актуалізуються в Україні протягом тривалого часу. Традиційні політичні протиріччя в українській еліті 2005-2010 рр., розбалансована політична система призвели до парадоксальних наслідків – своєрідної девальвації розуміння та підтримки демократії в Україні з боку суспільства. Усі ці політичні процеси в Україні часто-густо сприймаються виборцями як хаос, який політики риторично називають демократією, зростає попит на «сильну руку», політика, «який наведе порядок» [149, с. 50].

Аналіз взаємодії влади та інститутів громадянського суспільства вказує на низку проблемних питань, відповідно до яких в Україні ще зарано констатувати наявність консолідованої демократії у вимірі демократичних перетворень, участі громадян, розв'язання соціокультурних проблем розвитку, створення з боку держави адекватних та сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства та розвитку «третього сектора».

У загальній ситуації, що складається сьогодні в політиці та суспільстві в Україні, в контексті демократичних перетворень можна виокремити низку складових, які вказують на те, що в країні, її політичній системі, попри тести на демократію у вигляді виборів, розбудови політичних інститутів, демократична система, по суті, зависла, бракує сталості всіх складових демократії. Адже

не відбулося реальної консолідації демократії, тобто тих складових норм та інститутів, які роблять демократичні перетворення незворотними [150, с. 72]. У цій ситуації, на думку авторів, може відбутися й «демократичний відкат», стрибок до авторитаризму.

Отже, відкат від демократії ставав можливим тоді, коли існувала недостатня вкоріненість демократичних цінностей серед ключових груп еліти та широкої громадськості. Цьому сприяла й економічна криза, що загострилася, соціальна і політична поляризація, найчастіше зумовлена діями урядів, вплив геополітичних факторів та наявність подвійних стандартів ставлення до контрдемократичних перетворень з боку демократичних країн.

На загал, транзит в Україні вкотре продемонстрував, що комплексні процеси демократизації в політиці, економіці не можуть обмежуватися тільки угодою між елітами, на що, до речі, наші політики здатні доволі опосередковано. Для забезпечення сталості демократичних перетворень потрібні розвинуті інститути громадянського суспільства. В Україні за роки демократичного транзиту не вдалося достатньою мірою їх сформувати.

Проблемою, завданням та порядком денним різноманітних демократичних режимів, на думку авторів, які дійсно бачать своє майбутнє не на лавах запасних, а у складі демократичних країн, є збереження демократичних процедур. У цьому випадку процес демократичної консолідації можна розглядати і як консолідацію політичних та суспільних еліт, встановлення взаємовідносин між політичними силами, які б узгоджувалися з демократичними принципами та правилами політичної, електоральної конкуренції і при цьому не руйнували суспільство та не посилювали роль викликів та проблем у ньому, вони не мають підмінюватися позицією більшості та ігнорування думок інших верств. Це пошук суспільного консенсусу в суспільстві з реальним, а не імітаційним включенням у політичний дискурс громадян, не просто через добру волю окремих політичних акторів, але через створення інституційних умов громадської участі. Це є одним із механізмів досягнення суспільного нештучного та декларативного компромісу на основі демократичних процедур

та цінностей, врахування думок та міркувань різних суспільних груп, позицій, сформованих у раціоналізованому суспільному дискурсі [151, с. 77].

Таким чином, автори роблять висновок, що демократизація суспільства, формування консолідованої демократії багато в чому зумовлені віднаходженням суспільного консенсусу чи хоча би компромісу стосовно норм та суспільних цінностей, легітимності влади і формування спільної громадянської ідентичності, це є два взаємопов'язаних процеси. Суттєвим фактором формування громадянської ідентичності виступають інститути громадянського суспільства.

Практично всі дослідники демократичної трансформації роблять акцент на необхідності формування суспільного консенсусу на основі демократичних цінностей і довіри між соціальними групами для досягнення суспільно значущих цілей. Аналіз ролі політичної ідентичності в системах, що трансформуються, окреслив проблему ускладнення структури ідентичності в сучасному світі, суміщення ідентичностей та їх зіткнення.

Своєрідна відповідь на проблему зіткнення ідентичностей та їх сумісності міститься в роботі Ф. Фукуями «Довіра» [152]. Поняття «довіри» (trust) є центральним у книзі науковця. Він підкреслює, що ця характеристика формується в результаті тривалої еволюції того чи іншого суспільства і що рівень довіри слугує фундаментальною запорукою стабільності соціальної структури. У сучасних умовах, на думку Ф. Фукуями, «капіталом є не стільки земля, заводи, інструменти і верстати, скільки знання і кваліфікація людей, причому значення останніх факторів постійно зростає. Крім кваліфікації та знань, людський капітал – це певною мірою і здатність людей спілкуватися один з одним, що має найважливіше значення не тільки для господарської активності, але буквально для всіх аспектів суспільного життя. Здатність до спілкування, до колективних дій, у свою чергу, залежить від того, якою мірою ті чи інші спільноти дотримуються схожих норм і цінностей і можуть підпорядковувати індивідуальні інтереси окремих особистостей інтересам великих груп» [153, с. 99].

Автор пов'язує економічні успіхи таких країн як Японія, США і Німеччина з високим рівнем довіри, вважає, що «економічний прогрес є свого роду винагородою суспільству за його внутрішню гармонію. Навпаки, суспільства з низьким рівнем довіри відзначені внутрішньою «десоціалізацією», іноді на перший погляд непомітною. Вони несуть на собі печатку сімейної, кланової або групової замкнутості і в меншій мірі здатні до стабільного і природного розвитку.

Ще один термін, яким широко користується для характеристики суспільного капіталу Ф. Фукуяма, це природна схильність до об'єднання (*spontaneous sociability*) на основі спільних цінностей, і яка позначена Е. Дюркгеймом як «органічна солідарність» [154, с. 104]. «Об'єднання на основі спільних цінностей, члени яких готові підпорядкувати свої приватні інтереси цілям спільноти, зустрічаються все рідше, вважає Ф. Фукуяма. Тим часом саме вони призводять до виникнення суспільної довіри, настільки необхідної для ефективності організацій» [155, с. 119].

Саме ця здатність до самоорганізації необхідна для забезпечення ефективності демократичних політичних інститутів. Закон, заснований на суверенітеті народу, перетворить систему свободи в систему впорядкованої свободи. Але остання не може виникнути з безформної маси неорганізованих, роз'єднаних індивідуумів, здатних виражати свої думки і пристрасті тільки під час виборів. Їхня слабкість не дозволить їм адекватно виражати свої погляди, навіть якщо це погляди більшості, і створить всі можливості для формування деспотичних режимів і розквіту демагогії. В умовах дієвої демократії інтереси і сподівання різних членів суспільства виражають і представляють політичні партії та інші організовані політичні сили. Стабільна ж партійна організація може виникнути тільки за умови, що люди, які мають спільні інтереси, здатні діяти спільно заради досягнення спільних цілей. А сама ця здатність в остаточному підсумку залежить саме від наявності суспільного капіталу [156, с. 120-121].

Та ж сама схильність до природної соціалізації, яка має ключове значення для створення міцних комерційних фірм, необхідна і для формування дієвих політичних організацій. **За**

умови відсутності справжніх партій, політичні угруповання створюються за ознакою відданості окремим особистостям або на основі відносин господарів із клієнтами, вони легко розколюються і не в змозі організувати спільні дії навіть **за умови** наявності сильної мотивації до таких. Можна припустити, що в країнах, де переважають дрібні і слабкі приватні фірми, партійні системи характеризуються роздробленістю і нестабільністю. Це підтверджує порівняння ситуації в США і Німеччині з положенням у Франції та Італії. У посткомуністичних країнах, зокрема в Росії та в Україні, приватні компанії, як і політичні партії, або дуже слабкі, або взагалі відсутні, а в період виборів позначаються лише крайні, взаємно протилежні позиції, пов'язані з особистостями, а не чіткими політичними програмами. У Росії «демократи» вірять в демократію і ринкову економіку на інтелектуальному рівні, але не мають при цьому навичок, необхідних для створення єдиної політичної організації.

У книзі «Кінець історії та остання людина» Ф. Фукуяма вказує, що історію людства можна зрозуміти як взаємодію двох великих сил. Перша сила – розумне бажання, в якому люди намагаються задовольнити свої потреби шляхом накопичення матеріальних благ. Друга, не менш важлива рушійна сила історичного процесу, – те, що Г. Гегель називав «боротьбою за визнання», тобто прагнення всіх людей до того, щоб їх сутність як вільних і моральних людей була визнана іншими людьми. Прагнення до визнання, у свою чергу, не має матеріальної мети, а вимагає лише справедливої оцінки людини у свідомості інших людей. Це надзвичайно потужний елемент психіки; такі почуття, як гнів, гордість і сором, слугують основою для політичних пристрастей і створюють мотивацію багатьох процесів політичного життя [157, с. 122].

Конфлікти, в основі яких лежать націоналістичні або релігійні почуття, стають набагато більш зрозумілими, якщо розглядати їх як прояв прагнення до визнання, а не розумних бажань «максимізації корисностей». Сучасна ліберальна демократія намагається задовольнити це прагнення, будуючи політичний порядок на основі принципу загальних і рівних можливостей [158, с. 123].

Ф. Фукуяма пояснює, чому в країнах Східної Європи в період змін посилилася ідентифікація за етнічними ознаками, активізувалися націоналістичні рухи. Плани тоталітаризму передбачали знищення незалежного громадянського суспільства та створення нової соціалістичної спільності, у центрі якої повинна була знаходитися держава. Після падіння цього, найвищою мірою штучного утворення, не залишилося практично ніяких форм об'єднань, крім сім'ї та національності, та ще злочинних співтовариств і угруповань. За відсутності добровільних асоціацій люди **пристрасно** потягнулися до об'єднань за формальними ознаками. Найпростішою з них, що дозволяла людям уникнути почуття роз'єднаності, слабкості і беззахисності перед обличчям більш потужних історичних сил, що вирували навколо, стали об'єднання за етнічними ознаками. В умовах розвиненого капіталізму, де міцні позиції громадянського суспільства, навпаки, сама економіка стає осередком значної частини суспільного життя [159, с. 161].

Таким чином, згідно з Ф. Фукуямою, **у**міння домовлятися і довіряти між групами та індивідами, державами і цивілізаціями, мирне співіснування різних (у тому числі і політичних) ідентичностей, є основою процвітання і прогресу, як у **межах** окремої держави, так і в глобальному масштабі.

Підсумовуючи дослідження політичної ідентичності як ресурсу демократичної трансформації можна зробити наступні висновки:

1. Співвіднесення людини з політичними інститутами, ті чи інші ідейно-політичні переваги, які обумовлюють партійні симпатії і антипатії, електоральний вибір та інші форми політичної поведінки, пов'язують індивідуальну та групову політичну ідентичності, ідентифікаційні паттерни індивіда і великих спільнот – суб'єктів політичного процесу і, в підсумку, визначають вектор політичного розвитку.

2. Демократизація передбачає не тільки зміну політичного режиму, перетворення авторитарних структур і процедур **у** демократичні інститути, але і зміну самих громадян, що виявляється у відмові від уявлень про позитивність авторитаризму і в зміцненні переконаності в перевагах демократії.

3. Процес демократичного транзиту залишається незавершеним до того часу, поки демократія не отримає безумовної підтримки з боку переважної більшості громадян, тобто консолідації громадян навколо демократичних цінностей.

4. Консолідація не може не ґрунтуватися на позитивно орієнтованій ідентичності. Така ідентичність передбачає підтримку широкого консенсусу навколо вибору моделі суспільного розвитку, готовність до діалогу в публічній сфері, громадянську лояльність.

5. Одним із чинників утвердження консолідованої демократії і перешкодою відкату демократичних перетворень є збільшення соціального капіталу на основі довіри до політичних інститутів і людей один одному, утвердження політичної терпимості й готовності до компромісу і співробітництва.

4. Підтримка демократії з боку громадян – багаторівневий феномен. Вона включає ставлення до демократії як до ідеального типу, а також переконання і оцінки, що відносяться до роботи реальних демократичних інститутів. Серед цінностей, установок і переконань, що становлять необхідну для демократичного розвитку політичну культуру, найбільш фундаментальним є переконання в тому, що демократія має більше переваг, ніж будь-яка з її альтернатив.

Таким чином процес політичної самоідентифікації відіграє основну роль у формуванні мотивації політичної діяльності людей, в об'єднанні їхніх зусиль для вирішення суспільно важливих завдань. Це визначає вагомість політичної ідентичності як одного з важливих факторів сучасного розвитку і як предмета наукового осмислення ресурсів суспільних змін.

Посилання

1. Гегель Г. Система наук. Часть 1. Феноменология духа / Г. Гегель. – СПб. : Алитея, 1999. – 444 с.
2. Грицай Е. Національна ідентичність в дзеркалі іншого / Е. Грицай, М. Николко. – Вільнюс : ЄГУ, 2009. – 220 с.
3. Там само.
4. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии ; [пер. с фр., предисл., примеч. В. И. Колядко]. – М. : Республика, 2000. – 639 с. – (Мыслители XX века).

5. Див.: Шмитт К. Политическая теология / К. Шмитт. – М. : Канон-Пресс-Ц, 2000. – 336 с.
6. Зиммель Г. Как возможно общество? / Г. Зиммель. – М. : Юрист, 1996. – Том 2 : Созерцание жизни. – 1996. – 607 с.
7. Вальденфельс Б. Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого / Б. Вальденфельс. – К. : ППС-2002, 2004. – 204 с.
8. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; [пер. с англ. под ред. А. В. Толстых]. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1996. – 344 с.
9. Фрейд З. Вступ до психоаналізу / З. Фрейд ; [пер. з нім. П. Таращук]. – К. : Основи, 1998. – 709 с.
10. Див.: Фрейд З. По ту сторону принципа наслаждения; Я и Оно; Неудовлетворенность культурой / З. Фрейд. – СПб. : Алетея, 1999. – 252 с.
11. Попова О. В. Политическая идентификация в условиях трансформации общества / Попова О. В. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2002. – 258 с.
12. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон ; [пер. с англ. А. Алексеева]. – СПб. : Ленато, фонд «Университет кн.», 1996. – 596 с.
13. Там само.
14. Там само.
15. Там само.
16. Tajfel H. Social identity and intergroup relations / H. Tajfel. – Cambridge - Paris, 1982. ; Tajfel H. Social stereotypes and social groups / H. Tajfel // Intergroup behavior / [Ed. by J. C. Turner, H. Giles]. – Oxford, 1984.
17. Tajfel H. The social identity theory of intergroup behavior / H. Tajfel, J. C. Turner // Psychology of Intergroup Relations. – Chicago, 1986. ; Rediscovering the social group: A self categorizing theory / J. C. Turner, M. A. Hogg, P. J. Oakes and others. – Oxford : Blackwell, 1987.
18. Див.: Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу ; [пер. с англ. А. М. Патлыбаева]. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.
19. Конфисахор А. Г. Психология власти : учебное пособие / А. Г. Конфисахор. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – СПб. : Питер, 2004. – 235 с.
20. Евгеньева Т. В. Технологии социальных манипуляций и методы противодействия им : спецкурс по политической психологии / Т. В. Евгеньева. – СПб. : Питер, 2007.
21. Андреева Г. М. Психология социального познания / Г. М. Андреева. – М. : Аспект-пресс, 2000. – 288 с.
22. Там само.

23. Див.: Донцов А. И. Концепция социальных представлений в современной французской психологии / А. И. Донцов, Т. П. Емельянова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 253 с.
24. Московичи С. От коллективных представлений к социальным / С. Московичи // Вопросы социологии. – 1992. – № 2. – С. 94.
25. Евгеньева Т. В. Зазн. праця.
26. Липпман У. Общественное мнение / У. Липпман ; [пер. с англ. Т. В. Барчунова]. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.
27. Там само.
28. Давыдов Ю. Н. Макс Вебер и современная теоретическая социология: Актуальные проблемы веберовского социологического учения / Ю. Н. Давыдов. – М. : Знание, 1998. – 510 с.
29. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс ; [пер. с англ.]. – М., 2000. – 880 с.
30. Мид Дж. Аз и Я / Дж. Мид // Американская социологическая мысль: Тексты ; [под ред. В. И. Добренкова]. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 496 с.
31. Ядов В. А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности / В. А. Ядов // Мир России. – 1995. – № 3-4.
32. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 333 с.
33. Там само.
34. Там само.
35. Бурдьё П. Социология политики / П. Бурдьё. – М. : Socio-logo, 1993. – 336 с.
36. Там само.
37. Там само.
38. Вишняк О. І. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи / О. І. Вишняк. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2000. – С. 154 – 157.
39. Левада Ю. А. Координаты человека. К итогам изучения «человека советского» / Ю. А. Левада // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2001. – № 1. – С. 7 – 9.
40. Левада Ю. А. Человек в поисках идентичности: проблема социальных критериев / Ю. А. Левада // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 1997. – № 4. – С. 8.
41. Тихонович В. Проблема соціальної солідарності в кризовому суспільстві / В. Тихонович // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 2. – С. 54 – 69.

42. Семененко И. С. Идентичность в предметном поле политической науки / И. С. Семененко // Идентичность как предмет политического анализа : сб. ст. по итогам Всероссийской научн.-теор. конф., 21-22 окт. 2010 г. / ИММО РАН. – М. : ИММО РАН, 2011. – С. 8-13.
43. Попова О. В. Развитие теории политической идентичности в зарубежной и отечественной науке / О. В. Попова // Идентичность как предмет политического анализа : сб. ст. по итогам Всероссийской научн.-теор. конф., 21-22 окт. 2010 г. / ИММО РАН. – М. : ИММО РАН, 2011. – С. 13 – 29.
44. Там само.
45. Там само.
46. The American Voter / [Campbell A., Converse P., Miller W., Stokes D.]. – New York, 1960.
47. Мелешкина Е. Ю. «Воронка причинности» в электоральных исследованиях / Е. Ю. Мелешкина // Политические исследования. – 2002. – № 5. – С. 47–53.
48. Butler D. Political change in Britain: The evolution of electoral choice / D. Butler, D. Stokes. – L., 1974.
49. Crewe L. Partisan dealignment in Britain 1964-1974 / L. Crewe, B. Sarvlik, J. Alt // British journal of political science. – 1977. – № 7.
50. Robertson D. Class and the British electorate / D. Robertson. – Oxford, 1984.
51. Butler D. Political change in Britain: The evolution of electoral choice / D. Butler, D. Stokes. – L., 1974.
52. Crewe I. The electorate: Partisan dealignments ten years on / I. Crewe // West European politics. – 1983. – № 46.
53. Там само.
54. Барт Р. Лекция / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика: Поэтика ; [пер. с фр. Г. К. Косикова]. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.
55. Карминес Э. Политическое поведение: общие проблемы [Электронный ресурс] / Э. Карминес, Р. Хакфельд // Политическая наука: новые направления ; [пер. с англ]. – Режим доступа : [lib.rada.gov.ua>static/about/text/Gonukova.pdf](http://lib.rada.gov.ua/static/about/text/Gonukova.pdf). – Назв. с экрана.
56. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии / А. Турен. – М. : Научный мир, 1998. – 204 с. ; Tourain A. LE RETOUR DE L'ACTEUR. Essai de sociologie / A. Tourain. – М. : Le Monde scientifique, 1998. – 204 p.
57. Там само.
58. Кастельс М. Становление общества сетевых структур [Электронный ресурс] / М. Кастельс // Информационная эра: экономика, общество и культура [1996—1998]. – Режим доступа: <http://www.buk.irk.ru/library/book/search1.htm>. - Назв. с экрана.
59. Кастельс М. Власть идентичности [Электронный ресурс] // Новая постиндустриальная волна на Западе : [антология / под ред.

- В. Л. Иноземцева]. – М. : Academia, 1999. – Режим доступа : http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/page_1003.html. – Назв. с экрана.
60. Там само.
  61. Там само.
  62. Там само.
  63. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон ; [пер. с англ. А. Башкирова]. – М. : ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. – 635, [5] с.
  64. Там само.
  65. Там само.
  66. Там само.
  67. Тимофеев И. Н. Политическая идентичность России в постсоветский период: альтернативы и тенденции : дисс. ... канд. полит наук : 23.00.02 / Тимофеев Иван Николаевич. – М., 2006. – 202 с.
  68. Тимофеев И. Н. Политическая идентичность России в постсоветский период: альтернативы и тенденции : монография / И. Н. Тимофеев. – М. : МГИМО Университет, 2008. – 176 с.
  69. Там само.
  70. Carter R. T. White Racial Identity Attitudes and Cultural Values / R. T. Carter, J. E. Helms // *Black and White Racial Identity: Theory, Research and Practice*. – Westport: London, 1990.
  71. Sylke N. European Identity and the Future of Europe / N. Sylke // *Europe in Motion. Social Dynamics and Political Institutions in Enlarging Europe* / [Bach M., Lahusen C., Vobruba G. (eds.)]. – Berlin : Edition sigma, 2006. – P. 157.
  72. Кокка Ю. Границы Европы и идентичность = Turopas grenzen unci identitat: исторический опыт и вызовы современности / Ю. Кокка ; [пер. с нем. Е. В. Безмен]. – М. : Российский гос. гуманитарный ун-т, 2007. – 310 с.
  73. Schwarzmantel J. J. Citizenship and identity: Towards a new republic / J. J. Schwarzmantel. – London; New York : Routledge, 2003. ; Heryanto A. State terrorism and political identity in Indonesia: fatally belonging / A. Heryanto. – London; New York : Routledge, 2006. ; Political transformation and national identity change: comparative perspectives / [Ed. by J. Todd, L. C. Bottos, N. Rougier]. – London; New York : Routledge, 2008.
  74. Sylke N. Зазн. праця.
  75. Зидентоп Л. Демократия в Европе / Л. Зидентоп ; [пер. с англ. / под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Логос, 2001. – 312 с.
  76. Cerutti F. A. Political Identity of Europeans? [Электронный ресурс] / F. A. Cerutti. – Режим доступа : <http://the.sagepub.com//sgi/content/abstract/72/1/26>. – Назва з екрану.

77. Фадеева Л. А. Конструирование европейской идентичности: стратегии и акторы / Л. А. Фадеева // Идентичность как предмет политического анализа : сб. ст. по итогам Всероссийской научн.-теор. конф., 21-22 окт. 2010 г. / ИМЕМО РАН. – М. : ИМЕМО РАН, 2011. – С. 101–107.
78. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2001. – 417 с.
79. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність / Ю. Габермас // Умови громадянства : [зб. ст. / за ред. Варга ван Стінбергена]. — К., 2005. — С. 49–70.
80. Loth W. Identity and Statehood in the process of European Integration / W. Loth // Journal of European Integration History. – 2000. – № 6. ; Strath B. A European Identity: to the historical limits of a concept / B. Strath // European Journal of Social Theory. – 2003. – № 5. – P. 387 – 401.
81. Нойманн И. Использование «Другого»: образы Востока в формировании европейских идентичностей / И. Нойманн. – М. : Новое издательство, 2004. – 336 с.
82. Лапкин В. В. Проблемы формирования идентичности в условиях глобализации / В. В. Лапкин // Идентичность как предмет политического анализа : сб. ст. по итогам Всероссийской научн.-теор. конф., 21-22 окт. 2010 г. / ИМЕМО РАН. – М. : ИМЕМО РАН, 2011. – С. 70 – 74.
83. Там само.
84. Там само.
85. Там само.
86. Лапкин В. Идентичность в системе координат мирового развития [Электронный ресурс] / В. Лапкин, И. Семененко, В. Пантин // Политические исследования. – 2010. – № 3. – Режим доступа к журн. : <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2010/2699>. - Назв. с экрана.
87. Там само.
88. Там само
89. Старостин А. А. Политическая идентичность граждан постсоветской России: модели и технологии формирования: дисс. ... канд. полит наук : 23.00.02 / Алексей Александрович Старостин. – Ростов-на-Дону, 2010. – 207 с.
90. Там само.
91. Там само.
92. Суханов В. М. Региональная политическая идентичность в России: теоретический анализ состояния и перспективы: автореф. дисс. ... докт. полит. наук : спец. 23.00.01. «Теория политики, история и методология политической науки» / В. М. Суханов. – Саратов, 2009. – 37 с.

93. Суханов В. М. Региональная политическая идентичность в постсоветской России: теория и практика : монография / В. М. Суханов. – Уфа : РИЦ БашГУ, 2008. – 254 с. ; Суханов В. М. Региональная политическая идентичность в современной России: идеологические, социокультурные и исторические основания / В. М. Суханов. – Саратов : Издательский центр «Наука», 2008. – 190 с.
94. Research Agenda in EU Studies. Stalking the Elephant / [Ed. by M. Egan, N. Nugent, W. E. Paterson]. – London, Palgrave Macmillan, 2010. – P. 40 – 44.
95. Schimmelfennig F. Integration Theory / F. Schimmelfennig // Research Agenda in EU Studies. Stalking the Elephant / [Ed. by M. Egan, N. Nugent, W. E. Paterson]. – London, Palgrave Macmillan, 2010. – P. 41.
96. Бест Г. История имеет значение: измерения и детерминанты национальной идентичности населения и элит европейских стран [Электронный ресурс] / Г. Бест // Полития. Ru. – 2012. – № 2. – Режим доступа до журн. : http://politeia.ru/politeia_journal/6/48. – Назв. с экрана.
97. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. — К. : ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — 405 с.
98. Астаф'єв А. О. Національна ідентичність у сучасному світі [Електронний ресурс] / А. О. Астаф'єв // Українська політична нація: генеза, стан та перспективи / [В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін.]. – К. : Національний інститут стратегічних досліджень, 2003. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/Krizachenko/index.htm>. – Назва з екрана.
99. Там само.
100. Колодій А. Ф. Культурний плюралізм і етнонаціональна політика / А. Ф. Колодій // Україна: подолання розбіжностей – розвиток особливостей : матеріали 9-ї міжнар. конф., 7 – 10 вересня 2006 р., Кам'янець-Подільський. Вип. 4. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 34-51.
101. Колодій А. Ф. Доктрина мультикультуралізму: перспективи модифікації у нових державах із неконсолідованими націями [Електронний ресурс] / А. Ф. Колодій // Демократичне врядування : науковий вісник. – 2011. – Вип. 8. – Режим доступу : <http://political-studies.com/wp-content/uploads/2012/05/Kolodij-2011-81.pdf>. – Назва з титул. екрана.
102. Палій Г. О. Зазн. праця.
103. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія / М. Т. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.

104. Там само.
105. Там само.
106. Там само.
107. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. — К. : ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — 405 с.
108. Там само.
109. Там само.
110. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Л. П. Нагорна. — К. : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. — 272 с.
111. Там само.
112. Добржанська О. Л. Політична ідентичність українського суспільства в умовах Європейської інтеграції: дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Олена Леонідівна Добржанська. — К., 2008. — 215 с.
113. Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації / Н. Пелагеша. — К. : НІСД, 2008. — 288 с.
114. Там само.
115. Там само.
116. Землюк В. П. Політична ідентичність в Україні в період кризи «розвинутого соціалізму» і здобуття державної незалежності : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. П. Землюк. — К., 2007. — 20 с.
117. Мелешкина Е. Политический процесс 2005 [Электронный ресурс] / Е. Мелешкина. — Режим доступа: http://sbiblio.com/biblio/archive/meleshkina_polit/default.aspx. — Назв. с экрана.
118. Великая трансформация Карла Поланьи: прошлое, настоящее, будущее / [под ред. Р. М. Нуреева]. — М. : ГУ-ВШЭ, 2007. — 321 с.
119. Новакова О. В. Політичний процес: сутність, зміст та сучасні тенденції розвитку: навчальний посібник / О. В. Новакова. — Луганськ, 2010. — 241 с.
120. Шайгородський Ю. Поняття «трансформація» як інструмент аналізу соціальних змін / Ю. Шайгородський // Український науковий журнал «Освіта регіону». — 2010. — № 4. — С. 52-58.
121. Шміттер Ф. К. Чим є і чим не є демократія / Ф. К. Шміттер, Т. Л. Карл // Демократія : [антологія / упоряд.: О. Проценко]. — К. : Смолоскіп, 2005. — С. 79 – 91.
122. Юшкевич А. В. Консолидированная демократия: проблема конвенциональности понятия в рамках теорий демократического транзита / А. В. Юшкевич // Без темы. — 2008. — № 1 (7). — С. 82 – 89.
123. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд.: В. Горбатенко; [за ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна, В. Горбатенка]. — К. : Генеза, 2004. — 736 с.

124. Див.: Лапкин В. Идентичность в системе координат мирового развития [Электронный ресурс] / В. Лапкин, И. Семенов, В. Пантин // Политические исследования. – 2010. – № 3. – Режим доступа к журн. : <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2010/2699>. – Назв. с экрана.
125. Растоу Д. А. Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі / Д. А. Растоу // Демократія : [антологія / упоряд.: О. Проценко]. – К. : Смолоскіп, 2005. – С. 583 – 604.
126. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер // Полис. – 1996. – № 5. – С. 16-27.
127. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский ; [пер. с англ. / под ред. проф. В. А. Бажанова]. – М. : РОССПЭН, 1999. – 320 с.
128. Хантингтон С. Третья Волна: демократизация на исходе 20 века / С. Хантингтон. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.
129. Новакова О. В. Зворотня хвиля демократизації на пострадянському просторі: причини та сутнісні ознаки / О. В. Новакова // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – 2011. – Вип. 23. – С. 36-43.
130. Пшеворский А. Переходы к демократии [Электронный ресурс] / А. Пшеворский // Хрестоматия. Политология. – Раздел VI. Политические процессы. – Глава 15. Политическое развитие и модернизация. – Режим доступа к кн. : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Hrestom/index.php. – Назв. с экрана.
131. Юшкевич А. В. Консолидированная демократия: проблема конвенциональности понятия в рамках теорий демократического транзита / А. В. Юшкевич // Без темы. – 2008. – № 1 (7). – С. 82-89.
132. Diamond L. Developing Democracy: Toward Consolidation. Baltimore and London / L. Diamond. – JHU : Press, 1999 – 384 p.
133. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; [пер. с англ. / под ред. А. В. Толстых]. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1996. – 344 с.
134. Роуз Р. Сравнительный анализ массового восприятия процессов перехода стран Восточной Европы и бывшего СССР к демократическому обществу / Р. Роуз, Кр. Харпфер // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 1996. – № 4. – С. 13-19. ; Rose R. Negative and Positive Party Identification in Post-Communist Countries / R. Rose, W. Mishler // Electoral Studies. – 1998. – Vol. 17, N. 2. – P. 217 – 234. ; Rose R. What are the Origins of Political Trust? : Testing Institutional and Cultural Theories in Post-Communist Societies / R. Rose, W. Mishler //

- Comparative Political Studies. – 2001. – Vol. 34, N. 1. – P. 30-62. ; Роуз Р. Десятилетие сдвигов, но без особого успеха / Р. Роуз // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2002. – № 4. – С. 27 – 36. ; Роуз Р. Десять лет новой России / Р. Роуз // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2002. – № 6. – С. 14 – 19. ; Роуз Р. Вынужденное принятие «неполной» демократии. Политическое равновесие в России [Электронный ресурс] / Роуз Р., Манро Н., Мишлер У. // Вестник общественного мнения. – 2005. – № 2. – С. 30 – 42. – Режим доступа к журн. : http://ecsocman.hse.ru/data/299/789/1231/05_rouz_30-42.pdf. – Назв. с экрана. ; Роуз Р. Модель спроса и предложения институционализации партийной системы: российский случай [Электронный ресурс] / Р.Роуз, У. Мишлер // Вестник общественного мнения. – 2008. – № 6(98). – С. 19 – 29. – Режим доступа к журн. : <http://www.levada.ru/books/vestnik-obshchestvennogo-mneniya-698-za-2008-god>. – Назв. с экрана.
135. Rose R. What are the Origins of Political Trust? : Testing Institutional and Cultural Theories in Post-Communist Societies / R. Rose, W. Mishler // Comparative Political Studies. – 2001. – Vol. 34, N. 1. – P. 30-62.
136. Там само.
137. Там само.
138. Див.: Rose R. Parties and Elections in New European Democracies / R. Rose, N. Munro. – Colchester : ECPR Press, 2009.
139. Попова О. В. Политическая идентичность в кризисном обществе / О. В. Попова // Вестник Санкт-Петербургского университета. – Сер. 6. – 1998. – Вып. 2 (13). – С. 37 – 52. ; Попова О. В. Политическая идентификация в посткоммунистических странах в 1990-е годы: пример России и Польши / О. В. Попова // Компаративистика – III: Альманах сравнительных социогуманитарных исследований. – СПб. : Социологическое общество им. М. М. Ковалевского, 2003. – С. 248 – 264. ; Попова О. Политическая идентификация в условиях трансформации общества / О. Попова. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2002. – 258 с. ; Попова О. В. Политическая идентификация в условиях стабильности и трансформации общества : дисс. ... доктора политических наук : 23.00.02 / Ольга Валентиновна Попова. – Санкт-Петербург, 2002. – 401 с.
140. Попова О. Политическая идентификация в условиях трансформации общества / О. Попова. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2002. – 258 с.
141. Перегудов С. П. Консолидация государства, идентичность и представительное правление / С. П. Перегудов // Идентичность как

- предмет политического анализа : сборник статей по итогам Всероссийской научно-теоретической конференции, 21–22 окт. 2010 г. / ИМЭМО РАН. – М. : ИМЭМО РАН, 2011. – С. 78-86.
142. Семененко И. С. Национальные практики формирования гражданской идентичности: опыт сравнительного анализа / И. С. Семененко // Идентичность как предмет политического анализа : сборник статей по итогам Всероссийской научно-теоретической конференции, 21–22 окт. 2010 г. / ИМЭМО РАН. – М. : ИМЭМО РАН, 2011. – С. 86 – 101.
143. Там само.
144. *Sarable Communities: Towards Citizen-Powered Public Services.* – L. : IPPR-PwC, 2010. – P. 23.
145. Семененко И. С. Национальные практики формирования гражданской идентичности: опыт сравнительного анализа / И. С. Семененко // Идентичность как предмет политического анализа : сборник статей по итогам Всероссийской научно-теоретической конференции, 21–22 окт. 2010 г. / ИМЭМО РАН. – М. : ИМЭМО РАН, 2011. – С. 86 – 101.
146. Там само.
147. Тищенко Ю. А. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» [Електронний ресурс] / Ю. Тищенко, С. Горобчишина ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : [Агентство «Україна»], 2010. – 76 с. – Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/files/books/identity2010.pdf>. – Назва з екрану.
148. Там само.
149. Там само.
150. Там само.
151. Там само.
152. Фукуяма Ф. Доверие [Электронный ресурс] / Ф. Фукуяма // Новая постиндустриальная волна на Западе : [антология / под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Academia, 1999. – 640 с. – Режим доступа : http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/page_1003.html. – Назв. с экрана.
153. Там само.
154. Там само.
155. Там само.
156. Там само.
157. Там само.
158. Там само.
159. Там само.

Розділ II. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

2.1. Методологічний інструментарій аналізу політичної ідентичності

Сучасна концептуалізація політичної ідентичності потребує більш ґрунтовного усвідомлення сутності досліджуваних явищ та процесів, розширення методологічних меж та методів дослідження. Особливої уваги набуває міждисциплінарний підхід, що ґрунтується на використанні принципів і методів наукового аналізу, вироблених у галузі сучасного філософського, політологічного, психологічного та соціологічного знання. Кожен із цих глобальних напрямків наукового пошуку має свої специфічні переваги, синтез яких в аспекті політичної науки, дозволяє забезпечити комплексне дослідження політичної ідентичності та достатньо високий рівень верифікації отриманих результатів. Актуалізоване соціальною практикою, таке дослідження потребує пояснення проблеми самовизначення особистості у політичному просторі в умовах реформування державних інститутів та суспільної трансформації. Закономірним виступає інтерес дослідників до проблеми взаємозв'язку політичної ідентичності з політичною активністю та електоральною поведінкою, а також визначення громадянами власних політичних переваг та їх усталеність. Застосування такого методу дає можливість здійснити прогнозування електоральної поведінки, створює емпіричне підґрунтя для розкриття сутності феномену ідентифікації людини в умовах реального соціально-політичного буття.

Особливе значення в дослідженні політичної ідентичності має концепція соціального конструювання реальності американських соціологів П. Бергера і Т. Лукмана, яка пояснює механізм отримання людиною знання про навколишнє соціальне середовище та, власне, сутність цього знання. П. Бергер і Т. Лукман стверджують, що усвідомлення людиною своєї включеності в соціальну структуру пов'язане з появою соціальних інститутів. Останні є для індивіда зовнішньої

об'єктивною реальністю, а за допомогою інституціоналізації людство конструює свій соціальний світ [1, с. 101].

Пояснення і виправдання інституційного світу відбуваються за допомогою легітимації, яка має два аспекти: нормативний (система приписів щодо необхідності певної поведінки в певних ситуаціях) і когнітивний (система пояснень, з чим пов'язана необхідність відповідної поведінки). Легітимація повинна забезпечити інтеграцію значень на двох рівнях: горизонтальному та вертикальному.

Горизонтальний рівень: інституціональний порядок суспільства у всій своїй цілісності повинен мати сенс для всіх учасників інституційних процесів. Вертикальний рівень: вся індивідуальна біографія людини, послідовно проходить різні інституційно зумовлені етапи життя і повинна бути суб'єктивно осмисленою.

Успішність соціалізації визначається об'єднанням обох рівнів інтеграції в суб'єктивно значуще для індивіда єдине ціле – його індивідуальне життя на кожній стадії соціальної взаємодії повинно бути осмисленим у контексті існуючого інституційного світоустрою [2, с. 44-45].

Ключовим елементом суб'єктивної реальності є ідентичність. Як суб'єктивна реальність, вона знаходиться в діалектичному взаємозв'язку з суспільством. Суспільство як об'єктивна реальність інтерналізується суб'єктом у ході процесів первинної і вторинної соціалізації. При цьому суб'єктивна реальність не формується раз і назавжди, але трансформується в ході соціальної взаємодії індивіда.

Згідно з концепцією П. Бергера і Т. Лукмана, ідентичність особистості соціально обумовлена. Вона формується, підтримується і змінюється під тиском тих самих соціальних відносин. Історичні умови та соціальні структури породжують специфічні типи ідентичності, але ці історії, однак, конструюються людьми, наділеними специфічними ідентичностями [3, с. 280].

Таким чином, формування політичної ідентичності відбувається під впливом соціальної реальності, яка конструюється як об'єктивно, так і суб'єктивно. Трансформація ідентичності обумовлена трансформацією соціальних умов і

легітимацією нових реалій. Стара реальність, а також колективи та інші складові повинні отримати нове визначення в рамках апарату легітимації нової реальності. Особлива важливість у визначенні надається перетлумаченню минулих подій і ролі осіб, які в минулому володіли особливою значущістю для індивіда [4, с. 52].

Методологічно перспективною в аспекті вивчення соціально-політичної трансформації суспільства є ідея Е. Гідденса досліджувати ідентичність у трьох основних аспектах:

- дослідження ідентичності як проблеми сучасного світу та історії;
- обґрунтування ідеї про те, що ідентичність та самоідентичність – явища сучасної культури;
- трактування модерності як контексту, що створює самоідентичність [5, с. 375].

Відповідно до цієї концепції теоретичним моментом виникнення феномену ідентичності є перехід від традиційного суспільства до сучасного (тобто трансформація). В умовах прискореної динаміки суспільно-політичного розвитку особливої ваги набуває уявлення Е. Гідденса про взаємозв'язок глобального та локального: чим скоріше традиція втрачає свій суспільний вплив, тим більше повсякденне соціальне життя залежить від протиріччя між глобальним та локальним, тому що індивіди повинні обирати свій життєвий шлях із багатоманітності перспектив. Таким чином розкривається взаємозв'язок індивідуального досвіду та абстрактних теоретичних систем, актуалізується потреба у постійному оновленні параметрів життєдіяльності.

Під час дослідження ідентичності важливим також є питання її групових, колективних якостей. Ідентичність завжди пов'язана з відносинами між індивідом та певною групою. У процесі ідентифікації людина визнає ті чи інші важливі ознаки чи якості своїми власними індивідуальними характеристиками, ототожнюючись таким чином з певною групою. Групова ідентичність, у свою чергу, хоча й підтримується існуванням інститутів, об'єктивно існуючих соціальних норм, набуває реального змісту лише як елемент індивідуальної ідентичності та

самоідентифікації індивіда. Аналізуючи взаємовідношення понять «ідентичність» та «ідентифікація», А. Ройс наголошує на тому, що ідентифікація є динамічною характеристикою і розглядається як процес, ідентичність же виступає як результат такого роду процесів, і **являє** собою «не стільки просту суму ідентифікацій, скільки нову комбінацію старих та нових ідентифікаційних фрагментів» [6, с. 247].

Вивчення суб'єктів формування політичної ідентичності потребує застосування інституціонального методу дослідження. Як відомо, інститути – це усталені норми та правила відносин у суспільстві. Вони створюють структуру мотивів поведінки людини, зменшують непевність, організують повсякденне життя. Основна функція інститутів – забезпечити стабільність через пом'якшення змін у співвідношенні суспільних цінностей. Стабільність інституціональних характеристик підтримується складним набором обмежень, які формують інститути. Мова йде про правила, що знаходяться в ієрархічній залежності і формалізуються в конституціях, законах та правових нормах. Неформальні обмеження також є надзвичайно важливими для утримання інституціональної стабільності. Сучасні дослідники в межах «неінституціонального підходу» акцентують увагу на тому, що політичні інститути здійснюють визначний вплив на поведінку людини шляхом встановлення параметрів індивідуального вибору через формування переваг. Здатність акторів усвідомлювати власні переваги і відповідно ідентифікувати себе з певною системою цінностей значною мірою визначається інституціональним контекстом, в якому вони діють [7, с. 314].

Вплив інститутів на поведінку людини розглядається в межах двох підходів «калькуляційного» та «культурного». Прихильники «калькуляційного» підходу акцентують увагу на інструментальних аспектах поведінки людини, пов'язаних із «підрахунком вигод» та вибором підходящої стратегії поведінки для досягнення максимального виграшу в тій чи іншій ситуації. **У** цьому процесі інститути отримують можливість детермінувати поведінку актора, надаючи йому корисну інформацію про поведінку інших суб'єктів та забезпечуючи його механізмами укладення угод та домовленостей.

На відміну від такої позиції в межах «культурного» підходу актуалізується визначна роль світоглядних установок індивіда у формуванні його поведінкових схем та практик. У процесі обрання стратегії дії вони встановлюють його залежність від певної інтерпретації ситуації, що склалася. Вплив інститутів забезпечується наданням моральних та когнітивних моделей інтерпретації, які формують ідентичності акторів, їх уявлення та переваги [8, с. 46]. Обидва ці підходи мають значний потенціал у дослідженні політичної ідентичності громадян суспільства, що трансформуються.

Для дослідження ціннісних складових політичної ідентичності використовується соціокультурний підхід, який ґрунтується на інтеграції методів та прийомів різних соціальних наук. Цей напрямок дослідження пов'язаний з усвідомленням ролі культури в сучасному житті, визнанням її вирішального значення для соціально-політичних трансформацій. Соціокультурний підхід останнім часом широко застосовується в дослідженнях пострадянського простору, його переваги полягають у використанні понять та концепцій, які дозволяють інтегрувати різноманітні дисциплінарні сфери дослідження, що розширює можливості розуміння та цілісного бачення предмета в умовах постійної суспільної мінливості [9].

Як наголошує Л. Нагорна, організація ефективного наукового пошуку в сфері визначення та вивчення політичної ідентичності потребує усвідомлення взаємозв'язку складної динаміки суспільно-політичного життя та ціннісного виміру соціокультурного розвитку та позиціонування як окремої людини, так і великих спільностей. Від вдало вибудованої ціннісної системи, яка в ідеалі має поєднувати технологічну, соціонормативну та символічну сфери життєдіяльності соціуму, залежить і самопочуття людини, і національна безпека. Тенденціям руйнування й знищення у ціннісних системах протистоїть насамперед моральна свідомість, але оскільки всі системи цінностей зумовлені їхнім культурним контекстом, не буде перебільшенням твердити про своєрідну взаємозалежність цінностей і культури. Цінності є фундаментом культури такою ж мірою, якою культура є фундаментом домінуючої у даному соціумі системи цінностей [10].

До загальнонаукових методів, які необхідно застосовувати для дослідження феномену політичної ідентичності відноситься діалектичний метод, який ґрунтується на розгляді політичних явищ у процесі еволюції, визначенні закономірностей переходу до нового якісного стану. Загальнонауковими є також методи аналогій, екстраполяції, наукової абстракції, аналізу й синтезу, індукції та дедукції, інтерпретації й експлікації, теоретичного моделювання, теорії ігор тощо. Метод аналогій допомагає використовувати позитивні напрацювання щодо формування і функціонування політичної ідентичності в окремих суспільно-політичних системах та різних часових вимірах. Метод наукової абстракції базується на ґрунтовному дослідженні сутнісних ознак визначеного феномену за рахунок тимчасового ігнорування другорядних характеристик, які не впливають на основні функціональні можливості об'єкту. Комбінування методів аналізу й синтезу дає змогу шляхом виокремлення складових цілого і з'ясування своєрідності кожного з них надалі шляхом синтезу вибудовувати узагальнену модель явища чи процесу. Співвідношення методів індукції і дедукції пропонує ключ до розуміння проблеми співвідношення загального і часткового; метод теоретичного моделювання спирається на принцип аналогій і реалізується у створенні формально тотожних об'єкту дослідження пізнавальних образів (моделей) з метою експериментальної перевірки їхніх переваг і вад.

Серед тих методів, які були привнесені у політологію з появою постнекласичної науки, значний потенціал отримав синергетичний. В. Василькова вважає синергетику міждисциплінарним науковим напрямком, що вивчає універсальні закономірності самоорганізації, притаманні складним системам різної природи (у тому числі й соціальним) [11, с. 72].

Синергетичний підхід дозволяє розглядати феномен політичної ідентичності як показник самоорганізації, один із важливих чинників, що визначають сутність та зміст трансформації суспільства. Здатність до структурної самоорганізації політичної системи полягає у становленні різних форм суспільно-політичної діяльності на ґрунті внутрішніх чинників розвитку у ході ціннісно спрямованої діяльності

суб'єктів політичного процесу щодо певних атракторів соціальної системи. Сутність структурної самоорганізації політичної системи полягає не тільки у створенні нових структурних елементів, але й у самовідтворенні системної якості політичного цілого, що досягається через синтез традиційних та інноваційних елементів.

Синергетична теорія може бути використана також і для вирішення важливого з точки зору формування спільної ідеологічної ідентифікації громадян питання про критерії соціального прогресу. Соціальний прогрес тут розглядається як послідовність таких змін соціальної системи, що забезпечують більший ступінь реалізації певного загально важливого суспільного ідеалу. Саме ступінь реалізації ідеалу, наближення до атрактора і є критерієм переходу до більш прогресивного стану суспільства.

Застосування структурно-функціонального методу дозволяє з'ясувати основні складові політичної ідентичності та завдання, які виконує даний феномен під час соціально-політичної трансформації. На думку Т. Парсонса, влада, заснована на примусі, не є основним фактором збереження порядку в соціумі. Більш ефективним є встановлення ціннісної парадигми, яку без особливого примушення виконувала би більшість громадян. Така парадигма може бути встановлена на основі узгодження базових інтересів та потреб членів суспільства. Тому, робить висновок вчений, саме культура визначає суть інтеракцій між соціальними агентами та залучає індивідів до політичного життя, сприяючи їх ідентифікації.

Особливої ваги у справі пошуку переконливих аргументів набуває логіка дискурсу. По-перше, вона повинна передбачати можливість зростаючої жорсткості умов аргументації. Це означає, що не тільки правомірність висновку або вибір даних, за допомогою яких відбувається його формулювання, може бути поставлений під сумнів, але і вся початкова система допущень, у рамках якої описуються дані, формулюються гіпотези і закони. Інакше кажучи, оскільки будь-яке твердження робиться в рамках певної системи мови, то у випадку, якщо вдається довести її неефективність, вона повинна бути подана критичній перевірці та, у разі необхідності, модифікована. Умови «раціонального

обґрунтування» консенсусу включають у себе, таким чином, можливість оцінки відносної адекватності конкуруючих систем мови, тобто теорій, парадигм тощо.

По-друге, структури ідеальної ситуації мовлення забезпечують симетричність умов для учасників дискурсу, що досягається, з одного боку, визнанням партнерами один одного як повністю осудних, відповідальних і правдивих суб'єктів дії, а також їх готовністю до критики, самокритики і аргументованого обґрунтування своїх думок, з іншого – рівним розподілом шансів для вибору й реалізації мовних дій, що забезпечує принципову можливість обміну ролями в діалозі, а також симетрію прав і обов'язків. Рівний розподіл шансів висловлювати пояснення, ствердження, виправдання та обґрунтовувати чи спростовувати їх претензії на значущість закладає основи того, що ніякі думки з плином часу не в змозі уникнути критики [12].

Застосування дискурсних методик потребує залучення емпіричних методів дослідження, особливо пов'язаних із вивченням та аналізом політичних текстів. Традиційним джерелом інформації про об'єкт дослідження є документ. Під документом у наукових дослідженнях розуміється матеріальний носій інформації, спеціально створений для її збереження і передавання [13, с. 183].

Аналіз документів – це метод дослідження, який застосовується для отримання з документальних джерел інформації, необхідної для розв'язання дослідних завдань (вивчення проблемної ситуації, всебічного аналізу об'єктів тощо [14, с. 73].

Існує велика кількість різноманітних методик і технік аналізу документів. Найбільш продуктивними методиками аналізу документів у процесі дослідження політичної ідентичності, на наш погляд, є традиційний, заснований на інтерпретації сенсу досліджуваного джерела, і кількісний, заснований на систематичній числовій обробці форми і змісту джерела (контент-аналіз).

Застосування вказаних методик має свої проблеми і принципи. Наприклад, застосовуючи традиційний аналіз документа, метою якого є смислова інтерпретація джерела, необхідно уточнювати достовірність документа, чітко розрізнати

викладені в ньому факти, їх інтерпретацій, особливо в ЗМІ, а також враховувати контекст документа. Під контекстом документа можна розуміти політичну ситуацію, інтереси та цілі автора, передбачувану аудиторію, адресну групу або інститут. Внутрішній змістовний аналіз документа спрямований на дослідження сенсу, структури, композиції, акцентів на певних явищах або політичних фігурах. Ефективним у політичному дослідженні є логіко-семантичний аналіз документа, що дозволяє визначити політичні цінності і психологію продуцента документа [15]. Наприклад, використовуючи варіанти методу семантичного диференціала Ч. Оскуда, можна досліджувати штампи і кліше в лексиці українських політичних партій, що впливають на формування політичної ідентичності. А вивчення партійних документів публічного характеру дає можливість побудувати багатовимірну типологію політичної ідентичності партійних лідерів і активістів [16].

Зародження контент-аналізу припадає на 30-ті роки ХХ століття і пов'язане з ім'ям відомого американського соціолога і політолога Г. Лассуелла [17]. Сьогодні в науковій літературі існує безліч різних підходів і визначень контент-аналізу [18]. Наприклад, Дж. Мангейм і Р. Річ визначають контент-аналіз як систематичну числову обробку, оцінку та інтерпретацію форми та змісту інформаційного джерела [19, с. 270]. Перевагою контент-аналізу є дослідження великих масивів інформації, що, у свою чергу, дає можливість зробити на основі широкої емпіричної бази статистично узагальнені і більш надійні висновки. Сучасні методи контент-аналізу, в основному, комп'ютеризовані, що забезпечує технічну можливість обробки великої кількості інформаційних потоків порівняно з невеликим проміжком часу. Обробка великих інформаційних пластів у електронному вигляді дає можливість зробити більш об'єктивний якісний компаративний аналіз досліджуваного явища. У контексті нашого дослідження компаративний аналіз застосовується для порівняння та статистичного обґрунтування формування політичної ідентичності за періодами й регіонами в Україні, а також для дослідження особливостей політичної ідентифікації в інших державах.

Американський вчений Б. Берельсон у своїй відомій роботі «Контент-аналіз у комунікаційних дослідженнях» сформулював 17 цілей контент-аналізу, серед яких:

- опис тенденцій у зміні змісту комунікативних процесів;
- опис відмінностей у змісті комунікативних процесів у різних країнах;
- порівняння різних ЗМІ;
- виявлення використовуваних пропагандистських прийомів;
- визначення намірів і інших характеристик учасників комунікації;
- визначення психологічного стану індивідів і / або груп;
- виявлення установок, інтересів і цінностей різних груп населення та громадських інститутів;
- виявлення фокусів уваги індивідів, груп і соціальних інститутів тощо [20, с. 190].

У цілому в дослідженні документів різного типу в процесі аналізу політичної ідентичності застосовувалося поєднання контент-аналізу для обробки великих масивів інформації і традиційного аналізу для обробки окремих текстових складових цих масивів. Такий підхід сприяє більш глибокому і повному дослідженню чинників, механізмів і агентів процесу політичної ідентифікації, підвищує якість та об'єктивність зроблених висновків.

Вивчення складних процесів трансформації суспільства потребує переусвідомлення накопичених теоретичних та емпіричних знань про феномен політичної ідентичності. На наш погляд, таку можливість надає системно-факторний аналіз формування та розвитку політичної ідентичності громадян в умовах трансформації суспільства. Ефективність застосування саме цього методу дослідження визначається наступними міркуваннями:

По-перше: політична ідентичність представляє собою систему, в основі якої містяться суспільно важливі цілі та цінності й навколо яких є можливим об'єднання абсолютної більшості громадян країни. Формування політичної ідентичності представляє собою одне з провідних завдань для країн демократичного транзиту, оскільки в період трансформації

актуалізується потреба у формуванні нових політичних цінностей, що здатні інтегрувати суспільство в межах єдиної концепції національної державності.

По-друге, політична ідентичність виступає складовою політичної системи суспільства та виконує надзвичайно важливу функцію – визнання та підтримки цінностей, що складають сутнісну єдність країни. Як наголошував засновник використання системного аналізу політики Д. Істон, для того щоб бути життєздатною та витривалою **відносно** стресових впливів, політична система повинна виконувати дві головні функції. По-перше, вона повинна мати здатність пропонувати суспільству нові цінності. По-друге, вона повинна демонструвати здатність примушувати суспільство та більшість його членів визнавати їх у якості обов'язкових. Саме виконання цих функцій, на думку вченого, відокремлюють політичні системи від інших типів соціальних систем. Відповідно, ці дві якості – запропонування цінностей суспільству та відносна частота їх визнання – є істотними змінними політичного життя. Політична ідентичність **у** цьому аспекті виступає показником визнання суспільством цінностей соціально-політичного буття.

По-третє, на формування політичної ідентичності впливає система факторів, які необхідно враховувати **під час стратегічного планування** її створення й підтримки. Процес формування політичної ідентичності має дуалістичний характер: з одного боку, він включає в себе комплекс заходів державної політики, спрямованих на консолідацію суспільства, з іншого – діяльність громадянського суспільства, його реакцію на владний вплив, прийняття або заперечення політики еліт.

У рамках неklasичної наукової парадигми співіснують і взаємодіють дослідницькі методи, що ґрунтуються на критеріях розмежування за ознаками структури, функцій, норм, мотивацій. Метод системного аналізу виходить із розгляду політики як цілісної, складноорганізованої системи, як саморегульованого механізму, ефективність якого залежить і від злагодженості елементів системи, і від зовнішніх впливів. Д. Істон наголошував, що найбільш ефективним є вивчення політичного життя як поведінкової системи, яка знаходиться в певному середовищі, з яким ця система взаємодіє. Системний аналіз, на думку вченого,

дозволяє розробити гнучку та ефективну теоретичну структуру, але для його організації необхідно визначити та описати основні системні поняття. Центральним тут виступає поняття системи, яке означає певну множину змінних характеристик. Суттєвими змінними характеристиками, що забезпечують життєздатність будь-якої політичної системи, виступають дві властивості – пропозиція цінностей суспільству і відносна частота їх визнання останнім.

Таким чином, системний аналіз політичного життя в трактуванні Д. Істона спирається на уявлення про систему, що знаходиться в певному середовищі і піддається зовнішнім впливам, загрозам вивести істотні змінні системи за межі їх критичних значень. У рамках цього аналізу важливим є припущення про те, що для виживання система повинна бути здатна відповідати за допомогою дій, що усувають стрес. Дії влади мають ключове значення у цьому відношенні. Але для дій, причому осмислених і ефективних, влада повинна мати можливість отримувати необхідну інформацію про події. Володіючи інформацією, влада може бути здатною забезпечувати протягом деякого часу мінімальний рівень підтримки системи [21, с. 629-643].

Для перетворення системності в принцип наукового дослідження, наголошує український дослідник Д. Неліпа, необхідно розмежовувати такі взаємопов'язані поняття як системний підхід, загальна теорія систем, синергетика, системний аналіз та системна інженерія. Учений зазначає, що найширшим із цих понять є «системний підхід», який передбачає розгляд того чи іншого явища або процесу як системи без обов'язкового пошуку універсальних законів чи дотримання чіткого алгоритму дій. Загальна теорія систем – наука, яка займається вивченням різних систем (природних, технічних, соціальних) та пошуком загальних закономірностей їх розвитку. Вона є результатом системних уявлень про світ та являє собою вже здійснений і завершений системний аналіз. Синергетика – новий напрям досліджень, що вивчає відкриті самоорганізовані системи, які обмінюються із навколишнім середовищем енергією, речовиною та інформацією. Системний аналіз – це загальнонауковий метод дослідження, сутність якого полягає у вивченні тих чи інших

явищ чи процесів за допомогою наперед визначеного алгоритму дій та на основі певних принципів, насамперед, принципу системності. Врешті, системна інженерія – це робота над розробкою та практичною побудовою систем, а також процес управління ними протягом усього їх життєвого циклу. Зазначено, що під системою розуміють сукупність взаємопов'язаних елементів, які володіють властивостями та особливостями, **непритаманними** кожному із цих елементів окремо [22].

Використання методу системного аналізу потребує виділення двох підходів до визначення системи: конструктивного та описового. За визначенням Ю. Сурміна, описовий підхід ґрунтується на визнанні того, що системність властива дійсності, що навколишній світ, Всесвіт являють собою деяку сукупність систем, всезагальну систему систем, що всередині системи існує не випадковий зв'язок між її елементами, структурою та функціями, які ця система виконує. Описовий підхід до системи полягає в тому, що характер функціонування системи пояснюють її структурою, елементами, що знаходять відображення у визначеннях системи, які називаються описовими. До них відносяться майже всі визначення, які аналізувалися раніше. Відповідно до описового підходу, будь-який об'єкт виступає як система, але тільки в тому аспекті, в якому його зовнішній прояв (властивість, функція) задається його внутрішнім устроєм (відношенням, структурою, взаємозв'язком). Ідеологія цього підходу полягає у **аспекті**: все в світі є системи, але лише в певному відношенні [23].

Описовий підхід міститься в основі системного аналізу, який полягає в тому, що обґрунтовано виділяється і осмислюється структура системи, з якої виводяться її функції. Схема може бути такою:

- виділення елементів, що мають деяку просторово-часову визначеність;
- визначення зв'язків між елементами;
- визначення системоутворюючих властивостей, зв'язків і відносин;
- визначення структур, тобто законів композиції;
- аналіз функцій системи.

Конструктивний підхід носить зворотний характер. У ньому в заданій функції конструюється відповідна їй структура. При цьому використовується не просто функціональний, але і функціонально-цільовий підхід, тому що система повинна відповідати певним цілям конструювання. Виділення та побудова системи здійснюється так:

- 1) ставиться мета, яку повинна забезпечувати система;
- 2) визначається функція (або функції), що забезпечує (ють) досягнення цієї мети;
- 3) знаходиться або створюється структура, що забезпечує виконання функції.

Спираючись на ці тези, можна запропонувати таке конструктивне визначення системи: системою є кінцева безліч функціональних елементів і відношень між ними, що виділяється з середовища, відповідно до заданої мети в межах певного часового інтервалу.

Д. Неліпа виокремлює п'ять головних принципів системного аналізу та алгоритм його практичного застосування, який складається із підготовчого етапу, етапу моделювання та підбиття підсумків. Підготовчий етап складається із наступних підетапів – формулювання проблеми, визначення цілей та збір первинних даних. Учений підкреслює, що ключовою процедурою системного аналізу політичних явищ та процесів, є моделювання, яке проводиться на другому етапі. Факторний аналіз у контексті проведення системного аналізу в політології – це технологія роботи з моделлю, призначена для вивчення і вимірювання впливу факторів на поведінку моделі. Він ґрунтується на гіпотезі, що поведінка моделі зумовлена невеликою кількістю факторів, які, у свою чергу, містять різну кількість параметрів. У цьому випадку під параметрами розуміються внутрішні та зовнішні впливи на систему, які легко досліджувати та вимірювати, у той час як фактори – комплексні впливи. Наприклад, коли створюється модель середнього виборця, економічний фактор складатиметься з таких параметрів, як зарплата, податки, ціни на продукти тощо. При цьому підкреслюється, що всі параметри в межах одного фактора повинні корелюватися між собою. Відтак, факторний аналіз дозволяє визначити вплив тих чи інших

факторів на поведінку системи та формування політичної ідентичності [24].

Для здійснення системно-факторного аналізу політичної ідентичності українського суспільства були виділені наступні чинники:

1. Легітимність політичної влади, стабільність конституційних принципів та правових норм державності.

Легітимація влади відіграє важливу роль у процесах демократичної трансформації та формування відповідної політичної ідентичності громадян. Її важливість пояснюється, перш за все, тим, що трансформація є якісним оновленням влади, яка вимагає зміни традиційних форм ідентифікації. До того ж суттєві якісні зміни потребують консолідації, напруження зусиль всього суспільства. Процеси легітимації влади та створення спільної ідентифікації громадян тісно пов'язані, оскільки, як стверджував іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет, базовою засадою легітимності є «колективна віра усього народу, що представники влади дійсно є тими, хто має право здійснювати її. Тому, коли це загальне вірування розпадається, разом із ним розпадається й легітимність. Треба підкреслити, що має значення не переконання окремої людини, а колективне вірування, загальний політичний консенсус. Таким чином, основою легітимності є політичний консенсус або соборність» [25, с. 191-192].

З метою формування спільної політичної ідентичності дуже важливо підтримувати усвідомлення законності влади та її носіїв. Саме віра в законність режиму забезпечує стабільність політичної системи, усіх владних відносин. Для політичної ідентифікації надзвичайно важливими є відносини між владою та правом. Те, як громадяни сприймають владу, довіряють чи не довіряють їй, складає ту чи іншу модель ідентифікації.

Подолання конфліктності в питаннях ідентичності можливе тільки за умови зняття потенційних загроз самоусвідомленню і соціальному самопочуттю громадян, які породжує політизація питань ідентичності останніх років. Основною формою таких загроз є неконтрольовані й надто різкі зміни законодавства і державної політики. Соціальна напруга може бути суттєво знижена, якщо між основними політичними силами буде

досягнуто домовленість, наприклад, про збереження мораторію на зміни до відповідних статей Конституції та законодавчих актів, якими визначаються принципи державної політики ідентичності у сфері міжетнічних відносин, мовної, освітньої політики тощо. Подібна домовленість, укладена між владою й опозицією (наприклад, на міжвиборчий період) слугуватиме зниженню соціально-політичної напруги та суттєво знижуватиме рівень світоглядного та культурного протистояння у суспільстві в цілому.

2. Символізація національного буття. Демократичне вирішення мовного питання.

Кожний народ, маючи свою історію, має свої історичні святині, герб, прапор, гімн. Важливим показником та засобом укріплення державницької політичної ідентифікації є виховання у громадян поваги до державних символів, розуміння їх значення для становлення й існування держави, спільного добробуту людей.

Символізація національного буття знаходить своє відображення і в державній мові. Сьогодні питання державної мовної політики потрібно розглядати в контексті глобалізації, адже тільки ті держави, яким вдасться зберегти свою національну ідентичність і самобутність, свій тип духовності можуть успішно розвиватися в умовах глобалізованого світу. Відповідно, легітимне вирішення мовного питання стає невідкладною проблемою, від якісного вирішення якої залежить цивілізаційний поступ української нації та держави.

Упродовж 20 років української незалежності позитивне ставлення до державної мови формувалось у громадян швидше спонтанно, хаотично й ситуативно, держава цією сферою практично не займалась, обмежуючись переважно деклараціями. До того ж відбулася надмірна політизація мовного питання, яке штучно «роздмухувалося» під час кожної виборчої кампанії та технологічно використовувалося політичними силами для мобілізації електоральної підтримки. Останнім часом після прийняття напередодні парламентських виборів 2012 року сумнозвісного «мовного закону» відбулась «каналізація» протестних настроїв українського населення в русло мовного протистояння, що є серйозною загрозою цілісності держави. Усе

це ставить необхідність демократичного вирішення мовного питання в центр проблеми формування спільної політичної ідентичності громадян України.

3. Розвиток та усвідомлення громадянської ідеї. Створення та реалізація політичних проектів, що формують спільне уявлення громадян про державу.

Застосування «громадянського підходу» до процесів становлення політичної ідентичності, коли приналежність до спільноти визначається громадянством індивіда, ґрунтується на понятті «народного суверенітету», затвердженні ліберальних цінностей. Еволюція громадянської ідеї почалася в руслі ліберальної політичної традиції в державах Заходу. Політичні спільноти, які утворилися в **межах** таких держав, фактично стали основою створення загальнонаціональної ідентичності, яка формується над етнокультурними ідентичностями груп. Вона потребує формування здатності та спроможності суспільства домовитися про правила співіснування, спільні цінності, які й легітимують режим, правила суспільної та політичної поведінки. **У** негомогенних, тобто в розколотих суспільствах, шлях досягнення такого специфічного консенсусу, **і**мовірно, можливий шляхом пошуку певного суспільного компромісу, який також стає методом розв'язання конфліктів усередині складного суспільства, та супроводжує процес формування спільної громадської ідентичності, стає однією зі складових під час ухвалення суспільно **значущих** рішень. Саме громадянська ідентичність дозволяє усувати протиріччя між політикою ідентичності і політикою відмінності: **незаперечуючи** відмінностей, вона шукає форми їх узгодження на основі прихильності принципу рівності і свободи.

Такі процеси сьогодні характерні для України, хоча й супроводжуються актуалізацією негативних етностереотипів, особливостями формування регіональних ідентичностей, їхнім включенням до загальноукраїнського контексту, відмінностями у розумінні громадянами геополітичного майбутнього та подальшого соціокультурного розвитку. Процеси демократизації та її консолідації можуть сприяти формуванню в Україні політичної нації, віднаходженню шляхів та механізмів, які б усували проблеми розколотості суспільства, поєднували б різні

колективні ідентичності, затверджували б відповідні правила суспільної гри, шукали б порозуміння між «групами інтересів» та суспільними секторами. Це шлях наближення консолідації демократії.

4. Рівень консолідації суспільства щодо цілей суспільно-політичного розвитку.

Американський транзитолог та філософ Томас Карозерс серед факторів, які суттєво позначаються на результативності демократичних змін, виокремлює наявність «розрізнення на підставі групової ідентичності: у країнах, населення якої ділиться за етнічними, релігійними, племінними або клановими ознаками», та зазначає, що в поліетнічних, багаторелігійних суспільствах процес демократизації «частіше за все, відбувається складніше, ніж у більш однорідних соціумах» [26].

І такий погляд на перебіг демократичних перетворень у складних суспільствах є поширеним. Вплив та співвідношення соціокультурних та етнічних відмінностей у суспільстві на процес демократизації аналізував німецький соціолог Ральф Дарендорф: «Доводиться робити висновок, як це не сумно: чим країна більш однорідна, тим вищий шанс вона має на успіх у процесі демократизації. Країнам зі складним етнічним – або якимось іще – складом населення доведеться, імовірно, займатися найближчим часом не демократизацією, а проблемами територіальної цілісності та підтримування законності та порядку» [27].

Успіх демократичних перетворень не може також бути справою виключно політичної еліти, яка домовляється про правила гри. Адже без своєрідного підґрунтя у вигляді розвинених інститутів громадянського суспільства ми отримаємо тільки фасадну демократію, чи сіру зону, черговий варіант електоральної демократії. Навпаки, для формування політичної нації, громадянської нації в складних спільнотах доцільним є запровадження принципів демократичного узгодження інтересів між групами. Цей постулат є фактичною складовою європейського політичного простору, європейської ідентичності. Аксиомою є те, що проблеми етнічних та інших різноманітних розколів, конфлікти більше проявляються в недемократичних чи напівдемократичних державах, аніж в усталених демократичних

режимах. І такі протиріччя слугують «головною перепоною для демократизації в XXI столітті».

5. Створення єдиного інформаційно-комунікаційного простору, у межах якого ЗМІ поширюють ідеї щодо національної ідентичності, створюють уніфіковані поля комунікації.

Значення цього чинника пов'язане з важливою роллю ЗМІ в процесі комунікативного конструювання політичної реальності. Завдяки впливу на величезну аудиторію засоби масової комунікації стали важливим суб'єктом політичного процесу. Засоби масової інформації в цьому сенсі – не просто сукупність технічних засобів для поширення змісту інформації, це нав'язування моделей усвідомлення реальності. ЗМІ посилюють демонстративну природу будь-якої політичної дії, завдяки ЗМІ створюється цілісна система інтерпретації подій.

Для створення єдиного інформаційно-комунікативного простору та використання ресурсів ЗМІ для створення спільної ідентичності українців дуже важливим є суспільний діалог. Діалог – це конструктивний пошук рішення в ході дискусії, полеміки, співставлення підходів і аргументів, ідей та рішень. Результатом такого діалогу повинна стати артикуляція «спільних інтересів» у політичній реальності через співставлення поглядів, у результаті боротьби ідей та висновків. Засоби масової інформації, конструюючи політичну реальність, виявляють позиції політиків і презентують політичну аргументацію в структурі діалогу. Основа діалогу – це знання, інформація про політичну реальність. ЗМІ виконують функції загального інформування учасників і попередню комунікаційну підготовку та взаємне представлення кола політиків, зацікавлених у вирішенні проблеми, та їх позицій. Засоби масової інформації займають у політичній реальності позицію представника громадськості, медіатора, який зацікавлений у найкращому для «пересічного громадянина» вирішенні політичної проблеми будь-якого масштабу. Роль ЗМІ полягає у структуруванні й визначенні поля громадських дискусій і суперечок. Поле ЗМІ – це поле вільного раціонального висловлювання думок (сумнівів). Ефективність процесу пошуку та побудови механізму ціннісної інтеграції українського суспільства залежить від напрямків руху інформації. Останній, на нашу думку, має ініціюватися

представниками спільнот, підхоплюватися ЗМІ й актуалізуватися в публічних дискусіях. Комунікативна влада ЗМІ створює систему доказів, яку в демократичній правовій державі адміністративна влада навряд чи зможе насмілитися ігнорувати.

6. Розробка та реалізація механізмів об'єднання суспільства щодо спільної системи цінностей.

Можна виокремити кілька складових створення колективної ідентичності, описаних А. Мелуччі.

Перший механізм – когнітивний процес, у результаті якого формулюється загальне для всіх учасників визначення цілей і завдань руху (політики) і способів їх досягнення. Таке самовизначення повинно бути інкорпороване в системі, практиці й культурних символах.

Другий механізм політики ідентичності – колективні дії, які пов'язують учасників у об'єднане спільним досвідом солідарне ціле.

Третій механізм – емоційні інвестиції, тобто спільні переживання і почуття, які формують психологічну підставу солідарності [28, с. 13].

Застосування системно-факторного підходу в аналізі політичної ідентичності логічно припускає використання модельного методу в дослідженні стану і розвитку політичної ідентичності в сучасній Україні в його ідеальному варіанті.

Моделювання, на думку провідних українських та зарубіжних науковців, це один із найефективніших методів у арсеналі політичної науки, один із основних методів прогнозування, оскільки завдяки моделі можна, наприклад, імітувати досліджувані явища, а також передбачати їх майбутній стан. Тож, головною метою моделювання політичних процесів є можливість вибору оптимальних шляхів вирішення проблем, що постають [29].

Системний аналіз і моделювання є найбільш загальними з аналітичних методів аналізу політичних процесів і представляють собою сукупність комплексних прийомів дослідження, процедур і технік міждисциплінарного характеру, пов'язаних з обробкою, класифікацією, інтерпретацією і описом даних. Представляючи складні для аналізу об'єкти у спрощеному вигляді, моделювання допомагає вирішити проблему розуміння особливостей їх

функціонування, подальшого розвитку. Власне на його основі і з його використанням з'явилися й отримали широке розповсюдження більшість інших аналітичних методів [30].

Ставлення моделі до об'єкту, який вивчається, характеризується **рядом аспектів**: спрощенням і відмовою від тих елементів, властивостей, зв'язків, які не **представляють цінності** з точки зору цілей і завдань дослідження, і здатністю імітувати, відтворювати реальний об'єкт з точки зору його властивостей і відносин, істотних для дослідження. Ступінь об'єктивної відповідності моделі оригіналу повинна піддаватися емпіричній перевірці. Метод моделювання, **у** тому числі і в політичному дослідженні, **передбачає** ряд специфічних принципів [31, с. 22]. Тому **для моделювання** політичної ідентичності громадян сучасної України були враховані наступні принципи політичного моделювання:

принцип дистинктивності, згідно з яким необхідно відмовитися від повного ототожнення явищ або процесів, що підлягають вивченню, та моделі;

принцип руху від загального до окремого, що означає, що кінцевою метою моделювання є побудова моделей конкретних політичних ситуацій (мікромоделювання);

принцип екстраполяції, що допомагає робити висновки про об'єкт моделювання за аналогією з моделлю;

принцип змінюваності, який допускає корегування моделі на будь-якому етапі її застосування.

Оскільки **в** більшості випадків призначенням моделювання є передбачення політичних процесів, то воно має ґрунтуватися на загальних принципах прогнозування, які були застосовані **під час формування** перспективної (бажаної) моделі політичної ідентичності в Україні [32, с. 221-222].

1. Принцип об'єктивності, який полягає в незалежному від свідомості дослідника ставленні (об'єктивному) до предмета дослідження.

2. Принцип системності, який означає, що об'єкт прогнозування — структурована система елементів, які взаємодіють. Така система може бути елементом системи вищого порядку або містити кілька систем нижчого порядку.

3. Принцип альтернативності, що передбачає врахування дослідником якнайбільшої кількості можливих варіантів розвитку подій.

4. Синтетично-плюралістичний принцип, який полягає у використанні знань різних наук для побудови та дослідження моделей.

5. Принцип детермінізму, що стверджує наявність причинно-наслідкового зв'язку між суспільними явищами (будь-які зміни обумовлені певними причинами та самі стануть причинами наслідків таких змін).

У політичних дослідженнях існує кілька підходів до визначення і використання моделей як інструмента пізнання і прогнозування, зокрема, визначаються її змістовні і формалізовані форми [33].

Змістовна модель являє собою вербальний (словесний) або вербально-візуальний (словесно-графічний) опис об'єкта дослідження, зв'язків його елементів тощо. Теоретично обґрунтовані змістовні моделі називаються концептуальними [34, с. 221]. Така модель, на думку Ю. Плотинського, передбачає, що для її формулювання «використовуються теоретичні концепти та конструкти даної предметної області знання. У більш широкому значенні під концептуальною моделлю розуміють змістовну модель, що базується на певній концепції або точці зору» [35, с. 90].

Концептуальна модель може бути формалізована. Формалізована модель описує об'єкт, зв'язок його компонентів мовою математики та формальної логіки. Маючи формалізовану модель, можна кількісно оцінити ефекти взаємодії факторів, структуру об'єкта тощо. Незважаючи на те, що формалізовані моделі інформативні і практично корисні, більшість об'єктів політичного аналізу вкрай складно формалізувати, тому нерідко дослідники змушені зупинитися на стадії концептуального моделювання.

Формування моделі передбачає використання гіпотези як основи дослідження і встановлення причинно-наслідкових зв'язків між елементами об'єкта.

На підставі зазначеної концепції та гіпотези дослідження, із застосуванням системно-динамічного методу в цілому і системно

факторного аналізу політичної ідентичності була складена існуюча на даний момент змістовна модель політичної ідентичності громадян України, визначено фактори та регіональні особливості її формування. Розглядаючи політичну ідентичність як фактор суспільного розвитку і, зокрема, як ресурс демократичної трансформації, була запропонована змістовна модель «державницької» політичної ідентичності в Україні, яка б сприяла консолідації українських громадян на основі демократичних цінностей і «державницького» патріотизму, стала б основою демократичної трансформації та стабілізації суспільної системи в цілому.

2.2. Категоріальні параметри політичної ідентичності

Базовою основою будь-якого дослідження є аналіз категоріального апарату. Сміслові характеристики основних понять і категорій виступають інструментом і критерієм у визначенні сутності досліджуваного явища та досягненні дослідницьких завдань.

Категорія «ідентичність» пройшла тривалу еволюцію свого змістовного наповнення, сягаючи своїм корінням у історію соціогуманітарного знання. Сьогодні концепт ідентичності є міждисциплінарною категорією і набуває все більшого значення і популярності в сучасній соціальній думці.

Походження поняття «ідентичність» пов'язують із латинським словом «identitas», що означає «тотожність». З англійської (identity), французької (identite) та німецької (identität) мов перекладається як «тотожність», «автентичність», «особистість», «індивідуальність». Таким чином, категорія «ідентичність» тісно пов'язана не тільки з поняттям «тотожності», але й із становленням поняття «індивідуальне» в різних дисциплінарних контекстах, а також з конституюванням в європейській традиції дискурсів «відмінності», «інакшості», «автентичності» та «Іншого».

У сучасних соціальних науках ідентичність визначається як багатовимірний, мінливий категорія, яка конструюється соціокультурними, історичними, політичними та іншими факторами і суб'єктами. Сьогодні ця категорія розглядається як

невід’ємна частина категоріального апарату філософії, психології, соціології, політології, культурології, етнології та інших наук, в аспекті яких необхідний аналіз поєднання соціального та індивідуального, особистісного і суспільного.

Ідентичність має соціальний характер і є продуктом соціальної взаємодії. Найважливішими формами ідентичності, на думку М. Степико, є соціальні: класові, етнічні, національні, громадянські, політичні тощо. Спільним для них, вважає науковець, є уявлення особи про свою належність до групи, спільноти «своїх», до «наших», до тих, які в її свідомості постають як «ми». Ця позитивна сторона усвідомлення своєї належності до певної спільноти одночасно передбачає дистанціювання й утвердження своєї «іншості» стосовно інших спільнот [36].

Багатоаспектний характер ідентичності, вважає О. Павлова, ускладнює її точне вимірювання та фіксацію. «У кожний конкретний момент кожен із нас являє собою комбінацію серій ідентифікаційних компонентів, і ці компоненти можуть поєднуватися, а їх комбінації, у свою чергу, змінюватися різними способами» [37]. Тому дослідження концепту ідентичності обумовлюється її сукупним характером, напрямками соціальної думки і завданнями дослідження.

Найбільш загальним і популярним у соціальних науках є інтерпретація Ю. Качанова, який визначає ідентичність як активний процес, що відображає уявлення суб’єкта про себе і супроводжується відчуттям власної безперервності, «що дозволяє йому сприймати своє життя як досвід тривалості та єдності свідомості і дає можливість діяти послідовно» [38, с. 109]. Ідентичність у цьому випадку виступає ознакою «входження» індивіда в соціальну позицію.

Головну роль у формуванні ідентичності, на думку багатьох дослідників, відіграють культурні фактори. Зокрема, М. Кастельс визначає ідентичність як «процес конструювання індивідуального значення (meaning) на основі певної культурної ознаки чи пов’язаного набору культурних ознак, яким віддається перевага над іншими джерелами індивідуального значення» [39].

Значення культурного чинника у визначенні ідентичності підкреслює і Л. Нагорна. Науковець позначає терміном

«ідентичність» культурну норму, яка відображає емоційні реакції спільнот та індивідів. У психології ідентичність людини визначається як стійке «Я», внутрішнє усвідомлення себе як члена певної спільноти. У соціальному сенсі ідентичність має вигляд найбільш значущих політичних, культурних, релігійних та інших орієнтацій, якими детермінована мережа зв'язків людини з групами, інститутами, ідеями тощо [40].

Ідентичність передбачає суб'єктивну інтеріоризацію традицій, звичаїв і норм, коли індивід не відокремлює себе від тієї чи іншої соціальної групи або спільноти, сприймаючи як те, що відбувається не тільки як те, що має відношення не тільки до нього особисто, а насамперед до певної соціальної групи або спільноти, до певного «ми» [41].

В основі ідентичності лежать механізми розрізнення й ототожнення. Ідентичність виникає із порівняння «Я» та «Іншого», при цьому «Інший» може визначатися як Ворог, так і як Друг. Ідентичність є результатом процесу ідентифікації, який виконує функції самоопису і самовизначення. Таким чином, ідентичність можна розглядати як результат процесу ідентифікації, який відображає психологічні та соціальні механізми формування ідентичності, і в широкому сенсі може бути визначений як процес становлення, функціонування і розвитку ідентичності суб'єкта. Особливість цієї суб'єктності полягає в тому, що вона має суб'єктивно-рольовий, функціональний, сконструйований характер.

Деякі дослідники для аналізу ідентичності використовують термін «самоідентифікація», підкреслюючи, що ідентифікація – це, передусім, особистісний вибір ототожнення індивідом свого «Я» з реальними або уявними групами людей, яких він вважає «своїми» і чії норми, цінності і соціальні ролі є для нього референтними чи еталонними [42]. Крім того, науковці підкреслюють, що термін «самоідентифікація» передає нюанси самовизначення точніше, ніж поняття «ідентичність», бо в ньому закладено і самовизначення, і самоототожнення, й інші форми самовираження і самореалізації особистості [43]. Діалектична природа категорії «ідентичність» дозволяє деяким авторам при її аналізі використовувати метод антиномій. У цьому випадку зміст поняття розкривають за допомогою антиномічних пар: сталість –

зміна, тотожність – відмінність, зовнішнє – внутрішнє, незлиття – нероздільність [44].

Як вже наголошувалось, концепт ідентичності має тривалу історію і складний розвиток. Близькі поняттю «тотожності» категорії можна знайти вже у філософії античного періоду. Проте, на думку Г. Міненкова, початок філософсько-теоретичної історії проблематики ідентичності був закладений творами Дж. Локка і Д. Юма. А сам термін «ідентифікація» вперше у науковий обіг був введений З. Фрейдом у рамках психоаналізу і став інтерпретуватися його послідовниками головним чином як несвідомий процес наслідування поведінки або певних якостей тієї особи, з якою індивід себе ототожнює.

Одну з перших теорій ідентичності побудував Е. Еріксон. Він вважав, що розвиток ідентичності проходить ряд стадій і супроводжується кризами свідомості та самооцінки. Науковець виділяє три основні напрями дослідження концепту ідентичності: (а) почуття ідентичності, (б) процес формування ідентичності і (с) ідентичність як конфігурація, результат цього процесу. Теорія соціального конструювання (П. Бергер і Т. Лукман) розглядає ідентичність як складову частину загальної соціалізації людини, яка відбувається протягом усього його життя.

Дослідження концепту ідентичності в якості інструменту соціальної орієнтації особистості обґрунтовується Г. Теджфелом і сприяє формуванню теорії соціальної ідентичності. Дж. Г. Мід, оперуючи поняттям «самість» (self), формулює концепцію, згідно з якою ідентичність розвивається протягом усього життя, долає кризи, може йти як у прогресивному, так і в регресивному напрямках [45].

У цілому до середини ХХ століття в рамках філософії, психології та соціології проблема ідентичності отримала досить чіткі наукові обґрунтування в рамках різних теорій, а з 60-х років стала активно досліджуватися в політології, культурології, економічних науках, етнології та інших галузях гуманітарного знання. Сьогодні більшість дослідників визнають необхідність комплексного дослідження категорії «ідентичність». Так, І. Семененко вважає, що міждисциплінарні дослідження ідентичності дають «якісне збільшення розуміння суспільних процесів, синтезуючи динамічні (самоідентифікацію як процес) і

стали її характеристики (ідентичність як стан, який, утім, саме перебуває в процесі внутрішньої динаміки), знання про об'єктивну реальність та про її суб'єктивне сприйняття, просторові й тимчасові параметри розвитку. Вивчення ідентичності дозволяє виявити рівні та механізми взаємодії людей і інститутів, горизонтальні і вертикальні зв'язки, що виникають у процесі соціальної комунікації, і оцінити в цьому контексті перспективи інституціональної динаміки сучасного суспільства» [46].

На сучасному етапі розвитку суспільства взаємовплив глобальних і локальних змін різного рівня (так званої глокалізації) обумовлює процес тісного переплетіння універсалістських і партикуляристських підстав вивчення концепту ідентичності та необхідність застосування низки методологічних підходів.

Наприклад, білоруський дослідник Г. Міненков визначає три основних методологічних підходи: примордіалізм, есенціалізм і конструктивізм [47]. Примордіалізм, з точки зору Г. Міненкова, виходить з того, що риси ідентичності (наприклад, етнічної чи національної) є незмінними і традиційними, і вся проблема в тому, щоб кожне нове покоління наслідувало ці риси.

Есенціалізм, продовжує Г. Міненков, має певні спільні моменти з примордіалізмом. Основний принцип есенціалізму полягає в утвердженні споконвічного існування якоїсь суті (есенції), наприклад, долі, призначення, істини, природи людини тощо, які й визначають конкретні ідентичності. Ці сутності незмінні та вічні (жінка, чоловік, європеєць, китаєць тощо).

Соціальний конструктивізм приходить у соціальну теорію разом із теорією соціальних ролей. Увага концентрується на тому, наскільки добре (або погано) індивіди виконують визначені суспільством соціальні ролі – лікаря, батька тощо. Тим не менш, на думку, Г. Міненкова, соціологічний аналіз ролей був суттєвим кроком уперед від есенціалізації біологічної чи психологічної ідентичності людини і сприяв визнанню факту конструювання самості в соціальному житті.

На відміну від попередньої концепції, Л. Нагорна акцентує на двох найбільш суттєвих підходах до визначення ідентичності: примордіалізм і конструктивізм. Дослідниця підкреслює, що в

руслі примордіалізму акцент робиться на групових діях, що мають символічний або ритуальний характер, а також на емоційній значущості групової належності. Етнос у цій системі поглядів має вигляд міжпоколінської популяції людей із досить стійкими мовнокультурними і психічними особливостями, із власною самосвідомістю. Синдром «втрати сталої ідентичності» розглядається як особиста драма індивіда і як своєрідна форма колективної депресії.

Основними рисами примордіалізму, за Л. Нагорною, є ментальний конструкт, призначенням якого є реалізація потреби в належності до певної спільноти і відмежування від інших спільнот. Більшість конструктивістів не сприймає ідентичність як даність, розглядаючи її як своєрідний результат самопредставлення – фантом, що зазнає постійного переформатування і є не сутнісним, не іманентним, а співвідносним і контекстуальним [48, с. 35].

Таким чином різні методологічні підходи зумовлюють змістовні характеристики й акценти у визначенні ідентичності та процесів її формування. Необхідно відзначити, що осмислення ідентичності як проблеми є характерним, насамперед, для сучасної науки. Так, в умовах «статичної» соціальної реальності (у становому і навіть класовому суспільстві, не кажучи вже про кастове) ідентичність передавалася з покоління в покоління. Стратифіковані історичні спільноти, зберігали стійку єдність способу життя, поглядів, цілей і цінностей.

Глибинні соціальні зрушення, що відбуваються в ході модернізації сучасних суспільств, процеси глобалізації та розвиток інформаційного суспільства, призвели до виникнення складних суспільств з «гібридною», множинною, змішаною ідентичності їхніх громадян, тобто до плюралізації ідентичності [49]. Тому ідентичність у сучасному суспільстві перестає бути самоочевидною і передбачуваною і може мати розпливчастий, а іноді навіть і конфліктний характер. Так, В. Март'янов, характеризуючи стан ідентичності в сучасному суспільстві, пише про «вибух нових ідентичностей, які фрагментують суспільство, акцентуючись на приватних і особливих інтересах на противагу інтересу загальному [50].

Особливо актуалізується проблема ідентичності під час змін, криз, конфліктів, у ситуаціях, коли потрібно об'єднати традиційні «самоочевидні» ідентичності за допомогою нової синтетичної ідентичності, створити нове соціокультурне колективне Я, наприклад, націю-державу.

Ідентичність є багаторівневою, відкритою, рухливою системою, яка вбирає в себе різні види ідентичності. Наприклад, Л. Нагорна визначає три рівня ідентичності. На першому рівні перебуває так звана базова ідентичність – особистісне самовизначення. На другому розміщується кластер соціокультурних ідентичностей – вікових, професійних, територіальних, гендерних, етнічних, релігійних та інших. На третьому – основоположна для кожного соціуму національно-громадянська ідентичність, а також цивілізаційна, транснаціональна, глобальна ідентичності [51, с. 20].

Американський соціолог П. Берк пропонує розглядати три «опорні пункти» ідентичності. Першим є соціальна роль, яка визначає локалізацією індивіда в соціальній структурі і пов'язані з нею очікування. Другим виступає групова або категоріальна належність (чоловік, американець, член клубу), третім — специфіка індивіда як особи. Рухливість ідентичностей обумовлюється постійними змінами у взаємовідносинах між групами, системі обміну ресурсами, соціальних ролях [52].

Ієрархію національної ідентичності російський автор Д. Драгунський пропонує розглядає на п'яти рівнях: інфраструктурний (рівень побуту – шляхи сполучення, телекомунікація, фінансова система, роздрібна торгівля – все те, що створює повсякденний динамічний стереотип); інституціональний (право, норми поведінки, освіта, церква тощо); рівень повсякденності (усталені соціальні, сімейні, індивідуальні практики); ціннісний (ідеологічний) і ментальний (духовний) [53].

Незважаючи на мінливість (нестійкість) і гнучкість, ідентичність у сучасному суспільстві може приймати сакральний характер, який визначається як у релігійному, так і в світському духовному змісті [54, с. 401-407]. У той же час, зауважимо, що ідентичність не завжди сакральна, але часто в ній можуть сакралізуватися корінні «священні» моменти дитинства,

особливих періодів життя, які людина може проносити крізь усе життя, незважаючи на зміну свого місця проживання, статусу і соціальної ролі.

Політичну ідентичність можна розглядати як окремий випадок соціальної ідентичності. За своїм характером вона раціональна і рефлексивна одночасно. Займаючи певну статусну позицію, людина співвідносить своє становище, систему політичних поглядів і цінностей з іншими індивідами і політичними об'єктами, а саме державою, партіями, групами інтересів, масовими рухами та ін.

Ставлення до об'єктів політичного простору формується, виходячи з «близькості» соціальної позиції. Таким чином, політична самоідентифікація виступає засобом об'єднання та дистанціювання **відносно** інших людей, політичних організацій, інституцій влади. Як відзначає Ю. Качанов, «політична ідентичність суб'єкта визначена, коли інші суб'єкти політичних відносин кодифікують його як... певного агента шляхом приписування йому тих же значень ідентичності, які він визнає для себе або повідомляє сам» [55, с. 113]. Погоджується з думкою науковця і Є. Мелешкіна, визначаючи політичну ідентифікацію як «ототожнення суб'єктом політичного процесу себе з певною політичною позицією, визнане іншими суб'єктами політичних відносин» [56].

Ряд науковців у визначенні політичної ідентичності підкреслюють детермінованість формування політичної ідентичності низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів. Наприклад, під терміном «політична ідентичність» Г. Айвазян розуміє «детерміновані уявлення індивідів про своє політичне «Я», що складаються в результаті співвіднесення з деякими «Іншими» акторами політичного процесу, частиною якого є електоральна поведінка». Основними детермінантами політичної ідентичності автор визначає політичну культуру і практики політичної соціалізації [57].

На підставі узагальнення різних підходів до визначення політичної ідентичності можна зробити загальний висновок, що політична ідентичність затверджується в процесі співвіднесення людини з іншими індивідами і політичними інститутами на основі його ідейно-політичних цінностей і симпатій. Найбільш

значущі для людини політичні позиції та орієнтації багато в чому визначають її електоральний вибір та інші форми політичної поведінки.

У контексті владних відносин у суспільстві політична ідентичність може приймати різні форми. Наприклад, М. Кастельс пропонує виділяти такі її форми:

1. Легітимізуюча ідентичність, яка пов'язана з безпосередньою раціоналізацією соціальним актором приналежності до домінуючих соціальних інститутів;

2. Ідентичність опору, що виникає у тих соціальних акторів, які формують механізми опору і виживання на основі принципів, що відрізняються від поширених у цьому суспільстві або протистоять їм;

3. Проекційна ідентичність, коли соціальні актори створюють (конструюють) нову ідентичність, яка по-новому визначає їх положення в суспільстві, і намагаються змінити всю структуру соціальних відносин [58, с. 299-300].

На нашу думку, всі три форми політичної ідентичності, зазначені М. Кастельсом, особливо актуалізуються в період трансформацій, переломних, кризових періодів історії, бо вектор розвитку всіх без винятку спільнот – суб'єктів суспільних відносин – у вирішальній мірі визначає колективна ідентичність їхніх членів – комплекс уявлень, що утворюють узгоджену, солідарну мотивацію індивідуальної та групової поведінки [59].

Багатогранність трактувань політичної ідентичності зумовила різноманітність методологічних підходів і плюралізм позицій до вивчення даного феномена.

Як зазначалось у попередньому розділі, біля витоків концептуалізації політичної ідентичності стояли автори «Американського виборця», які трактували політичну ідентичність як партійну, основним показником якої виступала електоральна поведінка [60]. До кінця 60-х років Мічиганська модель залишалась найбільш загальноприйнятною. У той же час ускладнення політичного життя, поява нових факторів, що впливають на процес політичного самовизначення громадян зумовили необхідність вивчення й інших аспектів політичної ідентифікації. Таким чином методологічна ситуація навколо дослідження цієї категорії стає все більш плюралістичною.

Українська дослідниця О. Добржанська ділить наукові підходи до формування та розвитку політичної ідентичності на дві групи [61, с. 16-17].

1. Підходи, що фокусуються переважно на тих або інших етнічних аспектах ідентичності та безпосередньо пов'язують політичну ідентичність з культурними традиціями, символами, міфами, мовою. До таких належать історіцизм та етносимволізм.

2. Підходи, що виділяються модерністським трактуванням ідентичності як політичного феномена, пов'язаного з відносно нещодавніми процесами модернізації. Цей підхід найбільш близький політологічному трактуванню ідентичності через посилення акцентів першочерговості політичних факторів.

У дослідженні ролі політичної ідентичності в суспільстві, що трансформується, важливість мають обидва підходи. З одного боку, ідентичність формується під впливом соціокультурних факторів, у тому числі і статичних, таких як етнос, а з іншого – вплив суспільних змін на процес ідентифікації сприяє становленню ідентичності як гнучкої, рухливої системи, від ступеня зміни якої залежить результат суспільної трансформації.

Важливу роль у формуванні політичної ідентичності відіграє політична картина світу (політичний «образ», «схема», «модель»), яка є частиною соціальної картини світу, присутня у будь-якої людини, починаючи з певного віку, і виражається у різних людей по-різному. Так само як і в соціальній картині світу, політичний образ світу концентрується на образі самого себе, включає уявлення індивіда про політичні цінності, політичних суб'єктів, політичні інститути, політичне життя та явища в цілому. Ці уявлення структуровані й ієрархізовані, збудовані «за пріоритетами» відповідно до їхньої значущості. Значимість визначається роллю цих категорій у житті людини. У результаті формується власна система політичних категорій, з якими людина себе ідентифікує.

Формування політичної картини світу, яка визначає політичну ідентичність відбувається під впливом багатьох факторів, зокрема психологія особистості, соціокультурного середовища, факторів соціалізації тощо [62, с. 146-150].

У цілому, політична картина світу поєднує в свідомості людини реальність та ментальність і характеризується

просторово-часовими параметрами. На думку деяких авторів, (наприклад, І. Самаркіна, П. Панова), політична картина світу в політичному житті має не менше значення, ніж реальні політичні інститути. Вона є основою для формування громадянської ідентичності [63].

Вдале, на наш погляд, узагальнення сучасних наукових підходів до аналізу поняття «ідентичність» зробив білоруський науковець Г. Міненков [64]. Автор підкреслює, що вживання цього поняття залежить від контексту і використовуваної теоретичної традиції, від різноманітності уявлень про ідентичність тих, хто її трактує. Г. Міненков виділяє такі підходи до визначення ідентичності, характерні для сучасних досліджень:

1. Ідентичність як основа соціальної чи політичної дії. Така «ідентичність» часто протиставляється «інтересу» для виявлення і пояснення не інструментальних (тобто тих, які не визначаються виключно конкретною ситуацією) способів соціальної і політичної дії. Зазвичай у цьому випадку мова йде про протилежність універсалізму й партикуляризму.

2. Ідентичність як особливий колективний феномен, що означає фундаментальну й закономірну схожість членів певної групи або соціальної категорії. Це може розумітися об'єктивно, есенціалістським баченням (як подібність «сама по собі») або суб'єктивно (як пережита, що відчувається або сприймається, подібність). Передбачається, що схожість проявляє себе в солідарності, у загальних диспозиціях, свідомості або колективній дії. Особливо характерний даний підхід для літератури про соціальні рухи, гендер та расу, етнічності і націоналізм.

3. Ідентичність як фундаментальна сторона (індивідуальної чи колективної) «особистості» або як глибока, базисна, стійка умова соціального буття. Це відрізняється від більш поверхневих, випадкових аспектів або атрибутів самості і розуміється як щось цінне, що культивується, підтримується, визнається і зберігається.

4. Ідентичність як продукт соціальної чи політичної дії, що спонукає виявляти процесуальний, інтерактивний розвиток того роду колективного саморозуміння, солідарності чи «об'єднане в групу», який робить можливим колективну дію. Особливо цей

підхід знайшов відображення у літературі про «нові соціальні рухи».

5. Ідентичність як швидкоплинний продукт численних і конкуруючих дискурсів, що спонукає розкривати нестійкий, багатоаспектний, фрагментарний характер сучасної «самості». Цей підхід особливо характерний для літератури, яка зазнала вплив постструктуралізму та постмодернізму».

Таким чином, конкретний зміст концепту політичної ідентичності може бути **найрізноманітнішим**, а іноді навіть взаємовиключним і не є абсолютно «конвенціональним», як і багато категорій політичної науки. Як правило, автори в інтерпретації політичної ідентичності зупиняються на певних кластерах цього поняття, визначаючи рамки аналізу **залежно** від поставленої мети дослідження.

Наприклад, ядром концепту політичної ідентичності в дослідженнях російського автора І. Тимофєєва є актуалізація таких кластерів як [65]:

1. Політична ідентичність отримує свою інтерпретацію через поняття політичної спільноти як «уявного», як політичний проект.

2. Політична ідентичність розглядається як механізм визначення символічних і ментальних кордонів політичної спільноти, визначення його унікальної сутності через співвіднесення з актуальним Іншим, через опозицію «Ми-Вони».

3. Політична ідентичність розглядається крізь призму інтерпретації історії політичної спільноти, структурованої за логікою політичного проекту і визначає зміст концепції колективного політичного Я.

Таким чином, політична ідентичність досліджується автором як колективна ідентичність, яка виступає в якості політичного проекту, політичного самовизначення колективного Я, перетворюючи розрізнених індивідів у політичну спільноту, згуртовану спільним проектом, загальними цілями, цінностями і погрозами. Політична ідентичність розглядається автором як ідентичність нації-держави.

Фактори і механізми формування політичної ідентичності

Основними факторами формування політичної ідентичності більшість дослідників називають політичну культуру, соціальну стратифікацію, процеси загальної та політичної соціалізації, політичний режим, місце проживання, етнічний і релігійний чинники тощо. Суб'єктами впливу на політичну ідентичність індивіда є: політичні інститути (зокрема, держава, політичні партії), засоби масової інформації, соціальне оточення, професійна група, громадські організації, які виступають агентами процесу політичної ідентифікації і передають індивіду ті норми і цінності, на підставі яких він себе ототожнює з певною соціальною групою. Велике значення в процесі самоідентифікації відіграє індивідуальна мобільність і психологічні особливості індивіда.

На думку М. Степико, «механізмом формування ідентичності є інтеріоризація всіх об'єктивних обставин життєдіяльності в особистісні, психологічні структури індивіда – підсвідомі або трансцендентні стосовно конкретної ситуації, які набувають у цьому випадку для людини всезагального значення» [66].

У результаті домінування тих чи інших факторів на процес політичної ідентифікації, формуються моделі ідентичності. Наприклад, українська дослідниця Г. Яворська пропонує наступні теоретичні моделі ідентичності:

1) «культурну», в якій ідентичність розуміється як наслідок дії етнокультурних факторів, що формуються впродовж тривалого історичного процесу (таких як спільна історична спадщина, спільна релігія, спільна мова);

2) «інструментальну», у межах якої ідентичність розглядається як результат економічного чи політичного розрахунку, що базується на власних інтересах;

3) «громадянську» («civic»), в якій ідентичність розглядається як сутність, що заснована на домовленостях (конвенціях) відносно норм політичного співіснування [67].

Політична ідентичність, так само як і політична соціалізація, індивіда не є раз і назавжди закінченим процесом і може змінюватися протягом життя людини, залежно від зміни значущих для нього соціально-економічного, політичного і особистого контекстів.

У той же час відповідно до концепції габітусу П. Бурдьє в сьогоденні завжди присутній минулий досвід, але не у формі якихось абстрактних структур або ідей, а у формі тих схем сприйняття, мислення і дії, які вважаються універсальними і які дозволяють затверджувати і зберігати певну ідентичність [68].

Багато авторів вважають, що істотну роль у формуванні політичної ідентичності відіграють політичні традиції і «конструювання історії», яке здійснюється політичними елітами в політичних цілях [69].

Історія практично будь-якого суспільства знає приклади кон'юнктурного перевтілення «героїв» у «зрадників» і навпаки. Подібні ревізії історії та цінностей лише посилюють кризу ідентичності, характерну для країн перехідного періоду, і є чинником переривчастості зв'язку поколінь. Щоб уникнути розколу суспільства на основі різниці в оцінках минулого, сьогодні в публічній політиці багатьох країн не акцентується увага на історичних фактах, які розколюють суспільство, а зосереджують громадськість на консолідуючих подіях і цінностях.

Істотним чинником впливу в сучасному суспільстві є засоби масової комунікації, які транслиують образи, символи, норми, світоглядні установки, тобто ідентифікаційні коди соціальних груп і співтовариств. Засоби масової інформації є одним із основних інструментів політичних еліт у конструюванні «уявної спільноти», поділу та уніфікації політичних ідентичностей. Уявлення індивіда про навколишній світ є не тільки результатом його соціальних практик, а й продуктом мас-медіа. На думку Ж. Бодрійєра, сьогодні реальність конструюється за допомогою інформаційних технологій, а образ у масовій комунікації набув повної самостійності, перетворився на «копію без оригіналу». Ж. Бодрійєр називає такі образи «симулякрами», і вважає, що вони здатні не тільки впливати на реальність, але й змінювати її. Такий образ-симулякр може бути створений штучно для реалізації конкретних політичних цілей [70].

Функції політичної ідентичності

Підвищений інтерес дослідників до проблеми політичної ідентичності свідчить про те, що політична ідентичність виконує в сучасному світі суспільно важливі функції.

Так, автори «Американського виборця» вперше сформулювали функції політичної ідентичності, пов'язуючи їхній зміст, в основному, з партійною ідентичністю та електоральною поведінкою [71].

Сучасне розуміння політичної ідентичності як складної різноманітної категорії значно розширюється і доповнюється. Функції політичної ідентичності розглядаються не тільки в розрізі окремої держави, але й у масштабах світового співтовариства в цілому.

На визначення функціонального виміру політичної ідентичності впливають відмінності наукових підходів до її формулювання та завдання конкретних досліджень. Це позначається на акцентах виділення певних функцій політичної ідентичності та збагачує розуміння її функціональної палітри.

Наприклад, український автор С. Г. Веселовський, досліджуючи ідентифікації громадян України як чинника її зовнішньополітичного розвитку, виділяє такі функції політичної ідентичності:

- створення суспільства як певного об'єднання людей (налагодження взаємодії між індивідом, групою та суспільством);
- забезпечення консолідації та інтегрованості суспільства;
- регулювання соціально-політичної поведінки та розвитку суспільства;
- забезпечення необхідного рівня узгодженості соціальної поведінки серед членів однієї групи, що стає чинником ефективності функціонування групи в суспільстві;
- компенсація певних аспектів кризового розвитку політичної системи (забезпечення належного рівня політичної участі населення та легітимності влади через популяризацію, наприклад, національної ідентичності) [72].

Автор доходить висновку, що колективна ідентичність виконує широкий спектр функцій, які забезпечують життєздатність політичної системи. Їх можна згрупувати відповідно до парсонівської схеми: функції з відтворення зразка, інтеграції, ціледосягнення й адаптації політичної системи. Традиційно найефективніше вони реалізуються на рівні нації-держави. На сьогодні, вважає дослідник, для певних регіонів

світу дедалі більш важливим стає реалізація цих функцій на наддержавному рівні

В. Землюк, аналізуючи у своїй роботі політичну ідентичність в Україні в період кризи «розвинутого соціалізму», зупиняється на наступних функціях політичної ідентичності: гносеологічній, оціночній, прогностичній, регулятивній, мобілізуючій та інтегративній [73].

Глибокий аналіз функцій політичної ідентичності наведений у дисертації російської дослідниці О. Попової, яка підсумовує уявлення про функції політичної ідентичності багатьох сучасних авторів, підтверджуючи свої висновки соціологічними дослідженнями і досвідом російської політики. Авторка вважає, що політична ідентичність виконує відносно суспільства функції стабілізації партійної системи, легітимації влади і політичного режиму, політичної системи в цілому, соціального контролю, формування громадської думки відносно індивідів, груп і організацій, а також функції соціальної компенсації та адаптації до мінливих політичних умов, підвищення ефективності спільних дій, мотивації та коригування політичної поведінки. О. Попова зауважує, що невиконання або неефективне виконання однієї або декількох функцій є свідомством кризи політичної ідентичності не лише громадян, а й суспільства в цілому [74].

Враховуючи психологічну складову політичної ідентичності, дослідники звертають увагу на її психотерапевтичну роль. З точки зору Е. Ноель-Нойман, загальнозначущість, гласність – це такі стани, коли індивіди не хочуть себе ізолювати і втрачати своє обличчя. Якщо ж хтось висловлює іншу думку, ніж проголошену привселюдно і яка стала загальнозначущою, то гласність, загальнозначущість виступають у вигляді ганебного стовпа і слугують достатньо дієвим способом покарання. Звідси впливає один дуже важливий момент у визначенні громадської думки: вона не просто морально значуща, не просто визначає поведінку, не тільки об'єднує людей у товариство; вона має соціальний вимір, тому що її, не боячись, не відчуваючи страху бути ізольованим від спільноти, виглядати смішним, можна висловити перед громадськістю [75, с. 74-95].

Таким чином, можна визначити ще одну важливу функцію політичної самоідентифікації громадян – задоволення потреби у визнанні. Потреба у визнанні, вважає Е. Ноель-Нойман, може відігравати роль мотивації політичної поведінки, сприяти перетворенню потреб у дії, допомагати людям орієнтуватися в політичному просторі та оцінювати його.

У сучасних дослідженнях політична ідентичність все частіше виконує функцію інструменту політичного аналізу. Наприклад, методологічну функцію політичної ідентичності формулює російський дослідник К. Малов. Розуміючи під політичною ідентичністю сукупність політичних переваг **відносно** певних політичних позицій, автор вважає, що «політична ідентичність являє собою методологічне підґрунтя виділення латентної соціально-політичної структури суспільства» [76, с. 8].

На відміну від електорального вибору, стверджує автор, політична ідентичність **дає** можливість структурувати суспільство, виділивши групи індивідів з подібними політичними уподобаннями незалежно від їх голосування на виборах. Таким чином, науковець використовує політичну ідентичність як критерій політичних уподобань і як метод дослідження.

Типи політичної ідентичності

Різні аспекти прояву політичної ідентичності дозволяють дослідникам виділити певні її типи. Спочатку політична ідентичність визначалася як партійна і залежала, на думку дослідників, від соціально-економічних чинників («воронка причинності») і політичної соціалізації. Вона **виявлялася** у вигляді психологічної ідентичності з певною партією і як симпатія до партійного лідера [77]. Таким чином, ще однією заслугою авторів «Американського виборця» було те, що вони заклали основи класичної типології політичної ідентичності за партійною, ідеологічною і персоніфікованою ознаками. Ця версія типології політичної ідентичності отримала свій розвиток і в країнах Західної і Північної Європи. При цьому ідеологічна та персоніфікована ідентичності розглядалися як доповнення або альтернатива партійній [78].

На основі аналізу електоральної поведінки своїх громадян західноєвропейськими дослідниками були запропоновані різні

варіанти типології партійної ідентичності. Так, систематизуючи показники політичних уподобань британського електорату, А. Крю виділяє чотири типи партійної ідентифікації:

1) «поляризовані», де дуже жорстко демонструють прихильність до власної партії і настільки ж непримиренно дистанціюються від іншої;

2) «лояльні», де дуже сильно позитивно налаштовані **відносно** однієї партії і не дуже негативно **відносно** іншої;

3) «негативісти» вважають себе не дуже стійкими прихильниками однієї партії і налаштовані вкрай негативно стосовно якоїсь одної партії;

4) «апатичні» мають не дуже виділені позитивні і негативні установки **відносно** партій [79]. Трансформація політичних режимів і криза політичної ідентичності в посткомуністичних країнах актуалізували в політичній науці тему кризової, позитивної і негативної ідентичностей, які, у свою чергу, аналізувалися через призму партійних симпатій. На основі порівняльних досліджень політичних установок у країнах Східної Європи Р. Роуз і У. Мішлер визначають чотири типи виборців, виходячи з партійних уподобань останніх:

1) «негативісти» мають уявлення про те, за яку партію вони не голосуватимуть **у** будь-якому випадку, **не**маючи власне позитивного образу партії;

2) «закриті» мають уявлення про позитивні і негативні «зразки» партій;

3) «відкриті» позитивно відносяться до якоїсь партії і не мають образу «ворога»;

4) «апатичні» не мають ніякої ідентичності [80].

Таким чином, політична практика в країнах з перехідними режимами не тільки ускладнює розуміння політичної ідентичності в цілому, але й виявила нові типи політичної ідентичності, пов'язані з трансформацією політичної свідомості і кризовим станом суспільної системи. **У**чені роблять висновок, що кризовий стан суспільства зумовлює домінування кризового стану ідентичності, яке проявляється, перш за все, у невідповідності ідеологічного, партійного і персоніфікованого її рівнів при домінуванні останнього, а також у формуванні негативного способу самовизначення в політичному просторі.

Тривалість цієї кризи визначається швидкістю адаптації масової свідомості до нових реалій [81, с. 156].

Кризовий стан політичної ідентичності необхідно розглядати в контексті загальної соціокультурної кризи, яка характеризується зламом пануючої в суспільстві структури раціональних (або що представляються такими) цінностей і норм, традиційних символів і стереотипів.

Тобто, причинами кризи ідентичності є руйнування уявлень, що складають основу самосвідомості особистості. Це уявлення про власне цілісне, стійке «Я» (процес втрати самототожності, який часто починається із зникнення «визнання» з боку оточуючих), уявлення про безперервність свого існування в часі і просторі, які супроводжуються зникненням чітких уявлень про те і про інше (звуження простору і часу), а також руйнуванням системи особистісних смислів (втрата сенсу життя). Руйнування звичних соціокультурних та політичних міфів, цінностей і норм, що визначали процес політичної самоідентифікації особистості, призводить до кризи політичної ідентичності [82].

Для кризи політичної ідентичності характерні чотири ситуації. По-перше, на зміну зруйнованим моделям ідентифікації не приходять нові (відсутні «ідеальні» моделі для наслідування). По-друге, індивід у ході політичної ресоціалізації «застрягає» на негативній стадії ідентифікації. По-третє, відбувається неузгодженість ідеологічного, партійного і персоніфікованого рівнів ідентифікацій. В-четверте, у результаті ресоціалізації відбувається нашарування старих і нових ідентичностей, які засновані на взаємовиключних ціннісних установах [83, с. 241].

Кризовий стан суспільства характеризується не тільки кризовою ідентичністю, але й переважанням негативної моделі політичної ідентифікації. Сутністю негативної ідентифікації є визначення змісту колективного «ми» за допомогою образу Ворога, «поділу» світу на «своїх» і «чужих», покладання відповідальності за власні невдачі на колективного «іншого». Ознаками негативної ідентичності є самоствердження «від протилежного» й агресивне ставлення до представників будь-яких політичних рухів, які сприймаються як «чужі», зростання

ксенофобії і спрощення картини світу, політична демагогія й ідеологізація суспільної свідомості [84].

Негативна політична ідентичність властива не тільки кризовим системам, які трансформуються, вона (як вказувалося в попередньому розділі) є обов'язковим етапом розвитку особистості, тому зустрічається і в країнах з розвинутою демократією. У той же час саме в політичних системах, що трансформуються, негативна ідентичність є однією з характерних ознак політичного життя.

Негативна ідентифікація часто цілеспрямовано формується політичними лідерами, рухами та об'єднаннями для мобілізації та консолідації своїх прихильників у процесі досягнення певних політичних цілей. Згідно з О. Поповою, негативна ідентифікація в кризовому суспільстві виконує світоглядну, компенсаторну й консолідуючу функції [85, с. 67]. Л. Гудков, доповнюючи запропоновану класифікацію функцією мобілізації, вводить у науковий обіг поняття «негативної мобілізації» [86]. Цим поняттям науковець описує механізм консолідації населення на основі зростання «дифузного масового роздратування, страху, ненависті, що супроводжується почуттям спільності на основі появи «ворога» при перспективі «небажаного розвитку подій» [87]. Автор відзначає «крайню неконструктивність» і небезпеку для суспільства такого типу консолідації, оскільки вона блокує вихід з кризи. «Суспільна свідомість, яка виникає в результаті негативної мобілізації, являє собою стан моральної дезорієнтації, нездатності до будь-якої практичної оцінки». Негативна мобілізація провокує цинізм, залишає після себе «випалений ціннісний простір» і неможливість смислових інновацій [88].

Д. Трубіцин пропонує трактувати поняття «негативна мобілізація» як контрмодернізаційну стратегію поведінки суспільства в умовах соціокультурної кризи через можливість виконання нею «механізму повернення» [89].

Позитивна ідентифікація передбачає ототожнення індивідом себе з якоюсь групою або спільністю на основі приписуваних їй певних позитивних якостей і характеристик (таких як успіх, статус, гідність і т. д.). В основі позитивної ідентичності лежить відчуття гордості й самоповаги від

причетності до групи або спільності, з якою асоціює себе індивід [90].

Зберігає свою актуальність типологія політичної ідентичності за ідейно-політичним напрямком. Традиційним інструментом дослідження цієї типології є шкала «лівий-правий». Ця вісь застосовується для опису спектру політичного простору і бере свій початок з часів Великої французької буржуазної революції, коли в залі засідань Національної Асамблеї праворуч від голови розташовувалися консерватори (прихильники монархії), ліворуч – радикали, які відстоювали ідеї загальної рівності, а помірні займали місця в центрі залу – посередині між консерваторами і радикалами. У сучасному розумінні поняття «лівий» включає в себе орієнтацію на рівність і соціальну справедливість, соціальний захист, перерозподіл, націоналізацію тощо. «Правими» називають тих, хто є прихильником цінностей індивідуалізму, приватної власності та виступає проти соціальної рівності.

Необхідно відзначити, що дослідження характеру політичної ідентичності, як громадян, так і політичних партій, із застосуванням даної шкали є дуже проблематичним, тому що сьогодні ідеологічна складова відіграє все меншу роль у політичному процесі. Не дивлячись на те, що в країнах з усталеною партійною системою традиційно зберігається протиробство між основними політичними партіями, (наприклад у США і Великобританії консерваторам протистоять ліберали, або як у Франції, Іспанії та Німеччині – соціал-ліберали) загальною тенденцією для політичних партій у розвинених демократичних країнах є зближення позицій із багатьох питань внутрішньої і зовнішньої політики. Центристські позиції партій відображають запити суспільства, яке за своєю масовою свідомістю все більше тяжіє до центру, відмовляючись від радикалізму. Сьогодні більшість людей є центристами за своїми ідейними переконаннями, і їм потрібні політичні та економічні свободи.

Що стосується партійних систем посткомуністичних держав, то для них характерна нечіткість ідеологічних розмежувань і деформація ідеологічних антагонізмів. Аналізуючи ідеологічні орієнтації партій у країнах Центральної та Східної

Європи, І. Тарасов справедливо зауважує, що «формування ідеологічного дискурсу часто здійснюється ситуативно, залежно від зовнішньо-та внутрішньополітичної кон'юнктури. Громадяни – основний споживач дискурсивної продукції – нерідко відчують подив, намагаючись зрозуміти справжній сенс політичних висловлювань чи прийнятих рішень» [91].

Для досягнення політичних цілей (наприклад, для проходження до парламенту) партії часто створюють блоки та коаліції, які формуються не на ідеологічній, а на кон'юнктурній основі, що порушує логіку правого-лівого спектру й остаточно дезорієнтує виборця, який більше голосує за особистість, ніж з ідейних міркувань, або ж методом «від супротивного».

Незважаючи на те, що образ правих і лівих у свідомості громадян посткомуністичних суспільств досить розмитий, можна виділити наступні напрямки ідеологічної ідентифікації громадян у цих державах: соціал-демократичний / комуністичний, консервативний, ліберальний і радикальний [92]. При цьому, як справедливо зауважує І. Тарасов, «найчастіше люди різних орієнтацій вбачають за краще політичний режим у демократії – уточнюючи, «справжній демократії» [93].

У цілому, ідеологічна самоідентифікація громадян у посткомуністичних державах, як і партійна, багато в чому носить персоніфікований характер і орієнтована на знакові політичні фігури [94]. Труднощі політичної ідентифікації за шкалою лівий-правий ускладнені ще й тим, що зміст цих понять може відрізнятись в різних країнах, на певних етапах розвитку, і в значній мірі залежить від історичних традицій і змісту основного політичного розколу. Таким чином, спрощене розуміння і застосування технології лівий-правий у визначенні ідеологічної ідентифікації в достатній мірі не відображає реальний політичний простір і ціннісні орієнтації громадян та інших суб'єктів політичного процесу.

У той же час, незважаючи на проблематичність застосування і появу нових ціннісних розколів у суспільстві, наприклад, «постматеріалістичних», «нових лівих» і «нових правих», дослідження політичних орієнтацій за віссю лівий-правий зберігає своє наукове значення, бо є «узагальненою характеристикою позиції людей з важливих питань, виступає

своєрідним лейблом політичної ідентифікації» [95]. У науковій літературі застосовується також типологія ідентичності залежно від її тривалості, ступеня інтеріоризації та стійкості. Виходячи з цих критеріїв, Ю. Качанов визначає ситуаційну і трансверсальну (надситуаційну) політичні ідентичності [96, с. 115-116]. Ситуаційна ідентичність формується виникненням певної ситуації і може легко змінюватися, виходячи зі змін у політичній практиці суб'єкта. Вона не інтегрується з «особистісними смислами» і нав'язується особистості ззовні. Таким чином, у ній відсутні «прийняття» особистістю інтеріоризованих норм і правил практики, схем мислення, сприйняття і оцінювання, які притаманні ідентифікованій політичній позиції в якості своєї політичної ідентичності.

Трансверсальна політична ідентичність є більш стійкою, оскільки інтегрована з особистісним сенсом суб'єкта, відображає значущі для нього цінності, норми й установки. Вона є результатом «внутрішньої роботи» суб'єкта щодо прийняття чи неприйняття ситуаційних ідентичностей, їхньої інтеріоризації. Таким чином, трансверсальна політична ідентичність має невелику залежність від мінливих політичних ситуацій і триває в часі.

Спираючись на зазначені критерії класифікації, Л. Нагорна вважає, що ідентичність може бути стійкою, ситуаційною, слабкореклексивною [97]. Намагаючись об'єднати різні типології політичної ідентичності в одну універсальну конструкцію, Є. Мелешкіна пропонує типологію за суб'єктом та об'єктом політичної ідентичності. За суб'єктом – носієм науковець виділяє індивідуальну політичну ідентичність і групову. За об'єктом ототожнення – ідентичність члена групи інтересів, партії, ідеологічної течії, жителя міста чи регіону, громадянина держави тощо [98].

Ця типологія є загальноприйнятною в різних варіаціях і доповненнях практично у всіх сучасних дослідженнях.

Під політичною ідентичністю індивіда зазвичай розуміється сукупність найбільш значущих політичних орієнтацій, які багато в чому визначають політичну поведінку і політичні установки людини [99].

При цьому необхідно підкреслити, що дослідження класової чи партійної ідентичності, методологічно так само зводиться до ідентичностей окремих людей (партійна ідентичність респондента А відрізняється від партійної ідентичності респондента Б). Іншими словами, в основі індивідуальної політичної ідентичності лежить унікальний досвід конкретної людини та її особливі переживання політичних явищ [100, с. 14-15].

Індивіди і групи можуть виступати в ролі як суб'єкта, так і об'єкта ідентичності. Наприклад, політичний лідер, будучи суб'єктом політичної ідентичності, виконує роль об'єкта ототожнення для своїх прихильників. Політична партія, виступаючи в ролі об'єкта ідентифікації може, на основі сформованого колективного «Ми», дистанціювати себе як суб'єкт ідентичності **відносно** інших політичних партій та суб'єктів політичного процесу.

Подвійну роль суб'єкта та об'єкта ідентичності можуть виконувати й інші типи політичної ідентичності: регіональна, національно-державна і навіть наддержавна, наприклад, європейська чи цивілізаційна.

Таким чином, одним із видів групової ідентичності є колективна ідентичність, яка не зводиться до індивідуального досвіду і не є просто сумою ідентичностей її членів. Особливістю колективної ідентичності є те, що вона повинна усвідомлюватися, **«уявлятися»** всім колективом, що дозволяє групі виступати як єдиний суб'єкт ідентичності.

Одним із типів колективної ідентичності є ідентичність нації-держави, яка і задає межі існування держави як політичної спільноти. Колективна ідентичність є тим політичним проектом («уявною спільнотою»), який на основі загальних цілей, цінностей і загроз об'єднує індивідів, незалежно від їх індивідуального досвіду, в єдиний політичний організм [101].

Головна функція національно-державної ідентичності полягає в легітимації існуючої системи, на основі уявлення про державу як політичне співтовариство, яке розділяється громадянами **в** самовизначенні колективного політичного, у відповіді на питання «хто ви?». У цьому випадку також прийнято говорити про національно цивілізаційну ідентичність.

Національна ідентичність пов'язана з культурними, світоглядними та політичними уявленнями, а також із інституційними механізмами, що забезпечують її формування, збереження і трансформацію. Функціонування таких механізмів є предметом політики ідентичності, «...яка переважно реалізується в ідеологічній та гуманітарній сферах, але є також органічним складником інших політик – внутрішньополітичної, зовнішньополітичної, соціально-економічної, безпекової. Політика ідентичності в контексті інших політик виконує роль їх доктринальної основи, надає сенсовості й забезпечує цілепокладання всіх видів діяльності соціального організму» [102, с. 8].

На думку українського вченого В. Андрусіва, в епоху глобалізації та інформаційного суспільства проблема колективної ідентичності постає ще одним викликом існуванню держави-нації, бо в сучасних умовах на передній план виходять нові ідентичності, які стають більш важливими ніж базові (класові чи національні), і від того, як вони будуть впливати на державу, залежить її майбутня доля [103].

Розмивання національної ідентичності в сучасному глобальному та інформаційному суспільстві, ускладнення ієрархії ідентичностей у середині держави актуалізують формування громадянської ідентичності.

Національно-громадянську ідентичність можна розглядати як колективну ідентичність, що має політичні та історико-культурні підстави. Вона «включає не тільки лояльність до держави, але й ототожнення громадянами країни уявлення про це співтовариство, відповідальність за долю держави і почуття людей (гордість, образи, розчарування, песимізм чи ентузіазм)» [104, с. 11-12].

В основі громадянської ідентичності закладено політичне самовизначення індивіда як громадянина – члена політичної нації та «ідентичність державної спільності, яка підтримує інституційні основи політичної нації та забезпечує реалізацію громадянських прав через громадські інститути» [105, с. 8-13].

У сучасній науковій літературі все частіше йдеться про громадянство як інструмент консолідації національних спільнот або наддержавних об'єднань (наприклад, Євросоюзу), а також

про «всесвітнє громадянство» як найбільш послідовне і «завершене» відображення абстракції «світового ринку» [106, с. 70-74].

Роль загального знаменника в науковому дискурсі, який оперує поняттями «національна ідентичність», «національно-державна ідентичність», «національно-громадянська ідентичність», «наднаціональна політична ідентичність», «цивілізаційна ідентичність» виконує поняття «макрополітичної ідентичності», введене в науковий обіг О. Малиною. На думку авторки, це поняття вказує на ідентифікацію з більш широкою спільнотою, яка передбачає наявність солідарності за межами кордонів, пов'язаних із політичними й ідеологічними уподобаннями. Макрополітична ідентичність пов'язується з приналежністю або до нації (обумовленої на різних підставах), або до наднаціональної спільноти. Передбачається, що в першому випадку зв'язки, що скріплюють співтовариство, виявляються міцнішими [107].

Введення поняття макрорівня політичної ідентичності автоматично передбачає, на наш погляд, застосування поняття її мікрорівня, під яким, можна розуміти, у першу чергу, політичну ідентичність індивіда, а також політичну ідентичність різних сегментів національних держав, наприклад етнічних та конфесійних меншин, субкультурних спільнот тощо.

До колективного типу політичної ідентичності відноситься і регіональна ідентичність, яка є одним із базових елементів конструювання «регіону» як специфічного соціально-політичного простору. Регіональна ідентичність конструюється через осмислення зв'язку між співтовариством і простором у історико-культурному політичному контексті. Для поняття «регіон» характерні і спільність історичних доль, особливості матеріальної і духовної культури, географічна єдність території, специфіка економіки та інші специфічні ознаки.

Факторами регіональної ідентифікації є: територіальні зв'язки, що виникають на основі спільного чи сусідського проживання членів соціальних груп різного масштабу й культурної ідентифікації, символи, образи, наративи, міфи про кордони й унікальність регіону та перспективи регіонального розвитку. Ці підстави консолідації регіонального співтовариства

активно підтримуються регіональними елітами та ЗМІ, стають істотним аспектом регіональної політики [108, с. 3, 14].

Як показує суспільна практика, факторами гіпертрофованої політизації регіональної ідентичності можуть стати складні стосунки з центром і утиск (або наявність масових уявлень про такі обмеження) регіональних політичних, соціально-економічних, духовних інтересів. У цьому випадку в ранжуванні ідентичностей на перший план виходить саме регіональна ідентичність, що значним чином шкодить загальнонаціональній [109].

Слід зазначити, що для більшості людей характерна змішана ідентифікація. Наприклад, житель Луганська може відчувати себе одночасно жителем міста, Донбасу, громадянином України, членом будь-якої партії. Співвідношення значущості об'єктів ідентифікації для індивіда залежить від ієрархії цих об'єктів у його політичній картині світу, яка формується залежно від багатьох суб'єктивних і об'єктивних чинників, зокрема від його диспозицій у соціокультурному, економічному і політичному просторі (його габітусу), а також від рівня сформованості об'єктів ідентифікації: держави, нації, партій, регіону та ін.

У цілому, підсумовуючи вищесказане, можна зробити наступні висновки. Поняття «політична ідентичність» є **складною** складовою категорією. Вона включає змістовні характеристики, вироблені в інших галузях гуманітарного знання, які проєктуються в політичному аспекті. Її зміст залежить від наукових підходів до визначення «ідентичність» і предмета дослідження.

Узагальнюючи різні підходи до визначення політичної ідентичності, враховуючи контекст нашого дослідження, можна дати таке визначення політичної ідентичності. **Політична ідентичність — це політико-ціннісне самовизначення суб'єкта через отожднення з певною політичною спільнотою, що виявляється в формуванні та відтворенні усталених політичних практик.**

Політична ідентичність завжди вписана в певний соціокультурний, історичний контекст. Вона обумовлена певними формами наративів, конструюється інститутами та

дискурсами конкретних суспільних практик, які, у свою чергу, також, є підсумком певного конструювання в минулому і, відповідно, будуть змінюватися в майбутньому разом зі зміною історичного контексту. Пріоритети і значущість об'єктів ідентифікації залежать від політичної картини світу суб'єктів ідентичності, які визначають їхню ієрархію.

Ідентичність не має статичного характеру, а самоідентифікація особистості здійснюється за різними критеріями і на різних рівнях. Людина змушена визначати себе і своє місце в постійно мінливому суспільстві і світі, тому самоідентифікація являє собою відкритий, гнучкий, динамічний процес, при цьому велике значення має індивідуальна мобільність і психологічні особливості індивіда. У результаті економічних, політичних і культурних змін відбувається трансформація політичної ідентичності, яка, у свою чергу, значно впливає на трансформацію всіх суспільних сфер.

Виходячи з вищевикладеного, процес політичної самоідентифікації відіграє основну роль у об'єднанні зусиль людей для вирішення суспільно значущих завдань, у забезпеченні життєдіяльності політичних інститутів. Це обумовлює значення політичної ідентичності як одного з основних факторів сучасного розвитку суспільних трансформацій.

Велику роль у визначенні сутності та специфіки політичної ідентичності в суспільстві, що трансформується, відіграє дослідження механізмів і чинників її формування.

Різні підходи до визначення ідентичності зумовлюють і різницю у поглядах на механізми і чинники її формування. Так, есенціалізм розглядає ідентичність як спочатку задану етнічними, релігійними, культурними чинниками, у той час як конструктивізм бачить в ідентичності продукт конструювання з боку політичних та інтелектуальних еліт. Множинний характер ідентичності в сучасному суспільстві все більше схиляє дослідників до необхідності суміщення і взаємодоповнення підходів не тільки в її визначенні, але й в аналізі механізмів і чинників її формування.

У цілому, можна констатувати, що механізм політичної самоідентифікації заснований на визначенні «своїх» групи та поділу «ми» – «вони». При цьому особливе значення мають

культурні фактори і ціннісні орієнтири індивіда, його рефлексивність, позитивні чи негативні емоційні почуття **відносно** рис, які розглядаються членами групи як загальні для них і виходячи з яких вони сприймають свою відмінність від інших груп.

Формування ідентичності в постмодерністському суспільстві є процесом більш складним і плюралістичним не тільки **порівняно** з традиційним суспільством, але **й** порівняно з дисциплінарним модерністським суспільством, в якому особливу роль у конструюванні ідентичності відігравали держава та ідеологія. Сьогодні в суспільстві постмодерну, яке представляє собою мережеву структуру, ідеологія і держава втрачають своє колишнє значення, і державно-національна ідентичність розмивається. Іншою характерною тенденцією є підвищення національної і культурної самосвідомості етнічних та конфесійних меншин, субкультурних об'єднань, що збільшує фрагментацію національно-державних спільнот. Співіснування безлічі ідентичностей **у** рамках однієї політичної системи збільшує ризики конфліктності між соціальними групами, незважаючи на спробу сучасних держав, за допомогою різних моделей політики (наприклад, «плавильного котла» або «мультикультуралізму») нівелювати протистояння наявних у суспільстві ідентичностей.

Тому завданням сучасних держав постмодерну є конструювання такої універсальної моделі політичної ідентичності, яка б консолідувала суспільство на основі норм і цінностей, що сприймаються всіма членами суспільства, і була б основою колективної самоідентифікації національного чи наднаціонального співтовариства. При цьому основним механізмом формування будь-якої моделі ідентичності є опора на наявні в суспільстві культурно-цивілізаційні та суспільні пріоритети і практики.

У контексті нашого дослідження підкреслимо, що особливе значення має дослідження механізмів конструювання нових моделей ідентичності в «перехідних» державах, що трансформуються, тому що домінуюча колективна ідентичність може стати як ресурсом успішних перетворень та розвитку, так і фактором регресу. Відсутність колективної демократичної

ідентичності є головною перешкодою демократичної трансформації, посилює ризики повернення до авторитаризму.

Функціональний аналіз політичної ідентичності в сучасній політичній науці можна охарактеризувати як інтегративний і всеохоплюючий. Найбільш важливими функціями політичної ідентичності, на наш погляд, є: стабілізація партійної системи, легітимація влади і політичного режиму, соціальна та психологічна компенсація та адаптація до мінливих політичних умов, мотивація політичної поведінки, консолідація та інтеграція і мобілізація суб'єктів політичного процесу.

Визначення функцій політичної ідентичності так само, як і уявлення про політичну ідентичність, не є закінченим процесом. Зі зміною ролі і завдань політичної ідентичності в нових історичних умовах будуть визначатися її нові функції, може підвищуватися домінування одних її функцій, у той час як інші, (наприклад, ідеологічна функція) можуть втратити своє першочергове суспільне значення.

Дослідження політичної ідентичності в суспільстві, що трансформується, актуалізує, на наш погляд, таку функцію політичної ідентичності як функція ресурсу суспільного розвитку. Саме ця функція політичної ідентичності дозволяє її розглядати як регулятор суспільного розвитку в країнах розвинених і тих, що перебувають у процесі модернізації, як один із основних факторів, що визначають напрямок і підсумок трансформації в перехідних державах.

Прояв і типи політичної ідентичності детерміновані, як і функції, особливостями політичного процесу. Найбільш характерними для сучасних суспільств є типології за такими ознаками: партійною, ціннісно-ідеологічною, залежно від тривалості, ступеня інтеріоризації та стійкості, за умовою суб'єкта та об'єкта ідентичності. Особливої актуальності і значення в системах, що трансформуються, набувають типи ідентичності, пов'язані з кризовим станом суспільства і трансформацією політичної свідомості: кризова, негативна і позитивна.

Необхідно відзначити, що різні типи соціальної ідентичності (етнічної, релігійної, регіональної, демографічної, професійної тощо) можуть приймати у певних умовах

політизований характер і використовуватися політичними суб'єктами (державою, партіями, політичними елітами та лідерами) як політичний ресурс.

Проблема політичної ідентичності актуалізується в епоху криз і змін, вона стає об'єктом цілеспрямованого впливу держави, політичних еліт і груп інтересів. Основним завданням політики ідентичності в цей період є формування такої загальнодержавної ідентичності, яка б проявлялася не тільки в колективному позиціонуванні відносно інших націй-держав як базису цілісності нації, але й як предмет згоди щодо того, як таке співтовариство уявляє суспільні цілі принципи і цінності. Саме в цьому сенсі політична ідентичність виступає як основа і як механізм суспільних трансформацій і є актуальною в контексті нашого дослідження.

2.3. Демократична трансформація суспільства та формування державницької ідентифікації громадян

Сучасне українське суспільство перманентно переживає процеси системної трансформації, які охоплюють практично всі сфери суспільного життя країни. Ці зрушення зумовлені необхідністю адекватно реагувати на зміни та виклики динамічного світоустрою. Дослідження пострадянських суспільних трансформацій є одним з першочергових завдань сучасної політичної науки. Існуючі концепції перехідного періоду характеризують цей процес як рух від недемократичного до демократичного суспільства. Специфіка перетворень більшості посткомуністичних країн радянського табору полягає в тому, що суспільні зміни не завжди призводили до встановлення тих чи інших форм демократії. Тому найбільш об'єктивним трактуванням періоду трансформації пострадянського простору є аналіз функціонування змішаного типу політичних режимів. Особливостями політичної системи України та інших країн СНД є поєднання демократичного та авторитарного або демократичного та тоталітарного режимів із потужним впливом фінансово-олігархічних груп на політичний процес.

Теоретично в Україні існують демократичні інститути (вибори, багатопартійність тощо), але фактично – це

квазідемократичні утворення, які функціонують за принципом отримання користі для конкретних політичних сил або окремих політиків. Успішність заміни фасадних інститутів на реальні демократичні залежить від сутнісного підходу до усвідомлення ролі таких установ. Як стверджує відомий дослідник С. Телешун, у процесі демократичного транзиту в ряді пострадянських країн демократичні інститути насаджувалися згори, іноді політичні гравці не тільки не розуміли глибинного змісту цих процесів, а й не мали легітимної підтримки з боку як основних політико-економічних сил, так і широких верств населення. Негативні наслідки такого процесу породили ряд суспільних проблем: нові демократичні політичні інститути, з однієї сторони, не стали достатньо ефективними, оскільки не користуються потрібною підтримкою з боку масових і елітних груп суспільства, з іншої – отримати цю підтримку та легітимізуватися ці інститути не можуть, оскільки для більшості населення вони є неефективними, нездатними вирішувати ті проблеми, які є значущими для суспільства. У шаленій демократичній зовнішній та внутрішній риториці і збереженні загальних демократичних принципів українське суспільство зіштовхнулося з неефективними владними та політичними інституціями і неякісним державним менеджментом, які не змінили якість і сутність суспільних відносин [110].

Перелік вимог та характеристик, які дозволяють вважати режим демократичним, були свого часу запропоновані Робертом Далем та містять низку складових. Серед них:

- свобода утворювати організації і приєднуватися до них;
- свобода вільно висловлювати свої думки;
- свобода голосування;
- виборність органів влади;
- право політичних лідерів змагатися за підтримку і голоси на виборах;
- альтернативні джерела інформації;
- вільні та чесні вибори; наявність громадських інституцій, що змушують урядову політику залежати від голосів виборців та інших способів вираження їхніх преференцій [111, с. 64-79].

Політична наука приділяє значну увагу вивченню закономірностей, яким підпорядковуються трансформації

політичних режимів. Визначена проблематика широко обговорюється в сучасній політологічній, соціологічній, юридичній літературі. Зазначені проблеми, зокрема, розглядаються у монографіях та статтях Р. Даля, С. Ліпсета, Р. Гастіла, Т. Парсонса, Й. Олсона. Велику увагу **аналізові** політичних режимів приділяє теорія регіоналістики, де політичні режими розглядаються на національних (державних), регіональних та локальних рівнях. У такій класифікації субрегіональний рівень включає в себе локальний та проміжний між регіональним та локальним. Науковці-регіоналісти В. Гельман, С. Риженков, М. Брі у спільній монографії «Росія регіонів: трансформація політичних режимів» **подали** типологію трансформації політичних режимів на регіональному та субрегіональному рівнях, а також продемонстрували можливість застосування такого підходу на практиці, аналізуючи трансформацію політичних режимів низки російських регіонів.

Учені пропонують виокремити чотири моделі трансформації політичних режимів, які обумовлені конкретною композицією владних суб'єктів, їхніх ресурсів та стратегій, а також сукупністю установ, норм і правил політичної діяльності [112, с. 26]:

1. Модель «війна всіх проти всіх» передбачає відсутність у одного з владних суб'єктів значної переваги у контролі над ресурсами **за умови** використання значною кількістю владних суб'єктів силових стратегій. Специфікою такої моделі є загальне протистояння владних суб'єктів один одному.

2. Використання владними суб'єктами силових стратегій у випадку наявності домінуючого суб'єкта формує модель вирішення конфлікту за принципом «гра з нульовою сумою». Тобто в результаті конфлікту один із суб'єктів отримує повну перевагу над усіма іншими та максимізує свій контроль над ресурсами за принципом «переможець отримує все».

3. Використання владними суб'єктами компромісних стратегій у випадку наявності домінуючого суб'єкта зумовлює сценарій «картель еліт» — досягнення владними суб'єктами згоди про взаємне прийняття формальних і/чи неформальних норм та правил політичної діяльності нового режиму на умовах, сформульованих домінуючим суб'єктом.

4. Використання владними суб'єктами компромісних стратегій у випадку відсутності домінуючого суб'єкта формує модель «боротьба за правилами», за якої відбувається введення формальних норм та правил політичної діяльності нового режиму як основного інструменту боротьби суб'єктів за максимізацію контролю над ресурсами.

Існує два загально визначених рамкових підходи, які використовують для вивчення політичних трансформацій у порівняльній перспективі. Перший підхід, що визначається як «структурний» або «функціональний», пов'язує причини і наслідки зміни політичного режиму з «об'єктивними» передумовами політичних змін. Дослідники аналізують ефекти впливу таких макрозмінних як рівень соціально-економічного розвитку, масові цінності та установки, соціальний капітал тощо. Однак оцінки впливу цих «об'єктивних» причин можуть бути надійними лише при застосуванні аналізу щодо довгострокових процесів. Спроби з'ясувати вплив макрозмінних показників у короткостроковій перспективі наштовхуються на виклики з боку реальної практики регіонального політичного розвитку.

Другий підхід – «процедурний» або «генетичний» — певним чином заперечує «об'єктивні» передумови демократизації. Він базується на поясненні причин і наслідків зміни політичного режиму шляхом аналізу процесу переходу як такого. В якості основного набору змінних тут використовуються взаємодії акторів, їх стратегій та характер відносин у межах еліт.

У цьому контексті підходив до аналізу суспільних трансформацій Е. Дюркгейм. Він вважав, що еволюція суспільства проходить від механічної до органічної солідарності. Ним було сформульоване телеологічне розуміння розвитку, згідно якого суспільство рухається шляхом ускладнення цінностей. Соціальна солідарність, на думку вченого, ґрунтується на спільності моральних цінностей. Традиційне суспільство, зокрема, об'єднує «механічна солідарність» та наявність однакових цінностей. У сучасному суспільстві, де існує безліч різноманітних інтересів та цінностей, а ресурси обмежені, розвивається конкуренція між індивідами, виникають складні суспільні структури. Саме в такому суспільстві, вважає Е. Дюркгейм, необхідна органічна солідарність, яка в такому

складному світі може бути сформована лише системою освіти та виховання, де особливу роль у цьому процесі відіграють державні освітні інститути [113, с. 284].

Підтримуючи таку думку, Д. Растроу стверджує, що успішна демократизація суспільства неможлива без наявності національної єдності громадян держави. Значна більшість громадян у майбутній демократії не повинна мати сумнівів і засторог щодо визначення належності до політичної спільноти. Національна єдність виступає як основна умова в тому розумінні, що вона повинна передувати всім іншим стадіям демократизації. А успішність реалізації основної умови залежить від автоматичного визнання даності почуття національної єдності. Тож, фактично, будь-який усний консенсус із приводу національної єдності повинен стривожити нас. Більшість націоналістичної риторики походить із вуст людей, що були найменш упевнені у своєму чутті національної ідентичності - німців та італійців у ХІХ столітті й арабів та африканців у ХХ столітті, проте ніколи з вуст англійців, шведів чи японців [114].

Дуже важливо розуміти, що національно-державна ідентифікація суттєво відрізняється в демократичних та недемократичних суспільствах. Українська дослідниця Л. Шимченко наголошує, що в демократичних державах громадянин є найбільшою цінністю, задоволенню потреб якого підпорядковане законодавство й уряди наділені найяскравішою державною ознакою – політично-публічним характером влади. Демократична держава в своїй діяльності покладається на активну громадянськість, лояльність та інші чесноти своїх громадян, незалежно від їх національної належності. Володіючи громадянськими правами і політичними свободами людина спроможна самостійно зайняти в суспільстві те положення, яке вона заслуговує й яке найбільшою мірою відповідає обсягу і якості реалізованого особистісного потенціалу. При цьому дієвим проявом громадянської ідентифікації є участь у політичних і громадських організаціях, у різноманітних формах громадського життя. Водночас громадянська ідентифікація передбачає терпимість громадян у спілкуванні і взаємодії з інакодумцями [115, с. 86-102].

Дійсно, рушійною силою демократизації виступає активна позиція громадян щодо її становлення. Визнаючи важливість еліти в момент виникнення демократії, зазначимо, що поява поняття «ефективна демократія» відображає той важливий момент, коли пересічні громадяни повинні мати ресурси й цінності, які, у свою чергу, дозволяють їм успішно впливати на еліту. Це пояснює тісний зв'язок економічного розвитку та демократії. Економічна складова розвитку сприяє збільшенню ресурсів громадян, дозволяючи їм краще облаштовувати своє життя і приймати участь у політиці; підвищує цінність самовираження, цінність свободи вибору. Оскільки демократичні інститути розширюють можливості вільного вибору, люди починають більше цінувати свободу самовираження і прагнуть до демократії.

Серед політологів немає єдності у визначенні терміна «демократична трансформація». Часто в загальному визначенні під демократичною трансформацією суспільства розуміють перехід від недемократичних форм правління до демократичних. Необхідно наголосити, що надмірно широке використання цього поняття з метою характеристики різновидів суспільних трансформацій, пов'язаних із демократичними хвилями розвитку, не є коректним, оскільки процес демократизації не завжди призводить до становлення сучасної демократії. Деякі дослідники пропонують використовувати інше поняття – «демократичний транзит», яке не включає в себе обов'язкове становлення демократії, а визначається як процес «з відкритим фіналом».

Складність демократизації авторитарних систем та систем перехідного періоду дозволяє зробити припущення про існування певних необхідних та достатніх умов становлення демократичного режиму як домінуючої основи функціонування політичної системи. До необхідних умов розвитку демократичних інституцій варто віднести сам транзит демократії – формування інституційних основ демократичної системи, до достатніх – здатність демократичного політичного режиму підтримувати свою легітимність, здатність створювати соціальну базу підтримки своїх дій, формувати позитивне ставлення відносно цього режиму. При цьому слід враховувати такі складові :

- суспільні очікування;

- інтелектуальні ресурси;
- організаційні ресурси;
- кадрові ресурси;
- інформаційні ресурси;
- традиції;
- політико-правові норми;
- міжнародний тиск.

Якщо процес інституалізації для країн транзитерів є початковим, то визнання демократичних правил та норм поведінки основними суб'єктами політики сприяє розвитку демократії та робить демократичний режим функціональним. У випадку якщо правила та норми демократичного співіснування постійно змінюються, виходячи з політичної доцільності, то політичний режим навіть попри демократичну риторику починає «корумпуватися» **В** первинному змісті цього слова, тобто «розкладатися» зсередини [116].

Основу демократичної держави складає ідентичність **У** колективному вираженні. Політичні інститути такої держави формуються на ґрунті певних демократичних цінностей, які визначають поведінку та погляди еліти і суспільства. Тому пріоритетне завдання політичних інститутів та організацій полягає в підтримці тих умов, за яких певна ідентичність надає їм необхідний рівень легітимності.

У зв'язку з цим можна виділити два глобальних виклики сучасним політичним системам. Перший – це поступова втрата легітимності політичних інститутів. Ефективне функціонування існуючих інститутів парламентів та виборів пов'язане з існуванням колективних ідентичностей як класу чи нації. Тому сьогодні їхня діяльність розповсюджується фактично на ту частину суспільства, яка все ще зберігає цю ідентифікацію. Доказом втрати легітимності є падіння виборчої явки в розвинутих країнах та низький рівень зацікавленості в політичних подіях.

Другий виклик – це новий рівень конфліктів. Будь-яка ідентичність апріорно конфліктує з іншими, оскільки прагне встановити гегемонію над індивідом або групою. Конфлікт є одним із способів підтримки пріоритетності певної ідентичності. Тому на зміну релігійним та національним війнам будуть

приходиться групі, часто внутрішньополітичні. Важко сказати, наскільки вони будуть кровопролитними, наприклад, етнічні конфлікти теж можна сюди віднести, однак саме непрогнозованість розвитку цієї ситуації становить особливу загрозу.

Оскільки на сучасному етапі розвиток нових групових ідентичностей не досяг того рівня, щоб запропонувати альтернативний тип існуючих політичних систем, ці виклики ставлять перед державою завдання посилення своєї легітимності через пошук нових форм колективної ідентифікації, або фактично, через конструювання ідентичності [117].

Наявність безпосереднього взаємозв'язку між демократичною трансформацією суспільства та формуванням відповідної ідентичності громадян держави обґрунтовує Л. Шимченко. Вона наголошує, що демократичний лад у країні є необхідною передумовою формування повноцінної громадянської ідентичності в її населення. Взаємозв'язок між цими двома явищами має дуалістичний характер: процес громадянської ідентифікації не може повноцінно перебігати в країні з недемократичним устроєм так само, як і демократія не може бути встановлена там, де ідентичності особистостей не доросли до рівня громадських.

Громадянство, як вважає Т. Г. Маршал, може бути пасивним і активним. Пасивне громадянство ґрунтується на тому, що ліберально-демократичні держави гарантують для своїх підданих сукупність політичних, громадянських і соціальних прав, перетворюючи їх при цьому на громадян. Концепція активного громадянства передбачає здатність людини користуватися наданими їй правами та виконувати свої обов'язки перед демократичною державою. Активність має пов'язуватись із творенням матеріальних і духовних благ, із залученістю в загальносуспільну діяльність, зі здатністю до самоврядування – тобто із культурою громадянськості.

Сутність такої культури, на думку Л. Шимченко, передбачає глибину громадянського усвідомлення через використання громадянських прав у задоволенні власних потреб і примноженні особистих надбань через можливість усвідомленого відношення до збільшення суспільних надбань в ім'я суспільного

блага. Глибина громадянського усвідомлення, у свою чергу, пов'язана з почуттям соціальної солідарності, яку Е. Дюркгейм назвав «винятковим моральним явищем, яке не піддається саме по собі ні точному спостереженню, ні, особливо, вимірюванню..., але, незважаючи на свій нематеріальний характер, не залишаючись у потенційному стані, виявляє свою присутність видимими діями» [118, с. 71]. Останні проявляються в готовності до дій, за які або взагалі не очікується матеріальна компенсація, або ж ця компенсація є незначною. Проявом солідарності, найчастіше, є усвідомлена активність.

У цілому використання поняття «громадянськість» сприяє більш глибокому розумінню громадянського суспільства, дає можливість для поглибленого вивчення проблем зародження та становлення громадянської ідентифікації особистості. Під останньою, крім сприйняття і згоди із законодавством держави, громадянином якої є особа, потрібно ще й розуміти здатність володіти потрібними якостями для використання «спонтанних правил». Громадянська ідентифікація, таким чином, повинна проявлятися через «громадянськість» як якісну ознаку громадянина, здатного визнавати, підтримувати, дотримуватись державних правових норм, виконувати обов'язки та вміти користуватись своїми правами в ім'я задоволення власних і суспільних потреб.

Забезпечення постійної й ефективної участі громадян у вирішенні загальносуспільних справ відбувається через культуру громадянськості. З нею пов'язуються такі чесноти як законслухняність, лояльність, патріотизм. Тобто проявом громадянськості є шанобливе ставлення та підтримка існуючих у суспільстві норм життя, цінностей; готовність до самообмеження власної свободи в ім'я чинного законодавства; беззаперечність у дотриманні обов'язків; глибинні почуття любові до рідного краю; готовність служити суспільству. Громадянин у такому випадку «спочатку служить суспільним інтересам із необхідності, а відтак уже здійснює свідомий вибір; на зміну розрахункові приходить інстинктивна спонука; і, достатньо напрацювавшись заради блага своїх громад, він врешті-решт набуває звички їм служити» [119, с. 415].

Культура громадянськості пов'язана з підтримкою ідеї демократії та демократичних цінностей, таких як свобода, політична рівність, соціальна справедливість, толерантність і спрямовує громадян до компромісу. У зв'язку з цим громадянська ідентифікація розуміється як усвідомлення необхідності участі в суспільних справах з вірою у власну спроможність хоч щось змінити, втручаючись у політичний процес. Результативність втручання залежить від обізнаності щодо демократичних процедур і розуміння суті суспільних проблем, що вирішуються, та від набуття навичок, умінь участі у політичних процесах.

З формуванням громадянського суспільства відбувається певний перехід держави на соціально-правову основу. Ідейним забезпеченням цього процесу є: громадянський індивідуалізм, в якому громадянин розглядається як першооснова суспільно-політичного устрою, найвища соціальна цінність; принцип непорушності права приватної власності, який гарантує стабільну матеріальну основу розвитку більш-менш врівноважену законодавчу базу; відносна автономність диференційованих організацій, що забезпечує різноманітність форм публічної влади, особливо через органи місцевого самоврядування.

Провідним чинником громадянської ідентифікації в трансформаційних суспільствах може бути потреба в справедливості, сутність якої полягає в такому способі ведення справ щодо задоволення потреб людини, який би не суперечив загальнолюдським нормам моралі, враховував бажання і можливості самої людини. За своєю суттю справедливість є однією із основних ознак демократії, основою для формування права. За допомогою правових законів вона покликана охоплювати всі сфери соціуму, його взаємовідносини з державою.

Формування і відтворення колективних типів ідентичності має подвійну основу: інституційну та ідеологічну. Інституційна основа пов'язана з тим, що колективна суб'єктність спільнот спирається на певну організацію – державну, церковну чи засновану у вигляді культурної комунікації (яка має, однак, виразні інституційні ознаки – мова, література, мистецтво, наука, освіта, фольклорна традиція, феномен культурної еліти тощо).

Ідеологічна основа ідентичності полягає в тому, що ототожнення індивіда з даною спільнотою спирається на засвоєні ним уявлення про спільне походження, колективну місію, об'єднувальні цінності, суттєві відмінності від інших спільнот того ж типу. На такій підставі сучасні дослідники визначають певний тип ідентичності як такий, що характеризує приналежність людини до уявленої спільноти [120, с. 7]. Громадянська ідентифікація, робить висновок Л. Шимченко, є специфічним механізмом соціалізації особистості, сутністю якого є усвідомлене ототожнення своєї долі з долею певної країни. Воно відзначається участю в загальносуспільних справах, політичною компетентністю, толерантністю й повагою до свободи й гідності інших громадян, прагненням демократичної забезпеченості. Це вимагає визнання засадничості суб'єктивних чинників націєтворення, позитивний ефект яких пов'язаний із толерантністю, солідарністю, лояльністю, неприйняттям ксенофобії та шовінізму.

Підтримуючи ідею про надзвичайну важливість формування спільної політичної ідентичності громадян однієї держави, ми вважаємо, що більш точно визначати її як державницьку, а не громадянську.

У контексті сучасного політичного розвитку державницька ідентичність може бути визначена як ототожнення людини з національно-державною спільнотою, **із** цінностями, що визначають пріоритетність обов'язків та прав **відносно** інших членів цієї спільноти та до держави.

Це визначення виглядає більш коректним з огляду на те, що поняття «громадянського» має різні виміри і, використовуючи його, необхідно пояснювати «громада» якого рівня та типу мається на увазі — села, міста, регіону, етносу чи усїєї держави. До того ж, громадянська ідентичність **у** працях більшості українських та російських авторів виступає як категорія індивідуальна, а не колективна, що пов'язана з певною соціальною роллю, позицією чи статусом і має прояви в афективній і сутнісній сфері особистості, **у** поведінці, стратегіях життєвого вибору окремої людини.

Використання поняття «державницька», а не «державна» ідентифікація акцентує на тому, що досліджується процес

отоотоження громадянина не з державним апаратом або органами влади, а саме з державністю як соціально-економічною, політичною та соціокультурною спільністю людей, сформованої на певній території в результаті взаємодії різних громад (національних, етнічних, конфесійних тощо).

Поняття державницької ідентифікації привертає увагу саме до політичного, а не правого або соціологічного аспектів процесу суспільної консолідації навколо обмеженої кількості цінностей, що поділяються усіма мешканцями, незалежно від того, до якої саме громадянської спільноти вони належать.

Порівнюючи поняття «державницька ідентичність» і «національна ідентичність», необхідно зауважити, що використання першого безпосередньо вказує на політико-правовий характер досліджуваного феномену. У той же час, категорія «національна ідентичність» не має чіткого змісту без додаткового пояснення, які національні ознаки маються на увазі — етнічні чи політичні.

Саме поняття «державницької ідентичності», на нашу думку, більшою мірою відповідає концепції територіального патріотизму, що була запропонована відомим українським мислителем В. Липинським. Територіальний патріотизм, на його думку, повинен об'єднати українське суспільство, подолати внутрішні слабкості українства. Сутність територіального патріотизму В. Липинський **вбачав** у пробудженні почуття солідарності та єдності всіх постійних мешканців української землі, незалежно від їх етнічного походження, класової належності, віросповідання, соціально-культурного рівня. Ось чому любов до рідного краю — української землі, — яка годує всіх її мешканців є об'єктивною передумовою створення соціально-національного союзу. А патріотизм, таким чином за В. Липинським, означає свідомість своєї території, любов до своєї землі, до всіх без винятку її мешканців [121]. Засуджуючи націоналізм, учений підкреслював, що в його основу покладена свідомість громади, а не території, почуття спільності людей однієї віри й одного стану, хоча й з різних територій, і ненависть до людей чужої віри й чужого стану на будь-яких територіях.

Ці висновки В. Липинського є надзвичайно актуальними **й** у XXI сторіччі, оскільки досі не виконане завдання переходу від

ретроспективно-деструктивного до перспективного-конструктивного розуміння української державності та відповідної ідентифікації громадян. Ідеться про те, що українська ідентичність досі часто тлумачиться як чинник, що відокремлює етнічних українців від усіх інших представників українського соціуму. На збереження і відтворення такого поділу спрямовано зусилля багатьох політичних акторів і всередині країни, і ззовні.

Натомість перспективно-конструктивна ідентичність потребує механізмів природної інтеграції людей іншого етнічного походження та іншої культурної традиції до українського культурно-політичного державницького простору. Крім того, національність повинна розглядатися не як спадок минулого, а як державно-політичний проект, що формується та виконується за безпосередньої участі переважної більшості громадянства, і тому створює об'єктивні можливості подолання взаємних претензій та недовіри.

Передумовою успішного демократичного розвитку є позитивна державницька ідентифікація громадян — усвідомлення державної спільності як сутнісної цінності та невід'ємної риси існування. **Позитивну державницьку ідентифікацію** характеризує активна життєва позиція, взаємодія з іншими членами суспільства. **У** сучасній Україні формування позитивної державницької ідентичності громадян гальмується низьким рівнем легітимності влади та домінуванням патерналістських очікувань щодо дій держави. Громадсько-політичні настрої характеризуються недовірою та невдоволенням діючими нормами суспільно-політичного життя при готовності діяти за неписаними правилами (системна корупція, використання службового становища, ухилення від податків тощо). Такі параметри розвитку формують конфронтаційну свідомість **відносно** інших громадян держави, що не потрапляють до вузького кола приватних інтересів особи, провають поглиблення розколів в українському суспільстві.

Подібні процеси характерні для більшості пострадянських країн. Так, російська дослідниця І. Семененко зауважує, що формуванню громадянської ідентичності заважає розрив між оцінками ресурсного потенціалу країни та реальною якістю життя її населення. На сучасному етапі розмежування за рівнем

життя та доступом до соціальних благ формуються групи та спільності, між якими не відбувається перетину, а тим більше взаємодії (порівнюючи з досвідом СРСР, де останнє десятиліття характеризувалось «закрите суспільство» - «відкриті люди»). Соціальна солідарність сьогодні не виступає як цінність, що має найбільшу значимість. Так, соціологічні опитування не підтверджують позитивне сприйняття нацією цінностей колективізму, соборності, особливої духовності. Однак ці уявлення свідчать про наявність латентного суспільного запиту на позитивну ідентичність як ресурс соціальної консолідації [122].

Подолання таких негативних процесів потребує здійснення цілеспрямованої програми дій, яка включає в себе наступні складові:

- **політико-правова та ціннісна консолідація суспільства.** Державницька ідентичність пов'язана з низкою суспільних цінностей та норм, які індивід визнає і підтримує як свої власні. Ефект ціннісного та нормативного консенсусу, що досягається в межах такої ідентичності, забезпечує стабільність суспільних зв'язків і дає відчуття захищеності кожному члену суспільства.

- **колективне самовизначення.** Об'єднана на основі спільних уявлень громада спроможна до колективного мислення і колективної дії. Державницька ідентифікація створює передумови для реалізації колективних цілей та інтересів. Життя кожного члена спільноти, таким чином набуває додаткового сенсу, оскільки такі інтереси та цілі стають певною мірою і його власними. Тим самим створюються передумови для утвердження в такому суспільстві активістського типу політичної культури.

- **легітимація влади.** Організована довкола національної ідентичності спільнота природним чином структурується, виокремлюючи зі свого загалу керівне ядро – групу, уповноважену ухвалювати рішення та реалізовувати інтереси спільноти. Функція влади в такому суспільстві невіддільна від процесів делегування повноважень і політичної відповідальності. Спільна ідентичність є проміжною смисловою структурою у відносинах довіри між народом і владою.

- **міжнародна суб'єктність.** Ідентифікація індивіда з державницьким цілим є передумовою ефективної зовнішньої політики спільноти. У міжнародних відносинах нація постає консолідованим суб'єктом, який має чітко усвідомлювати свої інтереси, виробляти власну стратегію, вчасно та безпомилково ухвалювати політичні рішення, зберігати послідовність і спадкоємність зовнішньополітичного курсу незалежно від зміни внутрішньополітичної кон'юнктури. Такий високий рівень узгодженості та скоординованості досягається на основі складних колективних форм національного усвідомлення, якими традиційно характеризується державнополітична еліта розвинених країн, та завдяки розумінню і підтримці національних цілей більшістю населення.

- **іміджева популяризація та підтримка.** На конкретних формах національного усвідомлення (історія, культура, особливості національного характеру, побуту) будується узагальнений образ представника **такої** спільноти. Цей образ накладає відбиток на взаємодію кожного члена спільноти із зовнішнім світом, надаючи йому певних переваг чи завдаючи шкоди репутації, залежно від конкретної ситуації. Оскільки глобалізація та комунікаційні технології нині стрімко розширюють міжнародні контакти, престижність певної національності чи упередженість щодо її носія є вагомим чинником життя і діяльності для дедалі більшої кількості людей [123, с. 9-10].

Виходячи з попереднього аналізу, можна сформуванати наступну гіпотезу дослідження політичної ідентичності громадян сучасної України. Для країн, що здійснюють трансформацію суспільно-політичного устрою, **у** концепті політичної ідентифікації актуалізується роль її державницької складової. Саме державницька ідентифікація громадян повинна виступати своєрідним фільтром, через який формується сприйняття (підтримка або заперечення) суспільством органів влади, політичних лідерів, ідеологій, партій та інших суб'єктів політичної діяльності. Процес формування політичної ідентичності має дуалістичний характер: з одного боку, він включає в себе комплекс заходів державної політики, спрямованих на консолідацію суспільства, з іншого – діяльність

громадянського суспільства, його реакцію на владний вплив, прийняття або заперечення політики еліт.

Формування такого різновиду громадянської культури, ядром якого є державницька ідентифікація, здатне забезпечити суспільний консенсус щодо перспектив та критеріїв розвитку, зниження конфліктності політичного середовища та стабільний поступ українського суспільства. Державницька ідентифікація є найбільш актуальною для розвитку України в XXI сторіччі, оскільки демократичні перетворення не можливі без збільшення соціального капіталу суспільства шляхом розвитку самоорганізації на основі довіри та взаємодії різних соціальних груп і сегментів суспільства.

Партійна ідентичність не може виступати продуктивним ядром політичної ідентифікації громадян у сучасній Україні, як це відбувалося в країнах класичної демократії у XX сторіччі, оскільки:

по-перше, країна здійснює масштабні суспільно-політичні перетворення, і їх успіх безпосередньо залежить від об'єднання суспільства навколо певної системи цінностей, що підтримується всіма провідними політичними силами;

по-друге, сучасні політичні партії в значній мірі втратили ідеологічну складову, перетворилися на технологічні засоби мобілізації голосів під час виборчих кампаній. Це призвело до падіння популярності партій та розмитості і невизначеності їх суспільної підтримки. Тому ідентифікація з партією не може сьогодні забезпечити необхідний консенсус суспільства на підставі державницьких цінностей та цілей суспільно-політичного розвитку;

по-третє, у сучасному світі політична ідентичність набуває нового змісту, дистанціюється від традиційних політико-партійних ідеологій, оскільки жорсткі одномірні політичні моделі значною мірою дискредитували себе в межах демократичного транзиту на межі XX та XXI століть.

Таким чином, держава в перехідних суспільствах повинна цілеспрямовано формувати спільну ідентифікацію громадян шляхом заходів внутрішньої та зовнішньої політики. Проблеми формування загальних орієнтирів розвитку країни, їх актуалізація

та агрегація в межах політичного курсу сьогодні стали провідним завданням публічної політики.

Посилання

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 333 с.
2. Баксанский О. Е. Когнитивные науки: от познания к действию / О. Е. Баксанский, Е. Н. Кучер. – М. : КомКнига, 2005. – 184 с.
3. Бергер П. Зазн. праця.
4. Баксанский О. Е. Зазн. праця.
5. Giddens A. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age / A. Giddens. – Stanford University Press, 1991. – 256 p.
6. Royce A. Ethnic Identity (Strategies of Diversity) / A. Royce. – Indiana University Press, 1982. – 247 p.
7. Политическая наука: новое направление ; [пер. с англ. М. М. Гурвица]. – М. : Вече, 1999. – 816 с.
8. Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира : [под общ. ред. В. С. Бакирова, Н. И. Сазонова]. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2005. – 592 с.
9. Черныш Н. Основные понятия и положения социокультурного подхода и специфика их применения в социологии / Н. Черныш, О. Ровенчак // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 37 – 54. ; Черныш Н. Социокультурный подход в социогуманитарных исследованиях: обмен смыслами / Н. Черныш, О. Ровенчак // Социология: теория, методы, маркетинг – 2005. – № 4. – С. 92 – 103. ; Малес Л. В. Міждисциплінарні можливості «соціокультурного» в аналізі сучасного суспільства / Л. В. Малес // Наукові студії Львівського соціологічного Форуму : збірник наукових праць. – 2009. – С. 151 – 155.
10. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. – 272 с.
11. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем. Синергетика и теория социальной самоорганизации / В. В. Василькова. — СПб. : Лань, 1999. — 480 с.
12. Соболева М. К концепции философии языка Юргена Хабермаса [Электронный ресурс] / М. Соболева. – Режим доступа // http://www.ruthenia.ru/logos/number/2002_02/07.htm. – Назв. с экрана.
13. Ахременко А. С. Политический анализ и прогнозирование : учеб. пособие / А. С. Ахременко. — М. : Гардарики, 2006. — 333 с.

14. Батракова І. В. Аналіз документів у політичній науці / І. В. Батракова, М. В. Сомов // Політична наука: Методи дослідження : підручник / [О. А. Габріелян та ін.]; за ред. О. А. Габріелян. – К. : ВЦ Академія, 2012. – 320 с.
15. Див.: Петренко В. Ф. Семантическое пространство политических партий / В. Ф. Петренко, О. В. Митина // Психологический журнал. – 1991. – № 6. – С. 36 – 49. ; Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство СПб., 2001. – 704 с. ; Ван Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. Ван Дейк. – М. : Прогресс, 1989.; Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук, 2001. – 656 с.
16. Див.: Osgood C. E. The Measurement of Meaning / C. E. Osgood, G. Suci, P. Tannenbaum. – Illinois : University of Illinois Press, 1957. ; Language, meaning and culture: the selected papers of C. E. Osgood / [Ed. by Charles. E. Osgood and Oliver C. S. Tzeng]. – New York : Praeger, 1990 XIII – 402 p. ; Петренко В. Ф. Введение в экспериментальную психосемантику: исследование форм репрезентации в обыденном сознании / В. Ф. Петренко — М. : Изд-во МГУ, 1983. — 175 с.
17. Лассвелл Г. Структура и функции коммуникации в обществе [Электронный ресурс] / Г. Лассвелл // Массовая коммуникация в современном мире : хрестоматия. — М. : Дело, 2002. – С. 131–132. – Режим доступа : http://www.i-u.ru/biblio/archive/hrest_pr/00.aspx — Назв з титул. екрана.
18. Див.: Berelson V. Content-Analysis / Berelson V. // Handbook of Social Psychology / [ed. by G. Lindzey]. – L., 1959. ; Алексеев А. Н. Контент-анализ: техника или методология? / А. Н. Алексеев // Методологические и методические проблемы контент-анализа. – М., 1973. – Вып. 1. ; Боришполец К. П. Методы политических исследований : учеб. пособие / К. П. Боришполец – М., 2005. ; Ядов В. А. Социологическое исследование: методология, программа, методы / В. А. Ядов. – Самара, 1995.
19. Див.: Мангейм Дж. Б. Политология: Методы исследования / Дж. Б. Мангейм, Р. К. Рич . – М. : Издательство «Весь Мир», 1997. – 544 с.
20. Ахременко А. С. Зазн. праця.
21. Истон Д. Категории системного анализа политики / Д. Истон // Антология мировой политической мысли. Зарубежная политическая мысль. XX в. – Т. 2. – М. : Мысль, 1997. – 830 с.
22. Неліпа Д. В. Системний аналіз як метод дослідження соціально-політичних явищ та процесів: проблеми та перспективи [Електронний ресурс] / Неліпа Д. В. – Режим доступу до ст. :

- http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/vknu/FP/2010_97/p_051_054.pdf. – Назва з екрану.
23. Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ: учеб. пособие / Ю. П. Сурмин. — К. : МАУП, 2003. — 368 с.
  24. Неліпа Д. Системний аналіз в політології: теорія, методологія, практика / Д. Неліпа. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 312 с.
  25. Андрушкевич Н. И. Легитимность в толковании испанского философа Ортега-и-Гассет / Н. И. Андрушкевич // Полития. Анализ. Хроника. Прогноз. – 2001-2002. – № 4. – С. 181-194.
  26. Карозерс Т. Ошибка теории «поэтапной демократизации» [Электронный ресурс] / Т. Карозерс // Pro et Contra. – 2007. – № 1 – С. 85-102. – Режим доступа к журн. : http://uisrussia.msu.ru/docs/nov/pec/2007/1/ProEtContra_2007_1_08.pdf.
  27. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе / Р. Дарендорф // Вопросы философии. – 1990. – № 9. – С. 69–75.
  28. Тищенко Ю. А. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» [Електронний ресурс] / Ю. Тищенко, С. Горобчишина ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : [Агентство «Україна»], 2010. – 76 с. – Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/files/books/identity2010.pdf>. – Назва з екрану.
  29. Політична наука: Методи дослідження : підручник / [О. А. Габрієлян та ін.] ; за ред. О. А. Габрієлян. – К. : ВЦ Академія, 2012. – 320 с. ; Денисюк С. Г. Моделювання політичних процесів / С. Г. Денисюк, А. А. Шиян // Прикладна політологія: навч. посіб. / за ред. В. П. Горбатенка. – К. : Академія, 2008. – 472 с. ; Ткачук В. Моделювання в системі методів аналізу політичних процесів / В. Ткачук // Людина і політика. – 2004. – Вип. 2. – С. 58-62. ; Дегтярев А. А. Основы политической теории [Электронный ресурс]: учеб. пособие / ин-т «Открытое о-во». – М. : Высш. шк., 1998. – 239 с. – Режим доступа к кн. : <http://www.politnauka.org/library/uchebnik/degtjarev.php>. – Назва з екрану.
  30. Ткачук В. П. Моделювання як метод аналізу політичних процесів : дис... канд. політ. наук : 23.00.01 / Віктор Артурович Ткачук. — Л., 2006. — 207 с.
  31. Гачкевич А. О. Метод моделювання в політології / А. О. Гачкевич // Політична наука: Методи дослідження : підручник / [О. А. Габрієлян та ін.] ; за ред. О. А. Габрієлян. – К. : ВЦ Академія, 2012. – 320 с.
  32. Там само.
  33. Див.: Штофф В. А. Моделирование и философия / В. А. Штофф. – М. : Знание, 1966. ; Компьютерное моделирование социально-

- политических процессов : учеб. пособие / под общ. ред. О. Ф. Шаброва. – М. : Фирма «Интерпракс», 1994. ; Корнієнко В. О. Моделювання процесів у політико-комунікативному просторі : монографія / В. О. Корнієнко, С. Г. Денісюк, А. А. Шиян. – Вінниця, 2010. – 210 с. ; Шродт Ф. Математическое моделирование / Ф. Шродт // Мангейм Дж. Б. Политология: Методы исследования / Дж. Б. Мангейм, Р. К. Рич. – М. : Издательство «Весь Мир», 1997. – 544 с. ; Dunn W. Public Policy Analysis: An Introduction / W. Dunn. – Englewood Cliffs, 1994. – P. 90–100, 152–161. ; Quade E. Analysis for Public Decisions / E. Quade Englewood Cliffs, 1989. – P. 137-152.
34. Ахременко А. С. Зазн. праця.
35. Плотинский Ю. М. Модели социальных процессов: учебное пособие для высших учебных заведений. – [изд. 2-е, перераб. и доп.]. – М. : Логос, 2001. – 296 с.
36. Степико М. Т. Українська ідентичність в умовах суспільно-політичних трансформацій / М. Т. Степико // Стратегічні пріоритети. – № 4 (25). – 2012. – С. 5 – 12.
37. Павлова О. Н. Идентичность: история формирования взглядов и ее структурные особенности [Электронный ресурс] / О. Н. Павлова. – Режим доступа : <http://pavolga.narod.ru/identity.html>.
38. Качанов Ю. Опыты о поле политики / Ю. Качанов. – М. : Институт экспериментальной социологии, 1994. – 159 с.
39. Цит. за: Пантин В. И. Проблемы идентичности и российская модернизация [Электронный ресурс] / В. И. Пантин, И. С. Семенов. – Режим доступа : <http://spkurdyumov.narod.ru/pantin.htm>. - Назв. с экрана.
40. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. — К. : ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — 405 с.
41. Пантин В. И. Проблемы идентичности и российская модернизация [Электронный ресурс]. / В. И. Пантин, И. С. Семенов. – Режим доступа : <http://spkurdyumov.narod.ru/pantin.htm>. - Назв. с экрана.
42. Див.: Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. – 272 с. ; Шадже Ю. Идентичность в контексте постнеклассической науки // Идентичность как предмет политического анализа : сб. ст. по итогам Всероссийской научн.-теор. конф., 21-22 окт. 2010 г. / ИМЕМО РАН. – М. : ИМЕМО РАН, 2011. – С. 42 – 47.
43. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. – 272 с.

44. Див.: Сапожникова Р. Б. Анализ понятия «идентичность»: теоретические и методологические основания [Электронный ресурс] / Р. Б. Сапожникова // Вестник ТГПУ. – 2005. – Выпуск 1 (45). Серия: Психология. – С. 13 – 17. – Режим доступа к ст. : <http://vestnik.tspu.ru/files/PDF>.
45. Александрова Н. В. Динамика политической идентификации в странах Западной Европы в 1990-2000 годах : автореф. дисс. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Н. В. Александрова. – Санкт-Петербург, 2009. – 20 с.
46. Семененко И. С. Идентичность в предметном поле политической науки / И. С. Семененко // Идентичность как предмет политического анализа : сб. ст. по итогам Всероссийской научн.-теор. конф., 21-22 окт. 2010 г. / ИММО РАН. – М. : ИММО РАН, 2011. – С. 8-13.
47. Миненков Г. Концепт идентичности: перспективы определения (часть I) [Электронный ресурс] / Г. Миненков – Режим доступа : [http://belintellectuals.eu/publications/174/.](http://belintellectuals.eu/publications/174/) – Назв. с экрана.
48. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. — К. : ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — 405 с.
49. Див.: Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 303 с.; Мартьянов В. С. Конфликт идентичностей в политическом проекте Модерна: мультикультурализм или ассимиляция / В. С. Мартьянов // Идентичность как предмет политического анализа : сб. ст. по итогам Всероссийской научн.-теор. конф., 21-22 окт. 2010 г. / ИММО РАН. – М. : ИММО РАН, 2011. – С. 36 – 42. ; Федотова Н. Н. Жизненные стили и плюрализация идентичности как проблема политической социологии / Н. Н. Федотова // Идентичность как предмет политического анализа : сб. ст. по итогам Всероссийской научн.-теор. конф., 21-22 окт. 2010 г. / ИММО РАН. – М. : ИММО РАН, 2011. – С. 57 – 62.
50. Мартьянов В. С. Зазн. праця.
51. Див.: Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. – 272 с.
52. Burke P. Identities and social structure / P. Burke // Social psychology quarterly. — L., 2004. — Vol. 67. — № 1. — P. 5–15.
53. Драгунский Д. Пять уровней идентичности [Электронный ресурс] / Д. Драгунский. – Режим доступа : <http://antropotok.archipelag.ru/text/a059.htm>.

54. Федотова В. Г. Глобальный капитализм: три великие трансформации. Социально-философский анализ взаимоотношений экономики и общества / Федотова В. Г., Колпаков В. А., Федотова Н. Н. – М. : Культурная революция, 2008. – С. 401-407.
55. Качанов Ю. Л. Опыты о поле политики / Ю. Л. Качанов. – М. : Институт экспериментальной социологии, 1994. – 159 с.
56. Див.: Мелешкина Е. Политический процесс 2005 [Электронный ресурс] / Е. Мелешкина. – Режим доступа : http://sbiblio.com/biblio/archive/meleshkina_polit/default.aspx. – Назв. с экрана.
57. Айвазян Г. Й. Политическая идентичность граждан современной России в электоральных процессах : автореферат дисс. ... канд. полит. наук : специальность 23.00.02 «Политические институты, процессы и технологии» / Г. Й. Айвазян. – Ростов-на-Дону, 2010. – 28 с.
58. Кастельс М. Власть идентичности [Электронный ресурс] / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе : [антология / под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Academia, 1999. – Режим доступа: http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/page_1003.html. – Назв. с экрана.
59. Лапкин В. Идентичность в системе координат мирового развития [Электронный ресурс] / В. Лапкин, И. Семененко, В. Пантин // Политические исследования. – 2010. – № 3. – Режим доступа к журн. : <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2010/2699>. – Назв. с экрана.
60. Див.: The American Voter / [Campbell A., Converse P., Miller W., Stokes D.]. – New York, 1960.
61. Добржанська О. Л. Політична ідентичність українського суспільства в умовах європейської інтеграції: дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Олена Леонідівна Добржанська. – К., 2008. – 215 с.
62. Див.: Ольшанский Д. В. Основы политической психологии / Д. В. Ольшанский. – Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – 496 с.
63. Самаркина И. В. Политическая картина мира в структуре социальной идентичности / И. В. Самаркина // Идентичность как предмет политического анализа : сборник статей по итогам Всероссийской научно-теоретической конференции, 21–22 окт. 2010 г. / ИМЭМО РАН. – М. : ИМЭМО РАН, 2011. – С. 51 – 57. ; Панов П. В. Национальная идентичность: варианты социального конструирования мира / П. В. Панов // Идентичность как предмет политического анализа : сборник статей по итогам Всероссийской научно-теоретической конференции, 21–22 окт. 2010 г. / ИМЭМО РАН. – М. : ИМЭМО РАН, 2011. – С. 47 – 51.

64. Миненков Г. Зазн. праця.
65. Тимофеев И. Н. Политическая идентичность России в постсоветский период: альтернативы и тенденции : дисс. ... канд. полит наук : 23.00.02 / Тимофеев Иван Николаевич. – М., 2006. – 202 с.
66. Степико М. Т. Українська ідентичність в умовах суспільно-політичних трансформацій / М. Т. Степико // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 4 (25). – С. 5 – 12.
67. Яворська Г. Мусульмани та іслам в українських дискурсивних практиках (до проблеми колективних ідентичностей) [Електронний ресурс] / Г. Яворська. – Режим доступу: <http://www.cidct.org.ua/uk/studii/5-6%282004%29/5.html>. – Назва з екрану.
68. Див.: Бурдьє П. 1998: Структура, габитус, практика / П. Бурдьє // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Том 1. – № 2. – Режим доступа к журн. : <http://www.soc.pu.ru:8101/publications/jssa/1998/1/home.html>. – Назв. с екрана. ; Бурдьє П. Начала [Електронний ресурс] / П. Бурдьє. – Режим доступа : <http://bourdieu.narod.ru/table1.htm#socpol>. – Назв. с екрана.
69. Див. : Старостин А. А. Политическая идентичность граждан постсоветской России: модели и технологии формирования: дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Алексей Александрович Старостин. – Ростов-на-Дону, 2010. – 207 с. ; Hobsbawm E. Inventing Traditions / E. Hobsbawm // The Invention of Tradition / Ed. by E. Hobsbawm and R. Te-rence. – Cambridge : Cambridge University Press, 2002. – P. 1–14.
70. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция [Электронный ресурс] / Ж. Бодрийяр // Философия эпохи постмодерна : сб. переводов и рефератов. – Минск, 1996. – 230 с. – Режим доступа : <http://exsistencia.livejournal.com/tag/>. – Назв. с экрана.
71. The American Voter / [Campbell A., Converse P., Miller W., Stokes D.]. – New York, 1960.
72. Веселовський С. Г. Ідентифікації громадян України як чинник її зовнішньополітичного розвитку : автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / С. Г. Веселовський. – К., 2000. – 19 с.
73. Землюк В. П. Політична ідентичність в Україні в період кризи «розвинутого соціалізму» і здобуття державної незалежності : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. П. Землюк. – К., 2007. – 20 с.
74. Попова О. В. Политическая идентификация в условиях стабильности и трансформации общества : дисс. ... доктора

- политических наук : 23.00.02 / Ольга Валентиновна Попова. – Санкт-Петербург, 2002. – 401 с.
75. Ноэль-Нойман Э. Открытие спирали молчания / Э. Ноэль-Нойман ; [пер. с нем. / общ. ред. и предисл. Мансурова Н. С.]. – М. : Прогресс-Академия, Весь Мир, 1996. – 427 с.
  76. Малов К. В. Политическая идентичность как основание социально-политического структурирования общества : автореф. дисс. ... канд. социолог. наук : спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / К. В. Малов. – Новосибирск, 2012. – 24 с.
  77. The American Voter / [Campbell A., Converse P., Miller W., Stokes D.]. – New York, 1960.
  78. Butler D. Political change in Britain: The evolution of electoral choice / D. Butler, D. Stokes. – L., 1974. ; Crewe L. Partisan dealignment in Britain 1964-1974 / L. Crewe, B. Sarvlik, J. Alt // British journal of political science. – 1977. – № 7. ; Robertson D. Class and the British electorate / D. Robertson. – Oxford, 1984.
  79. Crewe I. The electorate: Partisan dealignments ten years on / I. Crewe // West European politics. – 1983. – № 46.
  80. Rose R. Negative and Positive Party Identification in Post-Communist Coutries / R. Rose, W. Mishler // Electoral Studies. – 1998. – Vol. 17, N. 2. – P. 217 – 234.
  81. Попова О. В. Политическая идентификация в условиях трансформации общества / Попова О. В. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2002. – 258 с.
  82. Див.: Евгеньева Т. В. Технологии социальных манипуляций и методы противодействия им. Спецкурс по политической психологии / Т. В. Евгеньева. – СПб. : Питер, 2007. – С. 71. ; Элиас Н. Общество индивидов / Н. Элиас ; [пер. с нем.]. – М. : Практис, 2001. – 336 с.
  83. Попова О. В. Политическая идентификация в условиях стабильности и трансформации общества : дисс. ... доктора политических наук : 23.00.02 / Ольга Валентиновна Попова. – Санкт-Петербург, 2002. – 401 с.
  84. Див.: Гудков Л. Н. К проблеме негативной идентификации / Л. Н. Гудков // Негативная идентичность. Статьи 1997–2002 годов. – М. : Новое литературное обозрение, «ВЦИОМ – А», 2004. – С. 262-299 ; Розов Н. С. Историческая макросоциология: методология и методы : учеб. пособие / Н. С. Розов. – Новосибирск : Новосибирск. гос. ун-т., 2009. ; Пантин В. И. Проблемы идентичности и российская модернизация [Электронный ресурс] / В. И. Пантин, И. С. Семенов. – Режим доступа : <http://spkurdyumov.narod.ru/pantin.htm>. – Назв. с экрана.

85. Попова О. В. Политическая идентификация в условиях трансформации общества / Попова О. В. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2002. – 258 с.
86. Левада А. Ю. Наследие советского человека [Электронный ресурс] / А. Ю. Левада // Советский Союз и советское общество - что это было? : доклады по материалам междисциплинарного семинара, 1 дек. 1999 г. – Режим доступа : <http://memorv.sakharov-center.ru/projects/ussr-museum/seminar2.thm>.
87. Гудков Л. Б. Феномен негативной мобилизации / Л. Б. Гудков // Общественные науки и современность. – 2005. – № 6. – С. 43-53.
88. Gudkov L. RuBlands Systemkrise: Negative Mobolisierung und kollektiver Zynismus / L. Gudkov // Osteuropa. – 2007. – № 1. – С. 3 – 15.
89. Трубицин Д. В. Модернизация и негативная мобилизация. Конструкты и сущность / Д. В. Трубицин // Социс. – 2010. – № 5. – С. 3-13.
90. Див. : Пантин В. И., Семенов И. С. Зазн. праця.
91. Тарасов И. Идеологическое перепутье Центрально-Восточной Европы [Электронный ресурс] / И. Тарасов. – Сайт «Перспективы». – Режим доступа : <http://www.perspektivy.info/misl/koncept/>. – Назв. с экрана.
92. Див.: Тучек М. Сплоченность общества в чешском восприятии / М. Тучек // Восточноевропейские исследования. – 2006. – № 3. – С. 61.
93. Тарасов И. Зазн. праця.
94. Пантин В. И. Политическая и цивилизационная самоидентификация современного российского общества в условиях глобализации / В. И. Пантин // Политические исследования. – 2008. – № 3. – Режим доступа : <http://www.politstudies.ru/fulltext/2008/3/3.htm>. – Назв. с экрана.
95. Див. : Мелешкина Е. Зазн. праця.
96. Качанов Ю. Зазн. праця.
97. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. — К. : ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — 405 с.
98. Див. : Мелешкина Е. Зазн. праця.
99. Пантин В. И. Зазн. праця.
100. Див.: Тимофеев И. Н. Политическая идентичность России в постсоветский период: альтернативы и тенденции : дисс. ... канд. полит наук : 23.00.02 / Тимофеев Иван Николаевич. – М., 2006. – 202 с.
101. Див.: Пантин В. И., Семенов И. С. Зазн. праця.

102. Політика ідентичності в Україні: концептуальні підходи, основні завдання та механізми реалізації / М. Розумний, В. Андрусів, В. Бакальчук [та ін.] // Україна: політичні стратегії модернізації : зб. науково-аналітичних доп. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), О. А. Корнієвського, В. М. Яблонського, С. О. Янішевського. – К. : НІСД, 2011. – 328 с.
103. Андрусів В. Конструювання колективної ідентичності: виклики глобальним державам [Електронний ресурс] / А. Андрусів. – Режим доступу : <http://politiko.ua/blogpost68429>. – Назва з екрану.
104. Дробижева Л. Национально-гражданские идентичности и толерантность в России и в Украине / Л. Дробижева, Е. Головаха // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи. – К. : Институт социологии НАН Украины; Институт социологии РАН, 2007. – 280 с.
105. Семененко И. С. Идентичность в предметном поле политической науки / И. С. Семененко // Идентичность как предмет политического анализа : сб. ст. по итогам Всероссийской научн.-теор. конф., 21-22 окт. 2010 г. / ИМЕМО РАН. – М. : ИМЕМО РАН, 2011. – С. 8-13.
106. Див.: Лапкин В. В. Проблемы формирования идентичности в условиях глобализации / В. В. Лапкин // Идентичность как предмет политического анализа : сб. ст. по итогам Всероссийской научн.-теор. конф., 21-22 окт. 2010 г. / ИМЕМО РАН. – М. : ИМЕМО РАН, 2011. – С. 70 – 74.
107. Малинова О. Ю. Конструирование макрополитической идентичности в постсоветской России: символическая политика в трансформирующейся публичной сфере [Электронный ресурс] / О. Ю. Малинова. – Режим доступа : www.politex.info/content/view/662/30/. – Назв. с экрана.
108. Гончарик А. А. Роль политического класса в формировании региональной идентичности в постсоветской России : автореф. дисс. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, процессы и технологии». – Пермь, 2012. – 25 с.
109. Див.: Суханов В. М. Региональная политическая идентичность в России: теоретический анализ состояния и перспективы : автореф. дисс. ... д. полит. наук : спец. 23.00.01 «Теория политики, история и методология политической науки». – Саратов, 2009. – 37 с.
110. Телешун С. Публічна політика і управління в перехідних суспільствах нової демократії [Електронний ресурс] / С. Телешун. – Режим доступу до ст. : http://municipal.gov.ua\data/loads/2009_telshun. – Назва з екрану.

111. Даль Р. Демократия и ее критики / Р. Даль. – М. : РОССПЭН, 2003. – 576 с.
112. Россия регионов: трансформация политических режимов / [общ. ред. В. Гельман, С. Рыженков, М. Бри]. – М. : Изд-во «Весь мир», «Berliner Debatte Wissenschaftsverlag», 2000. – 376 с.
113. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм ; [пер. с фр. А. Б. Гофмана]. — М. : Канон, 1995. – 352 с.
114. Растоу Д. А. Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі / Д. А. Растоу // Демократія: [антологія / упоряд.: О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 583-604.
115. Шимченко Л. А. Ідентифікація особи як чинник формування української політичної нації: дис. ... канд. філософ. наук : 21.03.01 / Шимченко Людмила Анатоліївна. – К., 2006. – 173 с.
116. Телешун С. Публічна політика і управління в перехідних суспільствах нової демократії [Електронний ресурс] / С. Телешун. – Режим доступу до ст. : http://municipal.gov.ua\data/loads/2009_teleshun. – Назва з екрану.
117. Андрусів В. Конструювання колективної ідентичності: виклики глобальним державам [Електронний ресурс] / В. Андрусів. – Режим доступа : <http://politiko.ua/blogpost68429>. – Назва з екрану.
118. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм ; [пер. с франц.]. – М. : Канон, 1996. – 432 с.
119. Токвіль А. Про демократію в Америці: у 2-х т. / А. Токвіль ; [пер. з франц. Г. Філіпчука та М. Москаленка]. – К. : Всесвіт, 1999. – 590 с.
120. Україна: політичні стратегії модернізації : зб. науково-аналітичних доп. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), О. А. Корнієвського, В. М. Яблонського, С. О. Янішевського. – К. : НІСД, 2011. – 328 с.
121. Липинський В. До українських хліборобів / В. Липинський, Д. Дорошенко [та ін.] // Українська суспільно-політична думка у 20-му столітті. Документи і матеріали. Том. I : [упорядн. Т. Гунчак і Р. Сольчаник]. – К. : Сучасність, 1983. – С. 472-483.
122. Семененко И. С. Гражданская идентичность как ресурс инновационного развития [Электронный ресурс] / И. С. Семененко // Тезисы доклада на Ученом совете ИМЭМО РАН 23 апреля 2008 г. – Режим доступа : http://identityworld.ru/load/kategorii/stati/semenenko_is_grazhdanskaja_identichnost_kak_resurs_innovacionnogo_razvitiya/2-1-0-9. – Назв. с экрана.
123. Див.: Україна: політичні стратегії модернізації. Зазн. праця.

Розділ III. РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПЕРІОД ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ФАКТОРНИЙ АНАЛІЗ

3.1. Політико-правові фактори формування політичної ідентичності

Потреба українського суспільства в консолідованій політичній ідентичності почалася одночасно з появою незалежної національної держави, розвиток якої вимагав зміцнення внутрішньої єдності населення за допомогою конструювання нової моделі ідентичності, здатної замінити колишню радянську.

Невизначеність загальнозначущих цілей (особливо, у 90-х роках), поліетнічність населення України, наявність регіональних соціокультурних відмінностей, труднощі трансформаційних процесів і реформ, відсутність спільних пріоритетів у питаннях внутрішньої і зовнішньої політики в українському політикумі й у суспільстві в цілому загальмували процес консолідації громадян України.

Особливістю процесу формування загальнонаціональної ідентичності було те, що український етнос до 1991 року не мав своєї реальної незалежної державності. Тому формування політичної ідентичності почалося з консолідації українського етносу як ядра політичної нації, що було абсолютно логічним та історично виправданим. Як справедливо зауважує Е. Вілсон, «українську ідентичність ще треба «перебудувати», відокремивши її від інших національних історій, з якими пов'язувалося життя українців протягом сторіч – російської, радянської, польської, угорської тощо» [1, с. 378].

Формування політичної нації за допомогою етнічного націоналізму було характерним практично для всіх колишніх республік СРСР. Культура титульного етносу, мова, національні символи виступали потужним політичним ресурсом, істотним чинником легітимації нових політичних режимів.

На думку Ернеста Геллнера, націоналізм і національну ідентичність у колишніх радянських республіках (крім Росії) можна охарактеризувати як «заморожені». Вони були законсервовані радянською інституційною структурою, а після

розпаду СРСР розвивалися за моделлю націоналізму «другого етапу», тобто кінця XIX століття, якому і був притаманний підхід до політичної спільноти в термінах «одна держава – одна нація» [2].

Розглядаючи проблему настільки швидко, а головне наскільки формування демократичної загальнонаціональної політичної ідентичності в Україні відбувається адекватно суспільним змінам, необхідно відзначити різні погляди авторів на цю проблему.

Згідно О. Андрєєвої, «проект ідентичності, заснований на передумові наявності... «корінного етносу», значною мірою відповідальний за ту кризу національної ідентичності в Україні, свідками якої ми є на даний момент». На думку авторки, «після здобуття незалежності в 1991 році українське населення все ще не стало єдиною «українською нацією», будучи формально об'єднаним у таку єдність наявністю українського етнічного ядра, єдиної державності та фактом проголошення української мови державною, яка поки ще залишається механічною сумою, штучним об'єднанням різних культур, традицій, мов, яку до теперішнього часу не вдалося об'єднати більш глибинною основою, ніж ідеологічні декларації» [3, с. 8].

М. Степико підкреслює, що «формування національної ідентичності – тривалий історичний процес, який навіть у «старих» націй тривав не одне століття. Як пише Е. Вебер, значна частина людей, які мешкали в сільській місцевості та містечках Франції, не вважали себе французами аж до 1870 р., а багато з них не називали себе такими аж до Першої світової війни» [4, с. 6].

У цілому ми згодні з зазначеними авторами в тому, що формування загальнонаціональної ідентичності на базі етноцентризму на сьогоднішній день не дало очікуваних результатів і в тому, що національна консолідація є тривалим, складним процесом. У той же час, незважаючи на те, що Україна значно відстає від тих завдань, які ставилися перед нею на початку 90-х років, за період незалежності в країні відбулася значна суспільна трансформація, **включно зі суспільною свідомістю і політичною ідентичністю**, про що свідчать соціологічні дослідження.

Так, у 1992 році лише 45,6% респондентів у відповідь на запитання «Ким Ви себе, перш за все, вважаєте?» обрали серед 9 варіантів відповідь «громадянин України», а у 2010 році такими визначили себе – 51,2%. Причому в 2005 році, під впливом «помаранчевої революції», цей показник був ще вищий – 54,6% [5]. Одночасно знижується кількість тих, хто вважає себе громадянами колишнього Радянського Союзу. У 1992 році 12,7% опитаних вважали себе громадянами колишнього Радянського Союзу, у 2010 році – лише 6,9% (дані щорічного моніторингу Інституту соціології НАНУ) [6].

Проте темпи процесу формування колективної політичної ідентичності дійсно не відображають потреби суспільства в консолідації зусиль для проведення ефективних демократичних реформ. І тут, ми навряд чи можемо посилатися на досвід «старих» націй (ми можемо тільки цим себе заспокоювати), тому що їхня консолідація відбувалася за часів іншої історичної Епохи, коли ще не було тих засобів масової комунікації, які присутні в нашому житті. Сьогодні, в епоху постмодерну, динаміка суспільної еволюції відбувається набагато швидшими темпами, меншою мірою в тих державах, які підключені до суспільного прогресу, сучасних інформаційних технологій, є частиною світової економіки і політики.

На наш погляд, політична ідентичність громадян України в роки незалежності формувалася у відповідності з соціально-економічними та політичними умовами, адекватно відображаючи їх затяжний і суперечливий характер, віддзеркалюючи хворобливий стан українського суспільства.

Сьогоднішній стан політичної ідентичності в Україні більшістю аналітиків характеризується як «криза», яка обумовлена комплексом специфічних чинників формування політичної ідентичності і її ексклюзивними проявами.

Криза політичної ідентичності в Україні була зумовлена кількома причинами. У першу чергу, це криза радянської держави, її ідеології, концепції, що склалася в суспільстві. Радянська держава тоталітарно керувала процесом формування колективної радянської ідентичності й ефективно використовувала всі наявні у неї в арсеналі засоби і методи: марксистсько-ленінську ідеологію, освіту, ЗМІ, дисциплінарні

методи, «залізну завісу» тощо. Радянська ідентичність була підкріплена консолідуючою ідеєю — побудовою світлого комуністичного майбутнього.

За період існування радянського політичного режиму в Україні, так само як і в інших республіках СРСР, виросло кілька поколінь громадян, які неясно уявляли собі, що таке парламентаризм, альтернативні вибори, права і свободи громадян та інші цінності демократичного суспільства. Зусиллями керівництва держави й компартії радянська ідентичність витіснила ідентичність релігійну та етнічну. Слід також зазначити, що більшість радянських людей відчували себе цілком комфортно в цих умовах, тому що не знали іншого життя (виїзд за кордон, особливо в західні країни, був практично неможливий), а «залізна завіса» захищала їх від стану дискомфорту.

Впевненість у завтрашньому дні психологічно підкріплювалася приналежністю до домінуючої більшості, вірою в мудрість радянського керівництва, спрямованною і керівною роллю комуністичної партії. Альтернативна ж ідентичність проявлялася у вигляді дисиденства, політичної апатії, ухилення від масових політичних акцій, читання забороненої літератури, критики офіційної влади.

Криза радянської політичної системи супроводжувалася вибухом суспільної свідомості, суспільних рухів, активізацією політичного життя, суспільною ейфорією. Крах завіси спілкування із Заходом спричинив ефект вибуху бомби. Радянські громадяни стали активно усвідомлювати вузькість свого «життєвого простору»: політичного, правового, економічного, інформаційного тощо [7, с. 94-102].

Стрімко розпадалася радянська ідентичність, яка свого часу здавалася непорушною. Це слугувало ключовим фактором мобілізаційного розвитку. Дезінтеграція єдиного політичного та соціокультурного простору спричинила і зникнення радянського народу – тієї самої «нової історичної спільності», в основі якої лежав сплав ідеологічних і цивілізаційних установок, що не мав аналогів у світовій історії [8].

Друга причина кризи політичної ідентичності в сучасній Україні – це трансформація політичного режиму і політичної

системи, яка неминуче передбачає трансформацію суспільної свідомості та власне політичної ідентичності через кризу. Криза і застій старої радянської системи були точкою біфуркації для визначення нової історичної альтернативи суспільного розвитку. Новими орієнтирами виступали національний суверенітет і демократичні цінності, такі, як плюралізм, влада закону, індивідуальна свобода, ринкова економіка, високі стандарти життя тощо.

Труднощі перехідного періоду полягали в тому, що одночасно потрібно було формувати нову політичну ідентичність і проводити модернізацію політичних інститутів. Поставлені завдання ускладнювались переоцінкою політичних цінностей, історії, авторитету й долі, поляризацією суспільства за ідеологічною, ціннісною ознакою, включно зі всіма орієнтирами внутрішньої і зовнішньої політики. Ринкові реформи супроводжувалися надзвичайно тяжкою економічною кризою, маргіналізацією населення, зростанням корупції і злочинності. Незалежність і свобода, до якої так прагнули мільйони людей, у той же час дали невизначеність стану й невпевненість у своїй ідентичності, життєві перспективи втратили колишню визначеність.

Труднощі й розчарування результатами реформ і сьогодні зберігають у суспільній свідомості ностальгію за радянським (нехай навіть бідним) стабільним минулим. Соціологічні дослідження в травні 2013 року демонструють, що при відносній збереженості настроїв українців жалкувати за «радянською стабільністю», можна спостерігати певні тенденційні зміни в настроях громадян сучасної України. Так, у 2013 році, порівняно з 2010 роком, зменшилася кількість українських громадян, які жалкують про розпад СРСР: з 46% до 41%. Одночасно збільшилося число українців, які не жалкують про розпад СРСР: з 36% до 44%. Таким чином, за останні 2,5 року, ностальгія за СРСР значно зменшилася. Проте, на нашу думку, ці показники пов'язані, у першу чергу, не стільки з суспільними змінами, скільки з демографічними, вважаючи, що найбільшими прихильниками СРСР залишаються літні люди. Показовий і той факт, що, незважаючи на те, що минуло більше 20 років після

розпаду СРСР, кожен шостий українець ще не визначився з цього питання.

Характерним є також те, що 75% з тих, хто жалкує про розпад СРСР, вважають, що Україні більше не вистачає «сильної руки», половина респондентів хотіла б повернутися до планової економіки, 40% — збільшити цензуру в країні. Зате чверть опитуваних вже виступає за поглиблення ринкових відносин і збільшення свободи слова. За «сильну руку» виступають від 70% респондентів на півдні та Донбасі до 50% – на Заході та Півночі країни, від 80% прихильників КПУ та 70% Партії регіонів до половини прихильників УДАРу, «Свободи» і «Батьківщини».

Разом із тим, існує чітка залежність: чим молодші респонденти, чим вищий їхній рівень освіти, то більше вони виступають за поглиблення демократії, збільшення свободи слова та розвиток ринкових відносин. Крім того, україномовні респонденти більше вважають, що країні не вистачає демократії та свободи слова, ніж російськомовні. Останні, до речі, більше підтримують ідею «сильної руки», збільшення цензури та повернення до планової економіки [9].

Одна з причин невизначеності політичного самовизначення і поляризації суспільної свідомості полягає в тому, що суспільні зміни всі роки незалежності відбувалися настільки стрімко, що не встигали усвідомлюватися більшою частиною населення, яке, за визначенням М. Степико, перебувало в глибокому стресі і культурному шоці. На думку автора, культурний шок у посткомуністичних суспільствах був наслідком колізії та взаємовпливу трьох культуротворчих векторів:

1. Нової системи цінностей, що імпортувалася із країн західної цивілізації разом із ринковими моделями економічної трансформації, розширенням торговельних та інвестиційних зв'язків між Сходом і Заходом.
2. Старої радянської системи цінностей, настанов і поведінкових стереотипів, що досі домінують у суспільній свідомості.
3. Цінностей традиційної національної культури, що швидко відроджується в нових незалежних країнах. Науковець таким чином підкреслює, що колізія культур

деструктивно виявляється в політичній, економічній і соціально-психологічній сферах буття [10, с. 311].

Політичні ідентичності українських громадян, які виникли в результаті суспільної трансформації, можна охарактеризувати як гібридні, що можуть стати як джерелом модернізації, так і джерелом демодернізації та дезінтеграції українського суспільства. Тому боротьба за ідентичність повинна стати однією з основних складових державної політики.

Яскравим прикладом стійкої різновекторності політичної ідентичності українців є показники прихильників капіталізму й соціалізму в Україні, які практично не змінилися за роки незалежності. Так, у 1993 році лише 12% підтримували прихильників соціалізму, 18% – прихильників капіталізму. У 1994 році ситуація змінилася на користь прихильників соціалізму: 22,1% проти 12,7%. Подальший аналіз у 2010 році уподобань українців продемонстрував практично незмінність розподілу симпатій: 20,3% прихильників соціалізму і 11,4% прихильників капіталізму [11].

Таким чином, результати ринкових реформ на сьогоднішній день не створили умови соціально-економічного благополуччя для більшості громадян України, а становлення домінування в соціальній структурі суспільства середнього класу як соціальної опори політичного режиму не відбулося. Для більшості населення високі («західні») стандарти життя так і залишилися недосяжними при скороченні соціальних гарантій з боку держави. Така ситуація консервує невизначеність політичної ідентичності щодо основних параметрів розвитку суспільства. Так, кількість громадян, які не визначилися щодо суспільної системи, становила в 1994 році 65, 2%, а в 2010 році 68, 3% [12]. Більш чітко українці визначаються щодо політичного режиму. Відносна більшість наших співгромадян вважає демократію найбільш бажаним типом державного устрою для України – 48% за даними опитування Фонду демократичних ініціатив і Центру Разумкова у серпні 2011 року. Лише 21,3% опитаних обрали відповідь, що за певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократія. 20,2% респондентів вважають, що для такої людини як вони, не має значення, демократичний режим у країні чи ні. 10,2% опитаних вагались з

відповіддю на запитання про найбільш бажаний тип державного устрою для України [13].

Незважаючи на те, що майже половина українців підтримують демократію, зростає число тих, хто негативно ставиться до багатопартійності. Якщо в 1994 році за даними щорічного соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України відносна більшість українців (36,1%) вважала, що Україні потрібна багатопартійна система, 29,8% були проти багатопартійності і 33,7% респондентів не визначились у відповіді на це запитання, у 2008 році «за» були тільки 25,9%, «проти» – 42,9% [14]. У 2010 році лише 21% українських громадян вважали потрібною багатопартійну систему, а більшість українців (46,3%) виступали проти багатопартійності [15].

Зниження довіри до багатопартійності як до механізму забезпечення представництва інтересів громадян негативно позначається на ідентифікації громадян з демократичними інститутами і є чинником збереження авторитарних тенденцій у політичній ідентичності.

Третя складова в парадигмі кризи політичної ідентичності в Україні – універсальна для країн сучасного світу – вплив процесів глобалізації на політичне самовизначення громадян. Під глобалізацією розуміють процес соціальних змін останніх двох десятиліть, що полягає у формуванні єдиного всесвітнього ринку (тобто перемоги лібералізму в загальносвітовому масштабі), всесвітньої інформаційної відкритості (Інтернет), появи нових інформаційних технологій, а також збільшення глобального культурного зв'язку між людьми і народами [16].

На думку Е. Гідденса, під глобалізацією слід розуміти інтенсифікацію соціальних відносин, які пов'язують віддалені райони таким чином, що локальні феномени формуються під впливом подій, що відбуваються на дуже великій від них відстані, а глобальні – у великій мірі визначаються локальними змінами [17, с. 64].

Глобалізація зовсім не означає зниження ролі локального. Англійський соціолог Р. Робертсон, ввів у науковий обіг термін «глокалізація», який означає, що процеси глобалізації та локалізації відбуваються одночасно, що локальне є аспектом глобалізації, глобальне створює локальне [18, с. 30].

Ідентичність у ході глобалізації змінюється через посилення взаємодії культур, вона стає більш плюралістичною. Проблема ідентичності в процесі глобалізації включає позначення свого місця в транснаціональному економічному просторі, культурну ідентичність, персональну ідентичність тощо. У результаті розмивається «національна», за країною походження, ідентичність, вона втрачає свої міцні орієнтири. У держави з'являються конкуренти у вигляді мережевих спільнот, транснаціональних корпорацій, наднаціональних структур.

Психологічною компенсацією впливу глобальної стає локальна або регіональна ідентичність, пов'язана «з малою батьківщиною». Взаємодію глобального й локального в сучасному світі описує відомий польсько-англійський соціолог З. Бауман у своїй книзі «Індивідуалізоване суспільство»: «Наші залежності сьогодні повністю глобальні, а наші дії, проте як раніше локальні» [19, с. 149].

За даними соціологічних досліджень, проведених у 2005 році Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, громадяни України «в першу чергу» пов'язують себе з місцем проживання, тобто превалює місцева (локальна) ідентичність (44,4% опитаних). Майже третина (31,3%) – засвідчили загальноукраїнську ідентичність; 14,8% – регіональну. Інші виміри відзначили незначні групи респондентів (від 2,9% – Радянський Союз, до 0,8% – Європа) [20, с. 3].

За даними омнібусного дослідження 2010 р. на запитання «Ким Ви себе, перш за все, вважаєте?» відповіді були такі: мешканцем села, району чи міста, в якому живу – 27,2%; мешканцем регіону (області чи кількох областей), де живу – 6,6%; громадянином України – 51,2%; представником свого етносу, нації – 3,1%; громадянином колишнього Радянського Союзу – 6,9%; громадянином Європи – 0,9%; громадянином світу – 3,1%.

Зазначені приклади, свідчать про дві тенденції. По-перше, число громадян, що ідентифікують себе з Україною, збільшується, по-друге, зберігає своє значення локальна, місцева ідентичність. Це пов'язано, на наш погляд, не тільки з розмиванням національної ідентичності під впливом глобальних чинників, але, в українському варіанті зокрема, це відбувається

ще й унаслідок посилення тенденції регіонального розколу (мовно-культурного, геополітичного та ін.) в Україні. З одного боку, регіональний розкол обумовлюється об'єктивними факторами (історією розвитку регіонів, етнокультурними відмінностями, особливостями економічної структури регіонів), з іншого – ця тематика активно стимулюється політичною елітою і політиками на догоду отримання електоральних симпатій та інших політичних дивідентів.

Криза ідентичності характерна для багатьох сучасних держав, що свідчить про швидкісну динаміку розвитку сучасних суспільств, бо сама криза ідентичності є попередником нових витків суспільного розвитку.

«Криза національної ідентичності стала, за висловом С. Хантінгтона, глобальним феноменом» [21, с. 12-13]. У своїй роботі «Хто ми? Виклики американській національній ідентичності» С. Хантінгтон відзначає, що криза ідентичності характерна сьогодні для всіх націй незалежно від «статусу успішності». Ці питання однаково важливі як для виникаючих молодих держав, так і для держав, давно «укорінених» у світовій геополітичній структурі. Складнощі формування ідентичності особливо характерні для тих держав, які включають в себе кілька етнічних, релігійних або лінгвістичних груп. І Україну С. Хантінгтон відносить до таких розколотих товариств.

В аспекті впливу глобалізації на ідентичність в українському науковому дискурсі все частіше актуалізується проблема лімітрофного (прикордонного, периферійного) розташування. Зокрема, С. Троян вважає, що «з одного боку, східні кордони України виступають лінією розмежування між Європою і Росією як окремою російсько-євразійською цивілізацією, з іншого – Росія вважає західні кордони України лінією розмежування між НАТО і простором СНД, який розглядає як зону своїх особливих інтересів» [22, с. 188-190].

Автор вважає, що «Україна є лімітрофом у трьох вимірах. У геополітичному вона опинилася між НАТО і Росією. В економічному – між країнами з переважно ринковою, економікою Заходу і державно-монополістичною під контролем нового правлячого класу економікою Росії. У духовно-моральному – між тоталітарно-моноідеологічним минулим і багато в чому

невизначеним майбутнім у формі фактично лише ідеї про правову, демократичну, соціально орієнтовану державу».

Лімітрофне становище автор визначає як проміжне. «Якщо народ «лімітрофа» не укорінюється в структуру якоїсь регіональної цивілізації, то його самоутвердження у формі незалежної держави залишається проблематичним, як проблематично здійснити і створення своєї консолідованої локальної цивілізації» [23].

На нашу думку, дійсно лімітрофний стан України та наявність внутрішнього розколу в українському суспільстві посилює кризу політичної ідентичності українських громадян і може призвести до затяжного процесу внутрішньої консолідації.

Популярною в науковому середовищі є тема зіткнення цивілізацій. Спираючись на С. Хантінгтона, який вважає, що Україна знаходиться на перехресті світових цивілізацій, які об'єднують у собі різні етнічні та релігійні субкультури, науковці аналізують, яким чином «зіткнення цивілізацій» всередині України відбивається на стані українського суспільства. Так, наприклад, М. Нічого стверджує, що причиною кризи національної ідентичності в Україні є її цивілізаційний розкол, який несе в собі потенційний конфлікт аж до конфлікту культур, націй і цивілізацій. Автор підкреслює, що конфлікт, який розколює Україну, є конфліктом між західною та православною цивілізаціями [24].

Крім того, автор вважає, що тривала геополітична невизначеність негативно позначається на внутрішньому стані українського суспільства. «Якби ми не страждали на кризу ідентичності, вважає автор, то давно були б або зі східноєвропейськими сусідами в ЄС, або ж у Росії. В обох випадках ми точно опинилися б на вищому рівні добробуту, ніж є зараз» [25].

На думку С. Трояна, Україна «знаходиться на перехресті трьох великих і потужних цивілізаційних просторів – західноєвропейського, євразійського, ісламського, тому в українському суспільстві очевидні розходження й навіть протистояння щодо культурноцивілізаційних орієнтацій. Належність України до периферійних зон декількох цивілізацій

дозволяє визначити її приналежність до розколотих цивілізацій» [26, с. 188-190].

Як кризу «локального» і «універсального» характеризує кризу ідентичності в Україні О. Андрєєва, розуміючи під цим монокультурний «розкол». Авторка підкреслює, якщо «в європейських державах місце «локального» у національній ідентичності займала класична держава-нація, то в Україні локальний рівень національної ідентичності відноситься до «етносу». Якщо в державах Європи універсальний вимір відносився до ідеї «Європи» як «духовної місії» та «всесвітнього завдання», то за сучасної ситуації в Україні універсальний вимір виявився редукованим, «змазаним», схованим у європейський інтеграціоністський проект, позбавлений самостійного смислу» [27, с. 8].

На наш погляд, розглянуті концепції кризи політичної ідентичності в Україні доводять складність і суперечливість цього процесу. Всі вони мають право на існування, бо підтверджуються науковим аналізом і політичною практикою, і повинні враховуватися при формуванні державної політики ідентичності.

Недостатньо виражена загальнонаціональна ідентичність загострює протиріччя між ідентичностями та конфліктність політичного процесу, що, у свою чергу, підсилює фрагментацію суспільства, може спровокувати громадянське протистояння, аж до розколу держави.

Виходячи з вищевикладеного, проблема формування консолідованої політичної ідентичності в Україні є однією з найактуальніших завдань, що стоять перед українською державою і суспільством. Для більш повного з'ясування суті і причин кризи політичної ідентичності в сучасній Україні необхідний, на наш погляд, системно-факторний аналіз процесу формування політичної ідентичності з визначенням об'єктивних і суб'єктивних його аспектів.

Одним із основних факторів, що впливають на політичну ідентичність, є легітимність влади, яка передбачає, що дії влади відповідають інтересам та цінностям більшості населення. Влада в очах суспільства є законною і «правильною». Легітимність передбачає взаємну довіру громадян і влади.

Розмірковуюючи про складові консолідації демократичного суспільства, С. Ліпсет на перший план висував легітимність політичної влади. «Відсутність легітимності, на думку вченого, здатна звести нанівець вплив культурної, економічної чи інституціональної складових. Легітимність означає, що суспільство в цілому вважає існуючі політичні інститути найбільш прийнятними, незалежно від думки про конкретних людей, які перебувають при владі в даний момент. Носії влади є такими внаслідок процесів, які визнаються правильними майже всіма важливими учасниками політичного процесу» [28].

Зниження довіри людей до влади позначається на їх ідентифікації, створює ситуацію соціальної напруги, негативно впливає на процес формування колективної ідентичності на основі суспільного консенсусу, гальмує демократичні перетворення.

Результати національних моніторингових опитувань, проведених у 1992 - 2008 роках Інститутом соціології НАН України показують, що, незважаючи на те, що рівень довіри до інституту президентства в Україні за цей період дещо зріс, він залишається стабільно низьким. Так, за п'ятибальною шкалою він становив в 1994 році – 2,3, у 2008 році – 2,5 балів [29, с. 27]. Рівень довіри Президенту В. Януковичу, згідно з соціологічними дослідженнями Центру соціальних і маркетингових досліджень «СОЦИС» спільно з Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, становив у лютому 2011 року 28, 8%, що складає приблизно одну третину населення [30].

Таким чином, за всі роки незалежності рівень довіри до Президента в середньому не перевищував 50%. На жаль, це свідчить про те, що жоден з президентів незалежної України так і не став загальнонаціональним лідером, якому б довіряла більшість населення. Характерною рисою динаміки довіри до всіх президентів є підвищення довіри одразу після виборів (пасивне задоволення, підвищені очікування), потім зниження довіри приблизно через рік (пасивне незадоволення, очікування активних дій з боку президента) і стійке зниження довіри до кінця строку (активне незадоволення, розчарування). Показовим є те, що закордонні лідери користуються в українців більшою

популярністю і довірою. Так, наприклад, американський президент Дж. Буш і російський президент В. Путін мали рейтинг довіри в українців вищий, ніж українські президенти. А найбільшою довірою в українців користується А. Лукашенко, який асоціюється в суспільній свідомості як гарант стабільності й порядку, відсутність яких в Україні формує ностальгію за «сильною рукою», зберігає тенденції авторитаризму в українському суспільстві [31, с. 12-13].

Приблизно такий же рівень довіри українських громадян характерний і відносно інших інститутів влади. Так, незважаючи на динаміку структури політичних сил, представлених у Верховній Раді України, індекс довіри до Верховної Ради, залишався незмінним усі роки незалежності і становив за п'ятибальною шкалою 2,3 бали. Трохи вищий індекс довіри до місцевих органів влади у 2008 році склав 2,5 бали [32, с. 27].

Характерним є також те, що зміна форми правління, яка перерозподілила повноваження Президента і парламенту, як показала практика, ніяк не вплинула не тільки на ефективність влади, а й на рівень довіри громадян до цих політичних інститутів. Основною причиною недовіри громадян до інститутів влади є хронічне невиконання публічно взятих зобов'язань у період виборчих кампаній, низький рівень політичної відповідальності цих інститутів.

Так, за результатами моніторингу (ГО Фондація «Відкрите суспільство») діяльності ВР-VI за листопад 2007 р. – грудень 2011 р. загальний показник виконання передвиборних зобов'язань парламентськими політичними партіями склав лише 13%, причому навіть у цей відсоток «значний внесок зробили Президент та Уряд» [33].

Політична практика показує, що сьогодні відповідальність народного депутата зводиться в основному до звіту перед фракціями та їхніми лідерами, а не перед виборцями. У результаті такої політики у громадян знижується впевненість у тому, що обраний за їхнім округом депутат здатен висловити їхні інтереси. Результати опитувань показують, що в 1994 році на обраних депутатів покладали надії 22,9% респондентів, а в 2006 році вже тільки 12,8%. У той же час практично у два рази (з 12,6% до 25,6%) зросла кількість тих, хто не вірить у те, що

обрані до парламенту депутати у своїй діяльності будуть виражати їх інтереси [34, с. 17].

Збереглася тенденція низької довіри громадян до парламенту України і в подальшому. Так, у серпні 2011 року рівень довіри до ВР України склав за даними Центру соціальних і маркетингових досліджень 11,8% [35]. А в розпал виборчої кампанії в ВР VI скликання станом на червень 2012 р. переважна більшість (75%) громадян висловили незадоволення діяльністю українського парламенту, що, безумовно, позначається на рівні довіри громадян до цього інституту влади [36, с. 15-16].

Одним із факторів низької довіри до представницьких органів влади є критичне ставлення українців до політичних партій. Причина криється в перетворенні сучасних партій як представників громадських інтересів у провідників інтересів фінансово-промислових груп. За результатами соціологічних досліджень, понад половини (63,4%) громадян вважають, що політичні партії в Україні відстоюють інтереси фінансових і бізнесових структур, 48,6% – партійних лідерів, 18,8% – державної влади, 9,8% – що вони слугують інтересам виборців. Не визначилися в цьому питанні 10,7% респондентів [37, с. 20].

Головними проблемами та недоліками вітчизняних партій є:

- відсутність стабільних зв'язків із певними соціальними групами (усталена соціальна база);
- слабкість (відсутність) програмно-ідеологічних засад;
- регіональний характер підтримки (відсутність загальнонаціональних партій);
- підконтрольність ФПГ, непрозорість фінансування, політична корупція;
- відрив від суспільства, невідповідність виборцям представників, обраних до органів влади;
- тенденція до створення блоків;
- гіпертрофований характер особистісного чинника;
- брак внутрішньопартійної демократії [38, с. 21].

Функціональний аналіз діяльності українських політичних партій показує, що боротьба за владу є не тільки їх головною функцією (що характерне для будь-якої політичної партії), але і практично єдиною, де вони найбільш яскраво себе проявляють.

Оцінюючи за п'ятибальною шкалою рівень виконання партіями своїх функцій, експерти Центру Разумкова найвищим (4,56) балом оцінили функцію боротьби за владу. Виконання функції політичного рекрутування було оцінено у 3,01 балу; розробка і здійснення політичного курсу – у 2,6; функція соціального представництва – у 2,13; функція соціальної інтеграції – у 2,01 балу [39, с. 22].

Таким чином, функція соціальної інтеграції виконується політичними партіями в Україні в недостатній мірі, а враховуючи досвід виборчих кампаній останніх років, можна констатувати, що їх діяльність, незважаючи на програмні заклики, фактично спрямована на протилежні цілі – диференціацію суспільства й регіональний розкол. Ситуацію посилює і відсутність де-факто загальнонаціональних партій, що підтверджується специфікою електоральних регіональних відмінностей на президентських і парламентських виборах. Регіоналізація соціальної бази сучасних українських партій, маніпулювання особливостями соціокультурного розвитку регіонів поляризують суспільство від виборів до виборів, перешкоджають формуванню загальнонаціональної ідентичності. Негативним результатом політичних конструкцій останніх років, основними технологіями яких було створення образу ворога (взагалі) і його персоналізація в **суперникові** в передвиборчій боротьбі, загострення відмінностей у сприйнятті жителями західних і східних регіонів їхньої загальної політичної історії, мовне питання та інші конфліктні технології, є посилення конфлікту регіональних ідентичностей, **у**провадження в суспільну свідомість тези про наявність непримиренних протиріч «двох Україн».

Характерну для суспільства, що нестабільно розвивається, динаміку суспільних настроїв демонструють українці **відносно** органів виконавчої влади. Соціологи фіксують, що, незважаючи на часту зміну складу уряду **й** різницю в політичних та регіональних симпатіях, в оцінках його діяльності, все-таки спостерігається певна позитивна динаміка. Так, повністю і в основному довіряли уряду України в 1994 році 11,4% респондентів, а в 2008 вже 18,5% опитаних [40].

Соціологи відзначають також, що суб'єктивне відчуття життя у 2011 році порівняно з 1998 роком істотно поліпшилося: у

1998 році більшість (60%) вважали, що «терпіти наше тяжке становище вже неможливо», а у 2011 році більшість (53%) пристала на думку, що «жити важко, але можна терпіти». Удвічі, якщо порівняти з 1998 роком, збільшилася кількість тих, хто вважає, що все непогано й можна жити – з 4% до 9% [41].

Це свідчить про те, що, незважаючи на глибоку системну кризу, труднощі реформ, низький у цілому по країні рівень життя, все-таки частина українців стали відчувати себе більш комфортно, ніж у тяжкі 90-ті роки. Більше того, згідно з опитуваннями Центру Разумкова, у червні 2008 року 50,7% українців відносили себе до середнього класу. Хоча за оцінками експертів з урахуванням психологічних і майнових ознак, тільки 17,6% жителів України дійсно є представниками останнього. Якщо ж вважати середній клас не лише економічною категорією, а й основним рушієм демократичних перетворень у країні, що передбачає його залучення до громадської діяльності, тоді до середнього класу в Україні можна зарахувати лише 2,6% громадян [42].

У той же час неухильно зростає кількість тих українців, які не довіряють урядові. У 1994 році таких налічувалося 50,8%, у 2008 році – 53,78% а у 2011 році їх кількість досягла 76,1% [43]. Можна припустити, що різке розходження в рівні довіри до уряду свідчить про поляризацію суспільства в оцінках політичного та економічного курсу уряду, а високий відсоток українців, які не довіряють урядові, є наслідком негативної оцінки його діяльності [44].

Проте порівняно з 1994 роком у громадян стало помітно менше сподівань на краще: у 1994 році сподівалися на поступову зміну на краще 52%, у 2011 – 39%; очікували погіршення 20% у 1994 році і 28% у 2011 році; зросла й кількість тих, хто намагається не думати про завтрашній день – з 18% до 23% [45].

Майнова диференціація населення України за оцінками експертів вже досягла критичного рівня і становить за різними даними близько 1:40, що наближає Україну за цим показником до латиноамериканських держав [46, с. 28-55].

Необхідно відзначити також хвилеподібне ставлення українських громадян до уряду. Найвищий рівень довіри спостерігався в 2005 році, що було пов'язано з великими надіями

українців на позитивні зміни після «помаранчевої революції». А найнижчий показник відноситься до 2006 року, коли стало ясно, що лідери Майдану не виправдали очікування тих, хто за них голосував.

Існує тісний взаємозв'язок між легітимністю влади та стабільністю законодавчої бази. Легітимність влади, яка спирається на закони, забезпечує ефективну підтримку дій влади з боку людей і стабільність політичної системи в цілому, без якої неможливі будь-які перетворення. Політик **під час** реалізації своїх планів та ідей має спиратися виключно на закон, **бо** беззаконня самої влади **приведе** до беззаконня в суспільстві, втрати віри у справедливість і моральне право бути при владі.

Зміни Основного Закону та перманентні політичні дискусії про необхідність конституційної реформи свідчать про інтенсивний конституційний транзит в Україні, який, з одного боку, відображає динаміку розвитку політичної системи, з іншого – є результатом гострої боротьби за владу основних учасників політичного процесу [47].

Конституція і за своєю суттю, і відповідно до сформованих у європейській політико-правовій практиці традицій розглядається як найбільш стійкий елемент національного законодавства, до змін якого слід підходити особливо зважено. Розвиток Основного Закону за часів незалежності характеризується надмірною динамічністю, що формує неповажне, політизоване ставлення до провідної складової національного законодавства і навіть до дискредитації ідеї демократичного конституціоналізму. За два десятки років свого існування незалежна Україна мала дві конституції та один нормативно-правовий акт конституційного рівня (Конституційний Договір), при чому обидві Конституції зазнавали змін протягом періоду чинності.

За таких обставин Конституція легко перетворюється на елемент політичного торгу. Адже в сучасних українських умовах питання дотримання Конституції є не менш, а навіть більш важливим, ніж проблеми її реформування, оскільки сумнівність виконання конституційних норм ставить під питання легітимність функціонування усього політичного режиму.

Як визначають українські аналітики, «якщо розглядати Конституцію як суспільний договір, як інституціональне закріплення суспільного консенсусу щодо засад розвитку країни, частота змін українського конституційного законодавства свідчить про суттєві проблеми у виробленні цього консенсусу, про значний ступінь суперечностей щодо згаданих засад, про незавершеність конституційного транзиту від радянської політичної системи до політичної системи сучасного європейського типу» [48, с. 6-7].

На довіру і легітимність влади також негативно впливає практика постійної зміни виборчого законодавства напередодні чергових виборів. Часті зміни законодавства, що регламентують базові основи життя суспільства, свідчать про відсутність консенсусу серед політичної еліти щодо основних напрямків суспільного розвитку. Стан «лебідь, рак і щука» в сучасному українському політикумі проектує поляризацію суспільних настроїв, посилює диференціацію політичної ідентичності громадян щодо суспільно значущих цілей, основних векторів внутрішньої і зовнішньої політики.

Розглядаючи проблему взаємовпливу стабільності законодавчих основ розвитку суспільства, легітимності влади та процесів політичної ідентифікації, необхідно зауважити, що в суспільстві, яке трансформується, існує об'єктивна потреба у зміні законодавства. У той же час швидка його зміна призводить до того, що населення не встигає адаптуватися до нових законів, що, у свою чергу, породжує беззаконня і корупцію. Яскравим підтвердженням цього висновку є результати соціологічних опитувань. Так, на запитання: «Все так швидко зараз змінюється, що не розумієш, яким законам слідувати?» у 1992 році ствердно відповіли 80,3% респондентів [49, с. 19].

Це було цілком логічно, тому що на початку 90-х років відбувалися одночасно глибокі системні зміни в усіх сферах суспільного розвитку: розпад Радянського Союзу і становлення української незалежної держави, крах радянської тоталітарної політичної системи і будівництво демократичного політичного режиму, руйнування планової економіки, колишньої господарської інфраструктури і формування ринкових відносин, визнання різноманіття форм власності тощо. Усі ці перетворення

вимагали кардинальної перебудови колишньої законодавчої бази та формування нових законодавчих актів, багато з яких носили перехідний характер, змінювалися і доповнювалися, виходячи з потреб політичних і соціально-економічних перетворень.

Однак і в 2008 році на це питання 76,9% респондентів відповіли ствердно [50]. Це свідчить про те, що і сьогодні в Україні присутня нестабільність законодавчих основ розвитку суспільства і слабка адаптація суспільства до законодавчих процесів, правовий нігілізм серед населення. Причина не тільки в часто змінюваних законодавчих формулах суспільного життя, що завжди є неодмінною характеристикою перехідних систем, а також і в тому, що багато з них формулюються на угоду пануючій еліті, без урахування думки соціальних груп, чиїх інтересів вони безпосередньо стосуються. У законотворчих процесах слабо представлені інститути громадянського суспільства, які тільки набирають силу в Україні, однак, не рахуватися з якими, як показав процес прийняття Податкового кодексу і Пенсійної реформи в Україні вже не можна.

У цілому негативні тенденції в соціальному самопочутті українських громадян ідуть у розріз з одним з основних принципів ефективності влади – принципом підтримки. Останній передбачає, що для більшості людей діючі закони є їхніми законами, за цими законами побудоване їхнє життя, і саме вони допомогли досягти цим людям успіху, статусу і добробуту [51].

Влада повинна створити «прошарок людей», так званий середній клас, які будуть чітко розуміти, що своїм успіхом вони зобов'язані саме цій владі. У такому випадку влада отримає з їхнього боку необхідну підтримку. Таке зацікавлене підпорядкування забезпечує лояльність і політичну підтримку влади і є найважливішим фундаментом будь-яких перетворень, ефективного суспільного розвитку. Реалізація політиками принципів легітимності та підтримки призводить до утворення якісно нового типу відносин між суб'єктами та об'єктами влади – виникненню довіри, яка є основою формування загальнодержавної ідентичності і представляє собою згоду влади і громадян з приводу врівань і цінностей.

Об'єднавчим стимулом у політичному самовизначенні громадян може стати національна ідея в її громадянській

інтерпретації на основі консолідації громадян навколо узгоджених цілей і цінностей. Застосування «громадянського підходу» передбачає, що приналежність до спільноти визначається громадянством індивіда, ґрунтується на понятті «народного суверенітету», затвердженні ліберальних цінностей.

За висловом Ю. Хабермаса, у разі громадянської моделі інтеграції члени спільноти «повинні сприймати себе як союз вільних і рівноправних індивідів на основі добровільного вибору» [52, с. 371]. Добровільний вибір та громадський консенсус щодо цілей, цінностей і правил суспільного життя передбачає раціональне конструювання моделі бажаного розвитку країни, її усвідомлення і прийняття.

Соціологічні дослідження показують, що поняття «національна ідея» має різне змістовне навантаження у громадян України. Крім того, практично **нерозвинений** і **непопуляризований** сам «бренд» національної ідеї, про що свідчить число громадян, які не визначилися з даного питання. Так, за результатами соціологічного дослідження «Ставлення до національної ідеї в Україні», проведеного компанією «Research & Branding Group» з 15 по 25 травня 2011 р., більшість українців (68%) стверджують, що в Україні, в цілому, не сформована національна ідея; 21% респондентів не визначилися з відповіддю; і тільки 12% – вважають її сформованою.

Дослідження демонструють, що 12% українців розуміють «національну ідею» як єдність усіх регіонів України, Заходу і Сходу; 6% – як подолання бідності та об'єднання в ім'я зростання рівня життя; 6% – як зростання національної самоідентифікації та національної гордості; 6% – як збереження незалежності й територіальної цілісності. Національну ідею як відродження та збереження українських традицій розуміють 4% респондентів; як розвиток української мови та культури, любов до України – по 3% опитаних; як знання історії України – 2%; як об'єднання в ім'я відродження України та як євроінтеграцію – по 1%.

Натомість 18% українських громадян відповіли, що в Україні відсутня національна ідея, 40% – не змогли визначитися з відповіддю. Але в той же час кожний другий українець (49%) розроблення національної ідеї для України сьогодні вважає актуальним [53].

Основою формування громадянської національної ідеї є зріле громадянське суспільство. Відповідно до рейтингів впливових міжнародних організацій показники розвитку громадянського суспільства в Україні протягом періоду незалежності поступово поліпшувалися, а останніми роками, не показуючи позитивної динаміки, зберігали певну стабільність на досягнутому рівні [54].

Розвиток інститутів громадянського суспільства в Україні значно відстає від країн Вишеградської групи та Балтії, незважаючи на те, що Україна лідирує за цими показниками на пострадянському просторі. Так, за результатами дослідження Nations in Transit міжнародної неурядової організації Freedom House (де оцінка різних напрямів демократичного розвитку перехідних країн здійснюється за шкалою від 7 балів – «найгірша», до одного бала – «найкраща»), оцінка розвитку громадянського суспільства в Україні значно покращилася від 4,75 балів у 1998 р. до 3 балів у 2005 р. та 2,75 балів у 2006 – 2011 рр. [55].

Згідно з дослідженням «Індексу сталості неурядових організацій» «Агентства міжнародного розвитку США» (USAID NGO sustainability Index), стан розвитку громадянського суспільства в Україні оцінений у 3,5 бали (за шкалою від 1 до 7, де поріг консолідації складає 3 бали). У цілому за загальною оцінкою зарубіжних експертів громадянське суспільство України характеризується як перехідне та неконсолідоване, тобто таке, що не досягло рівня країн розвинутої демократії та зберігає ризик повернення до менш розвинутого стану [56].

Згідно з даними Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України, оприлюдненими Державною службою статистики України, станом на початок 2012 р. було зареєстровано (включно з міжнародними, всеукраїнськими, місцевими організаціями, їх осередками, філіями та відокремленими структурними підрозділами) 71767 громадських організацій (на початок 2011 р. їх було 67696), 27834 профспілки та їх об'єднань (у 2011 р. – 26340), 13475 благодійних організацій (у 2011 р. – 12860), 13872 об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (у 2011 р. - 11956) та 1306 органів самоорганізації населення (у 2011 р. - 1210) [57]. За кількістю

НУО на 10 тис. населення Україна значно відстає від країн ЄС та Македонії. За офіційними статистичними даними на 10 тис. постійних мешканців України у 2010 р. припадало 32,1 легалізованих громадських об'єднань, із них громадських організацій та благодійних фондів – 17,6.

Водночас у Македонії було створено близько 50 асоціацій громадян і фондів на 10 тис. населення, тобто майже у 3 рази більше, ніж в Україні. В Естонії (має один із найвищих показників розвитку громадянського суспільства серед країн – нових членів ЄС), цей показник становить близько 250 ОГС, в Угорщині (має найнижчий показник сталості ОГС серед країн Вишеградської групи) – близько 65 ОГС [58].

Про значний потенціал розвитку громадянського суспільства свідчить той факт, що підчас підготовки до проведення в Україні та Польщі футбольного чемпіонату «ЄВРО-2012» було отримано майже 24 тис. заявок від бажаючих стати волонтерами цього заходу за потреби в приблизно 5,5 тис. волонтерів. Конкурс бажаючих надавати допомогу співробітникам УЄФА на ньому склав у середньому по Україні 4 особи на місце, а в Києві навіть 6,5 особи на місце [59].

Однією з причин повільного розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні є слабка фінансова підтримка з боку держави та місцевих бюджетів. Наприклад, фінансова підтримка (у вигляді як грантів, так і відшкодувань за надані послуги) у бюджеті пересічної ОГС країн ЄС становить – 40-60%, а пересічної ОГС України 2-3% [60]. Проблемою розвитку громадянського суспільства в Україні є низький рівень соціального капіталу, який Ф. Фукуяма визначає як схильність людей до об'єднання на основі спільних цінностей, здатність до самоорганізації, підпорядкування індивідуальних інтересів інтересам великих груп на основі вміння спілкуватися, домовлятися і довіри між групами та індивідами [61].

Тому зниження довіри українських громадян один до одного можна розглядати як серйозну перешкоду формування соціального капіталу та громадянського суспільства. Соціологічні дослідження демонструють стійку тенденцію зниження рівня довіри в Україні. У 1992 році 42,8% українців вважали, що «більшості людей можна довіряти». У 2006 році згодних з цим

твердженням було тільки 30,3%. У той же час зросла кількість тих людей, які не згодні з твердженням, що «більшості людей можна довіряти»: з 43,0% до 50,6% відповідно [62, с. 20].

Недовіра громадян один до одного позначається на їхній довірі до громадських організацій. Більше половини українців не довіряє громадським організаціям. Згідно із середнім показником за 2010 – 2011 рр. 28,4% населення України загалом довіряють громадським організаціям, при цьому лише 3,4% населення довіряють повністю, 25,2%, – скоріше довіряють. Не довіряють громадським організаціям 53,3% населення, при цьому 21,7% не довіряють повністю, а 31,58% – скоріше не довіряють. Таким чином, середній показник довіри до громадянського суспільства в Україні є нижчим, ніж, наприклад, в Албанії (39,6%) або у Грузії (45,6%) [63].

Соціологічні дослідження також показують, що участь у політичних партіях і громадських об'єднаннях не становить великої цінності для українців. За даними Інституту соціології НАН України, участь у діяльності політичних партій та громадських організацій все ще залишається серед найменш значущих для громадян України цінностей (менше 3-х балів за 5-бальною шкалою). Разом з тим цей показник піднявся з 2,09 бала у 1994 р. до 2,46 бала у 2011 році [64].

Велику роль у зміцненні спільних ідентифікаційних орієнтирів відіграють норми і цінності, які розділяються усіма громадянами. Дані опитувань показують, що число громадян, яким достатньо «норм і цінностей, які об'єднують людей у державі та суспільстві», зросла з 7,2% у 1995 році до 15,2% у 2006 році. У той же час цей показник залишається вкрай низьким для демократичного суспільства. Викликає побоювання й те, що, незважаючи на демократичні перетворення, зростає кількість українців, яким таких цінностей не вистачає: з 33,2% до 36,9% в аналогічний період. Позитивною тенденцією можна відзначити зростання числа громадян, яким вистачає політичних свобод (слова, совісті, пересування тощо), з 28,2% у 1995 році до 36,6% у 2006 році [65, с. 42].

У цілому, громадяни України відчувають сьогодні нестачу норм і цінностей, які б їх об'єднували, що сприяє індивідуалізації свідомості, **призводить** до соціальної аномії. З 1992 року по 2008

рік середній бал індексу аномійної деморалізованості українського суспільства (за шкалою 0 – 18 балів) практично не змінився (з 13,6% до 13,1%) [66, с. 22].

Необхідно визнати, що держава робить певні кроки для прискорення процесу формування громадянського суспільства в Україні. Його розвиток визначений одним із напрямків внутрішньої політики відповідно до Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. Засади державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства визначено і Концепцією сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства (затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р.).

Функціонування громадянського суспільства забезпечено, зокрема, законами України «Про об'єднання громадян», «Про соціальний діалог в Україні», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про інформацію», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про молодіжні та дитячі громадські організації», «Про організації роботодавців», «Про органи самоорганізації населення», «Про професійних творчих працівників та творчі спілки», «Про благодійництво та благодійні організації», «Про волонтерську діяльність», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про соціальні послуги», «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» та ін. [67, с. 39].

Але виконання законодавства не завжди є результативним, передусім через дисбаланси важелів впливу – політичних, фінансово-економічних та інших. Серйозними перешкодами формування інститутів громадянського суспільства є також відсутність досвіду самоорганізації населення, патерналізм, законсервована радянською свідомістю інертність населення, а також низький рівень доходів українських громадян, нерозвиненість середнього класу. Згідно з даними Європейської економічної комісії ООН за 2010 рік середня зарплата в Росії та Румунії зафіксована вище української більш ніж у 2 рази, а в Польщі та Угорщині - у 3,5 рази. За цим показником наша країна є явним аутсайдером навіть серед європейських і закавказьких держав СНД, випереджаючи лише Молдову [68].

Таким чином, підбиваючи підсумок вищевикладеного, можна зробити наступні висновки. Питання про політичну ідентичність є одним із найбільш актуальних у період незалежності країни. Це обумовлено тим, що зміцнення політичної нації та держави, вирішення завдань демократичної трансформації можливе тільки на основі загальних ідентифікаційних орієнтирів більшості населення.

У той же час темпи і стан процесу формування колективної політичної ідентичності в сучасній Україні не відповідають потребам суспільства в консолідації зусиль для проведення ефективних демократичних реформ.

Аналіз соціологічних досліджень показує кризовий характер політичної ідентичності й поляризацію політичного самовизначення українських громадян за основними параметрами суспільного розвитку. З одного боку, глибокі суспільні системні зміни завжди породжують (так само, як і є її наслідком) кризу політичної ідентичності, яку можна розглядати як точку біфуркації нового витка розвитку суспільства. З іншого – під впливом цілого ряду внутрішніх і зовнішніх факторів криза політичної ідентичності в українському суспільстві приймає затяжний і суперечливий характер, що перешкоджає консолідації української нації на основі демократичної ідентичності.

Криза радянської політичної системи і труднощі трансформаційних змін супроводжувалися глибокою системною та ідентифікаційною кризою, громадським стресом і культурним шоком. Труднощі ринкових реформ, зростання майнової диференціації (до чого була морально не готова колишня радянська людина), злочинності і корупції, відсутність консенсусу політичних еліт і волі держави щодо згуртування суспільства навколо демократичних перетворень не тільки визначили ностальгію частини суспільства за старою радянською системою, за «сильною рукою», але й сприяли їх консервації. Про це свідчить велика кількість громадян, які жалкують про розпад СРСР або не визначились із цього питання. Протягом усіх років незалежності практично не змінилася кількість і співвідношення прихильників капіталізму і соціалізму.

Незважаючи на всі колізії політичної ідентифікації в роки незалежності, демократичні цінності та інститути міцно увійшли

в життя українського суспільства, половина українців вважає демократію найбільш бажаним типом суспільного устрою.

Ускладнюють політичну консолідацію українського суспільства процеси глобалізації та пов'язані з ними культурна плюралізація і розмивання національних ідентифікаційних кордонів, лімітрофного розташування України в геополітичному, економічному і духовно-моральному вимірі, а також розбіжності в культурно цивілізаційних орієнтаціях українських громадян, викликані «зіткненням» на території України західноєвропейської, євразійської та ісламської цивілізацій.

Крім вищезазначених об'єктивних причин на специфіку кризи політичної ідентичності в Україні впливає цілий ряд факторів внутрішнього розвитку. Зокрема посилює фрагментацію українського суспільства і перешкоджає формуванню консолідованої політичної ідентичності низький рівень легітимності політичної влади, який виявляється, передусім, у недовірі до політичних інститутів: Президентові, парламенту, уряду, політичним партіям.

Негативно впливає на легітимність влади нестійкість законодавчих основ життєдіяльності держави, відсутність єдиної концепції правової політики серед політичної еліти, слабка адаптація суспільства до законодавчих процесів, правовий нігілізм серед населення.

Консолідуючим чинником у політичному самовизначенні українців може стати конструювання моделі бажаного розвитку країни, її усвідомлення і прийняття більшістю громадян. В основі такої моделі повинна бути громадянська національна ідея.

Громадський консенсус щодо цілей і цінностей суспільства є основою колективної демократичної політичної ідентичності, вільного самовизначення громадян у союз однодумців. У той же час аналіз соціологічних досліджень показав, що більшість українців фіксують відсутність національної ідеї в Україні або ж вкладають у неї різний зміст.

Основою формування консолідованого уявлення про цілі та цінності суспільного розвитку є громадянське суспільство і соціальний діалог. На даний момент розвиток інститутів громадянського суспільства в Україні, хоча й демонструє

зростання стабільності, але в той же час цей процес значно відстає від країн Вишеградської групи та Євросоюзу.

Нерозвиненість інститутів громадянського суспільства в Україні обумовлена політико-правовими, соціально-економічними та культурними умовами їх формування та функціонування, а саме: невизначеністю правової бази, слабкою фінансовою підтримкою з боку держави та місцевих бюджетів, невеликою часткою середнього класу в структурі населення, нестачею соціального капіталу та соціального діалогу, низьким рівнем самоорганізації населення, недостатністю об'єднувального потенціалу норм і цінностей, збереженням патерналізму у свідомості населення та ін.

Об'єднуючим чинником політичного самовизначення українців може стати національна ідея у її державницькій інтерпретації на основі консолідації громадян навколо узгоджених цілей та цінностей.

Таким чином, розглянуті вище політико-правові чинники, а також відсутність політичного проекту у вигляді громадянської національної ідеї, яка відповідала б на такі виклики як цілісність держави і нації, подолання внутрішніх розколів, пошук свого місця у світі, посилюють і надають стійкості кризі політичної ідентичності в сучасній Україні.

3.2. Рівень консолідації суспільства щодо цілей суспільно-політичного розвитку

Основою формування колективної національної ідентичності є загальні уявлення громадян щодо основних цілей соціально-економічного та політичного розвитку держави. У той же час суспільна практика періоду Незалежності показує, що в українському суспільстві відсутня єдність поглядів з проблем внутрішнього і зовнішньополітичного курсу розвитку України. У суспільній свідомості і в українській політиці накопичений цілий ряд протиріч, які не тільки не вирішуються **недостатньо** зваженою політикою держави та іншими політичними інститутами, але **й** культивуються певними політиками **та** партіями, що перешкоджає консолідації суспільства навколо завдань демократичного будівництва.

Характерною особливістю свідомості українців є присутність одночасно елементів демократичного і авторитарного політичних режимів, ринкової і планової економіки. Розуміння громадянами цілей соціально-економічного розвитку є своєрідною відповіддю на політику влади й ту ситуацію, яка складається в країні.

У внутрішньополітичному блоці найбільш характерним є, як вказувалося в попередньому параграфі, розкол українців щодо суспільної системи (капіталізм - соціалізм) і політичного режиму (демократія - авторитарний режим, «сильна рука»). Парадокс полягає в тому, що в результаті (нехай не завжди вдалої і успішної) трансформації Україна вже є капіталістичним з ринковою (хоч і не досконалою) економікою та демократичним (нехай навіть з деякими застереженнями) суспільством. Однак цінності і стереотипи радянської системи не просто зберігаються у свідомості громадян, а й продовжують здійснювати значний вплив на мотивацію їхньої політичної поведінки. Їх стійкість багато в чому визначається низькою ефективністю перетворень, відсутністю консенсусу всередині політичної та економічної еліти щодо цілей суспільного розвитку, майновою поляризацією суспільства і відсутністю багатьох соціальних гарантій, до яких за багато десятиліть звикло населення. Звичайний українець (особливо в 90-ті роки) практично залишився один на один зі стихією сучасного варіанта дикого капіталізму часів Адама Сміта і Давида Рікардо. Тому на політичну ідентичність українців щодо цілей внутрішнього розвитку держави впливають не тільки регіональні соціокультурні фактори, а й соціально-класові й обумовлені ними ідеологічні розмежування.

Ідейною основою прихильників соціалізму є ліва ідеологія, яка проголошує колективну власність, централізоване планування, адміністративний розподіл ресурсів і товарів, зрівняльний розподіл доходів тощо. Капіталістичний устрій суспільства обґрунтовує права ідеологія, яка визначає пріоритет приватної власності, приватного підприємництва, свободи ринку, конкурентних відносин, максимізації прибутку, обмеження ролі держави в економіці.

Одним із основних політичних питань будь-якого суспільства є питання про власність. Перші закони, які руйнують

планову економіку, були прийняті ще в СРСР, зокрема, Закон «Про власність в СРСР» (березень, 1990 рік), Закон України «Про власність» (лютий, 1991 рік) [69]. У 1992 році, вже в умовах Незалежності, був прийнятий Закон «Про форми власності на землю» і цілий ряд законів та постанов, які регулюють земельні відносини в Україні [70].

Ці законодавчі акти заклали перші правові основи розвитку приватної власності й підприємництва в Україні. Без цих двох складових було неможливо повноправне функціонування ринку.

На початку 90-х років для українців були характерні ліберально-романтичний настрій, ейфорія щодо ринкових перетворень. І прості громадяни, і політична еліта вважали, що перетворення пройдуть швидко й легко, що перехід від планової, що душить приватну ініціативу, до ринкової економіки на основі приватного підприємництва, особистої ініціативи автоматично забезпечить процвітання і зростання добробуту всіх громадян. Однак, хід реформ виявився більш болочим і тривалим для суспільства, привів до майнової поляризації, зростання корупції і на сьогоднішній день не забезпечив зростання добробуту й якості життя для більшості громадян. Це зумовило динаміку суспільних настроїв по відношенню до ринкових реформ, приватної власності і підприємництва.

Після більше двадцяти років розвитку приватного підприємництва українці неоднозначно до нього ставляться. З одного боку, незважаючи на труднощі ринкових реформ, приватний бізнес міцно ввійшов у життя нашого суспільства і показує свою життєздатність. Зростає кількість українських громадян, які підтримують його розвиток. У той же час у динаміці його підтримки проглядаються певні коливання залежно від економічної ситуації в країні. На питання: «Як Ви ставитесь до розвитку приватного підприємництва (бізнесу) в Україні?» 1992 році 28,6% респондентів цілком схвалювали розвиток приватного підприємництва в країні, ще 24,1% – скоріше схвалювали. Зовсім не схвалювали розвиток бізнесу лише 4,9% опитаних, 9,7% – скоріше не схвалювали, 31,3% респондентів коливались у ставленні до приватного підприємництва [71, с. 482].

Вже в 1994 році у зв'язку з економічною кризою, відбулось помітне охолодження у ставленні до бізнесу. Кількість тих, хто цілком або скоріше підтримував розвиток приватного підприємництва, скоротилась до 46,1%, а частка тих, хто зовсім або скоріше не схвалював розвиток приватного бізнесу, зросла до 31%. Починаючи з 2005 року більше половини населення країни підтримують розвиток приватного бізнесу, у 2010 році таких було 53,9%.

Характерно, що, підтримуючи розвиток приватного бізнесу, скорочується число тих, хто особисто би хотів працювати у приватного підприємця. З 1992 по 2010 роки число українців, охочих працювати на приватному підприємстві скоротилося з 51,1% до 43,5%, а кількість респондентів, які не бажають працювати у приватній сфері, збільшилася у відповідні роки з 34,1% до 41,5%. На такі настрої українців вплинули відсутність стабільних гарантій захисту прав найманих працівників на приватних українських підприємствах, зарплата в конвертах, економічна нестійкість приватного бізнесу, особливо малого тощо [72, с. 484].

У той же час, незважаючи на всі умови дикого капіталізму в Україні, рівень довіри українців до приватного бізнесу зростає. Так, з 1992 по 2010 роки значно скоротилося число громадян, які довіряють приватному бізнесу з 52,9% до 41,3%, а число громадян, які довіряють, навпаки, зросла з 13,3% до 16,0% у відповідні роки. Крім того близько половини українців хотіли б відкрити свою приватну справу, про що заявили в 2010 році 49,3% опитаних. Це свідчить про те, що, у принципі, українські громадяни готові і звикли жити при капіталізмі, розвивати свій бізнес. У той же час кризовий стан економіки і правові умови функціонування приватного бізнесу значно гальмують цей процес, отже, і ринкові реформи в цілому, впливають на збереження елементів соціалістичної свідомості українців.

Соціально-економічні ідеологічні уподобання громадян позначаються на їхньому відношенні до приватизації малих і великих підприємств. Аналіз соціологічних опитувань виявив тенденцію зростання негативного ставлення до приватизації як малих, так і великих приватних підприємств. У 1992 році позитивно ставилися до приватизації малих підприємств 56,2%

українців, а в 2010 році такої думки дотримувалося тільки 39,8%. У той же час зросла кількість українців, які негативно ставляться до приватизації малих підприємств: з 13,6% до 28,1% у відповідні роки [73, с. 483].

Ще більш швидкими темпами зростає негативне ставлення українських громадян до приватизації великих підприємств: з 1,6% у 1992 році до 61,4% у 2010 році. Одночасно кількість прихильників приватизації великих підприємств катастрофічно падає: з 25,1% до 12,9% відповідно [74, с. 483]. На такі настрої українців значно вплинули кінцеві результати політики приватизації 90-х років: «прихватація» за безцінь великих державних підприємств, збагачення «купки» підприємливих українців і тотальне зубожіння більшості населення, розвиток кланово-олігархічного капіталізму.

Подібні процеси у свідомості громадян відбуваються і в питаннях землі. Питання власності на землю та прозорості ринку землі є в Україні гострою політичною проблемою. Адже йдеться про стратегічний ресурс національної продовольчої безпеки у соціально-економічному розвитку української держави. В Україні, де зберігаються традиції особливого ставлення до землі, як до головного національного багатства, земельне питання набуває яскраво вираженого емоційного характеру.

Динаміка відсотків відповідей на питання ставлення до приватизації та можливості легалізації купівлі-продажу землі показує, що неухильно зростають негативні настрої українців по включенню землі у ринкові відносини. Так, приватизацію землі в 1992 році підтримували 63,5%, негативно ставилися до цього процесу – 13,9%. У 2010 році ситуація різко змінилася на протилежну: підтримували приватизацію землі 24,0%, негативно ставилися до передачі землі у власність громадян 51,4% [75, с. 484].

Соціологічні дослідження Центру Разумкова в 2012 році демонструють, що відносна більшість (45%) опитаних вважають, що для України властива модель, коли приватної власності на землю немає, а земля надається лише в довгострокову оренду. Водночас, 29% опитуваних вважають, що така модель для України не підходить. 32% українців виступають за те, щоб віддати перевагу державній і комунальній власності на землю

сільськогосподарського призначення з правом її оренди приватними особами: 32% – з правом довгострокової оренди та передачі права оренди у спадок; 15% – з правом короткострокової оренди. Водночас 26% дотримуються думки, що слід віддати перевагу приватній формі власності, і лише близько 8% – державній і комунальній без права оренди [76, с. 10].

Право приватної власності на землю невід’ємно пов’язане і з правом нею розпоряджатися, **включно з можливістю** здійснення процедури купівлі-продажу. У 1994 році ринок землі підтримували 38,5% українців, а в 2010 – році вже тільки 25,5% опитаних. У той же час збільшилася кількість українців, які не підтримують можливість введення землі в ринковий обіг: з 44,4% у 1994 році до 57,2% в 2010 році [77, с. 483-484].

Таким чином, незважаючи на те, що ринок землі «де факто» вже існує в Україні, українські громадяни негативно налаштовані **відносно** нього. На громадську думку українських громадян, особливо селян, чие життя безпосередньо пов’язане **із** землею, вплинули стан землі у деяких власників і орендарів, відсутність заходів щодо захисту ґрунту від ерозії, зниження родючості через недотримання правил сівозміни та інші ознаки безгосподарності. Зберігаються, а в деяких випадках і підігриваються, побоювання, що іноземці скуплять знамениті на весь світ українські чорноземи, а власний виробник залишиться без засобів виробництва тощо. І це не безпідставно, так як у багатьох країнах, саме з цієї причини, існують обмеження на ринку землі, **у** тому числі заборона продажу землі іноземцям [78].

Позначається і недовіра громадян до держави, яка має регулювати ринок землі, відстежувати виконання власниками землі своїх зобов’язань перед суспільством, бути головним арбітром у спірних земельних питаннях. За даними Центру Разумкова в Україні переважає негативна оцінка земельної політики влади – як діючої, так і попередньої як **у** 2009 р., так і в 2012 р. У 2012 р. позитивну оцінку зазначеної політики надали лише 7% респондентів (у 2009р. – 6%), тоді як негативну – 36% і 35%, відповідно). Близько чверті (24% у 2012р. і 28% – у 2009р.) опитаних нічого про таку політику не знають [79, с. 3]. Не сприяє вирішенню протиріч у земельному питанні, консолідації

громадян щодо земельної реформи і невизначеність позицій політичних партій з цього питання. Аналіз політичних програм партій і висловлювань їх лідерів, які є основними гравцями політичного поля, показують полярність підходів до головного питання земельної реформи - власності на землю.

Так, ВО «Батьківщина», Фронт Змін, УДАР виступають з певними застереженнями та особливостями за право приватної власності на землю, але чітко визначають, що власниками землі можуть бути винятково громадяни України [80]. ВО «Свобода» заперечує право продажу землі сільськогосподарського призначення. Водночас пропонує поширити право власності на землю лише на присадибні земельні ділянки. Пропонується не дозволяти набуття права власності на землю іноземцям та особам без громадянства [81].

КПУ заявляє про «неприпустимість перетворення земель сільськогосподарського призначення на предмет купівлі і продажу». Принциповим моментом залишається твердження, що земля, води, ліси, надра та інші ресурси не можуть перебувати у приватній власності [82]. Програма Партії Регіонів не вирізняється конкретикою щодо земельних питань і містить загальні норми про забезпечення реалізації національної програми відродження українського села [83].

У цілому, орієнтуючись на голоси своїх виборців, політичні партії виявляють велику обережність у офіційних висловлюваннях щодо земельного питання. Така позиція політичних партій дає їм можливість агітаційних варіацій на тему земельної реформи залежно від регіону й аудиторії. У той же час це робить непрогнозованим розвиток земельної реформи, дезорієнтує українців у розумінні питань земельного ринку і власності на землю [84, с. 37-38].

Соціально-економічні ідеологічні уподобання громадян виступають основою їх політичних переконань та ідентифікації. Аналіз динаміки ідеологічних настроїв українців показує зростання числа громадян з переважно «лівими» настроями, наприклад, з 38,3% у 1995 році до 46,0% у 2010 році і зменшення прихильників переважно «правих» ідеологій з 54,4% до 44,3 % у відповідні роки [85, с. 153].

У цілому, на думку українських аналітиків, незважаючи на всю складність і суперечливість розвитку ринкових відносин та інших атрибутів капіталізму з 1995 по 2010 роки в Україні, хоч і незначно, але все-таки зменшилися в процентному співвідношенні ідеологічні «антагонізми», тобто поступово знижується число тих громадян, які однозначно підтримують тільки соціалізм або тільки капіталізм. Дані опитувань дозволяють констатувати, що за останні 15 років соціально-економічна ідеологічна поляризація в українському суспільстві не посилилася, а навіть, у деякій мірі, послабилася [86, с. 147]. Ідеологічні уподобання в соціально-економічній сфері позначаються на політичних уподобаннях і політичній ідентифікації українців, консолідують громадян з тими політичними інститутами і процесами, які відповідають їх інтересам і орієнтаціям.

Співвідношення лівих (етатистських) і правих (ринкових) уподобань українців проявляються у визначенні ролі держави в економіці. Щорічний соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України показує, що основну роль в управлінні економікою більшість українських громадян відводить державі. Так, згідно зі статистикою тільки 5,3% українців вважають, що «необхідно мінімізувати участь держави» в економіці, «все врегулює ринок»; 48,4% респондентів виступають за «об'єднання державного управління та ринкових методів»; більше третини українців – 31, 6% – взагалі за повернення до «планової економіки на основі повного державного обліку і контролю» [87, с. 484].

Таким чином, українці демонструють стійке тяжіння до змішаної економіки з сильною регулюючою роллю держави. Така модель економіки більш властива для «державного капіталізму» і дуже відрізняється від сучасних високоефективних моделей ринкової економіки у розвинених країнах.

Панування певної соціокультурної моделі взаємовідносин суспільства, держави і окремої людини проявляється в патерналізмі українських громадян. Про збереження патерналістських установок населення України свідчать такі дані. У 2009 році 74,3% українців вважали, що обов'язком держави має бути забезпечення населення необхідною медичною допомогою,

75,4% переконані, що держава повинна створити гідний рівень життя людям старшого віку. На думку 63,5% опитаних, однозначно обов'язком держави має бути забезпечення роботою всіх, хто її хоче мати [88, с. 175].

Характерно, що патерналістські настрої домінують не тільки у громадян середнього та старшого покоління, які за влучним висловом В. Фесенка, отримали «радянське щеплення», але й у більш молодшого покоління, що народилося вже в період Незалежності, наприклад, такого сегмента молоді як студентство. Соціологічне дослідження політичних орієнтацій і установок студентів різних спеціальностей Східноукраїнського національного університету (м. Луганськ) у 2009 році показало, що співвідношення ліберальних і патерналістських орієнтацій студентства проявляється явно на користь патерналізму. 67,8% опитаних студентів вважає, що держава повинна нести основну відповідальність у забезпеченні кожної людини роботою і гарним житлом [89].

З одного боку, ці показники можна розглядати як ознаку невпевненості молодих людей, майбутніх фахівців самостійно забезпечити собі гідний рівень життя, знайти роботу в складних сучасних умовах. З іншого – свідчить про збереження і передачу «у спадщину» традицій патерналізму в українському менталітеті. Патерналістські очікування українців можна розглядати не тільки як константу особливостей національної самосвідомості, але й як спонтанну реакцію населення на соціально-економічну ситуацію в країні.

Перешкоджає консолідації громадян **відносно** демократичних перетворень і ринкових реформ соціальне самопочуття українців, що характеризується загальним рівнем благополуччя та якості життя. До цільових соціальних аспектів якості життя відносяться: соціальна рівність, соціальна справедливість, свобода, солідарність, демократичність, гуманність, соціальна активність та ін.

Інтегральний Індекс соціального самопочуття (ІСС-20, що розраховується в діапазоні від 20 до 60 балів, де 40 балів – середнє значення, умовний нуль, нижче якого перебувають показники негативного рівня задоволення потреб) [90, с. 6] в Україні з 1995 року дещо покращився з 35,1 до 38,6 балів у 2010

році, однак не дотягує до середнього значення. Шкала охоплює 44 пункти, зокрема враховуються позиції добробуту на соціальне самопочуття людей, широкий спектр різноманітних соціальних благ, що включає і престиж професії, рівень освіти, і багато іншого [91, с. 546].

Конституція України, (ст. 1) визначає, що «Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою». Стаття 3 Основного Закону наголошує: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визначаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [92, с. 141]. Але на жаль, в Україні склалася не соціально-орієнтована держава, а «олігархічний капіталізм», орієнтований на задоволення економічних і політичних інтересів промислово-фінансових груп [93].

Аналіз соціального самопочуття громадян свідчить про пріоритетність для переважної частини українського суспільства проблем матеріального становища та добробуту, а також – неналежне ставлення влади до громадян і неспроможність останніх впливати на владу. Зростає кількість українців, які вважають себе бідними: у 2004 році 35,7%, українців оцінили своє матеріальне становище як бідне, у 2008 році таких було 38,7%, а в 2010 році цей показник виріс до 42,8% [94].

Рівень соціальних стандартів в Україні порівняно з європейськими країнами визначається як дуже низький. Причому за соціальними параметрами Україна відстає не тільки від розвинених європейських держав, а й від країн з порівняно невисоким рівнем розвитку економіки. Так, мінімальна заробітна плата в 2009 році в Португалії, Мальті, Греції, Іспанії становила від 500 до 1000 євро на місяць; в Чехії, Польщі, Угорщині, Болгарії, Румунії в межах 123 - 153 євро, в Україні тільки – 50 євро. У той же час за результатами моніторингу для нормального життя українській сім'ї потрібно вдвічі і в троє більше грошей на місяць з розрахунку на одну людину. Середньомісячна заробітна плата в Україні в 10 - 16 разів менше, ніж у таких розвинених

країнах як Японія, Німеччина, Франція, США, Великобританія [95, с. 221-222].

Особливістю української дійсності є «бідність працюючих», причому це стосується не лише бюджетної сфери, а й приватного підприємництва. У масовій свідомості українських громадян формується картина несприятливих умов життя. 60,1% українців вважають, що вони «живуть як дозволяють обставини, живуть як доведеться». 20,7% українців вважають, що їх життя – це «безперервна боротьба за виживання», 7,5% вважають, що вони живуть вільно і творчо, і тільки 4,5% вважають, що вони живуть вільно, комфортно і творчо.

Необхідно відзначити, що якість життя багато в чому залежить від доходів, але в той же час високі доходи самі по собі ще не гарантують високу якість життя. Опитування показали, що 53% людей з найбільш високими доходами «живуть як дозволяють обставини, живуть як доведеться» [96, с. 205].

Одним із найважливіших інтегральних показників становища людини в суспільстві є рівень її життєвої задоволеності. Саме цим показником багато в чому вимірюють також здатність держави забезпечити своїм громадянам гідне життя. Порівнюючи індекс життєвої задоволеності в Україні та країнах ЄС, мусимо, на превеликий жаль, констатувати, що за шкалою від 0 до 10 оцінка задоволеності життям в Україні є найнижчою **ніж** в Європі — 4,4 **балів**.

Аналогічний розподіл оцінок спостерігається також у відповідях на запитання «Якщо говорити в цілому, наскільки Ви щасливі?». Найменш щасливими в Європі знову ж таки виявилися українці — 5,6 **балів**. Розглядаючи ці несприятливі для України порівняльні оцінки, залишається втішатися лише тим, що щасливих людей в Україні все одно трохи більше, ніж нещасливих (про це свідчить середня оцінка, що перевищує 5 балів) [97, с. 119, 155].

Аналіз відчуття внутрішніх загроз населенням України показав, що найбільше населення країни хвилюють і турбують економічні проблеми, особливо пов'язані з особистою економічною безпекою. Так, загроза безробіття була актуальною у 2010 році для 80,1% населення, а зупинка підприємств для 43,2% українців. Порівняння цих показників з 1992 роком

показує, наскільки українські громадяни нечітко розуміли закони функціонування ринку і капіталістичної економіки в цілому, не уявляли тих проблем, з якими вони зіткнулися в подальшому. У 1992 році безробіття боялися 60,3%, а загрози зупинки підприємств тільки 13,2% [98, с. 249].

Погіршує ситуацію на сучасному ринку праці і глобальна фінансово-промислова криза. Сьогодні за різними джерелами, рятується від хронічного безробіття за кордоном, у пошуках кращої долі, від 4 до 7 млн. українців [99, с. 244].

Згідно з результатами дослідження, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» у березні 2011 року, п'ятірку найбільших загроз для країни формували: економічний занепад країни (53% респондентів), ріст безробіття (47%), знецінення гривні (23%), свавілля влади (23%) та деградація населення (18%). Далі у рейтингу загроз визначались: погіршення медичного обслуговування (15%), ріст злочинності (13%), екологічні катастрофи (13%), масова міграція українців закордон (11%), розкол країни (9%), демографічна криза (9%), можлива втрата незалежності (9%), загроза громадянської війни (8%), погіршення рівня освіти (7%).

Крім того, 6% опитаних боялися загрози втратити контроль над українською ГТС, 5% – антиконституційного перевороту, 3% – військової загрози з боку Росії, 2% – загрози тероризму, 1% – військової загрози з боку Заходу. Лише 2% опитаних українців не відчували жодних загроз [100].

У цілому, економічну ситуацію в країні українці оцінюють дуже низько. У 2010 році середній бал економічної ситуації в країні був оцінений в 2,5 балів, де 0 – дуже погана, 10 – дуже хороша [101, с. 482].

Незважаючи на активну динаміку політичного та соціально-економічного життя в роки Незалежності, образ держави залишається у свідомості українців практично незмінним. Соціологічний моніторинг показав п'ять найбільш типових уявлень українців про свою державу: «безлад» – 52,6%, розруха – 36,4%, злидні – 35,7%, протистояння – 24,1%, глухий кут – 19,7%. Позитивну оцінку державі дала лише невелика частина респондентів. Тільки 11,7% пов'язували Україну з перспективою.

У 2005 році на хвилі великих очікувань змін в українському суспільстві з перспективою України асоціювали 28,1%. Протягом 2006 року очікування українців знизились, і з перспективою Україну асоціювали лише в 5%. Таким чином, зміна асоціацій українців з державою безпосередньо залежить від успіхів соціально-економічного та політичного розвитку [102].

Найбільшими загрозами, на думку громадян, в Україні є економічний блок проблем і відносини з владою. Відчуття, насамперед, економічних загроз позначається на електоральних перевагах українців. Пріоритетне значення **під час вибору** партії чи кандидата для українських громадян мають наступні теми:

- добробут громадян – середня оцінка важливості за п'ятибальною шкалою – 4,72 (від 4,76 у Центрі до 4,67 на Заході);
- економіка в цілому – 4,71 (від 4,79 на Півдні до 4,66 на Заході і Сході);
- наведення порядку в державі – 4,67 (від 4,82 на Півдні до 4,59 на Сході).

Наведений рейтинг тем є однаковим для всіх регіонів, за винятком Півдня, де першу позицію посідає тема «наведення порядку в державі» (4,89), другу – «економіка в цілому» (4,79), третю – «внутрішня політика» (4,72), а «добробут громадян» на четвертому місці (4,71) [103, с. 62].

Дослідники Центру Разумкова звертають увагу на те, що тема рівня свободи та демократії посіла в рейтингу найбільш важливих питань лише восьму позицію – як загальну (4,40), так і в усіх регіонах, за винятком Заходу, де вона вийшла на сьоме місце (4,44), а також у всіх вікових групах, включно з молоддю 18-29 років (4,41) і всіх групах потенційних виборців, за винятком виборців «Батьківщини» (сьоме місце, 4,56) і «Свободи» (п'яте місце, 4,58 бала).

Другою особливістю є те, що найбільш чутливі теми, які активно використовуються окремими політичними силами в передвиборній боротьбі, не є найбільш **значущими** для громадян, і посіли останні позиції в рейтингу. Так, тема «ставлення до історії України, оцінки певних історичних постатей та осіб» займає дев'яту позицію (4,21), «ставлення до питань мови» – десяту з 10 наведених в опитувальнику тем. Це стосується всіх

вікових груп і всіх регіонів (лише на Заході названі теми помінялися місцями) [104, с. 63].

Низький рівень економічного розвитку та бідність населення загострюють усі протиріччя в суспільстві, у тому числі і протиріччя в політичній ідентичності, які проявляються в зовнішньо- і внутрішньополітичних орієнтаціях українських громадян. Тривала, і багато в чому **малоуспішна**, суспільна трансформація призвела до того, що консолідуючий потенціал, який був характерний для українського суспільства в 1992 році щодо цілей суспільного розвитку, був розгублений. На даний момент відбувається відторгнення великої частини суспільства від ринкових і демократичних реформ, викликаних результатами останніх і недовірою до політики держави і політичної еліти За даними Центру Розумкова станом на серпень 2012 р. більшість громадян (58%) вважали, що події у країні розвиваються у неправильному напрямку. У тому, що напрямок є правильним, переконані лише 20% опитаних. Проте ці показники є кращими, ніж у жовтні 2011 р., коли вони становили 69% і 14% відповідно [105, с. 55].

Соціологічні дослідження показують, що понад усе українці консолідовані в негативних оцінках економічного і політичного стану країни, в песимістичних оцінках майбутнього **й відносно** дій влади. Рівень задоволеності громадян політикою, що її проводить діюча влада, є низьким. Так, внутрішньою політикою влади у 2012 році були задоволені лише 24% опитаних (проти 66% незадоволених); економічною – 19% (проти 71%); соціальною – 22% (проти 67%); зовнішньою – 25% (проти 60%); мовною і культурною – 28% (проти 58%); оборонною – 27% (проти 47%); нарешті – ставленням влади до опозиції – 20% (проти 64%). Характерним є те, що невдоволення політикою влади в усіх перелічених сферах переважає в усіх вікових групах і в усіх регіонах України [106, с. 55].

Як свідчить оmnibusне дослідження «Громадська думка в Україні», яке було проведене Інститутом соціології НАН України у травні 2009 року, невдоволеність політичним блоком, а не мовно-культурні особливості, є пріоритетом щодо суспільного об'єднання для 40% респондентів, відчуття втрати нормального життя – 32,3%. Спільну історію трактують як об'єднавчий

чинник 20,6% опитуваних, мову спілкування – 14,7%, національну належність – 11,6%, патріотичні почуття – 8,7%, національну ідею побудови Української держави – 6,9% [107, с. 30]. Оптимізм викликає те, що, незважаючи на сучасний негативний образ держави в очах українського суспільства, більше половини українців з надією думають про Україну – 56,5%, з оптимізмом – 25,5%, з інтересом – 19,1%. У той же час з тривогою про майбутнє думають – 29,1%, з розгубленістю – 17,1%. Характерно, що ті, хто позитивно оцінює своє життя, ті оцінюють образ держави більш позитивно.

На думку багатьох сучасних українських учених, нейтралізувати об'єктивні фактори (етнокультурні, регіональні, історичні та ін.), які перешкоджають консолідації українських громадян навколо суспільних цілей, можна лише зміцнюючи ідеологію прогресивного динамічного розвитку, вирішуючи економічні та соціальні проблеми, що виникають у ході модернізації, у тому числі залучаючи громадян до безпосередньої участі (у першу чергу, через інститути громадянського суспільства, загальнонаціональні проекти тощо) у їх вирішенні.

На думку М. Степико, «нація має бути об'єднана стратегією створення системи обміну товарами, послугами й капіталами за лініями «індустріальний сектор – аграрний сектор», «міжрегіональний обмін» і відвоювання ніш на світовому ринку для наукоємної продукції. Потрібно зважати на те, що самоідентифікація багатьох громадян є ще невизначеною та амбівалентною, передусім геополітично. Отже, якщо цей чинник набуватиме питомої ваги і потяг назовні перевищить потенціал внутрішніх зв'язків українського суспільства, то виникатиме загроза його розколу» [108, с. 152].

Відсутність внутрішньої консолідації українського суспільства формує і майже полярну суперечливість у зовнішньополітичних орієнтаціях громадян. Причинами відсутності консолідації українців у зовнішньополітичній сфері є етнокультурні, мовні відмінності українських регіонів, конфесійні особливості, історичні та сучасні політичні стереотипи, суперечлива політика держави, різночитання і невизначеність у зовнішній політиці політичних партій та еліт, вплив ЗМІ. У той же час, вибір інтеграційного курсу України

багато в чому залежить від суспільної підтримки на основі зовнішньополітичної ідентичності українських громадян.

Найбільш гострими дискусіями в українському політикумі та громадській думці є проблеми євроінтеграції, вступ України до НАТО, участь у Митному союзі з Росією, Білоруссю і Казахстаном, створення єдиної східнослов'янської держави в складі України, Росії та Білорусії.

Основна геополітична дилема, що стоїть перед українським суспільством – це вступ до Євросоюзу або до Митного союзу. Складність проблеми багато в чому визначається специфікою геополітичного поля України, її приналежністю одночасно і до Європи, і до Євразії. Україна є об'єктом інтересів конкуруючих геополітичних суб'єктів, насамперед Росії, Євросоюзу і США. Збереження протягом тривалого періоду доктрини «багатовекторності» й неоднозначні дії у зовнішній політиці української держави зберігали і зміцнювали в громадській думці розбіжності і протиріччя геополітичних симпатій і переваг. Зміна правлячої еліти супроводжувалася заміною геополітичних орієнтирів, що не сприймалися населенням України як довгострокові.

Це призвело до того, що **й** сьогодні офіційний курс євроінтеграції української держави, який наразі триває, неоднозначно сприймається українськими громадянами. Соціологічні дослідження, проведені Центром Разумкова в квітні 2013 року показали, що загалом, серед громадян переважає позитивне ставлення щодо вступу України до ЄС, його підтримують відносна більшість (46%) опитаних, не підтримують – 36%; не визначились – 18,4% [109, с. 104].

Ще більш оптимістичними є підрахунки соціологічної групи «Рейтинг», згідно з якими 50% опитуваних українців підтримують приєднання до ЄС. Не підтримують 37%, а 13% – не визначились [110].

Більш суперечливим є ставлення українців щодо вступу до Митного союзу: частки тих, хто підтримує вступ, і тих, хто його не підтримує, статистично значущо не відрізняються – 40% і 39% відповідно. У випадку вибору з трьох варіантів – вступ України до ЄС / до Митного союзу / неприєднання до жодного з них –

42% підтримали вступ до ЄС, 33% – до Митного союзу, 12% – підтримали ідею неприєднання.

Прихильники вступу до ЄС і прихильники вступу до Митного союзу помітно різняться за соціально-демографічними та соціальними характеристиками. Дослідження зафіксували, що вступ України до ЄС частіше підтримують жителі Заходу і Центру країни, україномовні громадяни, представники молодшої і середньої вікових груп, люди з високим рівнем освіти та матеріального добробуту. Найбільшими прихильниками ЄС є представники соціально-професійних груп з високим освітнім рівнем (фахівці, підприємці, студенти – у цих групах вступ до ЄС підтримують 57-68% опитаних) [111, с. 104]. Вступу до Митного союзу частіше віддають перевагу жителі Півдня і Сходу, російськомовні громадяни, респонденти старшого віку, люди з низьким рівнем освіти та добробуту, представники електорату Партії регіонів або КПУ. Найчастіше підтримують вступ України до Митного союзу пенсіонери (48%) і робітники (43%).

Аналіз зовнішньополітичної орієнтації груп респондентів, які працюють у різних галузях економіки показав, що єдиною галуззю економіки, серед працівників якої частка прихильників Митного союзу переважає частку його противників, є промисловість (47% і 32%, відповідно). На думку дослідників, можна припустити, що більша прихильність працівників промисловості до Митного союзу пов'язана із зорієнтованістю багатьох українських промислових підприємств на російський ринок. У всіх інших галузях переважають прихильники євроінтеграції [112, с. 104].

Соціологи також зазначають, що в 2013 році, порівняно з 2010-2012 роками, спостерігаються тенденції зростання прихильників як першого варіанту інтеграції, так і другого, скорочується кількість «невизначених» у цьому питанні з 27% до 20%. Традиційно Захід, Північ і Центр України більше підтримують Угоду з Євросоюзом, Донбас, Південь і Схід – вступ до Митного союзу. При цьому Схід і Центр залишаються «перехідними» регіонами, де не спостерігається великої переваги прихильників одного інтеграційного вектора над іншим, а також найбільшу кількість тих, хто одночасно підтримує обидва інтеграційних вектора.

Молодь, люди з вищою освітою традиційно більше підтримують підписання Угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі з ЄС, старше покоління – вступ до Митного союзу [113]. Найбільш сильними мотиваціями вступу до Євросоюзу респонденти називають економічні причини, а також соціальні перспективи і зміни, які повинні відбутися в Україні після вступу до ЄС, у тому числі рівень і якість життя, вільне переміщення для українців у країнах Євросоюзу та ін. На думку українського політолога В. Фесенка, певною мірою ідеалізоване ставлення частини наших громадян до євроінтеграції чимось нагадує завищені соціальні очікування від незалежності України на початку 1990-х рр. [114].

Основними причинами негативного ставлення до вступу в ЄС українці називають велику культурно-ментальну різницю з країнами ЄС, побоювання нерівноправності і невизначеність майбутнього Євросоюзу. Головними мотивами вступу до Митного союзу респонденти називають культурну та ментальну близькість людей, що проживають у країнах Митного союзу, економічну вигоду (у тому числі дешеві енергоресурси) і стабільність. Аргументами проти Митного союзу називають домінування Росії і загрозу втрати Україною незалежності, а також відсталість і безперспективність цього союзу [115, с. 111].

Відповіді респондентів також показують, що велике значення у визначенні геополітичного вектора ідентичності має досвід проживання або відвідування країн ЄС або Митного союзу, наявність у цих державах друзів або родичів. Дослідження свідчать, що особистий досвід відвідування країн Євросоюзу мають жителі Західних областей України, Митного Союзу – жителі Східних і Південних [116, с. 106].

У цілому, 44% опитуваних оцінюють власний рівень поінформованості і про ЄС, і про Митний союз як низький, як середній – 39% (стосовно ЄС) і 38% (стосовно Митного союзу), як високий – лише 5% і 4% відповідно [117, с. 106].

Таким чином, для звичайного українця вибір на користь ЄС чи країн Митного союзу, за великим підрахунком, це абстракція, зміст якої може наповнюватися залежно від того, в якому регіоні він живе, й які політики і ЗМІ на нього здійснюють вплив. Опитування показують, що більшість українців (70%) взагалі

вважають, що спочатку треба навести лад всередині країни, а вже потім приєднуватися куди-небудь, не згодні з тезою – лише 16% [118].

Значним фактором об'єднання громадської думки щодо геополітичних пріоритетів є цілеспрямована політика влади. У той же час близько третини українців вважають, що українська влада насправді не веде країну ні до ЄС, ні до Митного союзу (27%), ще 20% – упевнені, що влада намагається поєднувати обидва інтеграційні напрями, стільки ж – не змогли відповісти на питання. І лише 22% вважають, що влада веде країну до ЄС, а 10% – до Митного союзу [119, с. 107].

Соціологічна служба Центру Разумкова в рамках проекту «Громадська думка про зовнішньополітичний курс України: європейська чи євразійська інтеграція» 22-28 лютого 2013 р. провела шість фокус-групових дискусій, що стосуються проблем європейської або євразійською інтеграції України (у Києві, Донецьку, Житомирі, Львові, Сімферополі, Харкові). Їх учасниками були представники різних категорій населення, які цікавляться політичним і соціально-економічним життям країни [120, с. 98-103].

Одним із висновків цих дискусій було те, що значною мірою прихильність до того чи іншого вектору зовнішньополітичної інтеграції ґрунтується на невірі у здатність України самостійно вирішити свої соціальні, економічні, політичні проблеми. Дослідники також визначають песимізм значної частини учасників дискусій стосовно успішності будь-якого напрямку зовнішньополітичної інтеграції, низьку довіру до політичної еліти України, яка, на думку переважної частини учасників дискусій, не зацікавлена в позитивних змінах, які можуть стимулюватися в рамках міжнародних союзів. У ході дискусій також проявилися відмінності позицій жителів різних регіонів відносно зовнішньополітичних орієнтацій. Особливо насторожує факт наявності стійких стереотипів громадян різних регіонів України стосовно один одного. Це проявляється в таких константах, як: «Західна Україна завжди буде проти вступу України в Митний Союз у будь-якому разі»; «А ми завжди будемо проти ЄС»; «У будь-якому разі посиляться розбіжності між регіонами». У той же час втішно залишається теза: «Але

більшість буде сприймати вибір спокійно. У нас народ не піде на заворушення. Погодяться усі (Симферополь)» [121, с. 10]. Але, на думку учасників дискусій, «жоден із варіантів інтеграції не здатен усунути цю проблему та об'єднати країну. Навпаки, як вони вважають, остаточний вибір одного з варіантів може посилити відмінності» [122].

Таким чином, незважаючи на те, що близько половини українців зробили свій вибір на користь європейської інтеграції, в українському суспільстві зберігається різновекторність геополітичних пріоритетів, а більша частина українських громадян не визначилася у своїй геополітичній ідентичності. Тому потенційною проблемою в Україні є зіткнення європейського та проросійського міфів щодо їх вигод і перспектив.

Колізією геополітичних орієнтирів українців залишається їхня двовекторність. Велика частина українських громадян хочуть одночасно вступу України в союз з Росією і до Європейського союзу. Цей феномен фіксують різні соціологічні центри. Так, згідно з дослідженнями Соціологічної групи «Рейтинг» як мінімум чверть опитаних, які підтримують утворення єдиної держави з Росією та Білоруссю, одночасно підтримують і приєднання України до ЄС [123].

У 2012 році утворення єдиної держави у складі України, Росії, Білорусі підтримували 41% опитаних, не підтримували – 44%, ще 15% – не визначилися. Дослідження зафіксували, що створення спільної держави з Росією найбільше підтримують старші (53%), найменше – молодь (32%), більше в містах, ніж у селах.

Так само, як і в питаннях євроінтеграції, спостерігається розмежування поглядів за регіональним принципом. Найбільше цю ініціативу підтримують на Півдні (64%), Донбасі (57%) і на Сході (54%) країни. У той же час більше половини жителів Центральної та Північної України і більше 80% Західної не підтримують утворення єдиної держави у складі України, Росії, Білорусі [124].

Істотним «каменем розбрату» у зовнішньополітичних орієнтаціях українців є проблема перебування Чорноморського Флоту Росії на території України до 2042 року. Як показують

дослідження, думки українських громадян з цього питання розділилися в 2011 році порівну: 41% – за і 41% – проти. Проглядається також і регіональний синдром: найбільше підтримує ідею продовжити термін перебування Чорноморського Флоту Росії на території України до 2042 року Південь країни (73%), на третину менше – Донбас (56%) і Схід (52%) [125].

Незважаючи на всі суперечності в зовнішньополітичних орієнтаціях українців, існують певні лінії розподілу, за якими українське суспільство виявляє значну солідарність. Наприклад, у питаннях територіальної цілісності України (взяти хоча б підйом громадської думки навколо подій на острові Тузла) або питання передачі важливих стратегічних об'єктів у власність іншим міжнародним суб'єктам.

Абсолютна більшість опитаних громадян України позитивно ставляться до того, що у 1954 році Крим увійшов до складу Української РСР – 83%, лише 5% – негативно і 12% – не визначились зі своїм ставленням. Тільки 4% українців вважає, що Крим має бути відокремлений і переданий Росії.

Найбільш позитивно ставляться до приєднання Криму мешканці Донбасу, Центру і Сходу, найбільш негативно – мешканці Півдня країни, передусім, самого Криму. Найбільша кількість противників приєднання Криму до України серед прихильників КПУ, хоча й серед них майже 70% ставляться до цього позитивно.

Кількість громадян, які підтримують ініціативу створення «газового» консорціуму, мета якого розподілити власність на українську ГТС між Росією, ЄС та Україною, скоротилось майже на третину – з 36% (березень 2010 р.) до 27% (квітень 2011 р.). Ще більш відчутно зросла кількість противників даної ініціативи з 35% до 56%. Цю ідею підтримують не більше 40% мешканців Донбасу, Півдня та Сходу, передусім, прибічники КПУ [126].

Ще більш узгоджено українці визначилися щодо НАТО. Лише 19% опитаних українців підтримують вступ України до НАТО, при цьому майже дві третини не підтримують. Більше того, порівняно з 2010 роком (24-26%), спостерігається тенденція зниження числа громадян, що підтримують вступ України до Північноатлантичного Альянсу.

Яскраво вираженою підтримка приєднання України до Північноатлантичного Альянсу є лише на Заході країни (близько половини опитаних). Ставлення до НАТО серед молоді дещо краще, ніж серед людей середнього і старшого віку [127].

Дані емпіричних досліджень також підтверджують, що підтримка українців вступу України в Євросоюз і в НАТО значно залежить від їх конфесійної ідентичності. Так, у Західних областях, де домінує греко-католицизм, населення історично орієнтоване на західні цінності і традиції, підтримує вступ України до Євросоюзу та НАТО. А українські православні (причому як Московського, так і Українського патріархату) відчують себе частиною православної цивілізації і більше схиляються до союзних інституцій разом з Росією і Білорусією.

На думку деяких українських дослідників, релігійні корені української ментальності настільки сильні, що навряд чи просвітницькі програми про Євросоюз і НАТО зможуть переломити громадську думку. На думку М. Шульги, «звичайно, владні й політичні еліти можуть знехтувати культурними перевагами громадян України, але зовсім не факт, що суспільство прийме це спокійно та безконфліктно» [128, с. 56].

На нашу думку, у даний момент українські громадяни, згідно з соціологічними дослідженнями, готові до вступу України до Євросоюзу, але абсолютно не готові до вступу в НАТО. Тому ці два інститути, необхідно розділити як суб'єкти геополітичних орієнтацій і не «ламати» громадську думку «через коліно». Сьогодні в Україні, як ніколи, потрібно культивувати цінності, що сприймаються колективно більшістю суспільства, знаходити консенсус щодо норм і цілей суспільного розвитку. Тільки таким чином, можливо поступово переплавити соціальну різновекторність населення в соціальний моноліт. Що стосується НАТО, то можливо, у майбутньому в результаті розширення інформації про блок та активного співробітництва України з ним, ставлення українських громадян буде трансформуватися і набуде інших обрисів.

Відмінні особливості зовнішньополітичної ідентичності українських громадян проявляються в електоральних перевагах. Аналіз зовнішньополітичного блоку передвиборчих програм

партій, які пройшли до Верховної Ради України в результаті виборів 2012 року, проявив наступні тенденції [129, с. 113]:

1. Зовнішньополітичний курс передвиборних програм традиційно розрахований на свій електорат у регіонах (Партія Регіонів, ВО «Батьківщина», КПУ). Найбільш чітко свої позиції у зовнішньополітичній діяльності визначає КПУ. Позиція ВО «Батьківщина» розрахована на Центральні і Західні регіони. Партія Регіонів намагається у своїй програмі об'єднати всі напрямки зовнішньої політики, у той же час обходить найбільш конфліктне питання про Митний союз.

2. ВО «Свобода» задекларувала тільки один пункт: «Скасувати зрадницькі «Харківські угоди». В інших напрямках відкрито не визначилася в надії отримати якусь підтримку на Сході та Півдні України;

3. Партія «Удар» не зафіксувала в передвиборній програмі свої цілі у зовнішній політиці, щоб «не образити» електорат у поляризованих регіонах.

Таким чином на зовнішньополітичну ідентичність українців найбільше впливають соціокультурний поділ українського суспільства, регіональні відмінності в розумінні пріоритетів і вигод геополітичного курсу України. Великий вплив здійснюють результати діяльності найбільш значущих акторів політичного життя: держави, політичних партій, ЗМІ, а також особистий досвід спілкування і родинні зв'язки.

Підбиваючи підсумок, необхідно зазначити, що сьогоденний стан політичної ідентичності стосовно цілей суспільного розвитку характеризується суперечливістю, амбівалентністю і відсутністю консолідації з багатьох питань розвитку суспільства. Вибір українськими громадянами своєї ідентичності необхідно розглядати як свого роду реакцію на соціально-економічні та політичні умови в країні.

Особливостями політичних ідентичностей українців щодо цілей внутрішньої політики є розмежування за цілями суспільної трансформації і реформ. Основні лінії «розломів» суспільної свідомості проходять **за віссю** соціалізм / ринкові відносини, демократія / авторитаризм. Незважаючи на те, що демократія **й** ринкові відносини міцно увійшли в життя українців, в їхній свідомості успішно поєднуються стереотипи як старої радянської

системи відносин, так і нові «правила поведінки» демократичного суспільства.

На ставлення українців до суспільних реформ впливають не тільки соціокультурні фактори, які є домінуючими у визначенні зовнішньополітичних пріоритетів, а й соціально-класова поляризація суспільства. Основою політичних розмежувань є також майнове розшарування, зростання «бідності працюючих», низький рівень соціального самопочуття більшості населення і психологічного фону в суспільстві, відсутність впевненості у завтрашньому дні, задоволеності життям і відчуття щастя українських громадян.

Негативне ставлення українців до економічних реформ пов'язане не з тим, що вони є ідеологічними противниками ринкової економіки, а з тим, що від результатів її впровадження вони не отримали очікуваних дивідендів. Політичні симпатії українців відносно суспільних реформ формуються залежно від успішності суспільних перетворень і впливу результатів реформ на добробут і соціальне самопочуття конкретної людини, наявності або відсутності певних загроз для неї і її сім'ї. Незахищеність населення перед стихією «дикого капіталізму» в Україні зберігає в менталітеті українців патерналістські тенденції, а відсутність можливості, а іноді й бажання з боку влади забезпечити гідні соціальні гарантії, викликає невдоволення громадян і, як результат, їх відторгнення від загальних завдань демократичного будівництва.

Негативний вплив на процес консолідації українців щодо цілей суспільного розвитку здійснює суперечлива політика держави щодо соціально-економічних і політичних перетворень, відсутність чіткої, перспективної програми реформ, спадкоємності визначеної політики при зміні політичних еліт у владі. Можна спостерігати феномен «негативної» консолідації українців в негативних оцінках дій влади і результатів реформ. Маніпулятивний вплив на суспільну свідомість робить політика політичних партій, які часто маневрують на догоду симпатій свого електорату в питаннях внутрішньої і зовнішньої політики.

Суперечності у внутрішній і зовнішній політиці, невизначеність реформ, недовіра українців до політичних інститутів, їх можливості вирішувати суспільні завдання,

впевненість в тому, що влада діє, перш за все, на угоду великому капіталу і тіньовому бізнесу знижують ймовірність консолідації громадян стосовно цілей суспільного розвитку.

Яскрава суперечливість ідентичностей українських громадян проявляється і в зовнішньополітичній сфері щодо геополітичних векторів інтеграції. Основною дилемою у зовнішньополітичній сфері є «прозахідна» або східна, «проросійська» політична ідентифікація українців, яка має регіональне забарвлення і практично рівну підтримку в суспільстві. На зовнішньополітичну ідентичність українців впливають культурно-етнічний і регіональний поділ, історичні та сучасні стереотипи, а також часта зміна геополітичних орієнтацій з боку держави і політичної еліти. Найбільш консолідовані українці щодо вступу України в НАТО, приєднання Криму до території України, щодо збереження власності на українську ГТС та ін.

Велику роль у геополітичних орієнтаціях громадян відіграють політичні партії та їх лідери, програмні зовнішньополітичні цілі яких розраховані на «свій» електорат у регіонах. Для зовнішньополітичної свідомості українських громадян характерні амбівалентність, суміщення різних векторів політичної ідентифікації (східного і західного), міфологізація і завищені очікування.

Утім, консолідована ідентичність в сучасній Україні може сформуватися тільки на основі узгоджених ціннісних пріоритетів всіх жителів України, незалежно від їх соціокультурної належності та регіону проживання, створення сприятливих умов життя і високого рівня соціального та психологічного самопочуття.

3.3. Мовно-символічні виміри політичної ідентичності

Найважливішим фактором формування політичної ідентичності є політичні символи. Їх можна вважати своєрідним тестом на приналежність до певного політичного співтовариства. Будучи структурним елементом політичної культури, політичні символи виконують функції інтеграції політичної спільноти, конструювання, закріплення та відтворення політичної

ідентичності нації, формування солідарності й патріотизму. Політичні символи використовуються як могутній засіб політичної пропаганди і регулятор політичної поведінки.

Завдання символічної політики демократичного суспільства є більш складними порівняно з тоталітарним суспільством, у політичному житті якого присутні тільки символи офіційної ідеології і режиму. Демократія передбачає особистий вибір громадянами політичних цінностей і символів. Завдання держави полягає в тому, щоб зробити державні символи «своїми» і «рідними» для більшості населення, сформувати за допомогою символів позитивний образ держави у свідомості людей і інтегрувати громадян в єдине політичне співтовариство на основі державної колективної ідентичності.

У сучасній ситуації перманентно виникаючих суспільних криз особливої ваги набуває відновлення створених спільними зусиллями змістовних значень політичної комунікації. Такі змістовні значення полягають у політичних символах – знакових посередниках, які функціонують у процесі обміну інформацією між інститутами публічної влади та населенням. Існуючи як невід’ємний атрибут політики, символи виступають основою для ідентифікації певної спільноти і мають суспільно-політичний характер. У перекладі з грецької слово «символ» означає «об’єднання, з’єднання» і походить від грецької *symbolon* – умовний речовий упізнавальний знак для членів певної групи людей, таємного суспільства; речовий або умовний код, який означає або нагадує яке-небудь поняття; образ, який втілює яку-небудь ідею [130, с. 437]. Загальне розуміння символу полягає в тому, що символом може стати будь-який термін, ім’я або зображення тільки у тому випадку, якщо вони володіють специфічним додатковим значенням до свого звичайного змісту [131].

Головною особливістю символів є безмежна кількість їхніх внутрішніх смислів, реалізованих у обмежених зовнішніх проявах знаків. Це сприяє тому, що символ передає інформацію миттєво, оминаючи всі перепони для її критичного осмислення реципієнтами. Таким чином, політичні символи виступають потужним ретранслятором у дискурсивних практиках влади і суспільства.

Виникнення символів може відбуватися різними шляхами: хаотично **в** процесі життя суспільства або цілеспрямовано формуватися владою. Політичні лідери завжди створюють національні символи як базис для їхнього політичного курсу [132]. Завдяки символам нинішні політичні лідери сучасної України мають можливість створювати видимість успішної роботи, ігноруючи реальні показники розвитку в державі і суспільстві. А партії, рухи, культурна група розшифровувати значення своєї назви, ідентифікації себе ідеологічно, нагадувати про суть своїх програмових завдань, заявляти мету поточної кампанії і найближчі цілі.

Політичну символіку можна визначити як образну знакову структуру, що містить повідомлення, які впливають на думки, емоції, поведінку людини відносно політики. Вона регулює не тільки обмін інформацією між політичними інститутами та населенням, але й конструює комунікацію всередині самих еліт. Дослідники підкреслюють, що в силу домінування в політиці групових акторів, їхні установки утворюють стійкі зразки та норми оборотів символів, які наче програмують владно-значущі комунікації, закріплюють методи «ділового» спілкування в цій сфері [133].

Науковці акцентують на наступній типології політичних символів, пропонуючи їх класифікувати на символи-ідеї, символи-дії, символи-об'єкти, символи-персони, символи-звуки. До символів-ідей відноситься все те, що виділяє ідеологію політичних суб'єктів: політичні програми, заяви, гасла, девізи, репліки політичних лідерів. Такі символи виконують функцію визначення і обмеження простору політичної дії, а також відображають політичні мотиви їх носіїв. Дієвість, тобто привабливість ідеї, залежить від того наскільки міф, заснований на базових потребах, здатний відобразити їх і надати їм раціональне пояснення.

До символів-дій (ритуалів) відносяться мітинги, збори, конференції, свята, паради, презентації, спортивні та оздоровчі заходи за участю політичних фігур, партійні з'їзди, марші протесту, інавгурація Президента. Ці символи виконують мобілізаційну функцію і функцію соціалізації. Вони створюють психологічний ефект, а під час ритуальних актів учасники мають

можливість відреагувати на емоційне напруження, страх, тривоги тощо.

Прапори, політичні емблеми, архітектурні споруди (будинки, площі, пам'ятники) відносяться до символів-об'єктів. А гімн, барабанний дріб, фанфари, слоган партії чи лідера, скандування визначаються як символи-звуки. Символ-персона – це, у першу чергу, ім'я людини або назва партії, організації, який викликає сильну емоційну реакцію і здатний спонукати до дії або об'єднання [134].

Найбільш розповсюджений підхід до вивчення політичної символіки – технологічний. Особливості функціонування символів у політичній сфері розглядаються через поняття «символічна політика», яку розуміють як особливий різновид політичної комунікації, що спрямований не на раціональне осмислення, а на навіювання стійких смислів за допомогою інсценування візуальних ефектів. Символічна політика, як стверджує С. Поцелуєв, це не просто дія з застосуванням символів, а дія, яка сама виступає як символ. Будь-яка політична дія (від указів президента до телевізійного інтерв'ю терориста) має експресивно-символічну сторону, яка служить емоційно-смісловим «клеїстером» для різноманітних елементів громадського життя [135, с. 62].

Прихильники цього підходу інтерпретують політичну символіку як амбівалентний інструмент у боротьбі за політичну владу і в процесі її реалізації. Так, наприклад, стверджується, що однією з причин успіху технології Помаранчевої революції стало застосування комбінованого використання різноманітних символічних форм: візуальної (фірмовий стиль політичної символіки), музичної (постійний рок-концерт) та риторичної (політичні заяви) [136].

Основна роль символів у політиці полягає в їхній можливості створювати консенсус у політичному дискурсі. Це набуває особливої актуальності для процесу демократичної консолідації суспільств, що перебувають на стадії трансформації. Конкуренція у демократичних режимах відбувається у вигляді змагальної та публічної можливості використання символів. У результаті процесу комунікації з виборцями домінує той політик, який найбільш ефективно використовує символічний капітал. А

основою останнього виступають порядність та компетентність політика. У демократичних країнах даний капітал постійно перевіряється та оцінюється такими політичними ритуалами як вибори та публічні маніфестації.

Разом із існуванням технологічного підходу все більшої актуальності та розвитку набуває культурний напрям дослідження політичної символіки. У його рамках поняття «символічна політика» уточнюються поняттям «культурно-символічна політика». Так, Д. Місюров стверджує, що культурно-символічна політика – процес створення та матеріалізації культурних символічних моделей, який включає культивування довіри та взаєморозуміння, навчання та виховання, виходячи з критерію істинності для максимально мирних суспільних досягнень [137]. При цьому варто відмітити, що застосування такого підходу в аналізі специфіки політичних символів вимагає врахування принципу культурної безперервності, перманентності виникнення соціально-економічних криз, зменшення рівня прийняття людьми рішень на основі попереднього негативного досвіду. Коли люди звертаються до культури, то вони прагнуть відновлення втрачених за часів кризи смислових значень соціальної поведінки, а політичні еліти закріплюють свою легітимність.

Символічна політика є важливим інструментом забезпечення інформаційно-комунікативної взаємодії між владою і суспільством. Використовуючи суспільно значущі символи, символічні дії і мову, керівники країни, регіону, муніципалітету можуть знаходити відгук у свідомості пересічних громадян, змінювати ставлення до тих чи інших соціальних явищ, а також мобілізувати населення на здійснення колективних дій.

За допомогою символічної політики влада:

- створює свій образ як прозорої та ефективної влади за допомогою використання новітніх технологій (електронні приймальні, портали обговорення законопроектів, блоги політиків);
- впливає на процес мобілізації населення (наприклад, через організацію масових акцій через мережу Інтернет);
- сприяє формуванню різних групових ідентичностей, наприклад територіальної, використовуючи такі

технології як зміна символіки, створення та відновлення пам'яток, організація святкових заходів;

- транслює потрібні значення і трактування політичних подій, формує певні поведінкові установки.

Вплив на свідомість відбувається за допомогою символічних ресурсів як нематеріальних засобів, які здійснюють та змінюють норми вподобання підвладних, або визначають порядок їх соціальних дій у сконструйованому владою соціальному просторі [138]. Символічні ресурси є частиною нормативних ресурсів влади, які виконують функцію контролю за поведінкою людей за допомогою переконань та ідей. Вони представляють достатньо складний комплекс способів орієнтації політичних акторів. У свою чергу, актори можуть використовувати різні механізми символізації, обираючи ті види символічних ресурсів, які найбільш адекватні їхнім цілям.

Найбільшим «символічним» ресурсом, що має вплив на свідомість і змінює норми, переваги підлеглих, або визначає порядок їх соціальних дій у сконструйованому владою соціальному просторі, є державна символіка. У вигляді знаків, символів, кольорів тощо вона репрезентує національну ідею державності» [139].

Державні символи визначають також і міжнародну ідентифікацію, а також ідентифікацію з ними її власних громадян. Вони повинні сприяти ритуалізації та вирішенню політичних конфліктів усередині суспільства, **невиступаючи** конфліктними символами.

Державно-політичні символи застосовуються як засіб політичної мобілізації, ідеологічного компромісу або як розмінна монета політичного торгу. Існують також спроби надати державній символіці містичної вічної сутності, наділеної фатальною здатністю визначати долю держави. Однак, раціональність вимагає розглядати державні символи в загальному символічному контексті, який і обрамляє політичні відносини в конкретній державі.

Сучасна держава має цілу низку інструментів і засобів символічної політики: державні символи (герб, прапор, гімн), офіційна мова, державні свята, громадянство, політична міфологія на основі національної ідеї, політичні ритуали і

традиції, освіта, ЗМІ, література, мистецтво, монументальні символи, політична мова тощо. Розвиток різноманітних засобів комунікації, включаючи Інтернет, телебачення, роблять символічну політику все більш візуальною та мобільною.

Одне з центральних місць у системі політичної символіки посідає державний герб як закріплений у законодавстві офіційний умовний знак, що є офіційною емблемою держави. Він зображується на прапорах (знаменах), грошових знаках, печатках, деяких офіційних документах, будинках тощо. Державний герб України – символізує мир та творчу працю, спорідненість поколінь, він є продовженням глибинних історичних традицій українського народу. У лютому 1992 році Верховна Рада, врахувавши державні історичні традиції, затвердила тризуб як малий герб у якості головного елемента великого гербу.

Існує багато версій про походження тризуба та те, що він символізує. Одна версія розглядає тризуб як символ мудрості, знання та любові, інша – символ вогню, води і життя або уособлення трьох природних стихій – повітря, води і землі. Прийнятий як державний символ незалежної України тризуб і сьогодні викликає суперечки і припущення про його походження [140, с. 296].

Відсутність ґрунтовної та усвідомленої з боку громадян версії виникнення малого герба послаблює консолідаційний потенціал політичної ідентичності українських громадян. Бо слово герб перекладається як «спадщина», а суспільство можна згуртувати тільки шляхом виховання поваги до своєї історичної спадщини. І в цьому бачиться необхідність вироблення цілісної концепції історичного походження політичної символіки і підтримка її на рівні держави. Сьогодні ще так і не затверджено Великий герб України, не дивлячись на те, що Україна як незалежна держава існує більше 20 років. Розробка і розгляд його проектів не актуалізується парламентарями свідомо через можливість загострення ідеологічних розбіжностей [141].

Державний гімн України – музично-поетичний твір, який прославляє батьківщину, державу, історичні події, героїв. Гімн відіграє роль заклик до ствердження самостійності та суверенітету держави, надихаючи український народ на розбудову власної держави.

Символом незалежності та суверенітету держави є державний прапор. В Україні він має вигляд стягу з двох рівновеликих смуг жовтого і синього кольорів. 23 серпня 2004 року Президент України Леонід Кучма підписав Указ № 987/2004 «Про День Державного Прапора України». Цим Указом «на вшанування багатовікової історії українського державотворення, державної символіки незалежної України та з метою виховання поваги громадян до державних символів України» встановлено в Україні нове свято — День Державного Прапора України, який щорічно відзначається 23 серпня. Сьогодні просувається ідея сприйняття цього свята як символу єднання всіх громадян і патріотів незалежно від регіону проживання, віросповідання або політичних пристрастей. До прапора, як і до решти національних атрибутів, українці ставляться неоднозначно. Є люди, які боролися за незалежність України, і для них цей стяг є символом боротьби. Водночас існує певна частина суспільства, яка досі негативно ставиться до існування української держави взагалі, що актуалізує проблему патріотичного виховання, молоді зокрема.

В останні роки зростає число прихильників державного прапора. Якщо у 2011 році синьо-жовтим полотнищем пишалися 26% громадян, то у 2012 році вже — 38%. Негативно ставляться до цього атрибута лише 1% людей, а 1% — так негативно, що хотіли б прапор змінити. Державний гімн викликав гордість у 2012 році в 30% громадян (проти 23% у 2011р.), позитивне ставлення — в 53%. Негативне — в 6%, як і роком раніше, аж до бажання змінити — у 7% (проти 12% торік) [142]. Про те, що українці готові сприймати державні символи як свої, свідчить сплеск патріотизму в період підготовки та проведення в Україні Чемпіонату Європи з футболу (Євро - 2012). Цей приклад показовий тим, що будь-яка подія, що об'єднує людей (у тому числі й спортивна) на основі спільних інтересів може стати дієвим чинником символічної політики та колективної державної ідентичності.

Символічним є також вибір назви національної грошової одиниці України — гривні. Введення назви української грошової одиниці, тотожної назві грошової одиниці Київської Русі, є глибоко символічним актом. Він немовби створює місток

психологічного зв'язку громадян українського суспільства з пращурами, чия держава була однією з наймогутніших у тодішній Європі.

У той же час в Україні немає узгодженого розуміння серед політичної еліти щодо державних символів і готовності втілювати ефективну та результативну політику вироблення об'єднуючого потенціалу символічної політики. Про це свідчить той факт, що її представники висловлюють іноді кардинально протилежні думки стосовно сутності та проявів державних символів у політичній практиці. Наприклад, народний депутат від Партії регіонів вважає державний гімн України недостатньо життєрадісним, і таким, що вимагає внесення змін у змістовне навантаження. У той же час, опонуючи своєму колезі, інший вважає такі висловлювання підризом української державності. Серед представників народної волі знаходяться й такі, які пропонують вирішення протиріч державної символіки через референдум [143].

Механізм впливу політичних символів на формування колективної ідентичності полягає в тому, що за їх допомогою формується в суспільній свідомості образ держави, загальне уявлення громадян про себе як про єдине політичне співтовариство (МИ), визначаються відмінності з Іншими на основі колективних цінностей, ідей і цілей. Важливим елементом впливу політичних символів є психоемоційний компонент, який передбачає не тільки смислове, але й емоційне навантаження символів, вплив на почуття і емоції громадян як на свідомому, так і на ірраціональному рівні формування певних установок і стереотипів політичної свідомості й поведінки. Ідентифікація з політичними символами містить певний піднесено-сакральний момент.

Боротьба ідентичностей та їх символів проявляється як криза ідентичності. Крах радянської політичної системи наприкінці 80-х - початку 90-х років різко підірвав авторитет і значимість радянських символів і комуністичної ідеології. У той же час символи незалежної української держави не змогли автоматично стати частиною суспільної свідомості більшості населення.

За політичну ідентичність українських громадян крім держави боролися різні політичні сили. Відсутність з боку держави ефективної політики ідентичності, у тому числі символічної, призвела до затяжної кризи самоідентифікації українських громадян. Додатковими факторами стали соціоекономічні і політичні потрясіння, які породжували громадський стрес і апатію в частини громадян до суспільного життя. На першому місці в більшості населення були проблеми елементарного виживання, тому символічний потенціал молодій державі, який подавався суспільству упереміш з економічними і політичними кризами, не здійснював глибокого впливу на суспільство, а сприймався як формальна ознака держави і слабо впроваджувався в суспільну свідомість. У той же час старі символи для багатьох громадян сприймалися як свої і асоціювалися зі стабільністю і порядком.

Основними проблемами впливу символічних засобів на конструювання колективної політичної ідентичності був цілий ряд об'єктивних і суб'єктивних факторів. До об'єктивних факторів можна віднести: трансформацію політичного режиму, ідеологічний розкол населення, наявність регіональних соціокультурних особливостей сприйняття суспільного життя, кризовий стан суспільства, установки та стереотипи суспільної свідомості, які за своєю природою мають стійкий характер тощо. Серед суб'єктивних чинників варто відмітити те, що держава в недостатній мірі використовувала всі наявні в її розпорядженні інструменти, які підвищують ефективність символізації суспільного життя. А пануюча еліта більше займалася перерозподілом власності і влади, ніж символічною політикою держави, необхідною для створення позитивного образу держави і колективної ідентичності. У результаті в процес символізації політичного життя були включені безліч політичних акторів, чия символічна політика йшла часто в розріз з державною і часто була більш активною. Велику роль відігравали ЗМІ, заангажовані певними силами і політиками, які й до сьогодні культивують регіональні особливості.

У той же час, незважаючи на всі труднощі, процес символізації національного життя в незалежній Україні, має певні позитивні результати. Позитивною тенденцією стану політичної

ідентичності в сучасній Україні можна вважати те, що більшість українців вважає себе патріотами своєї держави. Так, у 1992 році лише 45,6% респондентів у відповідь на запитання «Ким Ви себе, перш за все, вважаєте?» серед дев'яти варіантів обирали відповідь «громадянин України», у 2010 році ця цифра збільшилась до 51,2%. А в 2005 році, під впливом «помаранчевої революції», цей показник був ще вищий – 54,6%. Згідно з дослідженнями, проведеними напередодні святкування 20-річчя Незалежності України, на хвилі патріотичного підйому на питання: «Скажіть, чи вважаєте Ви себе патріотом України?», «так» відповіли 85,5% респондентів і «ні» - 14,5% [144]. Одночасно знижується кількість тих, хто вважає себе громадянами колишнього Радянського Союзу. У 1992 році 12,7% опитаних вважали себе громадянами колишнього Радянського Союзу, у 2010 році – лише 6,9% (дані щорічного моніторингу Інституту соціології НАНУ) [145].

Зростання патріотичних настроїв характеризує ставлення українців до проблеми подвійного громадянства. У 1995 році 52,3% українців вважали, що воно необхідне, а в 2008, незважаючи на фінансову кризу, яка торкнулася і України, 45,3% респондентів відстоювали необхідність подвійного громадянства. Одночасно, за цей період зросло число тих, хто був проти такого нововведення: з 30, 9% у 1995 р. до 38,4% у 2008 р [146, с. 14]. Разом з тим, згідно з результатами опитувань, проведених у лютому 2013 року соціологічною групою «Рейтинг», лише близько половини українських громадян (48%), якби мали можливість **обрати** країну, де народитися, **обрали** б Україну. Росію **в** якості країни народження готові були обрати 9% опитаних, Німеччину – 5%, США – 4%. Великобританія, Італія, Швейцарія, Франція отримали по 2% відповідно, Польща, Канада, Швеція, Білорусь – по 1%. Разом **із** тим 2% респондентів бажали бути народженими у СРСР, близько 4% обрали інші країни. Не змогли відповісти на запитання 16% опитаних.

При цьому в симпатіях до інших країн спостерігається регіональна специфіка: Росію найчастіше обирали на Донбасі (18%), Півдні (13%) і Сході (13%) України. Німеччину, США, Італію, Великобританію – на Заході та на півночі країни. Разом **із** тим, **у** Центрі країни **в** якості місця для народження частіше

обирали Україну. З одного боку, ми можемо розглядати ці показники як наслідок процесів глобалізації, інтеграції і зростаючих комунікацій у сучасному світі. З іншого – вони свідчать про реальний стан рівня патріотизму в суспільній свідомості.

Насторожує і той факт, що, чим молодші респонденти, тим менше серед них тих, хто хотів би народитися в Україні: лише 40% молоді обрали б Україну, тоді як серед літніх людей таких в 1,5 рази більше [147]. Виходячи з цього, можна припустити, що більша частина молодих людей в Україні не відчують гордості за свою країну і при нагоді не будуть пов'язувати своє майбутнє зі своєю Батьківщиною.

Ще однією специфікою символічною складовою політичної ідентичності українців є те, що вона синтезує радянські символи, які зберігають велике значення для суспільства і людей, і нові, пов'язані з періодом незалежності української держави. Наприклад, згідно з соціологічними опитуваннями, проведеними у переддень 20-ти річчя Незалежності України найважливішими державними святами населення країни визначило День Перемоги (48%), День незалежності України (15,5%) та Міжнародний жіночий день (15,1%). Тільки менше 4% опитаних висловили думку, що жодне з державних свят не є важливим взагалі. На думку більшості опитаних (83,0%), День Незалежності – це свято, яке, перш за все, об'єднує країну та її громадян, ніж роз'єднує [148].

Характерною рисою сьогоденного ставлення українців до свят соціологи виділяють те, що жодне з державних, релігійних та інших свят з різних причин не сприймається більшістю населення як свято. Згідно з дослідженнями, проведеними Центром Разумкова в липні 2006, тільки 20,1% громадян вважали День Незалежності України справді великим святом. Натомість 40% – сприймали його як «звичайне офіційне» свято; 30% – розглядали як звичайний вихідний; 6,8% категорично заперечували необхідність закріплювати за цим святом вихідний день. Крім того, дослідження продемонстрували, що одні й ті ж дати для українців можуть мати прямо протилежний зміст (наприклад, День Перемоги – День Скорботи) [149, с. 34].

Однією з найбільш важливих і складних проблем символічної політики в Україні є мовне питання. Мова належить до основних інструментів соціальної комунікації, збереження і передачі соціально досвіду. До найважливішої функції мови відноситься конструювання етнічної і національної ідентичності. У той же час мовні регіональні відмінності, обумовлені історичними та етнокультурними особливостями розвитку регіонів, зберігаються в Україні як фактор соціальної напруги. Саме мовне питання стає «розмінною картою» у виборчих кампаніях останніх років. Суперечності в мовній сфері є серйозною перешкодою громадянської та політичної консолідації українських громадян.

Основними проблемами політичного дискурсу навколо мовного питання є питання захисту і розвитку української мови як державної, про статус мов етнічних меншин, питання про регіональні мови, про різночитання Європейської Хартії регіональних мов, або меншин тощо.

Про існування розколу в українському суспільстві в мовному питанні говорить той факт, що 41% респондентів підтримують надання російській мові статусу державної. У той же час більше половини (51%) виступають проти цього. Ще 8% не можуть чітко визначитися зі своєю позицією. За даними соціологічної групи «Рейтинг» кількість прихильників і противників двомовності майже рівні. У той же час можна відзначити певну динаміку в цьому питанні: з 2009-2010 рр. рівень підтримки ініціативи двомовності зменшився з 52-54% до 41%, натомість кількість противників зростає з 40-41% до 51%.

Серед найбільш прихильників двомовності – жителі Донбасу (75%), Півдня (72%) та Сходу (53%). Разом з тим, майже 70% жителів Центральної та Північної України і майже 90% у Західній не підтримують цю ініціативу. Надання російській мові статусу державної більше підтримує старше покоління, найменше – молодь, більше в містах, ніж у селах.

Про те, що російська мова продовжує відігравати велику роль в українському суспільстві, свідчать наступні дані: у 2008 році другою мовою, яку, на думку українців, необхідно вивчати в загальноосвітніх школах, 80,6% респондентів назвали – англійську, а 71,2% – російську. Незважаючи на те, що кількість прихильників російської мови, порівняно з 2002 роком (75,8%)

дещо знизилася, число бажаючих вивчати російську мову становить майже 2/3 українців, з якими не рахуватися держава не може [150].

Позитивним є той факт, що абсолютна більшість українців не виявляють агресії в мовному питанні. Так, за даними соціологічних опитувань в липні 2012 року, майже 80% опитаних не мали протягом останнього року жодних проблем з використанням рідної мови [151]. Велика кількість українців має подвійну україно-російську етнокультурну та мовну ідентичність, особливо це відноситься до Півдня і Сходу України. На питання: «Якою мовою Ви розмовляєте вдома?», українська домінує в побуті жителів лише Західного регіону (українською і переважно українською користуються 89,2% жителів), переважає – у побуті Центрального (62,3%), і посідає другорядні позиції в побуті жителів Півдня (21,4%) і Сходу (16%), де фактично домінує російська (59,9% та 63,4%, відповідно) [152, с. 4].

У той же час, навіть зменшилась – з 32% у 1992 році до 22,1 % у 2010-му – частка людей, які спілкуються в родині і українською, і російською мовами, залежно від обставин [153].

Незважаючи на всі протиріччя в мовному питанні, державна українська мова, на думку українців, є найбільш шанованим атрибутом незалежної української держави. Про це свідчить опитування, проведене соціологічною службою Центру Разумкова разом із Фондом «Демократичні ініціативи», згідно з яким 36% громадян заявили, що державною мовою пишуться, 55% — засвідчили позитивне до неї ставлення (тобто 91%, або переважна більшість).

У 2011 році гордість і позитивне ставлення до української державної мови засвідчили 92%. Кількість тих, що ставляться до мови негативно, не змінилася — 5%, як і тих, що бажають державну мову змінити на якусь іншу — 3% [154].

Таким чином можна зробити висновок, що для більшості громадян України українська мова є символом української державності, причому така тенденція зростає. У тих громадян, для яких українська мова не є рідною мовою, зростає повага до державної мови.

Найважливішим символом державної і чинником формування національної ідентичності є політична міфологія.

Міф зміцнює цінності, звичаї та переконання соціальної групи, посилюючи зв'язки між її членами. Він має потужний потенціал інтеграції співтовариства і спрощення тлумачення навколишнього світу. У той же час міф являє собою певну істину, але швидше виходить з того, що питання його істинності чи точності в історичному плані – має вторинний характер. Символічність влади міфів полягає не в їхній істинності, а у вірі в них [155].

На цьому положенні наполягає і функціональний підхід у соціальній антропології, наголошуючи, що міфи архаїчного суспільства виконують функцію зміцнення існуючих соціальних порядків, яка, у свою чергу, пов'язується з ідентифікаційною функцією [156].

Політичний міф представляє собою особливий міф, який зберігає в колективній пам'яті народу його соціальний досвід, імперативи духовно-морального виміру політичних процесів. Структурно його можна представити як сукупність наступних взаємопов'язаних елементів:

1) архетип якої-небудь дослідної ситуації, пов'язаної із здійсненням заходів соціального регулювання та примусу («якщо ..., то ...»);

2) зміст конкретного досвіду, отриманого емпіричним шляхом у ситуаціях, об'єднаних даним архетипом;

3) систему алегоричних образів, функціональна символіка яких співвідносить «бажане» з «належним», тобто із сформованим архетипом [157, с. 56].

Людство, за весь час свого існування, неодноразово стикалося з політичним міфом. З усіх можливих сюжетів політичного міфу можна виділити дев'ять основних тем: «про змову», «про золоте століття», «про рятівника», «про єдність», «про індивідуалізм та особистий вибір», «про нейтралітет», «про незмінну природу людини», «про відсутність соціальних конфліктів», «про плюралізм ЗМІ» [158, с. 292]. Наприклад, структура політичних міфів у СРСР базувалася на таких ефективно застосовуваних постулатах як: «Таємний ворог», «Світ на краю прірви» [159, с. 153].

Г. Шиллер в книзі «Маніпулятори свідомістю» назвав п'ять міфів, які використовує правляча еліта Заходу, прагнучи видати бажане за дійсне:

- про індивідуальну свободу і особистий вибір громадян;
- про нейтралітет важливих політичних інститутів – конгресу, суду, президентської влади, засобів масової інформації;
- про незмінну егоїстичну природу людини, схильність до споживання;

- про відсутність у суспільстві соціальних конфліктів, експлуатації;

- про плюралізм засобів масової інформації, які представляють єдину індустрію ілюзорної свідомості, контролюються рекламодавцями [160].

На думку А. Цуладзе, політичні міфи можна розділити на два основних види. Перший вид – технологічні міфи, які створюються для реалізації миттєвих політичних завдань. Життєвий цикл цих міфів короткий, оскільки вони базуються на кон'юнктурних змінах у суспільній свідомості, на емоційній складовій поведінки, **неторкаючись** при цьому глибинних шарів підсвідомості. Прикладом таких міфів можуть бути міфи виборчих кампаній [161]. Поряд з технічними вчені виділяють міфи іншого роду, які можна назвати «вічними». Вони засновані на архетипах, і їх практично неможливо знищити, оскільки ці міфи глибоко вкорінені **в** менталітеті народу. Їх можна або актуалізувати, тобто викликати до життя, або повернути назад у глибини підсвідомості, використовуючи потужні перешкоджаючі механізми.

Сила «вічних» міфів полягає в їхній здатності набувати життєвих ознак іншому вигляді на різних етапах еволюційного розвитку. На пострадянському просторі, наприклад, міф про «світле комуністичне завтра» наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ ст. змінився міфом про «капіталістичний достаток», який мав настати з початком ринкових реформ. У свою чергу, комуністичний міф є лише ретроспективною версією стародавнього міфу про золоте століття. Подібні «пригоди» на шляху історичного розвитку зазнають й інші «вічні» міфи.

Політичний міф – це складний політичний символ, елементи якого представлені наративно, тобто як оповідання про

діяння героїв. Міфи іноді визначають як «розширені символи», а з іншого боку, більшість розуміє політичні символи як «стислі міфи» [162, с. 43]. Але на відміну від інших символів, міф – це не просто окремих образ (картина) світу, а дискурсивно представлене знання-розповідь про нього.

Аналіз функцій політичного міфу, показує, що політичний міф сприяє формуванню політичної ідентичності, мобілізуючи, пояснюючи, визначаючи потреби, моделі поведінки соціальних суб'єктів. Так, на рівні суспільства політичні міфи виконують наступні функції:

- соціально-організаційну, або інтегративну – політичний міф координує дії членів суспільства, дає змогу інтегрувати їх, регулюючи таким чином життєдіяльність людської спільноти;

- пізнавальну – політичний міф виникає як спосіб пояснення й осмислення соціально-політичного світу там, де людині бракує знань;

- об'єктивуючу – у політичних міфах віддзеркалюються уявлення, потреби, бажання, цінності, надії та сподівання як окремих персоналій, здатних впливати на соціально-політичні процеси, так і спільноти в цілому;

- нормативну – політичний міф транслює і навіює певні задані моделі соціальної поведінки [163].

На рівні індивіда політичний міф виконує наступні функції: пізнавальну – як «чуттєвий, синкретичний, образний спосіб осмислення і пояснення складної і незрозумілої дійсності» політичний міф виникає там, де існує серйозна нестача знань про світ, компенсуючи її; аксіологічну – політичний міф, як зазначалося вище, є носієм очікувань, потреб, надій як суспільства в цілому, так і індивіда. Міфологічні образи, будучи співзвучними цінностям та очікуванням окремої особи, взаємодіятимуть із ними, спрямовуючи поведінку до певних цілей та унормовуючи її.

Таким чином, політичний міф являє собою одну з найбільш актуальних і складних символічних стратегій політичного управління. І це, перш за все тому, що він виконує функцію медіума у становленні політичної ідентичності. У сучасних суспільствах політична міфологія розглядається як сукупність закодованих смислів, покликаних полегшити розуміння

політичної реальності повсякденною свідомістю. А політичний міф визначає рамкові умови сприйняття та інтерпретації політичної реальності, формулює певну політичну онтологію і тим самим як би захищає політичний ігровий простір, конструюючи політичну ідентичність [164]. Особливість політичного міфу полягає в тому, що він завжди прагне стати реальністю. У цьому вкрай зацікавлені ті особи та групи, які даний міф експлуатують. Міфологія, за оцінкою В. П. Гриценко, забезпечує процес породження дійсності, оскільки міф як єдність архетипу і ритуалу є також у дечому єдністю «слова» і «справи» [165, с. 84].

Тому особливого значення політична міфологія набуває в державах, що трансформуються, де формуються нові суспільні відносини, принципи та політичні цінності. Оскільки сучасна Україна являє собою саме такий приклад, то політична влада неминуче повинна взяти на себе роль авторитетного тлумача сьогодення і майбутнього країни. Звідси витікає необхідність формування національного міфу як образу бажаного «уявного співтовариства». Відсутність такого міфу в Україні погіршує поляризацію політичних поглядів з питань внутрішньої і зовнішньої політики, і є серйозним бар'єром на шляху консолідації суспільства для вирішення суспільних проблем [166]. Політичні міфи конструюються політичною та інтелектуальною елітою. Саме на них лежить основна відповідальність за зміст міфів і той вплив, який вони здійснюють на суспільство (у тому числі і в питаннях консолідації або конфліктності в суспільстві). Подібне конструювання (як у сенсі доктрин, так і в сенсі символічних образів) носить системний характер і здійснюється за допомогою національних інститутів, включаючи ЗМІ та систему освіти.

Концепція міфу будується навколо певної базової ідеї. Наприклад, у СРСР це була ідея побудови комуністичного суспільства. Ця ідея охоплює систему ритуалів, гасел, політичних, етнічних та соціальних стереотипів. Трансляторами міфологічної інформації, як вважає Ю. Загвоздіна, є не тільки вербальні тексти, але також образотворчі, монументальні, архітектурні, ландшафтні та інші символічні засоби. Є способи

«міфологічно визначити» будь-який їхній елемент (супутнім написом, іконічної емблемою, символом тощо.) [167, с. 49].

Значення міфологічної свідомості і політичного міфу полягає в тому, що вони являють собою «компенсаторні механізми реакції психіки людини на внутрішню і зовнішню нестабільність і спробу підтримати нормальне функціонування людини, організацію маси з її самозбереженням» [168, с. 41]. Саме ця компенсаторна здатність міфу набуває особливої важливості в суспільних системах, що трансформуються, бо допомагає людині адаптуватися до мінливих умов і вселяє впевненість у майбутнє.

Обираючи віру в певний міф, ми одночасно обираємо певну політичну роль або ідентичність. Відбувається це не тільки тому, що політичний міф вводить опозицію «ми - вони» або «друзі - вороги». Політичний міф створює когнітивну основу політичної ідентичності тим, що він для кожного члена спільноти прояснює (спрощує) сенс політичної реальності; робить її емоційно осмисленою, завдяки персоналізації політичних сил і тенденцій; вписує наявну політичну реальність у контекст історичної пам'яті; робить окрему людину ідеологічно «дієздатною» в політичній сфері [169]. Це ще раз підкреслює актуальність і складність символічних стратегій політичного управління.

Основними конструкціями створення політичних міфів в Україні в останнє десятиліття стали політичні проекти виборчих кампаній. Істотно, що акторами в політичному житті України в останні кілька років є не стільки партії з їх платформами, принципами, програмами, а проекти, тобто, таким чином прописані програми впливу на виборця, щоб найбільш ефективно маніпулювати його уподобаннями [170].

Основним політтехнологічним прийомом в сучасній Україні стала конфліктна технологія, побудована на певних міфобразах. Проекти «Помаранчева революція», «Блок Юлії Тимошенко», Партія регіонів, «Фронт Змін», «Свобода» та інші рясніють міфами «образу ворога», як зовнішнього, так і внутрішнього. А. Єрмолаєв пише про це так: «Ігноруючи необхідність концептуальної конкуренції, політичні менеджери застосовують найбільш ефективні інструменти – технології конфлікту. Конфлікт як спосіб, інструмент та універсальний засіб досягнення потрібного результату вимагає постійного дроблення

об'єкта впливу і розтягування його по частинах. Суспільство, культура, конфесії, економіка і власність розглядаються крізь призму конфліктних технологій» [171, с. 12].

На думку автора, для консолідації свого електорату політичні партії та їх лідери все частіше застосовують «технології інспірування нових соціокультурних конфліктів». Захід і Схід, мовна проблема, «російський вплив» і територіальні проблеми, конфесійні конфлікти і демонізація суперників стають засобами досягнення потрібного результату на виборах» [172, с. 13].

Небезпека подібних технологій полягає в тому, що створюючи міфи для досягнення миттєвого електорального ефекту, вони впроваджуються в суспільну свідомість, формують певні установки та стереотипи відносин і поведінки між соціальними групами і регіонами. У свою чергу, усталені установки та стереотипи виконують функцію бар'єра, суть якої полягає в тому, що людина не буде сприймати ту інформацію (навіть, якщо вона буде об'єктивною), яка буде йти в розріз з її уявленнями. В історії взаємин багатьох регіонів, народів і культур можна знайти масу прикладів наявності подібних стереотипів і установок, які є основною перешкодою їхньої взаємної довіри і співпраці.

Застосування конфліктних технологій за принципом «Все, що завгодно, тільки не це» призвело до негативних наслідків: сьогодні все частіше говорять про конфлікт «двох Україн», сконструйований з історичних і культурних особливостей регіонів країни, активізований загостренням («бандитський Донбас», «бандерівці - фашисти») і стимулюванням історичної пам'яті та етнічних почуттів.

Певною мірою закономірністю виступає твердження, що політичні міфи затверджуються в тих країнах, де існують кризові ситуації та політична нестабільність. У той же час наявність такої закономірності не виключає твердження, що в стабільних країнах передумовою появи політичних міфів є бажання та надії людей. Тобто політичні міфи існують і в авторитарних, і в демократичних суспільствах, але будуються на різних міфологемах та відображають різні традиції політичної культури [173].

Проблемами конструювання нової української ідентичності в сучасній Україні в рівній мірі опікуються всі політичні сили. Вважається, що саме національний міф створює той символічний контекст, в якому символи держави отримують свій реальний політичний сенс і вплив. Праві сили українського соціуму акцентують на посиленні націоналістичної складової реалізації державної політики формування ідентичності. Пропагуючи цінності «західної цивілізації» у їх початковому смисловому змісті, політичні партії правого спрямування не змогли запевнити суспільство у їхній здатності до успішного утвердженню в українській культурі. Більш того слова «націоналістичний», «націоналізм», «національний» у свідомості більшості населення, особливо східної та частини населення і до цього часу сприймаються з негативним відтінком.

Так, проведені соціологічні опитування з питання «Який зміст Ви вкладаєте у поняття «український націоналізм?» продемонстрували неготовність населення сприймати український націоналізм як різновид націоналізму європейського, пов'язаного з втіленням цінностей людини, демократії, національної державності. «Український націоналізм» як світогляд, основна ідея якого – побудова сильної держави з авторитетом і міцною економікою сприйняли 27,3% українців. У той час як 41% респондентів визначили його ідеологією розколу суспільства. Позаяк 14,5% респондентів надали йому оцінку як просто явищу, яке існувало в Західній Україні в 1940-50-х рр. [174].

Поряд із цим терміни «національна міфологія», «національний міф» не несуть негативного змістовного навантаження. Так, Л. Томайчук вважає їх аналітичними категоріями, які об'єднують відносно стабільний комплекс взаємопов'язаних та взаємодоповнюючих історичних уявлень, символів, стереотипів, стандартних установок, що мають суспільно важливе ідеологічне і культурне значення та виконують функції культурного маркування [175]. То ж подолання стереотипів, пов'язаних із негативним використанням терміну «націоналізм» вимагає комплексних зусиль, підкріплених позитивними результатами економічного розвитку, політичної стабільності, культурних досягнень.

Ліва частина партійно-політичного спектру України вважає за краще експлуатувати існуючу в свідомості представників старшого покоління радянську ідентичність. Це проявляється не тільки в політичних гаслах повернення до ідеалів соціалізму, а й на рівні мови: достатньо проаналізувати стиль викладу матеріалів у комуністичній пресі, щоб виявити їх схожість із мовою радянського партійного офіціозу. Для комуністів радянська ідентичність продовжує зберігати актуальність. Ця ситуація буде зберігатися доки буде зберігатися мобілізаційний ресурс радянської ідентичності, здатність згуртувати частину електорату, яка ностальгує за Радянським Союзом [176]. Роздроблені міфологічні образи демократії, що зародилися на хвилі настроїв очікування українцями значних змін, не змогли створити цілісної концептуальності і як наслідок мобілізувати суспільство в силу своєї відірваності від архаїчних елементів національної культури. Соціалістичний міф в цьому відношенні, виявився стійкішим, оскільки спирався на традиції і мав більш вагоме і продумане інтелектуальне обґрунтування. Але в нових умовах він не зміг трансформуватися і оновити існуючу картину світу.

На жаль, сьогодні в Україні немає не просто об'єднуючого міфу, а національного об'єднуючого міфу. Це зберігає і поглиблює розкол суспільства, знижує вірогідність дієвості механізмів державницької ідентичності для об'єднання і консолідації українського суспільства. Саме тому пояснення в тому, що відбувається навколо, українці активно шукають за допомогою глобальних, так званих «привнесених» міфів про свободу, про вільний ринок і конкуренцію, про демократію, про середній клас, про стабільність тощо.

Створення свого особливого специфічного, спрямованого на єднання нації з метою розвитку країни, політичного міфу ускладнюється рядом моментів. В. Небоженко стверджує, що однією з перешкод на шляху посилення інтегративних тенденцій політичної ідентифікації українського суспільства, є не його регіональні відмінності (як ті, що тримаються на певних олігархічних групах, що здатні знайти спільний інтерес), а розриви між поколіннями 90-х та 2000-х рр. Одним із шляхів, що здатен подолати неминучі конфлікти між поколіннями, на думку

аналітика, є створення та підтримка міфу про ефективність, добробут та самоцінність маленького українця [177].

Про необхідність національного об'єднуючого міфу для подолання розколу українського суспільства говорить і А. Луценко. «Україні потрібен міф-казан, в якому перемелювалися і змішувалися би різні маркери, комфортні для представників і східного регіону, і західного. Повинен бути міф, на якому би базувався подальший розвиток держави, і який би виховував еліту», – зазначає експерт. Найбільш вдалою спробою віднайти такий міф була тема хрещення України – Русі. А от ідея присвоєння Степану Бандері звання Героя, за словами політолога, мала протилежний ефект [178].

На думку В. Піховшика, героєм українського міфу, що міг би частково подолати роз'єднуючі настрої в суспільстві, можна назвати В. Чорновола або академіка, ракетобудівника М. Янгеля. Аналітик також вважає, що потрібно приділяти більше уваги загальним для всіх регіонів України проблемам, вирішення яких здатне об'єднати схід і захід країни на зразок проблеми боротьби з корупцією [179].

Серед причин, що гальмують згуртування українського населення навколо цінностей демократичного порядку, зводячи його до авторитарної інтерпретації, П. Сліпець називає неупорядковано-анархічний характер ціннісного світогляду громадян. Унаслідок чого в державі домінують ідеї неповаги до конституції, закону, відсутня толерантність і коректність політичних дискусій, у політичному житті домінують розкол політичного класу, егоїзм групових і кланових інтересів як протиположні ідеям і принципам консолідації та інтеграції країни і народу [180, с. 4–6].

Значний консолідуючий потенціал у суспільстві мають також історичні постаті. Вони, як вважає Л. Павлюк, мають закріплені «символічні» ознаки, які використовуються для означування референтів модерного дискурсу на підставі постульованої схожості сучасних діячів до їх історичних «прототипів» «українська Жанна д'Арк» (про Ю. Тимошенко), «Макіавеллі з адміністрації Президента» (про В. Медведчука), «узбецький Тамерлан» (про І. Карімова). Найпомітніші фігури сучасного політичного життя, які здобулися на добре визначене

(незалежно від оцінного забарвлення) місце у сучасних політичних процесах, негайно поповнюють ресурс переносних назв («вакансія для українського Бальцеровича», «претендент на українського Кваснівського», «лукашенківський синдром», «справа Мельниченка живе»). Фаза непрямой референції найпромовистіше засвідчує перетворення власної назви у символ. Тоді слово, з'являючись у тексті, тягне за собою ланцюг передбачуваних, очікуваних і, головне, загальнозрозумілих асоціацій [181].

Діяльність національного героя – абсолютно невід'ємний елемент національного міфу. Національний герой виконує функцію живого символу нації, її «довіреної особи». На жаль, соціологічні опитування, проведені в лютому 2011 року показують, що рівень довіри до жодного з провідних політиків сучасної України, незалежно від їхнього перебування при владі, не можна назвати високим. Зокрема, найменше респонденти довіряли спікеру українського парламенту Володимирі Литвину (16,4%), а на другій позиції суперечливим чином опинились голова діючого уряду Микола Азаров (20,6%) та лідер опозиції Юлії Тимошенко (20,3%).

Рівень довіри до Президента України Віктора Януковича виявився вищим серед усіх політиків (28,8%), тоді як другу позицію зайняли політичні опоненти – Сергій Тігілко (23,6%) та Арсеній Яценюк (24,5%) [182]. Таким чином, міфи про героя-рятівника, створені в ході вказаних проєктів, в Україні сьогодні вичерпали себе і вимагають модернізації та нового підживлення. На думку В. Небоженко, «ті ж Тимошенко, Ющенко і навіть Янукович десь хворі ідеєю месіанства і намагаються вселити це населенню. У них це міф про героя, який один, у важкій ситуації, виводить всю країну в світле майбутнє. Він знаходиться в найважчих умовах, коли йому не вірить суспільство і його «пожирають» могутні вороги, але він долає всі труднощі. Це міф не просто про героя, а швидше – про месіанського героя» [183].

Образи політичних фігур проходять складну еволюцію у колективній пам'яті суспільства. Якщо проблеми історичної відповідальності не до кінця розв'язані, а сліди міжнародних образ залишились, посилення на двозначні фігури стає ідеологічно фрустраційним. Використання образу Леніна в

рекламному дискурсі на пострадянських теренах також засвідчило травматичний характер реакцій на цей символічний ресурс. Автори і замовники реклами «Краща буржуйська плитка» і «Краща буржуйська сантехніка» із портретом вождя світового пролетаріату (поширюваної на бігбордах у Дніпропетровську) змушені були відмовитись від креативу після того, як суд виніс рішення на користь позивачів, ображених за осквернення сакрального змісту ідеологічного іміджу [184].

Однією з причин, чому сьогодні культ героя «працює» в Україні погано є те, що міф про героя завжди має історичне обґрунтування. У той же час сьогодні в українському суспільстві відбувається ревізія історичних подій і дискредитація історичних цінностей. Наприклад, С. Бандера і Р. Шухевич на Заході України сприймаються як герої, а на Сході та Півдні як зрадники і бандити. Радянських воїнів періоду Великої Вітчизняної війни, у Центрі, на Сході та Півдні України називають визволителями, а в Західних областях вважають завойовниками. Такі колізії суспільної свідомості характерні не тільки для звичайних українців, а й для політологів, суспільствознавців, які пропонують суспільству різні моделі виходу із ситуації, починаючи від зваженої регіональної державної політики і закінчуючи федералізмом і цивілізованим розлученням за прикладом деяких європейських країн [185]. Консолідація суспільства та вироблення впізнаваного для зовнішнього світу образу репрезентується через ряд визначних імен. Тому українських вчених турбує проблема негативного характеру символічної репрезентації України на світовому рівні (герої «касетного скандалу» та «вороги вільної преси») та віднесення символіки лише до поп-культурного реєстру (брати Клички і Шевченко-футболіст).

Сучасні політичні події підтверджують вище окреслені тенденції функціонування символічної політики в Україні. Парламентські вибори 2012 року знову продемонстрували реанімацію міфів про «героїв нації», які приведуть у традиційний «Золотий вік». Збуджували уяву та емоції українського електорату міфи про «розправи над політв'язнями», «про жертви політичних репресій», «про змову», «про нейтралітет президентської влади», «про зраду національних інтересів», «про

нерозв'язані протиріччя між сходом і заходом країни», «про загрозу втрати незалежності України», «про руку Москви», «про соціальну справедливість», «про рівність можливостей». І, звичайно, як «скелет у шафі», реанімувалися міфи, пов'язані з мовною проблемою.

Таким чином, на основі проведеного аналізу можна зробити наступні висновки.

Символи виступають сформованими феноменами політичної системи і мають суперечливий зміст. Вони, з одного боку, спрощуючи відображення політичних реалій, роблять політичну сферу доступнішою для сприйняття пересічним громадянином, мобілізують громадську думку. З іншого – стають інструментами маніпуляції, навіювання масам різного роду ілюзорних ідей, що здатні приносити користь владі чи певному політичному суб'єкту. Використання символів у політичній діяльності має бути спрямоване на підвищення рівня власної легітимності та досягнення позитивних результатів.

Символічна політика держави пов'язана з діяльністю політичних акторів, спрямованої на виробництво та просування/нав'язування певного уявлення про соціальний світ у якості легітимного, з проясненням (спрощенням) сенсу політичної реальності і вставлення останньої в контекст історичної пам'яті, наданням емоційної осмисленості цій діяльності, завдяки персоналізації політичних сил і тенденцій, з посиленням ідеологічної «дієздатності» окремої людини в політичній сфері.

Найбільш розповсюдженими підходами до вивчення політичної символіки є технологічний та культурологічний. Перший розуміє «символічну політику» як особливий вид політичної комунікації, що спрямована не на раціональне осмислення, а на створення стійких смислів за допомогою інсценування візуальних ефектів. Другий напрям акцентує на використанні поняття «культурно-символічна» політика, яка розглядається як процес створення та матеріалізації культурних символічних моделей, який включає культивування довіри та взаєморозуміння, навчання та виховання, виходячи з критерію істинності для максимально мирних суспільних досягнень.

Однією з головних цілей проведення символічної політики є формування почуття спільноти або ідентичності. Такі технології як зміна символіки, створення та відновлення пам'ятників, організація святкових заходів здатні згуртувати населення навколо існуючої влади. За допомогою використання політичних символів політична еліта може змінювати ставлення до тих чи інших соціальних явищ, а також мобілізувати населення на здійснення колективних дій.

Один із найактуальніших аспектів реалізації символічної політики в сучасній Україні пов'язаний з процесами конструювання державницької ідентичності. Вони передбачають розробку та втілення сукупності символічних і практичних заходів, спрямованих на просування певного образу Нас, інтеграцію спільноти, заохочення солідарності тощо, вирішуючи проблеми відмінностей. Інструментами втілення політики формування державницької ідентичності **виступають** офіційна мова, встановлення національних символів і свят, перейменування вулиць, міст та інших топографічних об'єктів, шкільні програми, вимоги, пов'язані з набуттям громадянства, мови ЗМІ.

Найважливішим фактором конструювання політичної ідентичності, закріплення та відтворення національної ідентичності є політичні символи: герб, прапор, гімн, офіційна мова, державні свята, громадянство, політична міфологія, політичні ритуали, традиції тощо.

Політичні символи виконують функцію інтеграції всередині політичної системи, формують образ держави, політичної спільноти (МИ), на основі відмінності з Іншими, колективних цінностей і цілей.

Крах радянської держави і її символів не призвели до автоматичного визнання і впровадження в суспільну свідомість українців символів незалежної України. Неefективна символічна політика держави та активні дії інших акторів політичного простору загострюють боротьбу символів та ідей, що призводить до зниження впливу даного чинника на процес політичної ідентифікації українських громадян. Символічні складові політичної ідентичності українців являють собою синтез нових

символів незалежної України і старих символів радянської епохи, що посилює ідеологічну поляризацію населення.

Незважаючи на кризу політичної ідентичності в сучасній Україні, політичні символи незалежної держави (громадянство, ставлення до державних свят, прапора, гімну, мови) відіграють все більшу роль **у** політичному самовизначенні українських громадян. Це проявляється у зростанні патріотизму, поваги до державних свят, мови, відсутності системних міжрегіональних конфліктів.

Державні символи визначають внутрішній зміст процесу ідентифікації громадян і здатні значним чином впливати на процес міжнародної ідентифікації держави.

У сучасній Україні, нажаль, немає узгодженого розуміння серед політичної еліти щодо державних символів і готовності втілювати ефективну та результативну політику вироблення об'єднуючого потенціалу символічної політики. Несистемний характер, відсутність з боку держави комплексної концепції створення поваги українських громадян до державних символів послаблюють консолідаційний потенціал політичної ідентичності українських громадян. Державні символи повинні бути максимально переконливі для громадян країни, посилювати патріотичні почуття і таким чином сприяти національній інтеграції та мобілізації. Вирішення конфліктних ситуацій **у** сучасній Україні за допомогою символів може відбуватися тільки за умови, коли останні не виступають конфліктними символами.

Немає єдності і серед політичних партій, представники яких **у** парламенті демонструють перманентне беззмістовне протистояння. Правий фланг партійно-політичного спектру прагне подолати негативне відношення до націоналістичної складової реалізації державної політики формування ідентичності та посилити її значення. Ліва частина партійно-політичного спектру України продовжує експлуатувати існуючу радянську ідентичність. Зрозуміло, що подолання стереотипів, пов'язаних **із** негативним використанням терміну «націоналізм» та його асоціативним рядом вимагає від політичної еліти сучасної України комплексних зусиль, підкріплених позитивними результатами економічного розвитку, політичної стабільності, культурних досягнень.

Найбільш складною проблемою символічної політики залишається мовне питання. Соціологічні дослідження продемонстрували серйозні протиріччя в подоланні цієї перешкоди громадянської та політичної консолідації українських громадян. На вирішення мовного питання впливають історичні та етнокультурні особливості розвитку регіонів України, а також використання мовної проблеми як чинника стимулювання електорату у виборчих кампаніях.

На основі проведеного дослідження можна виділити наступні тенденції розвитку мовної проблематики в Україні:

– упродовж періоду незалежності України політика поширення масштабів використання української мови мала відносно м'який характер. Впровадження української мови у різні сфери суспільного життя здійснювалося переважно без свідомої політики витіснення з цих сфер інших мов. Це зумовило відносно повільні темпи мовної українізації, але, водночас, зберегло суспільство від гострих конфліктів з цього приводу, а громадян, засобом соціалізації яких була інша мова, окрім української, — від внутрішньоособистісних конфліктів на цьому ґрунті;

– мовній ситуації в Україні властива конкуренція двох провідних мов — української та російської, при цьому джерелом впливу першої є її формально правовий статус як єдиної державної мови, другої — неформальне суспільне визнання, використання її як мови міжнаціонального спілкування, а також значна роль цієї мови як засобу ознайомлення з культурами інших народів світу;

- найбільш шкідливою для формування колективної ідентифікації українських громадян є не мовна дискримінація, а невизначеність та надмірна політизація цього питання, систематичне використання його як чинника мобілізації політичної підтримки.

Символом державної і фактором консолідації громадян, формування національної ідентичності є політичний міф, як образ бажаного «уявного співтовариства». Конструювання міфів-одноденок у ході виборчих кампаній в Україні дискредитує саму ідею міфу – ідеалу в очах суспільства. Сконструйовані на основі конфлікту, електоральні міфи не формулюють загальнонаціональну ідею, не сприяють консолідації громадян, а

провокують розкол українського суспільства, зміцнюють негативні установки та стереотипи у свідомості громадян та регіонів один до одного. Сьогодні поляризація українського суспільства відбувається не стільки за ідеологічним, скільки за етнокультурною і регіональною ознаками.

Відсутність об'єднувального на основі громадянської ідеї політичного міфу в Україні позбавляє суспільство основних координат самовизначення, консервує протиріччя і відсутність єдності з питань внутрішньої і зовнішньої політики, є серйозним бар'єром консолідації суспільства у вирішенні суспільно значущих завдань.

Посилання

1. Вілсон Е. Українці : несподівана нація / Е. Вілсон ; [пер. з англ. О. Грищенко, Н. Гончаренко]. – К. : «К. І. С.», 2004. – 552 с.
2. Цит. за: Тимофеев И. Н. Политическая идентичность России в постсоветский период: альтернативы и тенденции : дисс. ... канд. полит наук : 23.00.02 / Тимофеев Иван Николаевич. – М., 2006. – 202 с.
3. Андреева О. М. Криза «локального» та «універсального» вимірів української національної ідентичності пострадянського періоду / О. М. Андреева // Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2009. – Вип. 3. – С. 7 – 14.
4. Цит. за: Степико М. Т. Українська ідентичність в умовах суспільно-політичних трансформацій / М. Т. Степико // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 4 (25).
5. Ставлення населення України до святкування державних свят та військових парадів. Прес-реліз від 15 липня 2011 [Електронний ресурс] : Сайт Центру соціальних та маркетингових досліджень Социс. – Режим доступу : <http://www.socis.kiev.ua>. – Назва з екрану.
6. Фесенко В. Суспільство і незалежність [Електронний ресурс] / В. Фесенко // Українська правда. – 2011. – 7 вересня. – Сайт Інтернет-видання «Українська правда». – Режим доступу до ст. : <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/09/7/6566102>. – Назва з екрану.
7. Конфисахор А. Г. Психология власти : учебное пособие / А. Г. Конфисахор. – [2-е изд., перераб. и доп]. – СПб. : Питер, 2004. – 235 с.
8. Семененко И. С. Культурные факторы и механизмы формирования российской национально-цивилизационной идентичности на рубеже XXI в. [Электронный ресурс] / И. С. Семененко // Полис. –

2004. – № 1. – Режим доступа : <http://www.politstudies.ru/N2004fulltext/2004/1/22.htm>. – Назв.с екрана.
9. Несколько тезисов о ценностных ориентирах украинцев. Социологическое исследование от 05.06.2013. [Электронный ресурс] : сайт социологической группы «Рейтинг». – Режим доступа : <http://www.info@ratinggroup.com.ua>. – Назв.с екрана.
  10. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : [монографія] / М. Т. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.
  11. Фесенко В. Що змінилося за 20 років [Електронний ресурс] / В. Фесенко // Українська правда. – 2011. – 15 вересня. – Режим доступу до ст. : <http://www.pravda.com.ua>. – Назва з екрану.
  12. Підрахунок авт. за: Фесенко В. Що змінилося за 20 років [Електронний ресурс] / В. Фесенко // Українська правда. – 2011. – 15 вересня. – Режим доступу до ст. : <http://www.pravda.com.ua>. – Назва з екрану.
  13. Там само.
  14. Головаха Є. Українське суспільство 1992 - 2008: Соціологічний моніторинг / Є. Головаха, М. Панина. – К. : ІС НАНУ, 2008. – 85 с.
  15. Фесенко В. Що змінилося за 20 років [Електронний ресурс] / В. Фесенко // Українська правда. – 2011. – 15 вересня. – Режим доступу до ст. : <http://www.pravda.com.ua>. – Назва з екрану.
  16. Див.: Федотова В. Г. Глобальный капитализм: три великие трансформации / В. Г. Федотова, В. А. Колпаков, Н. Н. Федотова – М. : Культурная революция, 2008. – 608 с.
  17. Giddens A. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age / A. Giddens. – Stanford University Press, 1991. – 256 p.
  18. Robertson R. Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity / R. Robertson // Global Modernities / [Ed. by M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson]. – L., 1995. – P. 30.
  19. Bauman Z. The Individualized Society / Z. Bauman. – Cambridge, 2001. – P. 149.
  20. Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 7(79). – 56 с.
  21. Huntington S. Who are we? The Challenges to America's National Identity / S. Huntington. – N.Y., L., Toronto, Sydney, 2004.
  22. Троян С. Сучасна Україна: від локальної цивілізації до консолідації суспільства / С. Троян // 20 років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього : матеріали XI науково-практичної конференції. – К. : Національна академія управління, 2011. – 404 с.

23. Там само.
24. Нічога М. Зіткнення цивілізацій посеред України [Електронний ресурс] / М. Нічога. – Сайт Інтернет-видання «Українська правда». – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/06/11/5126765/>. – Назва з екрану.
25. Нічога М. Діагноз: криза ідентичності [Електронний ресурс] / М. Нічога. – Сайт Інтернет-видання «Українська правда». – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/06/25/5166756/>. – Назва з екрану.
26. Троян С. Зазн. праця.
27. Андрєєва О. М. Зазн. праця.
28. Липсет С. Размышления о легитимности [Электронный ресурс] / С. Липсет // Апология. – 2005. – № 5. – Режим доступа : http://www.journalapologia.ru/rnews.html?id=331&id_issue=81. – Назв. с екрана.
29. Головаха Є. Зазн. праця.
30. Рівень довіри до українських політиків. Прес-реліз від 21 лютого 2011 року [Електронний ресурс] : Сайт Центру соціальних та маркетингових досліджень Социс. – Режим доступу : <http://www.socis.kiev.ua/ua/realizovani-proekty.html>. – Назва з екрану.
31. Головаха Є. Зазн. праця.
32. Там само.
33. Див.: Передостанній залік: робота фракцій Верховної Ради України (листопад 2007р. – грудень 2011р.). Як працює твій депутат [Електронний ресурс] // Інформаційно-аналітичний журнал. – 2012. – № 1 – С. 2-28. – Режим доступу : <http://www.deputat.org.ua/files/1330351701.pdf>. – Назва з екрану.
34. Головаха Є. Зазн. праця.
35. Див.: Рівень довіри населення України до політиків та чиновників та основних суспільних та державних інститутів. Прес-реліз від 19 серпня 2011 року [Електронний ресурс] : Сайт Центру соціальних та маркетингових досліджень Социс. – Режим доступу : <http://www.socis.kiev.ua/ua/news.html>. – Назва з екрану.
36. Парламент і парламентські вибори в Україні 2012 р.: політична ситуація, суспільні настрої та очікування // Національна безпека і оборона. – 2012. – № 7-8. – 120 с.
37. Партійна система України: особливості становлення, проблеми функціонування, тенденції еволюції // Національна безпека і оборона. – 2010. – № 5. – 33 с.
38. Там само.

39. Там само.
40. Головаха Є. Зазн. праця. ; Рівень довіри до українських політиків // Україна і українці. Прес-реліз від 21 лютого 2011 року [Електронний ресурс] // Україна і українці : Сайт Центру соціальних та маркетингових досліджень Социс. – Режим доступу : <http://www.socis.kiev.ua/ua/realizovani-proekty.html>. – Назва з екрану.
41. Див.: Україні – 20: погляд соціолога. Прес-конференція Інституту соціології НАН України та Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва 3 серпня 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dif.org.ua/ua/press/kperk>. – Назва з екрану.
42. Середній клас – передумова демократичної перспективи України // Національна безпека і оборона. – 2008. – № 7. – 48 с.
43. Головаха Є. Зазн. праця. ; Рівень довіри до українських політиків // Україна і українці. Прес-реліз від 21 лютого 2011 року [Електронний ресурс] // Україна і українці : Сайт Центру соціальних та маркетингових досліджень Социс. – Режим доступу : <http://www.socis.kiev.ua/ua/realizovani-proekty.html>. – Назва з екрану.
44. Кузина И. И. Доверие политическим институтам: сущность, детерминанты и украинский контекст / И. И. Кузина // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – 2009. – Вип. 15. ; Лукин В. Н. Политическое доверие в современном гражданском обществе: культурологические и институциональные модели [Электронный ресурс] / В. Н. Лукин // CREDO. – 2005. – № 3. – Режим доступа : <http://credonew.ru/content/view/500/30>. – Назва з екрану.
45. Див.: Україні – 20: погляд соціолога. Прес-конференція Інституту соціології НАН України та Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва 3 серпня 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dif.org.ua/ua/press/kperk>. – Назва з екрану.
46. Див.: Парламент і парламентські вибори в Україні 2012 р.: політична ситуація, суспільні настрої та очікування // Національна безпека і оборона. – 2012. – № 7-8. – 120 с.
47. Див.: Янішевський С. О. Конституція в незалежній Україні: 20 років розвитку та механізми подальших змін / С. О. Янішевський, І. С. Сало, В. М. Яблонський // Стратегічні пріоритети. – 2011. – № 2 (19). – С. 7 – 16.
48. Проблеми конституційного транзиту в Україні / С. О. Янішевський, О. А. Фісун [та ін.] ; за ред. В. М. Яблонського, С. О. Янішевського. – К. : НІСД, 2011. – 52 с.
49. Головаха Є. Зазн. праця.

50. Там само.
51. Пашина Н. П. Проблеми стійкості влади в контексті модернізації політичної системи в Україні / Н. П. Пашина // Політологічні записки: Збірник наукових праць. – Вип. 1. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. – С. 140 – 149.
52. Хабермас Ю. Европейское национальное государство: его достижения и пределы. О прошлом и будущем суверенитета и гражданства // Б. Андерсон, О. Брауэр, М. Хрох и др. ; [пер. с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского]. – М. : Праксис, 2002. – 416 с.
53. Отношение к национальной идее в Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rb.com.ua/rus/projects/omnibus/7621/>. – Назв. с экрана.
54. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс] // Доповідь Національного інституту стратегічних досліджень. – К. : НІСД, 2012. – Режим доступу : [uniter.org.ua\data/block/niss_stan_poz_gp...2012.pdf](http://uniter.org.ua/data/block/niss_stan_poz_gp...2012.pdf). – Назва з екрану.
55. Nations in Transit – Ukraine (2011) [Електронний ресурс]. – Сайт міжнародної неурядової організації Freedom House. – Режим доступу : http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/NIT-2011-Ukraine.pdf. – Назва з екрану.
56. 2009 NGO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia 13th Edition – June 2010 [Електронний ресурс]. – Сайт Агентства США з міжнародного розвитку. – Режим доступу : http://www.usaid.gov/locations/europe_eurasia/dem_gov/ngoindex. – Назва з екрану.
57. Показники Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України (ЄДРПОУ) на 1 січня 2012 року [Електронний ресурс]. – Офіційний сайт Державної Служби Статистики України. – Режим доступу : http://ukrstat.org/uk/express/expr2012/01_12/13. – Назва з екрану.
58. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс] // Доповідь Національного інституту стратегічних досліджень. – К. : НІСД, 2012. – Режим доступу : [uniter.org.ua\data/block/niss_stan_poz_gp...2012.pdf](http://uniter.org.ua/data/block/niss_stan_poz_gp...2012.pdf). – Назва з екрану.
59. Працювати на Євро-2012 безплатно хоче рекордна кількість людей [Електронний ресурс]. – Сайт інформаційного агентства УНІАН. – Режим доступу : <http://www.unian.net/ukr/news/news-462928.html>. – Назва з екрану.

60. Див.: Красносільська А. Європейські мірки. Показники розвитку громадянського суспільства України у європейському контексті [Електронний ресурс] / А. Красносільська. – Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&d>. – Назва з екрану.
61. Див.: Фукуяма Ф. Доверие [Электронный ресурс] / Ф. Фукуяма // Новая постиндустриальная волна на Западе : [антология / под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Academia, 1999. – 640 с. – Режим доступа : http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/page_1003.html. – Назв. с екрана.
62. Головаха Є. Зазн. праця.
63. Чи довіряєте Ви громадським організаціям? (динаміка, 2001-2011 рр.). Соціологічне опитування Центру ім. Разумкова [Електронний ресурс]. – Сайт Центру ім. Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=81.
64. Україні – 20: моніторинг соціальних змін. Прес-реліз прес-конференції від 3 серпня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Сайт Інституту соціології НАН України. – Режим доступу : http://www.i-soc.com.ua/institute/presrel_08_2011-1.pdf. – Назва з екрану.
65. Головаха Є. Зазн. праця.
66. Там само.
67. Див.: Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс] // Доповідь Національного інституту стратегічних досліджень. – К. : НІСД, 2012. – Режим доступу : [uniter.org.ua\data/block/niss_stan_poz_gp...2012.pdf](http://uniter.org.ua/data/block/niss_stan_poz_gp...2012.pdf). – Назва з екрану.
68. Рівень доходів населення. Аналітичне дослідження від 27 березня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Сайт компанії Research & Branding Group. – Режим доступу : <http://rb.com.ua/rus/marketing/tendency/8378/>. – Назва з екрану.
69. Див.: Закон СССР «О собственности в СССР» от 6 марта 1990 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_38013.html. – Назв. с екрана.
70. Законодательство Украины о земле: Земельный кодекс Украины. Нормативно-правовые акты по земельным вопросам. – К. : Юринком Інтер, 2002. – 352 с.
71. Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.
72. Там само.
73. Там само.

74. Там само.
75. Там само.
76. Див.: Україна – напередодні завершення земельної реформи? // Національна безпека і оборона. – 2012. – № 1 (130). – 44 с.
77. Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.
78. Див.: Назаренко В. И. Зарубежный опыт функционирования земельного рынка. Международный оценочный консорциум [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.valnet.ru/m7-114.phtml> – Назв. с екрана.
79. Див.: Україна – напередодні завершення земельної реформи? // Національна безпека і оборона. – 2012. – № 1 (130). – 44 с.
80. Див.: Програма партії ВО «Батьківщина» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://batkivshchyna.te.ua/?page=prog>. – Назва з екрану. ; Ідейна платформа партії «Фронт Змін» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://frontzmin.ua/ua/uryad-zmin/ideology.html>. – Назва з екрану. ; Програма партії «Український демократичний альянс за реформи» (УДАР В.Кличка) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://klichko.org/ua/about/program>.
81. Див.: Програма партії ВО «Свобода» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/prohrama. – Назва з екрану.
82. Див.: Програма Комуністичної партії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kpu.ua/programmakpu>. – Назва з екрану.
83. Див.: Програма Партії регіонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.partyofregions.org.ua/ru/about/program>. – Назва з екрану.
84. Див.: Україна – напередодні завершення земельної реформи? // Національна безпека і оборона. – 2012. – № 1 (130). – 44 с.
85. Див.: Резнік В. Динаміка соціально-економічних ідеологічних уподобань громадян України / В. Резнік // Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 146-155.
86. Там само.
87. Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.

88. Петрушина Т. Сприйняття економічних інститутів громадянами України за умов глобальної кризи / Т. Петрушина // Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 165-176.
89. Пашина Н. П. Особенности политической культуры студенческой молодежи: опыт социологического исследования / Н. П. Пашина // Політологічний вісник: зб-к наук. праць. – К. : «ІНТАС», 2009. – Вип. 45. – С. 289 – 295.
90. Головаха Є. Зазн. праця.
91. Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.
92. Конституція України // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1996. – № 30.
93. Див.: Україна як соціальна держава: гасло для політичної конкуренції чи шлях до солідаризації суспільства? / [Пищуліна О. М., Жаліло Я. А., Лавриненко С. І., Покришка Д. С.] ; за заг. ред. В. Є. Вороніна. – К. : НІСД, 2009. – 108 с.
94. Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.
95. Див.: Чепурко Г. Гідна праця: реалії та перспективи / Г. Чепурко, Ю. Привалов // Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 217-230.
96. Малюк А. Соціальна якість життя в умовах неоліберальної трансформації / А. Малюк // Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 198-208.
97. Головаха Є. Зазн. праця.
98. Див.: Арсеєнко А. Безробіття в Україні в умовах глобальної фінансово-економічної кризи / А. Арсеєнко, Н. Толстих // Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 244-254.
99. Див.: Там само.
100. Див.: Рейтинг угроз. Динамика. Социологическое исследование [Электронный ресурс] : сайт социологической группы «Рейтинг». – Режим доступа : <http://www.info@ratinggroup.com.ua>. – Назв. с экрана.

101. Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.
102. Там само.
103. Парламент і парламентські вибори в Україні 2012 р.: політична ситуація, суспільні настрої та очікування // Національна безпека і оборона. – 2012. – № 7-8. – 120 с.
104. Там само.
105. Там само.
106. Там само.
107. Тищенко Ю. А. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» [Електронний ресурс] / Ю. Тищенко, С. Горобчишина ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : [Агентство «Україна»], 2010. – 76 с. – Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/files/books/identity2010.pdf>. – Назва з екрану.
108. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : [монографія] / М. Т. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.
109. Європейська інтеграція України: внутрішні чинники та зовнішні впливи // Національна безпека і оборона. – 2013. – № 4-5. – 132 с.
110. Див.: На перепутьє или Интеграционные ребусы. Социологическое исследование 11.04.2013 г. [Электронный ресурс] : сайт социологической группы «Рейтинг». – Режим доступа : <http://www.info@ratinggroup.com.ua>. – Назв. с екрана.
111. Європейська інтеграція України: внутрішні чинники та зовнішні впливи // Національна безпека і оборона. – 2013. – № 4-5. – 132 с.
112. Там само.
113. Див.: На перепутьє или Интеграционные ребусы. Социологическое исследование 11.04.2013 г. [Электронный ресурс] : сайт социологической группы «Рейтинг». – Режим доступа : <http://www.info@ratinggroup.com.ua>. – Назв. с екрана.
114. Фесенко В. Що змінилося за 20 років [Електронний ресурс] / В. Фесенко // Українська правда. – 2011. – 15 вересня. – Режим доступу до ст. : <http://www.pravda.com.ua>.
115. Європейська інтеграція України: внутрішні чинники та зовнішні впливи // Національна безпека і оборона. – 2013. – № 4-5. – 132 с.
116. Там само.
117. Там само.
118. Див.: На перепутьє или Интеграционные ребусы. Социологическое исследование 11.04.2013 [Электронный ресурс] : сайт

- социологической группы «Рейтинг». – Режим доступа : <http://www.info@ratinggroup.com.ua>. – Назв. с экрана.
119. Європейська інтеграція України: внутрішні чинники та зовнішні впливи // Національна безпека і оборона. – 2013. – № 4-5. – 132 с.
120. Там само.
121. Там само.
122. Там само.
123. Динамика идеологических маркеров. Социологическое исследование 27.12.2012 г. [Электронный ресурс] : сайт социологической группы «Рейтинг». – Режим доступа : <http://www.info@ratinggroup.com.ua>. – Назв. с экрана.
124. Там само.
125. Динаміка ідеологічних маркерів: квітень 2011. Соціологічне дослідження [Електронний ресурс] : сайт соціологічної групи «Рейтинг». – Режим доступу : <http://www.info@ratinggroup.com.ua>. – Назва з екрану.
126. Там само.
127. Динамика идеологических маркеров. Социологическое исследование 27.12.2012 г. [Электронный ресурс] : сайт социологической группы «Рейтинг». – Режим доступа : <http://www.info@ratinggroup.com.ua>. – Назв. с экрана.
128. Геополітичні орієнтації населення і безпека України. За даними соціологів / [упоряд. М. О. Шульга].— К. : ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2009. — 80 с.
129. Парламент і парламентські вибори в Україні 2012 р.: політична ситуація, суспільні настрої та очікування // Національна безпека і оборона. – 2012. – № 7-8. – 120 с.
130. Трессиддер Дж. Словар символов / Дж. Трессиддер ; [пер. С. Палько]. – М. : ФАИР – ПРЕСС, 1999. – С. 437.
131. Грибакина Н. Политический символ как средство политического воздействия [Электронный ресурс] / Грибакина Н. В., Степнова Л. А. – Режим доступа : <http://politteh.narod.ru/006.html>. – Назв. с экрана.
132. Быкова Т. Н. Политическая символика: становление и истоки [Электронный ресурс] / Т. Н. Быкова. – Режим доступа : <http://kr-eho.info/index.php?name=News&op=article&sid=1266>. – Назв. с экрана.
133. Цит. за: Лікарчук Н. В. Політичний обмін як центральна категорія політичного маркетингу / Н. В. Лікарчук // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Сер. Філософія. Політологія. – 2011. - № 102. – С. 33-36.

134. Мисюров Д. А. Политика и символы / Д. А. Мисюров. – М. : РИП-Холдинг, 1999. – 124 с. – (Академия рекламы).
135. Поцелуев С. П. Символическая политика: констелляция понятий для подхода к проблеме / С. П. Поцелуев // ПОЛИС. – 1999. – № 5. – 62-75.
136. Родькин П. Оранжевая визуальная революция. Фирменные стили против символических систем. Эскалация дизайна и эскалация власти / П. Родькин. – М. : «Луч», 2005. – 40 с.
137. Мисюров Д. А. Символы о символах: начала культурно-символической политики / Д. А. Мисюров. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 232 с.
138. Кирсанова Н. П. Символические ресурсы политической власти : автореф. дис. ... канд. социолог. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Н. П. Кирсанова. – Санкт-Петербург, 2006. – 20 с.
139. Малий словник історії України [В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін]. – К. : Либідь, 1997.
140. Коваленко О. До питання про державний символ незалежної України [Електронний ресурс] / О. Коваленко, Л. Щербань. – Режим доступу : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/putp/2010-34/doc/4/07.pdf>. – Назва з екрану.
141. Рада нарисує новий герб України [Електронний ресурс]. Офіційний сайт електронного видавництва «Взгляд». – Режим доступу : http://vz.ua/novosti/politika/rada_narisuet_novyi_gerb_ukrainy. – Назв. с екрана.
142. Українці головним атрибутом незалежності вважають «мову» [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2012. – 23 серпня : сайт газети Українська правда. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua>. – Назва з екрану.
143. Колесниченко «не очень вдохновляет» гимн Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу к ст. : <http://podrobnosti.ua/power/2013/03/06/892019.html>. – Назв. с екрана.
144. Ставлення населення України до святкування державних свят та військових парадів. Прес-реліз від 15 липня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Сайт Центру соціальних та маркетингових досліджень Социс. – Режим доступу : <http://www.socis.kiev.ua>. – Назва з титул. екрану.
145. Фесенко В. Суспільство і незалежність [Електронний ресурс] / В. Фесенко // Українська правда. – 2011. – 7 вересня. – Режим доступу

- до ст. : <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/09/7/6566102>. – Назва з екрану.
146. Головаха Є. Українське суспільство 1992 - 2008: Соціологічний моніторинг / Є. Головаха, М. Панина. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – 85 с.
  147. Народный топ. Страна, где хотелось бы родиться. Социологическое исследование от 03.04.2013 р. [Электронный ресурс] : сайт социологической группы «Рейтинг». – Режим доступа : <http://www.info@ratinggroup.com.ua>. – Назв. с экрана.
  148. Ставлення населення України до святкування державних свят та військових парадів. Прес-реліз від 15 липня 2011 р. [Електронний ресурс] : Сайт Центру соціальних та маркетингових досліджень Социс. – Режим доступу : <http://www.socis.kiev.ua>. – Назва з титул екрану.
  149. Див.: Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 7(79). – 56 с.
  150. Динамика идеологических маркеров [Электронный ресурс] : сайт социологической группы «Рейтинг». – Режим доступа : <http://www.info@ratinggroup.com.ua>. – Назв.с екрана. ; Головаха Є. Зазн. праця.
  151. Динамика идеологических маркеров [Электронный ресурс] : сайт социологической группы «Рейтинг». – Режим доступа : <http://www.info@ratinggroup.com.ua>. – Назв. с екрана.
  152. Див. : Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 7(79). – 56 с.
  153. Фесенко В. Суспільство і незалежність [Електронний ресурс] / В. Фесенко // Українська правда. – 2011. – 7 вересня. – Режим доступу до ст. : <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/09/7/6566102>. – Назва з екрану.
  154. Українці головним атрибутом незалежності вважають «мову» [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2012. – 23 серпня : сайт газети Українська правда. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua>.
  155. Социальные мифологемы массового сознания и политическое мифотворчество» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page81-1322.html>. – Назв. с екрана.
  156. Поцелуев С. П. Символические средства политической идентичности. К анализу постсоветских случаев [Электронный ресурс] / С. П. Поцелуев. – Режим доступа:

- <http://ecsocman.hse.ru/data/891/691/1219/005.POTSELUEV.pdf>. - - Назв. с экрана.
157. Савельев А. Политическая мифология / А. Савельев. – М. : Мысль, 2003. – 354 с.
158. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2000. – 864 с.
159. Кассирер Э. Техника современных политических мифов / Э. Кассирер // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 7. Философия. – 1990. – № 2. – С. 153-164.
160. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием [Электронный ресурс] / Г. Шиллер. – Режим доступа: <http://www.antiglobalizm.org/free/manip1.html>. – Назв. с экрана.
161. Цуладзе А. Политическая мифология [Электронный ресурс] / А. Цуладзе. – Режим доступа : http://psujourn.narod.ru/lib/cul_TV.htm. – Назв. с экрана.
162. Dorner A. Politischer Mythos und symbolische Politik. Der Hermann-Mythos: zur Entstehung des Nationalbewußtseins der Deutschen. / A. Dorner. - Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag, 1996.
163. Глазунова С. М. Політичні міфи як чинник мотивації політичного вибору в контексті інтеграційних процесів в Україні / С. М. Глазунова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 8. – С. 23-33.
164. Пашина Н. П. Політичний міф як засіб конструювання політичної ідентичності / Н. П. Пашина // Грані. – 2012. -№ 11 (91). – С. 92 – 97.
165. Гриценко В. П. Социальная семиотика / В. П. Гриценко. – Екатеринбург : Институт международных связей, 2006. – 244 с.
166. Пашина Н. П. Зазн. праця.
167. Цит. за: Корниенко Т. Сущность и структура политического мифа / Т. Корниенко // Власть. – 2009. – № 10.
168. Флад К. Политический миф. Теоретическое исследование / К. Флад – М. : Спб, 2004. – 264 с.
169. Пашина Н. П. Зазн. праця.
170. Див.: Грицай Е. Украина: Национальная идентичность в зеркале Другого / Е. Грицай, М. Николко. – Вильнюс : ЕГУ, 2009. – 220 с.
171. Ермолаев С. А. Бремя времени перемен (в поисках национального правительства) / А. Ермолаев // Когда наступит год Украины в Украине. – К. : «Архетип», 2004. – 144 с.
172. Там само.
173. Рюмкова О. Г. Политический миф: теоретические основания и современная политическая практика : автореф. дисс. .... канд.

- полит. наук : спец. 23.00.01 «Теория политики, история и методология политической науки» / О. Г. Рюмкова. – М., 2004. – 23 с.
174. Дослідження «Який зміст ви вкладаєте в поняття «націоналізм»?» [Електронний ресурс]. – Сайт Центру Разумкова. – Режим доступу : http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=741. – Назва з екрану.
175. Томайчук Л. В. Мифологизация истории как инструмент конструирования национальной идентичности на современной Украине и в Беларуси / Л. В. Томайчук // Общество. Среда. Развитие. – 2012. – № 3.
176. Старостин А. А. Политическая идентичность граждан постсоветской России: модели и технологии формирования: дисс. ... канд. полит наук : 23.00.02 / Алексей Александрович Старостин. – Ростов-на-Дону, 2010. – 207 с.
177. Небоженко В. Миф о политическом «герое» в Украине не работает [Электронный ресурс] / В. Небоженко // Социальные мифологемы массового сознания и политическое мифотворчество. – Режим доступа: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page81-1322.html>. – Назв. с екрана.
178. Украина между мифом и реальностью [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ukrrudprom.ua>. – Назв. с екрана.
179. Там само.
180. Сліпець П. П. Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / Петро Сліпець. – К., 2009. – 18 с.
181. Цит. за: Павлюк Л. Символ та ідентифікація в політичному дискурсі мас-медіа [Електронний ресурс] / Л. Павлюк. – Режим доступу : journal.lnu.edu.ua/movazmi. – Назва з екрану.
182. Рівень довіри до українських політиків [Електронний ресурс] // Україна і українці. – Центр соціальних та маркетингових досліджень «СОЦИС», Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Прес-реліз від 21 лютого 2011 р. – Режим доступу : <http://www.socis.kiev.ua/ua/realizovani-proekty.html>. – Назва з екрану
183. Небоженко В. Миф о политическом «герое» в Украине не работает [Электронный ресурс] / В. Небоженко // Социальные мифологемы массового сознания и политическое мифотворчество 8 мая 2008 года. – Режим доступа : <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page81-1322.html>. – Назв. с екрана.

184. Павлюк Л. Символ та ідентифікація в політичному дискурсі мас-медіа [Електронний ресурс] / Л. Павлюк. – Режим доступу : journ.lnu.edu.ua/movazmi. – Назв. с екрана.
185. Див. : Варналій З. Виважена регіональна політика допоможе створити єдину ідентичність / З. Варналій // Національна безпека і оборона. – 2006. - № 7 (79). – 56 с. ; Лупацій В. Федералізація – найостанніший вихід / В. Лупацій // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 7(79). – С. 51. ; Рябчук М. Я не бачу можливостей інтеграції регіонів / М. Рябчук // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 7 (79). – С. 50 – 51.

Розділ IV. СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

4.1. Політика ідентичності як інструмент формування демократичної консолідації суспільства

Політика ідентичності сьогодні набуває особливої актуальності як усередині держав, так і в державних спільнотах, а сама ідентичність все більше розглядається як організуючий фактор, ресурс суспільного розвитку, основа інституційних змін.

На початку XXI століття перед Україною гостро стоїть питання цивілізаційного самовизначення і вибору стратегічного партнерства. Рівень інтегративності українського суспільства значно впливатиме на її конкурентноздатність в епоху глобалізації. Водночас, різнопланові внутрішньополітичні і міжнародні актори сприяють тенденціям дезінтеграції і перешкоджають консолідації українського суспільства. Набирають силу і активно затверджуються, у тому числі за допомогою політичної еліти, регіональні ідентифікаційні моделі, посилюється акцент локальних соціокультурних відмінностей, соціально-класового протистояння. Уявлення українського громадянина про загальнодержавну ідентичність не має змістовного ядра через невизначеність ідентифікаційних орієнтирів і узгоджених суспільних цілей і цінностей. Відсутність загального інтеграла політичної ідентичності є серйозною загрозою у здійсненні демократичних реформ та просуванні національних інтересів у міжнародних відносинах, бо частина енергетики розвитку неминуче йде на внутрішні тертя.

Тому формування колективної загальнодержавної ідентичності на основі демократичних цінностей, демократична консолідація суспільства є найважливішою умовою успішного демократичного транзиту України, підвищення її міжнародного іміджу.

Визначення політики ідентичності як процесу цілепокладання передбачає розгляд комплексу питань проблемного характеру. Яким чином відбувається формування ідентичності та хто бере участь у цьому процесі? Які існують моделі політики ідентичності в сучасному світі й яка модель

політики ідентичності підходить Україні? І, нарешті, яку модель загальнодержавної політичної ідентичності необхідно запропонувати українському суспільству, щоб його консолідувати, і які принципи і цінності повинні бути закладені в її основу?

Розглядаючи політичну ідентичність з точки зору конструктивізму, необхідно підкреслити, що характер політичної ідентифікації визначається характером державного устрою, політичним режимом, політичними інститутами, партіями та організаціями, тобто політичною системою в цілому. Саме на рівні політичної системи «задаються» можливі моделі колективної ідентифікації, визначаються механізми та інструменти її конструювання.

Соціальні спільноти самі по собі не створюють колективну ідентичність, її створюють лідери, керівники, ідеологи, які через різні засоби комунікації транслюють її членам групи. Поняття «Ми» виникає в індивіда як **у** наслідок усвідомлення себе частиною певної групи, так і в процесі соціального запиту, як реакція на навколишню дійсність. Рівень усвідомлення індивідом поняття «Ми» багато в чому залежить від його обізнаності та політичної культури.

При цьому колективну ідентичність потрібно розуміти не як механічну суму індивідуальних ідентичностей, а як бажання людей бути разом, почуття приналежності до єдиної соціальної спільноти. Згідно з Ф. Фукуямою, ідентичність йде не тільки з голови, але з серця [1].

Значну роль у процесі ідентифікації соціальних суб'єктів і формування колективних ідентичностей відіграє політика ідентичності, яка здійснюється різними акторами політичного процесу.

Основними суб'єктами політики ідентичності виступають держава, державні об'єднання і соціальні групи (політичні партії, національні, регіональні та етнічні еліти, політичні лідери, громадські організації) та інші суб'єкти політичного процесу, які здатні акумулювати й артикулювати громадські інтереси, **та** які мають у своєму арсеналі достатньо засобів впливу на громадську свідомість і поведінку. Завданнями політики ідентичності є вирішення конфліктів ідентичностей **у** суспільстві і формування

такої моделі ідентичності, яка би сприяла консолідації суспільства у вирішенні завдань його розвитку.

Запропонована М. Кастельсом класифікація ідентичності (легітимуюча ідентичність, ідентичність опору, проєктивна ідентичність) передбачає їхній розвиток на основі «певного культурного матеріалу». Згідно з М. Кастельсом, ідентичність являє собою «процес конструювання сенсу на основі певної культурної властивості або відповідної сукупності культурних властивостей, які мають пріоритет по відношенню до інших джерел сенсу» [2, с. 6].

Таким чином, можна зробити висновок, що політика ідентичності держави повинна будуватися на певних культурних засадах конкретного суспільства і мати, незважаючи на схожі цілі, свої особливості в різних країнах.

«Батьківщиною» політики ідентичності є США. Згідно американській інтерпретації, політика ідентичності (politics of identity) характеризує консолідацію і боротьбу непривілейованих груп і різних меншин, наприклад, феміністських, сексуальних за право своєї ідентичності й «окремість» [3, с. 23]. Поняття «політика ідентичності» було введено американським соціологом Е. Гоффманом в роботі «The Presentation of Self in Everyday Life» [4]. Починаючи з 60 -х рр. ХХ століття, у зв'язку з ускладненням ідентифікаційних практик, воно активно використовується у світовому науковому та політичному дискурсі. Відомий польсько-британський політичний філософ і соціолог З. Бауман підкреслює, що сучасність перестала мати характер визначеності, її рухливість він охарактеризував як «рідку сучасність», яка йде з-під ніг. «У нашу епоху «рідкої сучасності» світ навколо нас розділений на погано скоординовані фрагменти, у той час як наші індивідуальні життя розрізані на безліч слабо пов'язаних епізодів», тому ідентичність це не одинична проблема, а серія проблем, вважає автор [5, с. 12-13].

Формування ідентичності може відбуватися як «нав'язування» (свого роду «примус») або як «визнання» [6, с. 32-33]. В умовах модерну діяльність держави та її інститутів була спрямована на «нав'язування» суспільству певної ідентичності як єдиної версії світу, в інтересах груп, які домінують. Політика ідентичності приймала форми «примусу», у першу чергу в тому

сенсі, що виключала існування інших ідентичностей. Е. Хобсбаум відзначає, що по всій Європі протягом другої половини XIX ст. ми стикаємося з таким явищем як «масове виробництво традицій» [7]. Однак принциповим тут є питання про те, хто виробляє традицію і конструює національну ідентичність. Модерність передбачає значну роль «професіоналів уявлень» у конструюванні національної ідентичності, яка, за словами А. Лукіної, є «нав'язаною ідентичністю», що транслюється правлячою владою та інтелектуальною елітою за допомогою різних медіа [8]. Найбільш характерно такі форми політики ідентичності проявляються в тоталітарних та авторитарних політичних режимах.

Постмодернізм на основі принципів плюралізму та мультикультуралізму припускає, що в ліберальних демократичних суспільствах смисли ідентичностей конкурують між собою і пропонуються різними соціальними акторами, а політики ідентичностей здійснюються як політики «визнання».

Таким чином, розширення кола суб'єктів, які беруть участь у колективному конструюванні ідентичностей і пропонують свої варіанти суспільних цілей і цінностей, послаблюють домінуючу роль держави в цьому процесі й ускладнюють сам процес боротьби за ідентичність.

Білоруський дослідник Г. Міненков підкреслює, що «...прагнення, які охоплюються «політикою ідентичності», є колективними і публічними, а не лише індивідуальними і приватними. Це – боротьба, боротьба теоретична і соціально-політична, а не просто об'єднання в групи за інтересами, боротьба, пов'язана з руйнуванням колишніх легітимацій і пошуком визнання і легітимності, а іноді і влади, а не тільки можливостей для самовираження і автономії» [9].

Сьогодні поняття «політика ідентичності» більше використовується для вивчення соціальних практик держави (policy) з формування (конструювання), утвердження та коригування національної / громадянської ідентичності.

Політика ідентичності є актуальною як для систем, що стабільно розвиваються (з метою підтримки стабільності і наступності), так і для систем, що трансформуються, коли завданнями такої політики стають консолідація громадян навколо

нових суспільних завдань і цінностей, формування нових ідентичностей і моделей поведінки відповідно до вимог і запитів суспільної системи. У цьому випадку не тільки політична ідентичність стає ресурсом суспільних змін, але й сама політика ідентичності, на наш погляд, є найважливішим чинником трансформації суспільної системи, визначальним вектором суспільного розвитку.

Автори збірника «Україна: політичні стратегії модернізації» визначають, що на різних етапах становлення суспільства актуалізуються відповідні завдання політики ідентичності, а саме:

- формування концептуальних засад спільної ідентичності та наповнення її культурним, соціальним, політичним змістом;
- підтримування (відтворення) моделі спільної ідентичності засобами соціального, зокрема державного, управління та регулювання;
- корекція уявлень щодо спільної ідентичності та форм її відтворення як відповідь на нові історичні виклики, що постають перед спільнотою [10, с. 9].

У цілому, політика ідентичності завжди спрямована на легітимацію держави та інтеграцію суспільства. На наш погляд, політика ідентичності держави повинна виконувати наступні функції:

- легітимація політичної влади;
- забезпечення наступності розвитку суспільної системи;
- консолідація суспільства навколо узгоджених цінностей;
- мобілізація суспільства на виконання завдань і цілей суспільного розвитку;
- комунікація соціальних суб'єктів на макро- та мікрорівнях;
- регулювання взаємовідносин між соціальними суб'єктами, суспільством і владою;
- правове вирішення конфліктів ідентичностей на основі узгоджених принципів і цінностей;
- компенсація потреби в безпеці через відчуття приналежності до домінуючої більшості;
- нормування суспільної поведінки, у тому числі політичної.

Здійснення вищезазначених функцій передбачає усвідомлення сутнісних смислів «Ми» і визначення «Іншого». Дуже часто держави для консолідації суспільства та актуалізації сутності «Ми» у визначенні «Іншого» використовують образ «Ворога». Наприклад, С. Хантінгтон у своїй відомій роботі «Хто ми? Виклики американській національній ідентичності» пише, що «розпад Радянського Союзу і загибель комунізму позбавили Америку не тільки конкретного ворога, але й - уперше в американській історії - ворога «взагалі», у протистоянні з яким відбувалася би самоідентифікація американського народу» [11, с. 404]. Ситуація, на думку автора, була змінена завдяки Усамі Бен Ладену й атак на Нью-Йорк, які призвели Вашингтон «до війни з Афганістаном і з Іраком, а також до невизначеної «війни з тероризмом у всьому світі» і перетворили войовничий іслам в головного ворога Америки на початку двадцять першого століття» [12, с. 407].

С. Хантінгтон підкреслює, що аналогічна політика була характерна і для СРСР. «Позбавивши від ворога Америку, СРСР і сам позбувся ворога; як показали кілька наступних років, Радянському Союзу ворог був більше потрібний, ніж Америці. З початку виникнення СРСР його керівники проголошували свою країну лідером світового комуністичного руху в безперервній боротьбі з «гідрою капіталізму». Коли боротьба несподівано завершилася, СРСР втратив ідентичність ... » [13, с. 406].

В українській політичній науці і практиці поняття «політика ідентичності» стало активно використовуватися в першому десятилітті ХХІ століття у зв'язку з процесами переідентифікації в українському суспільстві та дискурсом про необхідність конструювання національної ідентичності на громадянській основі.

Аналізуючи вплив громадянського суспільства на розвиток демократії та роль політичної ідентичності в цьому процесі, Ю. Тищенко та С. Горобчишина підкреслюють, що «державна формує узгоджену між різними групами політику, яка має на меті створити умови для міжкультурної взаємодії та міжкультурного діалогу за наявності зримих культурних розрізень спільнот...». Науковці надають наступне тлумачення політики ідентичності: «політика ідентичності, по суті, передбачає процес прийняття

рішень про здійснення певних акцій, дій, політики саме на підставі приналежності індивідуумів до конкретної національної, етнічної, расової або якоїсь іншої групи» [14, с. 12]. Таким чином, політика ідентичності розглядається як політична практика, в якій виокремлюють один із її механізмів – «колективні дії, які пов'язують учасників в об'єднане спільним досвідом солідарне ціле» [15, с. 13].

Досліджуючи особливості регіональної ідентичності в сучасній Україні Л. Нагорна підкреслює мобілізаційний ресурс політики ідентичності й визначає її як «...новий вимір ідентифікаційних практик, змістом якого виступає свідоме конструювання ідентифікаційних моделей залежно від інтересів і політичних уподобань еліт». Авторка вважає, «щоб у суспільстві функціонували й відтворювалися позитивні ціннісні уявлення, необхідний цілеспрямований вплив владних структур і елітних прошарків на процеси соціалізації й ідентифікацій» [16, с. 290].

Розмірковуючи про формування загальноєвропейської політичної ідентичності Н. Пеллагеша визначає політику ідентичності «як систему цілей і заходів, здійснюваних суб'єктом реалізації політики задля створення таких умов, за яких особа ідентифікувала б себе з національною державою та/або з відповідним наддержавним утворенням» [17, с. 209].

Українські дослідники М. М. Розумний, В. В. Андрусів, В. О. Бакальчук, Л. І. Мазука, М. О. Паламарчук, І. М. Симоненко вважають, що «загальною метою політики ідентичності є комунікативна цілісність спільноти, її суб'єктність, спроможність формувати й відтворювати спільні уявлення, норми та цінності, ухвалювати спільні рішення і досягати спільних цілей» [18, с.10]. На думку науковців, щоб спільнота була спроможна до цього, їй необхідно спиратися на сукупність колективних уявлень і принципів самоусвідомлення як на даність, що не підлягає сумніву, або є продуктом усвідомленого компромісу. Таким чином, політика ідентичності виникає як надбудова до рішення спільноти «бути разом».

Автори підкреслюють, що політика ідентичності переважно реалізується в ідеологічній та гуманітарній сферах, але є також органічною складовою інших політик – внутрішньополітичної, зовнішньополітичної, соціально-економічної, безпекової, у

контексті яких вона «виконує роль їхньої доктринальної основи, надає сенсовості й забезпечує цілепокладання усіх видів діяльності соціального організму»[19, с. 8].

Поряд з поняттям «політика ідентичності» у сучасній українській науці побутують також споріднені - «режим ідентичності» й «контроль ідентичності». Наприклад, О. Білий та В. Вовк вважають, що в анархічній системі міжнародних відносин є потреба у запровадженні режиму ідентичності для захисту політичної ідентичності як елемента національної безпеки. «Ідентичність виявляє себе в дії, а не є лише інтровертним легітимаційним актом. Ось чому боротьба за ідентичність і контроль ідентичності становлять перманентний процес. Кожна ідентичність при цьому прагне свого інституційного усталення та сертифікації створених значень» [20, с. 3].

Українська дослідниця О. Філіппова зазначає, що політичний вимір політики ідентичності пояснюється тим, що сам термін запозичений із західної політичної теорії, де політика ідентичності розглядається як центральний аспект політики та формування солідарностей спільнот (communities) періоду постмодерну. Політика ідентичності у багатьох неминуче виникає як «продукт» політиків та політичних партій [21, с. 28].

На нашу думку, політику ідентичності можна визначити як систему заходів і дій суб'єктів політичного процесу, спрямовану на формування колективної ідентичності, на основі позиціонування певних цілей і цінностей, визначення сутності «Ми» і маркування «Іншого».

Виходячи з того, що політику ідентичності здійснює не тільки держава, але й інші суб'єкти політичного процесу, у тому числі міжнародного, можна говорити про політиків ідентичностей і про роль держави в цьому процесі, про боротьбу за ідентичність у сучасних суспільствах. Колективну ідентичність на рівні держави можна визначити як «національну ідентичність», «державну ідентичність», «громадянську ідентичність», що вимагає додаткових пояснень їхнього змістовного ядра.

Враховуючи існування двох підходів до визначення «національна ідентичність» (етнічний і політичний) в

українському науковому дискурсі, де поняття «державна ідентичність» передбачає, перш за все, ототожнення з державою та її інститутами, а основою «громадянської ідентичності» виступає громадянська приналежність реципієнтів політик ідентичностей, вважаємо за доцільне, у контексті досліджуваної проблеми, оперувати поняттям «загальнодержавна ідентичність». Це дозволить:

по-перше, уникнути дискусії щодо смислів визначення «національна ідентичність», яка не входить у завдання нашого дослідження;

по-друге, з'єднає в понятті «загальнодержавна ідентичність» її і національний (у політичному аспекті), і державний, і громадянський сенс;

по-третє, надасть можливість зосередити дослідження не на всіх політиках ідентичності, здійснюваних акторами політичного процесу, а на політиці ідентичності держави як головного інституту політичної системи.

Домінуюча роль держави в процесі формування політичної ідентичності в масштабах всього суспільства визначається тим, що в її розпорядженні знаходяться всі, необхідні для цього політичні, правові, адміністративні, економічні, інформаційні та інші ресурси. Держава володіє також мережею інституалізованих каналів імплементації колективної ідентичності таких, як державні символи, наука, освітні та виховні установи, державні ЗМІ, бібліотеки, клуби, музеї тощо.

У демократичному суспільстві, на відміну від тоталітарного, державна політика ідентичності не має примусового характеру. У процес формування загальнодержавної ідентичності можуть бути включені й інші політичні інститути (наприклад, партії), а також інститути громадянського суспільства, чия діяльність спрямована на консолідацію громадян щодо суспільних цілей і цінностей. Слабкий розвиток інститутів громадянського суспільства, наприклад як у сучасній Україні, ще більш підсилює роль і відповідальність держави у формуванні консолідованої загальнодержавної ідентичності.

Політика ідентичності в демократичному суспільстві не виключає наявності безлічі ідентичностей, у тому числі політичних, які знаходяться в певній ієрархії значень для

соціальних суб'єктів. Вона спрямована на створення фундаменту для узгодження різноманітних, диференційованих інтересів, основи колективної самоідентифікації суспільства. Таким чином, загальнодержавну ідентичність потрібно розглядати як «цементуючу» основу консолідації громадян, важливий ресурс стабілізації політичної системи і суспільного розвитку.

При цьому політика ідентичності при демократії не виключає відмінність і індивідуальність, «вона шукає форми їх узгодження на основі принципу прихильності рівності і свободі». Водночас, сформовану загальнодержавну ідентичність ми не можемо **подавати** як досконалу гармонію соціальних відносин. На думку вчених, **у** демократичному суспільстві «ми завжди будемо мати справу з «конфліктним консенсусом» [22].

Дослідження саме державної політики ідентичності вимагає чіткого й коректного тлумачення усіх понять і дефініцій. В англійській мові є два еквівалентні поняття щодо україномовного терміна політика: politics і policy.

політика (politics) – це сфера взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів у межах використання інститутів публічної влади задля реалізації своїх суспільно значущих інтересів і потреб;

політика (policy) – це план **дій** або напрям дій, прийнятий і дотримуваний владою, керівником, політичною партією та ін., обраний заради вигідності, зручності тощо [23, с. 66].

Саме в такому контексті розуміється термін «державна політика» загалом чи її відповідний напрям. Близькими за змістом (але не синонімами) є терміни «програма» і «стратегія». Відповідно, політика ідентичності буде нами розглядатися як курс або напрям дій держави по формуванню колективної загальнодержавної ідентичності.

Таким чином, під державною політикою ідентичності ми розуміємо комплекс політичних рішень, заходів і дій з боку держави, спрямованих на формування колективної загальнодержавної ідентичності за допомогою певних технологій впливу.

Переважаання посттоталітарних трансідентичностей **у** сучасній Україні, криза політичної ідентичності, що характеризується амбівалентністю, ідеологічними

взаємовиключними установками та поняттями, актуалізують дискурс про існування потенціалу для формування колективної консолідованої ідентичності в полікультурному та соціально розділеному українському суспільстві, про принципи **й** цінності, які повинні бути покладені в її основу.

Потенційними факторами формування загальнодержавної ідентичності в Україні є, насамперед, сам факт існування української незалежної держави, яка володіє всіма необхідними ресурсами для здійснення політики ідентичності, спрямованої на формування колективної ідентичності українських громадян.

Об'єктивним консолідуючим фактором є інститут громадянства, який передбачає цілий ряд прав і обов'язків громадян України **відносно** держави і один до одного.

Основою для колективної ідентичності можна вважати спільність походження народу, що населяє територію держави. Для українського народу такою знаковою «колискою», безумовно, є Київська Русь.

Об'єднуючою платформою українського суспільства є спільність історичної долі та культур, які, незважаючи на регіональні соціокультурні особливості, проявляються в універсальних ментальності, цінностях, традиціях, звичаях, суспільній моралі, особливостях поведінки, способі життя тощо.

Консолідуючим фактором є те, що українське суспільство є єдиним територіальним простором (за винятком Криму) вже понад 70 років. За ці роки на основі політичних, економічних, соціальних, культурних, транспортних, інформаційних та ін. комунікацій, сформувався і функціонує єдиний суспільний організм.

Важливим елементом загальнодержавної ідентичності є гордість за свою батьківщину, своїх героїв, ресурси, природу тощо. Незважаючи на те, що деякі історичні герої викликають неоднозначну оцінку в різних регіонах України, в українській історії є величезна кількість видатних особистостей, чії заслуги не викликають сумнівів українського суспільства, наприклад, Ярослав Мудрий, Микола Амосов, Тарас Шевченко, Леся Українка, Іван Франко, Григорій Сковорода, Володимир Вернадський, Микола Пирогов, Богдан Ступка, Володимир і Віталій Кличко та ін. Українці пишаються своїми досягненнями в

галузі науки і техніки, літературі, мистецтві, спорті, своїми чорноземами й оспівують у піснях свою природу.

Ідентичність формується не тільки на об'єднанні, а й на розрізненні. Розумінню «ми українці» сприяють і неполітичні символи й образи. Три компоненти культури DDD (dinner, dress, dance – їжа, одяг та танці) дозволяють підкреслити українську національну специфіку. Український борщ, сало, галушки, шаровари, сорочка-вишиванка, гопак є візитною карткою для всіх народів, що населяють Україну.

У цілому, українське суспільство об'єднує спільне бажання зростання добробуту наших громадян, політичної та економічної стабільності, демократизації суспільних інститутів, збереження миру на українській землі тощо.

Про існування потенціалу для формування колективної загальнодержавної ідентичності свідчить той факт, що згідно моніторингу «Українське суспільство – 2006», проведеного за методикою вимірювань «Ми – ідентифікації» майже 83 % респондентів з усіх запропонованих вибрали групу «громадяни України» [24, с. 99].

Водночас дослідження політичної ідентичності в сучасному українському суспільстві показало, що, незважаючи на досить високий потенціал для формування загальнодержавної єдності, українські громадяни не демонструють консолідації з багатьох важливих проблем суспільного розвитку, що дозволяє констатувати кризу політичної ідентичності в сучасній Україні.

Факторний аналіз кризи політичної ідентичності в українському суспільстві показав, що він обумовлений цілою низкою причин багаторівневого характеру і проявляється в:

- поляризації громадян у визначенні бажаного типу суспільного устрою;
- низькому рівні консолідації суспільства щодо цілей внутрішньої і зовнішньої політики;
- недовірі до політичних інститутів, політичних лідерів та еліт;
- відсутності суспільного консенсусу щодо цілей і цінностей суспільства у вигляді громадянської національної ідеї;
- нестачі соціального капіталу та соціального діалогу, у слабкій самоорганізації населення;

- мовнокультурному «розколі» суспільства;
- трактуванні подій історичного минулого;
- наявності історичних і сучасних етнокультурних та регіональних негативних стереотипів у суспільній свідомості;
- геополітичних орієнтирах українських громадян;
- переважанні негативної моделі політичної ідентифікації та ін.

Криза політичної ідентичності супроводжується посиленням боротьби і конфліктністю ідентичностей, обумовлених об'єктивними і суб'єктивними факторами.

На думку таких українських дослідників, як М. Розумний, В. Андрусів, В. Бакальчук та ін., об'єктивно конфлікт ідентичностей в Україні пов'язаний із поєднанням таких суперечливих процесів:

а) перехід української національної самосвідомості від етнографічно культурологічного до соціально-політичного принципу;

б) розпад і часткова регенерація пострадянської ідентичності;

в) зародження регіональних субідентичностей, що мають відмінні ціннісні домінанти і стратегічні вектори інтеграції [25, с. 24].

Особливу роль у конфліктах ідентичностей відграють соціокультурні фактори, тому сучасна політична теорія найчастіше зосереджує свою увагу на «культурному вимірі» політики ідентичності.

Дійсно, факторний аналіз формування політичної ідентичності показав, що існують особливості, а з деяких проблем і значні розбіжності між регіонами України щодо багатьох питань внутрішньої і зовнішньої політики. Найбільш яскраво, особливо порівнюючи Захід і Схід України, вони проявляються в електоральних перевагах, геополітичних орієнтаціях, в оцінках історичного минулого, у проблемах мови і т. д. Етнокультурний регіоналізм створює додаткові труднощі у формуванні загальнодержавної ідентичності, консолідації українського суспільства щодо стратегічних суспільних цілей розвитку: його демократизації та модернізації.

Про те, що в «розколотих» суспільствах процеси консолідації та демократизації проходять більш болісно і менш успішно, попереджають такі відомі автори, як Т. Карозерс, Р. Дарендорф, А. Лейпхарт та ін. [26]. Не бачить можливостей інтеграції регіонів України й український дослідник М. Рябчук, підкреслюючи, «що насправді в Україні існують дві народності – не росіяни та українці, а, радше, українці та малоросіяни. І річ не в тому, що вони мають різні ідентичності: у цих людей також різні системи цінностей» [27, с. 50].

У той же час необхідно відзначити, що Україна не є ексклюзивною державою щодо наявності соціокультурних відмінностей. Тому, щоб відповісти на питання про можливість ефективного конструювання колективної ідентичності в поліетнічних державах, звернемося до зарубіжного досвіду.

Засновник модерністської школи політичного аналізу націоналізму і етнічних конфліктів У. Коннор на початку 1970-х років підрахував, що лише 12 з наявних тоді 132 держав були «по суті однорідними з етнічної точки зору» [28, с. 320].

З урахуванням активізації міграційних процесів наприкінці ХХ - початку ХХІ століття можна з упевненістю констатувати, що в сучасному світі скоріше винятком є більш-менш однорідна етнічна структура населення, всі сучасні держави поліетнічні. З понад 200 держав, існуючих сьогодні, лише 20 вважаються етнічно гомогенними, де етнічні меншини складають у них менше 5% населення [29, с. 132].

Світова практика демонструє різноманітний досвід формування колективної загальнодержавної ідентичності в державах зі складною етнічною структурою. Навіть у таких поліетнічних державах, як США, Канада, Індія, Австралія, Китай та ін., застосовуючи різні форми і методи політики ідентичності, залежно від сформованих умов («плавильного котла», мультикультуралізму і навіть комунітаризму) держави досягли великих успіхів у процесі суспільної консолідації.

Наприклад, вже кілька десятиліть у Канаді, Індії, Австралії, а останнім часом і в США, успішно реалізується політика мультикультуралізму. Певний ефект дала свого часу політика мультикультуралізму в країнах Західної Європи. Вибір на її користь спочатку носив багато в чому вимушений характер і був

продиктований зміненими умовами існування західного суспільства: радикальним зрушенням етнодемографічного балансу і провалом асиміляторської політики [30].

Основне гасло мультикультуралізму – «Жити разом, залишаючись різними» передбачає рівноправне співіснування різних культурних (історичних та ін.) ідентичностей, об'єднаних загальними політичними цінностями. У преамбулі канадського акту про мультикультуралізм говориться, що «уряд Канади визнає різноманітність канадців за расовим, національним і етнічним походженням, кольором шкіри і релігійним переконанням як основоположну рису канадського суспільства».

Змішаний етнорасовий і релігійний склад сучасних західноєвропейських та північноамериканських держав визнається їх лідерами як очевидна реальність. Наприклад, президент Франції Франсуа Міттеран зазначав: «Ми – французи, і наші попередники – галли і римляни, трохи – германці, трохи – євреї, трохи – італійці, трохи – іспанці, більшою мірою – португальці ... і я задаю собі питання: може ми ще й араби?» [31, с. 84]. Американський президент Б. Обама у своїй інавгураційній промові підкреслював: «Ми – нація християн і мусульман, євреїв і індусів, а також невіруючих. Ми сформовані всіма мовами і культурами, брали щось з усіх куточків землі» [32].

Досвід показує, що політика мультикультуралізму може успішно реалізовуватися як у великих державах-гігантах, так і в невеликих, але різноманітних у полікультурному й етнічному плані спільнотах. Прикладом успішної політики мультикультуралізму є держава-гігант Індія, в якому проживає 1,2 млрд. жителів, більше 30 міст-мільйонерів, 1652 мови [33, с. 180].

Незважаючи на наявне етнокультурне розмаїття, що створює величезне число потенційних розмежувань, Індія не розпалася на частини і на основі демократичного характеру її політичних інститутів демонструє сьогодні значні успіхи економічного розвитку й підвищення міжнародного іміджу.

На думку сучасних політологів, Індія – це не унікальний кейс, який зображає опис спонтанно сформованої моделі, а приклад державотворення – нації в результаті послідовної політики пошуку спільної ідентичності – ідентичності як

визначення свого місця у світі, ідентичності як джерела довіри в суспільстві [34]. Унікальний приклад «єдності в різноманітті» демонструє маленька Швейцарія, яка складається з 26 кантонів, що мають значну автономію від федеральної Швейцарської держави.

Незважаючи на те, що багато сучасних дослідників, а також деякі лідери європейських держав заговорили про «крах мультикультуралізму», ця політика й сьогодні розглядається як найбільш ефективна в поліетнічних сучасних суспільствах [35]. Політика мультикультуралізму набуває сьогодні нових рис у концепції «культурної свободи», що припускає розвиток індивідуального мультикультуралізму.

Таким чином, досвід політики ідентичності в мультикультурних країнах свідчить про те, що колективну ідентичність сконструювати не тільки можна, а й треба, бо вона є основою формування сучасних держав-націй. Однак такий конструкт буде розрахований на певне середовище і певні умови існування. Наприклад, американська політична нація була сконструйована американською державою шляхом «плавильного котла», «переплавки» різних етносів. Сьогодні американська держава активно застосовує ідеї мультикультуралізму [36]. І політика «плавильного котла», і політика мультикультуралізму проявили себе як ефективні конструкти для згуртування поліетнічного суспільства і формуванню держави-нації. Однак зміна історичних умов, процеси глобалізації та активна міграція населення призвели до нових конфліктів ідентичностей, показали, що ці конструкти ідентичності вже не вирішують усіх проблем, що з'являються в сучасних суспільствах. Так, у США серйозно стурбовані зростанням іспаномовного населення, в Європі зростає ксенофобія стосовно зростаючого мусульманського населення тощо.

Незавершеним конструктом є сьогодні і загальноєвропейська ідентичність, тривають пошуки її основ. Ситуацію ускладнили фінансова криза, і у зв'язку з нею політична криза в деяких країнах Євросоюзу, пошук «нахлібників і внутрішніх «ворогів».

Досить успішним ідентифікаційним проектом свого часу був «радянський народ». Розпад Радянського союзу автоматично

анулював даний офіційний ідентифікаційний орієнтир, проте він до сьогодні зберігає свою **значущість** у частини населення пострадянського простору.

У деяких поліетнічних країнах відсутня політика ідентичності як цілеспрямований проект, водночас, для них характерна сильна загальнодержавна ідентичність. Прикладом може служити Китай, в якому відчуття єдності громадян обумовлено традицією, закладеною ще в конфуціанському ідеалі: «держава – сім'я».

Таким чином, досвід розвитку сучасних держав показує, що політика ідентичності може бути достатньо ефективною, а поліетнічність населення України не є абсолютною перешкодою у формуванні колективної загальнодержавної ідентичності.

У той же час при формуванні політики ідентичності в Україні необхідно враховувати, що конструкт колективної політичної ідентичності, як і будь-який інший конструкт, має межі свого функціонування і розрахований на певні історичні умови. Він визначається етнічною культурою, традиціями та іншими об'єктивними факторами. На думку І. Тимофєєва, велике значення має «конкретний історичний і культурний матеріал, який сам по собі багато в чому апіорі може обмежувати «гри уяви» [37].

Таким чином, з одного боку, конструкт загальнодержавної ідентичності є продуктом взаємовпливу творчості еліт і органічних чинників (культури, традицій тощо), а з іншого – відображає різні можливості співвідношення суб'єктивних і об'єктивних чинників залежно від конкретної ситуації в країні. Так, наприклад, політика мультикультуралізму у Франції, Великобританії, Німеччині значно відрізняється, хоча ці країни стикаються зі схожими проблемами. Це говорить про те, що моделі мультикультуралізму, які успішно застосовуються в різних країнах, не можуть бути повністю перенесені на український ґрунт без урахування конкретних особливостей культурного розвитку українського суспільства.

Найбільш складними і педантичними проблемами мультикультуралізму є конфесійні відмінності, які можуть перерости в релігійні конфлікти і бути серйозною перешкодою громадянської єдності. Успішні мультикультурні суспільства,

такі як Канада, США, Австралія, демонструють, що на основі поєднання права, терпимості і толерантності можна дозволити більшість наявних у суспільстві конфесійних протиріч.

Наприклад, Швейцарія є країною, розділеною за релігійною ознакою, з приблизно рівними за чисельністю католицькою і протестантською групами населення, а також іншими релігійними деномінаціями, меншими за розміром та історичною вагою [38, с. 52-56]. В Індії присутні всі світові релігії і індуїзм, на її території активно проявляються індійська (індодобуддійська) та ісламська (арабо-мусульманська) цивілізації, проживає 110 млн. мусульман. У Франції мусульмани становлять 10% населення, у Великобританії проживає близько 2,4 млн. мусульман (3%) [39].

Україна також є поліконфесійним суспільством, на її території проживають представники всіх основних конфесій. Однак переважна більшість українських громадян відносять себе до християнства (православні і католики), що в цілому знижує ризик конфесійного протистояння в Україні. За даними моніторингу Інституту соціології НАН України, у 2007 р. до православних віднесли себе – 72,8%, до греко-католиків – 6,8% [40, с. 52-53].

Найбільш гострою соціокультурної проблемою в Україні є реально існуюча мовна проблема. Вона все більше набуває політизованого та штучного характеру.

Мовне питання завжди було питанням політичним і його розглядати можна з двох сторін. З одного боку, мова є важливим засобом комунікації і фактором будівництва нації-держави (громадянство за «правом крові»), з іншого – формування держав-націй (громадянство за «правом ґрунту») у сучасних поліетнічних суспільствах вимагає демократичного вирішення і мовного питання.

Створюючи нації-держави, загальновизнано, що одним із головних будівельних блоків є мова. Однак за підрахунками англійського соціолога Е.Геллнера, у світі налічується, без окремих діалектів, близько 8 тис. мов [41, с. 44]. Таким чином, навіть якщо кожна десята мова буде покладена в основу націєбудування, то в сучасному світі має бути близько 800 життєздатних національних спільнот [42, с. 45]. Проблема, на

думку Е. Геллнера, полягає навіть не в тому, що згідно з вищевказаною аргументацією культурні, мовні та релігійні групи повинні займати певну територію, а в тому, що мови значно змішані і накладаються одна на одну.

На думку професора Університету Куїнс (Канада) Уїлла Кімлика, у період становлення національних держав їхня політична ідентичність зводилася до ідентичності домінуючої групи, її мови та інших символів. Зростання різноманітності держав робить цю модель менш життєздатною, що визначає поворот ряду держав до багатокультурності [43, с. 149].

Офіційна двомовність сьогодні прийнята у більш ніж 30-ти державах світу, незалежно від чисельності населення і площі території. Так, Люксембурзі та Андоррі три офіційні мови, у Сінгапурі і Швейцарії чотири офіційні мови [44]. Однак лідером у демократичному вирішенні мовного питання є Індія, в якій функціонує 22 (чотирьох сімей) офіційні мови. У законі про офіційну мову 1965 року конкретизуються функції, які виконують англійська мова і мова хінді в державному управлінні [45, с. 180-206].

Професор Єльського університету Хуан Лінц та президент Центрально-Європейського університету, професор Оксфордського університету Альфред Степан у своїй роботі «Державність, націоналізм і демократизація» наводять приклад Фінляндії у вирішенні мовного питання. «Ця країна, пишуть автори, впритул підійшла до того, щоб її можна було вважати гомогенною нацією-державою. У ній була меншість, яка розмовляла шведською мовою. Прагнучи домогтися лояльності цієї меншості відносно держави, Фінляндія надала цій мові статус однієї з державних і дарувала [її носіям] широкі громадянські права. У таких умовах шведська меншість з легкістю сформувала лояльність до демократичної фінської держави, зберігши власні культурні інститути, легітимність яких була визнана державою» [46].

Х. Лінц і А. Степан вважають, що з курсом на створення нації-держави державне керівництво проводить політику націоналізації держави, спрямовану на посилення культурної однорідності. «Мова панівної нації стає єдиною державною мовою, а іноді й єдиною мовою, яка використовується в

державних установах і в загальнодоступних (можливо і в приватних) школах». Навпаки, з курсом на демократію в процесі державного будівництва проводиться політика, яка робить акцент на широке і всеосяжне (inclusive) громадянство, коли всім громадянам надаються рівні особисті права [47].

Аналізуючи вплив мови на процес формування національної ідентичності, професор Колумбійського університету і Університету Колорадо У. Сафран приходять до висновку, що роль мови як елемента національної ідентичності неоднозначна і наводить такі аргументи.

По-перше, люди, які говорять однею мовою, не обов'язково є членами одного політичного співтовариства: французькою мовою говорять в Бельгії та Швейцарії, а багато видатних письменників, які писали німецькою, не мали німецької ідентичності (наприклад, Франц Кафка, Райнер Марія Рільке, Еліас Канетті та Поль Целан).

По-друге, англійська мова ніколи не була обов'язковою умовою американської національної ідентичності, і всупереч аргументам прихильників руху за «американську англійську» володіння мовою ніколи не було ані необхідним, ані достатнім елементом почуття приналежності до американської нації.

По-третє, добре знання національної мови ніколи не захищало чорношкірих, індіанців і азіатів у США, євреїв і мусульман у Франції або євреїв і турок у Німеччині від сумнівів у їх належності до національних спільнот [48].

Наведені вище приклади дозволяють зробити висновок про те, що з мовною проблемою стикаються практично всі полікультурні суспільства. Вирішення цього питання має свої особливості в різних країнах і залежить від багатьох соціокультурних і політичних чинників, типу проведеної політики ідентичності.

Труднощі у вирішенні питань мови в Україні свідчать про те, що в сучасній Україні проходять одночасно декілька процесів: становлення нації-держави і перехід до держави-нації, що супроводжується пошуком компромісу між етнічною та громадянською концепціями держави і нації, демократизація та модернізація всієї суспільної системи, що безумовно ускладнює консолідацію суспільства, у тому числі й у питаннях мови.

Розглянуті вище приклади ефективної політики ідентичності зовсім не означають, що в цих державах відсутні конфлікти, пов'язані з полікультурністю. Наприклад, сильно ускладнюють політичне життя Канади проблеми Квебеку [49], у Франції – Корсики, в Іспанії – країни басків [50]. Продовжується боротьба Італії з сепаратизмом Північної Ліги [51]. Британія вирішує питання Північної Ірландії та Шотландії. При цьому, як показує практика, у тих частинах світу, де процеси націєтворення не завершені (Балкани, частково країни Прибалтики, простір СНД), ці проблеми відчуються набагато гостріше [52].

Це підтверджує висновок про те, що політика ідентичності не є застиглим конструктом і повинна постійно реагувати на зміну суспільних умов. Що ж дозволяє багатьом сучасним полікультурним, поліконфесійним і полілінгвістичним державам уникати особливо гострих конфліктів або достатньо благополучно вирішувати останні у разі їхнього виникнення?

На наш погляд, це – демократичні цінності, покладені в основу політики ідентичності, демократичні принципи вирішення конфліктів ідентичностей. Що, у свою чергу передбачає, по-перше, що державні інститути є легітимними і їхня діяльність носить правовий характер, по-друге, демократичні принципи у цінності поділяються більшістю населення.

Існує тісний взаємозв'язок між формуванням держави-нації, політикою ідентичності та консолідованою демократією. Це підтверджують А. Степан, Х. Лінц і Й. Ядав, визначаючи основні ознаки держави-нації наступним чином:

позитивна ідентифікація (positive identity) – гордість бути громадянином цієї держави;

множинні, але взаємодоповнювальні один одного політичні ідентичності (multiple, but complementary political identities);

інституційна довіра (institutional trust) – довіра до найбільш важливих конституційних, правових, адміністративних компонентів держави;

позитивна підтримка демократії (positive support for democracy) на рівні всієї країни [53].

Відданість цінностям демократії, свободи і рівності є сьогодні характерною рисою країн Західної Європи та Північної Америки. Наприклад, колективна американська ідентичність

базується на свободі, рівності, демократії, праві окремої особистості, повазі прав людини, верховенстві закону та приватної власності. Американський соціолог Сеймур Мартін Липсет назвав п'ять базових принципів американської віри: свобода, егалітаризм (рівність можливостей і зв'язків, а не результатів і умов), індивідуалізм, популізм і *laissezfaire* (тобто невтручання уряду в справи приватних осіб) [54, с. 63-64]. З демократичною ідеологією і цінностями пов'язані німецька та французька ідентичності [55].

Швейцарська дослідниця Карін Гілланд Лутці, розмірковуючи про основи швейцарської ідентичності, підкреслює, що швейцарці «дуже пишаються своїми політичними інституціями, окремі з яких мають майже міфічний статус для певної частини населення: безпосередня демократія – вияв самовизначення всього народу» [56, с. 52-56]. Загальнодемократичні цінності поділяє переважна більшість канадців. Порушення демократичних принципів тут відбувається рідше, ніж у інших країнах [57].

Політика ідентичності включає не тільки культурні основи розвитку суспільства, вона стосується всіх аспектів життєдіяльності суспільства, які відносяться до формування позитивної колективної загальнодержавної ідентичності. Наприклад, у політичній сфері – це консенсусне визначення цілей суспільного розвитку, це домовленість еліт щодо збереження спадкоємності в політиці ідентичності, це політичні права і свободи; у правовій сфері – це рівність усіх перед законом і верховенство закону; в економічній сфері – це створення рівних можливостей для реалізації своїх здібностей і потреб; у соціальній сфері – це соціальний захист громадян, ліквідація будь-якого виду соціального відторгнення людей в суспільстві, у тому числі й з обмеженими можливостями і т. д.

Таким чином, якщо мова йде про ідентичність не по «крові» і без примусу, а як про конструкти і на основі «визнання», вона повинна бути привабливою. Тобто політика ідентичності має бути спрямована на формування позитивного іміджу держави у всіх сферах її діяльності.

Дослідження ціннісних основ загальноканадської єдності показує, що найбільш важливими є визнання ролі держави,

повага до влади і закону, прагнення до спокою і порядку. Наприклад, канадський варіант мультикультуралізму передбачає «ієрархічно структуровану ідентичність»: хоча кожен індивід і може співвідносити себе одночасно з різними спільнотами, проте «ідентифікація себе з державою є первинною», а з етнокультурної спільністю – вторинною [58, с. 103]. Канадська держава виступає як активний учасник економічного процесу, як гарант безпеки країни в цілому і прав окремої людини, але особливо велика роль держави полягає у вирішенні соціальних питань. Дослідники єдині в думці, що «основним фундаментом загальноканадської ідентичності виступає високий рівень і якість життя населення» [59].

Вивчення досвіду консолідованих держав показує, що в основу їхньої політики ідентичності закладені цінності демократії, правової держави, соціальні гарантії. Їх діяльність спрямована на створення високих стандартів життя та психологічного комфорту, що, у свою чергу, стало основою завоювання світового іміджу «кращих країн для життя людини» [60].

Це не означає, що в країнах з невисоким рівнем розвитку не може бути демократичною консолідації громадян. Наприклад, Індія спростовує гіпотезу про те, що демократія чітко корелює з рівнем соціоекономічного розвитку. Для порівняння, середній дохід на душу населення в Індії за ПКС на 2008 р. становив 2960 дол. (36220 дол. в Канаді і 34 760 дол. в Бельгії) з населенням у 1,1 млрд осіб [61]. На думку американського соціолога А. Лейпхарта, Дж. Неру в Індії вдалося досягти помітних успіхів у згладжуванні міжнаціональної напруженості саме на основі консенсусних рішень і демократичних принципів. У результаті такої політики ідентичності Індія стала в 1950-х - початку 1960-х років демократичною державою-нацією [62].

Водночас, на наш погляд, Індія є скоріше винятком із загального правила, яким передбачається залежність формування консолідованої демократії від рівня економічного розвитку.

Тому завданнями політики ідентичності української держави є не тільки вирішення конфліктів ідентичностей, пов'язаних із соціокультурними, етнічними та мовними проблемами, а й вирішення таких проблем, як бідність, соціальна

нерівність, соціальне відторгнення, які породжують не менш гострі конфлікти ідентичностей, а так само негативно позначаються на іміджі держави та консолідації громадян навколо демократичних перетворень.

На жаль, Індекс людського розвитку (ІЛР є сумарним показником розвитку людини та демонструє середній рівень досягнень країни за трьома базовими вимірами людського розвитку: довголіттям і здоров'ям, доступом до знань та гідним рівнем життя) в Україні за 2010 рік дорівнює 0,710, що ставить країну на 69 позицію з 169 країн і територій. ІЛР України нижче середнього (0,717) за країнами Європи та Центральної Азії. Валовий національний дохід (ВНД), який є показником рівня економічного розвитку країни, у розрахунку на одну особу, в Україні за період з 1990 до 2010 року зменшився на 27% з 8928 до 6535 дол. США. В Європі та Центральній Азії «сусідами» України за цим показником (тобто країнами, близькими за рейтингом ІЛР і чисельністю населення) є Казахстан і Російська Федерація, які посідають відповідно 66 та 65 місця в рейтингу ІЛР [63, с. 26].

Соціальне відторгнення, на думку авторів збірника «Україна: на шляху до соціального залучення», пов'язане не лише з відтворенням соціальної нерівності, а й з розривом соціальних зв'язків та кризою ідентичності, що охоплює значну частину українського суспільства.

Сьогоднішня політика ідентичності в Україні характеризується суперечливістю, кон'юнктурністю, відсутністю спадкоємності зі зміною політичних еліт у владі. Вона виконує швидше роль інструменту політичної боротьби для вирішення партійних чи особистих завдань, ніж механізму формування загальнодержавної єдності. Конфлікти ідентичностей, що «підігруються» політиками, ще більш загострюють наявні в суспільстві соціокультурні, регіональні, соціально-економічні та політичні протиріччя, створюють реальну загрозу «відкату» демократії в Україні.

У такій ситуації, на наш погляд, особливої актуальності набуває перспективне планування та програмне забезпечення політики ідентичності в сучасній Україні на державному рівні. Для формування політики ідентичності в Україні на основі

суспільного консенсусу і демократичних цінностей необхідно, на наш вигляд, здійснити наступні кроки і дії:

1. Затвердження політики ідентичності як одного з пріоритетних завдань української держави, спрямованих на консолідацію українського суспільства, зміцнення основ демократії.

2. Консенсусне формулювання стратегічних цілей розвитку українського суспільства на основі суспільного і політичного діалогу.

3. Визначення моделі загальнодержавної ідентичності на основі демократичних принципів (рівноправність, справедливість, рівність усіх перед законом, верховенство закону, дотримання прав меншин і т. д.) і цінностей (толерантність, діалогічність, компроміс, вибір, громадянськість, відповідальність та ін.).

4. Розвиток інститутів громадянського суспільства як основи зростання самоорганізації населення та накопичення соціального капіталу.

Для реалізації цих масштабних реформ необхідна розробка державної програми формування загальнодержавної ідентичності за участю держави, політичних партій, громадських організацій, ЗМІ та інших зацікавлених суб'єктів політичного процесу, яка має передбачати:

- здійснення політики «прийняття один одного» в усіх сферах суспільного життя, на всіх рівнях державних і громадських інститутів, створення сприятливого психологічного та емоційного клімату в країні;

- пропаганда толерантності як способу життя та основи взаємодії в полікультурному, поліконфесійному суспільстві;

- формування сприятливого іміджу української держави в суспільній свідомості;

- вирішення конфліктів ідентичностей на основі верховенства права та інших демократичних цінностей, посилення патріотичного і громадянського виховання;

- впровадження демократичних цінностей у суспільну свідомість («навчання демократії») за допомогою всіх засобів комунікації, **включно з системою** освіти і виховання, науки, ЗМІ, у тому числі електронних;

- формування соціальної солідарності на основі залучення громадян до вирішення суспільних проблем і розвитку культури участі, різних практик взаємодії людей;

- створення національних і міжрегіональних проектів, що об'єднують українське суспільство: економічних, культурних, освітніх (за типом проекту «Великі українці» тощо);

- мораторій на використання в політичній боротьбі прийомів, які провокують розкол українського суспільства за регіональними, соціокультурними та іншими ознаками.

Умовами здійснення запропонованої програми для формування консолідованої загальнодержавної ідентичності є підвищення легітимності влади на основі зміцнення її правових основ, діалогічність і суспільний консенсус щодо цілей і цінностей українського суспільства. Домінуюче значення в цих процесах має компроміс еліт і їх бажання консолідувати суспільство навколо демократичних цінностей. Відсутність консенсусу еліт щодо формування загальнодержавної демократичної ідентичності призводить до неефективності самої політики ідентичності, виключає спадкоємність у цьому питанні.

Боротьба політичних партій за електорат і партійну приналежність не повинна суперечити загальнодержавній ідентичності. Політичні партії, незважаючи на ідеологічні протиріччя і відмінність політичних амбіцій, повинні мати консенсусне поле взаємодії, в основі якого закладені цінності демократії, демократичної, правової, соціальної держави. Політика ідентичності повинна мати спадкоємність, незважаючи на зміну політичних партій при владі і ротацію політичних еліт.

Велике значення має наповнення політики ідентичності потрібним змістом і цінностями, прийнятними для більшості суспільства. Такими як: правовий захист населення, зростання добробуту й якості життя українських громадян, розвиток інститутів громадянського суспільства, соціокультурний і психологічний комфорт.

Таким чином, розвиток демократії неможливий без демократичної політики ідентичності. Побудова політики ідентичності української держави на основі демократичних цінностей дозволить демократичним шляхом вирішувати конфлікти ідентичностей і стане основою формування

колективної загальнодержавної ідентичності на основі демократичних цінностей, тобто демократичної консолідації українського суспільства.

Політика ідентичності розглядається нами як інструмент визначення загального поля соціальної комунікації представників різних культурних і політичних переконань. Завданням політики ідентичності є соціально-політична консолідація суспільства навколо цілей національного розвитку. Такою загальнозначущою метою в Україні є перехід до демократії на основі демократичної консолідації українського суспільства, яка, у свою чергу, передбачає, що абсолютна більшість громадян України є прихильниками цінностям демократії, ідентифікують себе з ними. Таким чином, політика ідентичності в Україні може стати інструментом демократичної консолідації громадян, де демократичні цінності є загальним полем згоди і консенсусу, а «проектною ідентичністю» (за М. Кастельсом) стає сама демократія.

Консолідована загальнодержавна ідентичність повинна мати громадянське наповнення і трактування, бути демократичною основою об'єднання безлічі ідентичностей, присутніх в українському суспільстві. На наш погляд, такою громадянською ідентичністю, яка враховує громадські соціокультурні та політичні умови сучасної України, є «державницька ідентичність».

4.2. Соціально-політичні механізми формування державницької ідентифікації громадян

Формування державницької ідентифікації громадян потребує чіткої системи координат, сталих показників та характеристик, з якими має ототожнювати себе людина, та відповідно до яких будується система цінностей, пріоритетів і мотивів поведінки. Ключовим параметром такої системи виступає багаторівнева консолідація суспільства, що призведе до накопичення соціального капіталу у вигляді колективної ідентифікації та довіри.

Перш за все, необхідно активізувати політико-правові механізми консолідації суспільства, підвищення довіри до

політичних інститутів та їх діяльності, що ґрунтується на стабільності правового поля та верховенстві Основного Закону країни. Саме Конституція гарантує зобов'язання держави щодо забезпечення прав і свобод громадян, підтримує довіру до законів, які регулюють суспільно-політичне життя.

Сьогодні конституційні норми в Україні містять низку суттєвих недоліків: нечіткість принципу народовладдя, зокрема, права народу змінювати та встановлювати конституційний лад; недосконалий спосіб формування та відповідальності уряду; закріплення неефективної системи центральних органів виконавчої влади; відсутність реальних гарантій незалежності судів та прокуратури; невідповідність адміністративно-територіального устрою принципам організації ефективної системи влади та управління тощо [64].

Для усунення цих проблем необхідно, по-перше, уникати надмірної політизації конституційних питань. І зміст конституційних норм, і спосіб їх впровадження повинні оцінюватися в аспекті відповідності принципам демократії та підвищення якості врядування, а не з точки зору вигідності або невідповідності для певних політичних сил або посадовців.

По-друге, вирішення потребує проблема розриву між Конституцією та політичною практикою. Українськими реаліями, на жаль, стало падіння ролі Основного Закону як головного регулятора суспільного життя. Відповідно до результатів соціологічного дослідження, що було проведене компанією Research & Branding Group 16-26 червня 2011 року у 24 областях України та АР Крим, 79% українців вважають, що влада ігнорує Конституцію. На думку українців, у цілому ігнорують Конституцію як представники влади (79%), так і опозиціонери (71%), тоді як пересічні громадяни діють у відповідності до Конституції (51%). У той же час дві третини опитаних українців (62%) вважають, що Конституція України в цілому є якісним документом, до якого можна вносити невеликі зміни. Кожен другий громадянин (52%) не погоджується з тим, що Конституція себе вичерпала й необхідно прийняти нову [65].

Такі результати підтвердило й соціологічне дослідження Центру Разумкова, яке засвідчило, що більшість громадян вбачають головну проблему країни в неналежній діяльності

влади, а не в недосконалості Конституції. Так, 31,3% опитаних найголовнішою причиною складної соціально-економічної та політичної ситуації в Україні назвали високий рівень корупції; 18,2% бачать головну проблему в домінуванні у керівництва держави особистих інтересів над суспільними; 14,4% відзначають ігнорування представниками влади Конституції і законів України; 13,3% вказують на неефективне управління державою через некомпетентність її керівництва. Недосконалість чинної Конституції України вважають головною причиною всіх проблем лише 4,1% українців.

Науковий консультант Центру Разумкова М. Мельник на основі отриманих емпіричних даних зробив наступний висновок: «Закономірно, що у громадян сформувався стійкий образ Конституції як об'єкта неефективних експериментів, кожен з яких призводить до погіршення ситуації в державі. Тому побоювання, що чергова зміна Конституції в умовах низького рівня довіри до влади може супроводжуватися суспільно-політичними ускладненнями або зумовити їх, не позбавлені підстав» [66].

Таким чином, складається парадоксальна ситуація, коли задекларовані владою наміри здійснити конституційну реформу задля зміцнення конституційних засад розвитку суспільства на практиці призводять до дестабілізації та конфліктності. У цій ситуації більш корисним було б введення обмеження на радикальні зміни у національному законодавстві та перенесення уваги з постійного кон'юнктурного реформування правових норм на реальне забезпечення їх виконання усіма громадянами, незалежно від різності соціально-політичних або економічних статусів.

Дійсно, подолання конфліктності щодо ідентичності можливе лише за умови зняття потенційних загроз самоусвідомленню і соціальному самопочуттю громадян, які створює політизація питань ідентичності останніми роками. Основною формою таких загроз є неконтрольовані й надто різкі зміни законодавства та державної політики. Соціальна напруга суттєво знизиться, якщо основні політичні сили домовляться між собою, наприклад, про збереження мораторію на зміни до відповідних статей Конституції та законодавчих актів, якими

визначаються принципи державної політики ідентичності у сфері міжетнічних відносин, мовної, освітньої політики тощо. Подібна домовленість, укладена між владою і опозицією (наприклад, на міжвиборчий період), суттєво знизить соціально-політичне напруження та рівень світоглядного й культурного протистояння у суспільстві в цілому.

Легітимність демократії передбачає поширення демократичних цінностей, організацію функціональних інтересів у суспільстві, а також нейтралізацію антисистемних гравців, що в цілому забезпечує стабільність режиму та захищає його від ерозії або регресії в бік авторитаризму. Відповідно конституція постає як формальне закріплення легітимного ладу. Якщо способом утвердження правил всередині демократичної системи є діалог між основними акторами, що існують і діють у її межах, то конституція є результатом такого діалогу – зведеним та погодженим баченням «єдиних правил гри». Відповідно легітимна конституція потребує участі у процесі її обговорення всіх суб'єктів політичного життя – від державних діячів до пересічних виборців [67].

Варто зазначити, що важливість участі громадськості, зокрема інституцій громадянського суспільства, в обговоренні політичного розвитку держави визнається практично всіма дослідниками процесів демократичної консолідації. Так, наприклад, Л. Даймонд зазначає, що активне громадянське суспільство забезпечує не лише відповідальність влади, а й життєздатність демократії, а також виконання нею функцій широкого представництва інтересів громадян [68].

Особлива роль у обговоренні змін конституції повинна належати інституціям громадянського суспільства. На цьому, зокрема, наголошував Ф. Фукуяма, який розглядає демократичну консолідацію як багаторівневий процес. Рівнями, які виділяє автор, є ідеологія, інститути, громадянське суспільство та культура [69, с. 7-14].

Лише об'єднана на основі спільних цінностей громада спроможна до колективної ідентифікації та колективної дії. Державницька ідентифікація створює передумову для реалізації колективних цілей та інтересів. Життя кожного члена спільноти, таким чином, набуває додаткового сенсу, оскільки такі інтереси

та цілі стають певною мірою і його власними. Англійський учений А. Маршалл таке інтегроване співтовариство визначав як «солідарний простір, солідарність якого відчувається і усвідомлюється всіма елементами цього цілого. Солідарність існує тоді, коли кожен член співтовариства усвідомлює спільний інтерес як свій власний і може пожертвувати своїм безпосереднім інтересом на користь спільного інтересу, котрий сприймається як безумовно вигідний для нього самого» [70, с. 192].

Українська дослідниця Г. Луцишин наголошує, що основними складовими консолідаційного процесу в Україні можуть стати розвиток громадянського суспільства, українська мова, спільна історична пам'ять, загальновизнані (на регіональному та загальнонаціональному рівні) національні герої, українська церква, формування центральних органів влади за регіональним принципом. Громадянське суспільство є одним із ключових чинників у розвитку нації та національної консолідації. Для успішного розвитку громадянського суспільства формування політичної нації є важливою та необхідною умовою, зокрема, коли йдеться про формування громадянина з відповідною національною свідомістю та політичною і національною культурою [71].

Важливим механізмом формування державницької ідентичності громадян виступає розвиток просвітницького дискурсу та культури толерантності довкола гострих питань ідентичності. Оскільки зміст ідентичності значною мірою наповнюється історико-культурною ретроспективою, то важливо, щоб вона розкривалася в неконфліктній тональності, не вносила розмежувань і протиставлень у життя сучасного суспільства. Цього можливо досягнути, якщо гострі й дискусійні питання досить повно висвітлюватимуться в книгах, популярних телепередачах, помірковано й аргументовано відтворюватимуться в шкільних підручниках тощо. За таких умов навіть спроби штучного загострення чи політизації питань ідентичності залишатимуться в межах маргінальних дискурсів.

Утвердження конструктивного підходу до питань ідентичності у суспільстві має розпочатися з прийняття зважених державних рішень, які визначають не лише «правила гри», але й принципи, за якими подібні проблеми розглядатимуться і

вирішуватимуться надалі. Основою національного діалогу має стати відновлення статус-кво. Зокрема, суспільству варто повернутися до стану компромісу, що існував протягом 1989–2004 рр. у мовній політиці. Потрібно відокремити від офіційної державної політики ідентичності маргінальні партійні чи регіональні ініціативи щодо змін топоніміки, встановлення пам'ятників, пропозицій щодо святкувань, що підбурюють пристрасті довкола сюжетів минулого. Натомість держава має активно сприяти пошуку компромісних рішень, що формують основу нового суспільного консенсусу.

Одним з перших консенсусних рішень має бути згода відповідальних політичних сил, впливових засобів масової інформації та експертного середовища щодо уникнення провокаційної постановки питань ідентичності в публічному інформаційному просторі та спільної протидії таким спробам з боку і внутрішніх, і зовнішніх сил. Критеріями такої провокаційності є намір ініціаторів постановки питання образити честь і гідність представників певної нації чи етносу, культурної чи соціальної групи, заклик до силового розв'язання питань, що мають світоглядне, ідеологічне, культурне підґрунтя. Подібних дій потрібно уникати під час проведення загальнонаціональних ток-шоу, передвиборчих кампаній, їх не варто виносити на референдуми, плебісцити тощо. Деяким обмеженням (щодо референдумів і плебісцитів, змісту та форми передвиборчих матеріалів) варто надати законодавче оформлення, але основна форма такої угоди – політична.

Державницька ідентифікація громадян потребує формування системи цінностей та світоглядних орієнтирів. Вважаємо, що в цьому контексті найбільш придатною є категорія «державницька ідеологія», поняття якої кардинально відмінне від тоталітарних державних ідеологій, що нав'язували громадянам безальтернативний світогляд та виступали інструментом легітимації репресивно-каральних заходів влади. У демократичних суспільствах така державна ідеологія існувати не може. Положення політичних ідеологій у сучасних конституційно-правових демократіях визначається принципом ідеологічного плюралізму – тобто вільною конкуренцією різноманітних ідей, ідеалів та течій, що виключає існування

єдиної державної ідеології. У демократичних системах ідеології виконують функції агрегації інтересів соціальних груп, змістовного наповнення політичних програм та регулювання міжпартійної боротьби, щоб за результатами виборів один із партійних курсів став державним.

Таким чином, ідеологія правлячої партії може здійснювати істотний вплив на формування та здійснення державної політики. На відміну від тоталітарної державної ідеології вона не є обов'язковою для всіх політичних гравців, толерантною до опонентів, періодично змінюється разом із правлячою партією, вона також не виступає регулятором правових, духовних та моральних відносин у суспільстві. Політичний плюралізм забезпечує автономність політичної участі мас та поміркований характер їх політичної мобілізації. Політична партія може обстоювати будь-яку ідеологію, намагаючись отримати підтримку виборців, завоювати політичну владу та використати її відповідно до своїх цілей. Але міжпартійна конкуренція не дозволяє жодній з партійних ідеологій перетворитись в моноідеологію, яка б уособлювала єдину для всіх істину.

Відповідно виникає певне протиріччя. З одного боку, держава в ліберально-демократичному суспільстві не повинна мати своєї власної політичної ідеології, оскільки вона є інститутом, що представляє усе суспільство та функціонує для усіх його груп. Тому будь-яка правляча ідеологія, якщо вона не є тоталітарною, не повинна претендувати на статус єдиної для всіх державної ідеології. З іншого боку – демократична держава для створення та реалізації політичного курсу суспільства не може не спиратися на певну систему цінностей, норм, ідеалів та принципів, що притаманні усьому суспільству, незалежно від того, яка політична сила є правлячою. Відповідно, сутність проблеми полягає в наступному: наявність єдиної державної ідеології суперечить принципу політичного плюралізму, але ефективна держава нездатна функціонувати без єдиної системи цінностей та поглядів, що визначають її політичний курс.

Вирішення цієї проблеми полягає саме у формуванні єдиної державницької (а не державної) ідеології, яка ґрунтується на загально визнаних об'єднуючих ідеалах та цінностях. Це зовсім не суперечить завданням побудови демократичного суспільства,

оскільки притаманна демократичному суспільству багатоманітність поглядів та течій не означає відсутності в такому суспільстві єдиних, загальнонаціональних цінностей та ідей. Більше того, демократія не може існувати без такої об'єднуючої системи цінностей, оскільки саме вона виступає фундаментом для досягнення компромісів і домовленостей між різними політичними силами і унеможливорює постійну конфліктність за наявності плюралізму інтересів.

С. Хантінгтон вважав демократію системою інститутів, що функціонують для вирішення конфліктів. Соціальні групи, що є непримиренними ворогами не зможуть створити фундамент для спільного існування, доки таке їх взаємне сприйняття не зміниться. У груп, що складають суспільство, повинні бути спільні інтереси, тому, робить висновок вчений, демократія неможлива хоча би без мінімального консенсусу в суспільстві [72, с. 29].

Підтримує таку думку також і Д. Сарторі, який виділяє три рівні суспільного або національного консенсусу, необхідного для становлення ефективної демократії [73, с. 125]. По-перше, це базовий (ціннісний) консенсус, який означає згоду значної більшості громадян суспільства з фундаментальними цінностями сучасної демократії (природні права людини, верховенство права, політичний плюралізм та ін.). Він включає також розуміння того, хто може бути громадянином у національній державі, повноцінно користуватися громадянськими та політичними правами. Базовий консенсус виступає філософсько-світоглядною засадою державного політичного курсу, він встановлює ціннісні орієнтири та обмеження державної політики.

У процесі відкритої політичної конкуренції певні політичні цінності, що були складовими різних ідеологій, поступово в країнах традиційної демократії отримали визнання з боку усього суспільства. Вони перетворилися на загальнонаціональні цінності та втратили свій первинний ідеологічний характер. У процесі консолідації демократії таку трансформацію пережили, наприклад, традиційні ліберальні цінності природних прав людини, рівноправ'я та рівності перед законом, ліберально-реформістські цінності соціальної держави та рівності можливостей, соціал-демократичні цінності економічної

демократії та соціального партнерства, консервативні цінності традиціоналізму та наступності влади. На таких ідеях ґрунтуються в тому чи іншому ступені програми більшості впливових політичних сил, незалежно від їх ідеологічної приналежності.

По-друге, Д. Сарторі виділяє процедурний (нормативний) консенсус відносно політичного режиму, основних демократичних правил гри, політичних інститутів, шляхом яких вирішуються конфлікти. Такий консенсус ґрунтується на спільному сприйнятті міри та справедливості демократичних інституціональних процедур. Якщо конфлікти захоплюють саму інституціональну структуру політичної системи, то засади подолання конфліктів стають непевними, а разом з ними і саме демократичне суспільство.

По-третє, політичний (програмний) консенсус відносно певних політичних курсів та окремих аспектів публічної політики. На рівні політичного процесу, де співіснують альтернативні політичні курси, політичні програми, ідеології та інтереси, де відбуваються постійні дискусії між політичними суперниками, між владою та опозицією, саме плюралізм є основною умовою демократії. Тому повинен існувати консенсус відносно того, що одноманітності та повної єдності бути не може. Політичні суперечки можуть вносити зміни в установлений консенсус, формувати **за певними проблемами** новий, що зазвичай проявляється у зміні влади.

У демократичному суспільстві провідний вплив на формування політичного курсу держави здійснює не конкретна ідеологія, а загальнонаціональна система цінностей. Так, держава, **формуючи свою політику**, повинна передусім враховувати загальноновизнану в суспільстві ідею пріоритету прав людини, норм права, поважати принцип плюралізму інтересів, прав меншин та ін. **У** той же час, конкретний зміст державного курсу та його реалізація багато в чому залежать від ідеології тієї політичної партії (або коаліції), що має більшість в парламенті та контролює уряд. Якщо в результаті чергових виборів до влади приходить опозиція, то це приводить до зміни правлячої ідеології, тобто тактичних засад політики держави, але фундаментальні цінності та норми залишаються неперушними.

Саме наявність такого нормативно-ціннісного «ядра» робить демократію ефективною, дієздатною формою влади.

У консолідованих демократіях ідеологічні розбіжності стосуються, в основному, конкретних аспектів публічної політики. Наприклад, у ряді країн (Португалія, Польща, США) проблема абортів, як і раніше, викликає настільки гострі дискусії між ліберальними і консервативними силами громадянського суспільства, що урядам доводиться періодично втручатися і приймати певні політичні рішення. Віднедавна предметом запеклої полеміки в США стало право на носіння зброї, підтвержене Другою поправкою до американської Конституції. У сучасних демократично розвинених суспільствах напруження політичних та ідеологічних пристрастей поперемінно викликає багато проблем, як суто матеріальних (наприклад, боротьба з міжнародним тероризмом, шляхи виходу з фінансової кризи, скорочення державних соціальних субсидій, поховання радіоактивних відходів, оподаткування, окупація Іраку, війна в Афганістані), так і постматеріальних (якість життя, імміграція, скасування смертної кари, одностатеві шлюби, клонування, етаназія та ін.).

Разом з тим у консолідованих демократіях не є об'єктом ідеологічної боротьби ряд фундаментальних світоглядних питань, які все ще розколюють транзитні суспільства: пріоритет прав людини чи інтересів держави, демократія або автократія, капіталізм чи соціалізм, ринкова або планова економіка тощо. У демократичних країнах такі проблеми навіть не обговорюються. Ринково-демократичні цінності тут стали загальнонаціональним світоглядом і виступають засадами як формальних, так і неформальних норм поведінки та прийняття рішень. Тому фундаментальні цінності не змінюються з виборами — вибори призводять лише до періодичної зміни правлячих ідеологій і політичних курсів.

Звичайно, виникає питання, чи можна систему цінностей індустріально розвиненого консолідованого демократичного суспільства визначати традиційним поняттям «ідеологія»? Такі відомі вчені, як П. Бергер та Т. Лукман вважають, що поняттям «ідеологія» не варто користуватися, коли мова йде про існування якоїсь єдності в системі цінностей (або, іншими словами, про

ціннісний консенсус). «Наприклад, — зазначають Бергер і Лукман, — не надто осмислено говорити про християнство як про ідеологію в Середньовіччі, незважаючи на те, що воно мало явне політичне значення для правлячих груп, - з тієї простої причини, що в християнському універсамі «жили» всі члени середньовічного суспільства» [74, с. 201]. Ці зауваження є зрозумілими, коли мова йде про традиційні політичні ідеології як погляди певної частини суспільства. Але не підлягає сумніву, що і держава в цілому, як найпотужніша громада суспільства, повинна спиратися на нормативно-ціннісну систему для виконання своїх функцій та завдань. Така система може називатися державницькою ідеологією та ґрунтуватися на ідеологічному плюралізмі політичних суб'єктів та ціннісно-нормативному консенсусі, що закріпленій у національній конституції, діючих інститутах, моделях поведінки, традиціях і звичаях суспільства. До того ж, як свідчить досвід країн сталої демократії, тривала гегемонія певної політичної ідеології в конкретній державній політиці накладає глибокий відбиток на характер ціннісно-нормативного консенсусу. Залежно від того, яка ідеологічна традиція домінує в процесі формування та здійснення політичного курсу демократичного уряду, всі індустріально розвинені демократії можна умовно поділити на неоконсервативні і соціал-демократичні політичні системи. Критерієм класифікації є ступінь обмеження ролі держави в економіці. Неоконсервативні демократичні системи орієнтовані на відносно вільний ринок, соціал-демократичні — на посилення державного регулювання [75, с. 275].

Погоджуючись з такими твердженнями, необхідно зазначити, що державницька ідеологія може стати дієвим механізмом консолідації та колективної ідентифікації громадян лише за умови її відповідності цінностям, інтересам та надбанням конкретної країни, вона повинна бути близькою, зрозумілою й небайдужою до людей. Спільним для усіх успішних самодостатніх країн, безвідносно до політичного режиму чи цивілізаційних особливостей, є те, — наголошує професор О. Салтовський, — «що всі ці суспільства відбулись як конкурентноздатні завдяки закладанню основ національної ідентичності, прийняття ідей та символів, що об'єднують і

розкривають «дух нації». При цьому чим більшими є успіхи в сферах прагматичних, тим вищим є рівень духовного напруження» [76].

Про необхідність формування державницької ідеології в нашій країні говорить також український дослідник О. Мартиненко. Він стверджує, що українському суспільству знадобилося декілька років для усвідомлення того факту, що демократія та лібералізм не означають відсутності загальнодержавної ідеології. Така ідеологія, крім змстоутворюваного значення, покликана виконувати функцію концептуального захисту національних інтересів [77].

Досить поміркованою щодо цього питання є думка М. Михальченка, який вважає, що «реальністю в Україні є те, що державницька ідеологія, яка певним чином відображена в Конституції, поки що сира і не визначила чітко, «куди» і «яким шляхом» іде Україна» [78, с. 6].

Усвідомлення важливості формування державницької ідеології в Україні як необхідного чинника позитивної ідентифікації громадян знаходить все більшу підтримку серед фахівців, які досліджують і аналізують різні аспекти розвитку української держави. Оскільки, вірно визначає С. Власенко, «ідеологія – це відповідь на запитання про методи й механізми, за допомогою яких ми будуємо нашу державу» [79].

Формування національної згоди навколо основоположних принципів суспільно-політичного устрою є проблемою для транзитних суспільств. Досягнення ціннісно-нормативного консенсусу передбачає поступове об'єднання, інтеграцію тих чи інших базових компонентів протиборчих ідеологічних течій в одну, внутрішньо несуперечливу і загальновизнану систему фундаментальних цінностей і регулятивних норм. Але для того щоб якісь ідеологічні принципи перетворилися на загальні цінності, вони повинні відповідати національним традиціям і пройти перевірку історичним часом. Як показує досвід ряду «старих» і «нових» демократій, процес формування ціннісного консенсусу займає досить тривалий час і супроводжується гострою ідеологічною боротьбою. Так, багатьом західноєвропейським демократіям вдалося прийти до відносного ліберально-консервативного консенсусу тільки в другій половині

минулого століття, коли «ліві» політичні партії перетворилися на помірні і системні, а ідеологічні конфлікти трансформувалися в розбіжності з питань публічної політики при згоді щодо фундаментальних принципів суспільно-політичного устрою.

Формуванню ціннісного консенсусу зазвичай передують досягнення процедурного консенсусу, який у якості обов'язкової умови передбачає консенсусно-орієнтовану поведінку політичних еліт, що нейтралізує відцентрові і дезінтегруючі сили в плюралістичному суспільстві. У процесі переходу до демократії консенсус виникає або в патовій ситуації, що спонукає опозицію і прихильників «старого режиму» до переговорів і досягнення компромісів, або в ситуації домінування опозиційних еліт, які проявляють зацікавленість у створенні демократичних процедур [80, с. 379]. Але в кожному разі якщо не існує такого консенсусу, то політичні процеси перетворюються на «суєту навколо влади» (Дж. Сарторі) і тоді перспективи встановлення демократії стають дуже проблематичними. У свою чергу, наявність міцного нормативного консенсусу не тільки консолідує політичну еліту, але й створює передумови для загальнонаціонального ціннісного консенсусу, який формується за допомогою так званих символічних дій політичної системи та політичної соціалізації (або ресоціалізації) населення.

Очевидно, що говорячи про державницьку ідеологію в нашому розумінні, йдеться про перспективну модель демократичної, правової, соціальної держави, яка для України існує поки що як мета, але конституційно оформлена мета. Дійсно, у такому варіанті держава, з одного боку, сприймається як інститут, бажаний для всіх її громадян, а з іншого – сама держава розглядається як орган, що на демократичних і правових засадах упорядковує, організує, гармонізує, управляє сукупністю міжіндивідуальних і міжгрупових відносин, спрямовує їх індивідуальну та групову волю, бажання, інтереси в суспільне русло, завдяки чому будується суспільство й формуються суспільні виміри волі, бажання, інтереси, суспільна свідомість як духовна реальність, як ідеологія. Виходячи на такий рівень, ідеологія стає феноменом загальносуспільного життя, що й наближає її до державної.

Державницьку ідеологію в такому вигляді можна розглядати як культурно-політичний феномен, оскільки вона сприяє духовно-культурній та практично-політичній ідентичності народу. У цьому феномені відображається історія та досвід цілісного народу, що передбачає певне дистанціювання від корпоративності, духу партійної політики. Тобто державницька ідеологія тут виступає механізмом ідентифікації сучасного та наступних поколінь і створює стійкий механізм збереження духовно-культурної й політичної цілісності народу та його держави.

Державницька ідеологія повинна мати політико-інституціональний аспект, зміст якого відповідав би демократичним принципам організації суспільства. Тому її можна розглядати як сукупність (систему) ідей, що мають політико-правове обґрунтування, сприйматися кожною людиною як власні, оскільки їх підвалинами є збереження рівності, гідності, свободи. Шлях у цьому напрямі – правова держава, яка формує й захищає громадянина, громадянське суспільство. Продовжуючи лінію правової спрямованості державної ідеології, її слід розглядати як уособлення конституційного права, яке повинно ґрунтуватися на святості Конституції, держави та державних символів.

Отже, державницька ідеологія – невід’ємна складова державотворчого процесу, у найширшому плані її можна вважати теорією розбудови держави як інструмента ідентифікації людини та гармонізації міжіндивідуальних і міжгрупових відносин, як спосіб подолання природного індивідуального й групового егоцентризму та егоїзму. Тому навіть США, які, виходячи зі свого «прагматизму», намагаються заперечувати державну ідеологію, залишаються, на думку багатьох фахівців, однією з найбільш «ідеологізованих» країн світу. Як зауважує з цього приводу відомий американський політолог Р. Хофстадтер, «долею цієї нації (американської. – В.Т.) було не мати ідеології, але бути нею самою» [81, с. 181].

Це означає, що американська державна ідеологія, основні її принципи «розчинені» в американському суспільстві і є органічною частиною соціокультурного середовища американської нації. Тобто державна ідеологія США спирається

на традиції, які склалися в специфічних умовах формування, функціонування американської держави й нації та національної психології американців. Виходячи з них, цілком природним стало ставлення громадян до американської держави як однієї з найвищих цінностей, що забезпечує високий рівень життя й не потребує окремої ідеологічної підтримки. Такий «внутрішній» імідж американської держави формує загальний прагматичний підхід до пріоритетності в будь-яких міждержавних соціально-економічних і політичних ситуаціях інтересів саме своєї власної держави, яка завжди сприймалась і демонструвалась як взірець суспільнополітичної організації й соціального порядку. Історично створений імідж США як авторитетної країни на міжнародній арені сам по собі теж виконує ідеологічну функцію. Важливою особливістю американських ідеологічних традицій є досить широкий консенсус щодо загального кредо «американізму»: «свободи», «рівності», «індивідуалізму», «демократії», «конституціоналізму» тощо. Ці ідеали становлять своєрідний етос, який пронизує всі різновиди американської політичної ідеології [82, с. 182]. Тобто державна ідеологія Сполучених Штатів здійснюється через експорт системи цінностей, які генетично пов'язані зі специфічним соціокультурним американським ґрунтом і поширення яких можна розглядати як ідеологічну підготовку для досягнення американських державних інтересів.

Окрім внутрішніх механізмів для формування державницької ідентифікації громадян необхідно задіяти і зовнішньополітичні впливи, оскільки ідентифікація індивіда з державницьким цілим є наслідком ефективної зовнішньої політики спільноти. У міжнародних відносинах нація постає консолідованим суб'єктом, який має чітко усвідомлювати свої інтереси, виробляти власну стратегію, вчасно та безпомилково ухвалювати політичні рішення, зберігати послідовність і спадкоємність зовнішньополітичного курсу незалежно від зміни внутрішньополітичної кон'юнктури. Такий високий рівень узгодженості та скоординованості досягається на основі складних колективних форм національного усвідомлення, якими традиційно характеризується державнополітична еліта

розвинених країн, та завдяки розумінню і підтримці національних цілей більшістю населення.

На конкретних формах національного усвідомлення (історія, культура, особливості національного характеру, побуту) будується узагальнений образ представника даної спільноти. Цей образ накладає відбиток на взаємодію кожного члена спільноти із зовнішнім світом, надаючи йому певних переваг чи завдаючи шкоди репутації, залежно від конкретної ситуації. Оскільки глобалізація та комунікаційні технології нині стрімко розширюють міжнародні контакти, престижність певної національності чи упередженість щодо її носія є вагомим чинником життя і діяльності для дедалі більшої кількості людей [83, с. 9-10]

Україна, охоплена політичною кризою, має передусім імідж політично нестабільної держави, що, звісно, не на користь ані її політичній еліті, ані громадянам. Саме тому необхідні цілеспрямовані теоретично обґрунтовані дії держави з метою формування певного привабливого політичного іміджу. Політичний імідж держави, за визначенням Д. Ольшанського, – «це уявний образ певної держави, що формується у свідомості громадян країни та закордонної аудиторії. Він формується у процесі комунікативної взаємодії суб'єктів економічного, соціального та політичного життя як усередині країни, так і за її кордонами» [84, с. 166]. Імідж держави — це не просто суб'єктивне відображення об'єктивної дійсності. Він представляє собою цілеспрямовано створений образ, що включає в себе позитивні, бажані характеристики держави. Такий феномен має складну структуру і включає в себе наступні рівні. По-перше, це певний початковий матеріал, який попередньо опрацьовують з метою мінімізації негативних і максимізації позитивних якостей. По-друге, це саме така модель, накладена на підготовлений початковий матеріал. По-третє, це неминучі викривлення, які вносяться каналами трансляції іміджу (передусім ЗМІ) та засобами його тиражування. І, по-четверте, це результат активної власної роботи аудиторії та певного суб'єкта сприйняття, котрий конструює у своїй свідомості підсумковий цілісний імідж на основі моделі, що нав'язується, але з урахуванням власних уявлень [85, с. 124-126].

Феномен політичного іміджу держави має декілька вимірів та комунікаційних складових. Так, російський дослідник Е. Галумов у роботі «Імідж проти іміджу» аналізує проблеми ролі іміджу політичного лідера в іміджі держави, наголошуючи, що з давніх часів державний лідер та його образ відігравали найважливішу роль у сприйнятті держави як ззовні, так і серед її населення [86, с. 148-149]. Сучасна політична практика підтверджує, що не дивлячись на усі науково-технічні та ментальні зміни у політичному процесі, імідж державного лідера досі є одним із вирішальних чинників у міжнародному та національному розвитку держави. Сила, впливовість, ефективність політичного лідера ототожнюються з міцністю та успішністю держави.

Важливу роль у формуванні політичного іміджу держави відіграють політичні еліти та партії, що перебувають при владі. Цей аспект набуває особливого значення оскільки саме політична еліта здатна здійснювати вирішальний вплив на ідентифікацію громадян, усвідомлення ними норм та стереотипів поведінки.

Розглядаючи роль політичних партій України у процесі національної консолідації, Г. Луцишин зазначає, що консолідаційний потенціал сучасних політичних партій є незначним, що пов'язано із зростанням недовіри громадян України до всіх партій, які представлені у владі. Піднесення їх до рівня повноцінних учасників політичних процесів зробить вагомішою їхню роль у соціально-політичній консолідації українського суспільства. Як показує практика, діяльність політичних партій та їхніх політичних лідерів може значно вплинути на процес подолання соціокультурних протиріч між регіонами. Сьогодні вплив партій частіше деструктивний, однак у разі зміни курсу політичних партій у бік національної і суспільної консолідації вони можуть досягти позитивних результатів [87].

Базою для формування політичного іміджу будь-якої держави є її культурно-історичні надбання, серед яких необхідно виокремити найбільш значні історичні події, внесок у світову історію, видатні історичні постаті. Проте не слід вважати, що тільки позитивні події чи особистості створюють імідж держави. Емоційніше сприймаються, утворюючи певні стереотипи та міфи, негативні події чи політичні персони. Велике значення тут має

сама соціальна, культурна та історична база спільноти, яка сприймає та створює імідж у своїй уяві. Вважаючи імідж образом, який цілеспрямовано створюється в людській уяві, слід розуміти, що будь-який імідж має два основні механізми формування: «стихийний» і «організований» [88, с. 122].

Оскільки політичний імідж держави має яскраво виражену комунікативну природу, основним механізмом його формування, корегування та просування є інформаційні впливи. ЗМІ, як відзначають дослідники, у сфері політики виконують дві найважливіші, тісно пов'язані між собою функції: спостерігають за політичним життям від імені соціуму та забезпечують репрезентацію публічної сфери [89]. Вони конструюють політичний імідж держави, який базується не тільки на реаліях, створюючи в такий спосіб нову реальність: ідеальні моделі або образи ворогів. Сьогодні державна влада в багатьох країнах широко використовує для формування іміджу держави серед громадян та іноземців такий відносно новий канал комунікацій у політичній сфері, як Інтернет.

Однак імідж, як продукт комунікації, визначається не тільки його носієм. Сприйняття політичного іміджу держави доволі тісно пов'язане з очікуваннями та ідеальними образами громадян – цільовою аудиторією іміджу, що створюється. Воно також зумовлене раціональними вимогами, інтересами та соціокультурними схемами, стереотипами масової свідомості. До соціокультурних слід віднести принципи, пов'язані з місцем проживання, побуту, історичного досвіду, характеру, ідеалів, цінностей народу або соціальної групи. Отже, позитивний політичний імідж держави може виникнути лише в тому разі, коли він зорієнтований на певні соціальні групи, певне коло реципієнтів, відповідаючи саме їхнім потребам.

Стабільний та позитивний імідж держави має велике функціональне навантаження в системі політичної ідентифікації громадян. Покращення іміджу країни виступає потужним чинником консолідації суспільства, сприяє інтеграції громадян, формуванню позитивних політичних практик. До того ж сприятливий політичний імідж формує позитивний настрій населення в період проведення активних соціальних змін,

підвищує ефективність трансформаційних процесів, знижує вірогідність виникнення традиційних криз політичного розвитку.

Таким чином, формування позитивного іміджу українського суспільства – це важливе завдання загальнонаціонального масштабу. Воно потребує спільних цілеспрямованих і послідовних дій офіційної влади, державних органів і громадських організацій, бізнесових структур і ЗМІ, мільйонів громадян України і численної української діаспори за кордоном.

На жаль, наша держава досить слабко і, в основному з негативного боку, представлена в світовому інформаційному потоці. Провідні світові ЗМІ приділяють достатньо мало своєї площі українським новинам, причому віддають перевагу повідомленням негативної спрямованості. Досить яскравою ілюстрацією цієї тези є свідчення іноземних експертів щодо іміджевих рис України. Загалом було встановлений наступний рейтинг характеристик:

- у цілому невідома країна — 67,77%;
- культурна нація — 38,%;
- ринок надій — 31, 19%;
- спортивна нація — 19,1%;
- військова міць — 15,70%;
- надійний партнер — 5,79% [90].

Аналіз результатів зарубіжних та вітчизняних досліджень сприйняття України населенням та елітами провідних країн світу протягом 2000-2009 рр. дозволяє виокремити наступні ключові домінанти іміджу України:

- 1) молода демократія, країна Помаранчевої революції;
- 2) країна відомих спортсменів (брати Клички, А. Шевченко, С. Бубка, Я. Клочкова);
- 3) красиві жінки;
- 4) політична нестабільність, дефіцит політико-інституціональної спадкоємності, неефективність влади та законодавства;
- 5) невизначеність напрямків і стратегій подальшого розвитку, відтак – непередбачуваність;
- 6) негативний інвестиційний клімат, високі ризики в бізнесі, всезагальна корупція;

- 7) загалом кризова і небезпечна (Чорнобиль) країна;
- 8) залежність від Росії;
- 9) невлидова, маловідома країна [91].

Аналітики виділяють комплекс внутрішніх та зовнішніх причин таких іміджевих оцінок України. Зовнішні: по-перше, протягом останніх двох років у провідних світових медіа різко зменшилася й до того невелика кількість повідомлень про Україну; по-друге, до 70% з них носить негативний характер; по-третє, у 2008 р. 44% повідомлень про Україну в європейських медіа стосувалися її політичного життя, 19% – бізнесу, на всю іншу тематику припадало лише 37% [92]. Внутрішні: з часів проголошення незалежності і до недавнього часу в Україні не проводилося системної та послідовної політики формування її міжнародного іміджу і протидії зовнішнім інформаційним агресіям. Першим кроком держави в цьому напрямі стала «Державна програма забезпечення позитивного міжнародного іміджу України на 2003-2006 рр.», що була введена в дію Постановою Кабінету Міністрів від 15 жовтня 2003 р. № 1609, але за змістом вона являє собою скоріше «протокол про наміри», аніж програмний документ із планом конкретних дій.

Системності і практичної спрямованості діяльність держави у цій сфері почала набувати лише з 2006 року, коли з'явився, зокрема, повноцінний пакет відповідних нормативно-правових актів. Першим з них став Указ Президента України від 20 лютого 2006 р. № 142 «Про культурно-інформаційний центр у складі закордонної дипломатичної установи України».

Згідно з Указом, основними завданнями культурно-інформаційних центрів (КІЦ) є: а) сприяння розвитку міжнародного співробітництва України з державою перебування в галузі культури, освіти, науки та техніки, туризму, фізичної культури і спорту; б) поширення в державі перебування інформації про Україну; в) ознайомлення громадян держави перебування з історією і культурою України, сприяння вивченню української мови на території цієї держави; г) підтримування зв'язків з українцями за кордоном, сприяння задоволенню їх культурно-мовних, інформаційних та інших потреб; г) поширення інформації про туристичні можливості і привабливість України,

сприяння співробітництву з державою перебування у туристичній галузі.

Постановою № 554 від 3 червня 2009 р. Кабінет Міністрів України затвердив «Державну цільову програму формування позитивного міжнародного іміджу України на період до 2011 року» [93]. Загалом, Програма вигідно відрізняється від своєї попередниці концептуальною ясністю, докладністю, чіткістю плану дій. Щоправда, ці переваги зводяться нанівець мізерним фінансуванням. Сукупні асигнування з державного та місцевого бюджетів на її реалізацію були заплановані в розмірі близько 232 млн. гривень. У тому числі на виконання положень Програми протягом 2010 р. передбачалася сума приблизно у 70 млн. грн., що складає 8,75 млн. дол. США. Для порівняння: Російська Федерація у 2008 р. витратила на аналогічні потреби понад 300 млн. дол. США, США – 1,5 млрд. доларів. Китай на формування свого позитивного іміджу у 2009 р. заклав 6 млрд. дол. США [94, с. 111-112].

У сучасному світі робота над створенням позитивного міжнародного іміджу будь-якої держави головним чином зводиться до конструювання системи уявлень, образів у т.ч. стереотипів, що: а) пов'язані з цією державою; б) вигідні для її народу й керівництва; в) укорінені в колективну свідомість тієї чи іншої зовнішньої спільноти. Залежно від цільової аудиторії (наприклад, населення європейських країн, бізнесові, фінансові кола, спортивна, мистецька й подібні спільноти, навіть, політичний провід певних держав, керівництво міжнародних організацій тощо), а також конкретних завдань (політичні рішення, інвестиції, спільні проекти, туризм) зміст, підбір, форма подачі, акценти та інші технологічні параметри відповідних повідомлень можуть змінюватись. Але будь-яка іміджева кампанія обов'язково має базуватися на сформованому вже у свідомості міжнародної спільноти стрижневному, узагальнюючому образі-ідеї країни, який, у свою чергу, повинен бути максимально лаконічним, зрозумілим та позитивним.

Крім такого «ядра», основними асоційованими з ним інструментальними складовими міжнародного іміджу держави є: а) інвестиційний клімат; б) туристичний потенціал та відповідні інфраструктури; в) соціальні характеристики (якість життя,

безпека, рівень людського розвитку тощо); г) національні символи (всесвітньовідомі представники країни, історичні події та місця, зірки, бренди, ТМ тощо); г) імідж керівництва та/або керівників держави.

Україна повинна бути присутньою в інформаційному просторі. Для цього необхідно започаткувати інформаційні кампанії, спеціальні проекти та акції, які представлятимуть країну на міжнародних економічних форумах та міжнародних інвестиційних конференціях, зокрема, під час Світового економічного форуму, саміту країн G 20, Міжнародної виставки World Expo та інших масштабних подій у світі бізнесу; на провідних міжнародних телеканалах в ділових телепрограмах (CNN International, BBC World, Bloomberg Television, CNBC, Fox Business Network) та в найпрестижніших ділових друкованих виданнях світу (The Economist, Financial Times, The Wall Street Journal, Businessweek, Handelsblatt).

У межах цієї кампанії варто застосувати комплекс заходів, який репрезентуватиме країну як європейську прогресивну державу з високоосвіченим населенням і професійними кадрами, цікаву для інвесторів передусім своїм потенціалом у високих технологіях (космічних, авіаційних, військових, IT, промислових, біо-, нанотехнологіях).

З 2011 року стартувала інформаційна кампанія «Ukraine All about U», яка реалізовувалась каналами CNN International та BBC. У контексті проведення Євро-2012 було виконано державою декілька іміджевих програм, зокрема створення рекламного відео для Євро-2012 «Увімкни Україну», яке зображує країну як туристичну принаду.

Проведення Євро-2012 сприяло підвищенню іміджу нашої країни у світовому співтоваристві. Адже у більшості іноземців, що відвідали Україну, склалося більш позитивне враження про нашу країну порівняно з тим, яке надають їм удома власні ЗМІ. Дослідження, проведене Інститутом Горшеніна, показало, що 40% громадян у зв'язку з проведенням Євро-2012 відчували почуття патріотизму; 23% відчували свято; 7,2% отримали нові враження; 1% завели нові знайомства; 57,3% висловили думку, що Євро-2012 сприяло об'єднанню держави; 75% вважають, що покращився імідж України [95].

На підставі проведеного аналізу можна виділити основні напрямки просування позитивного іміджу українського суспільства:

- формування позитивного іміджу країни та її регіонів у свідомості самих українців. Необхідно розуміти, що те, як нас сприймають за кордоном, залежить від того, як ми самі сприймаємо себе й свою країну;

- оскільки моральні аспекти розвитку українського суспільства є одним із найважливіших факторів формування образу країни, необхідно приділяти увагу створенню умов для відродження духовно-моральних цінностей; вихованню поваги до традицій, захисту суспільної моральності та сімейних цінностей;

- ефективність влади та правового простору варто визнати найважливішими інституційними факторами формування образу України. Тому необхідно підвищувати ефективність державного управління, приділяти увагу зміцненню правових цінностей як основи сильної держави, уживати активних заходів із боротьби з корупцією на будь-якому рівні;

- необхідно розробити таку концепцію подання України у світі, в якій є ідеї, що найбільш адекватно та вигідно представляють державу як культурно розвинену країну, наукового та технологічного лідера з давньою й багатою історією і великим майбутнім, країну, що відповідає умовам нової світової «економіки знань»;

- розвиток репутації України повинен стати загальнонаціональним завданням у тому розумінні, що ця робота повинна об'єднати зусилля держави, бізнесових кіл, представників культури, освіти та засобів масової комунікації. Для ефективної координації цих зусиль необхідне створення спеціального центру, здатного розробити адекватну інформаційну політику та сприяти її реалізації.

Більш активному просуванню іміджу України в світовий інформаційний простір буде сприяти впровадження наступних заходів:

- створення, за підтримки держави, потужного неурядового центру, який би сприяв формуванню позитивного іміджу країни;

- утворення у складі центру групи експертів із PR-технологій для проведення моніторингу зовнішньої політичної та

економічної діяльності державних органів з точки зору іміджевого ефекту, підготовки пропозицій щодо координації дій владних структур у просуванні позитивного іміджу України, розробки заходів щодо усунення негативних чинників, що впливають на авторитет держави;

- організація системи професійної підготовки з PR-технологій для державних службовців, які представляють Україну за кордоном;

- розширення і розвиток мережі культурно-інформаційних центрів у складі закордонних дипломатичних установ;

- розповсюдження державних офіційних видань за кордоном, фактичної, статистичної та довідкової інформації про Україну;

- поглиблення співпраці із світовими ЗМІ, підготовки спільних програм (телемові, ток-шоу); запровадження цільових програм, спрямованих на висвітлення діяльності впливових людей, створення WEB-сторінок, закордонні поїздки відомих у світі українців, поширення матеріалів через ЗМІ тощо;

- залучення громадських організацій, незалежних експертів до обговорення проблем формування іміджу України, підготовки і проведення окремих заходів [96].

Таким чином, можна стверджувати, що формування позитивної політичної ідентифікації громадян з державницькими цінностями потребує застосування системи внутрішньо- та зовнішньополітичних механізмів. Внутрішні механізми ґрунтуються, передусім, на модернізації типу ідентичності, переході від традиційної моделі до актуальної. Українська ідентичність не повинна розглядатися як чинник, що відокремлює етнічних українців від усіх інших представників українського соціуму. Нова модель ідентичності потребує механізмів громадянської, а не етнічної інтеграції людей, об'єднання їх навколо усвідомлення єдності державно-політичного та культурно-ціннісного простору.

Надання українській ідентичності актуальних державницьких ознак потребує більшої уваги та популяризації історичної та культурної спадщини, що є спільним здобутком громадян незалежної України. Йдеться про історію здобуття незалежності та досвід 20-ти років державного будівництва,

сформовані за таких умов елементи власної політичної культури, цінності й досвід громадянського життя в умовах суспільних трансформацій, які є основою майбутніх досягнень. Закріплення нових цінностей у масовій свідомості приведе до корекції критеріїв ідентичності, сконцентрує зусилля суспільства не на конфліктах, а на вирішенні суспільних завдань.

Саме ці засади мають зайняти центральне місце в державницькій ідеології, яку потрібно розробляти і втілювати в життя. В її основу треба закласти систему базових цінностей, серед яких пріоритетними мають бути українська суверенна, соборна, демократична, правова держава, домінування національно-державних інтересів над приватно-клановими, гармонізація міжетнічних відносин, духовна єдність як передумова формування української політичної нації й розвитку української держави.

Кожна з таких цінностей має вирішуватись через низку тактичних завдань, які повинні цілеспрямовано підтримуватися державою й забезпечуватися відповідними організаційно-управлінськими та юридично-правовими механізмами. Останні не повинні суперечити засадам партійного ідеологічного плюралізму в межах ідеології української державності, базовим юридично-правовим документам, що визначають політичну сутність української держави та регламентують спрямованість її політичної діяльності.

Для реалізації пріоритетних принципів розвитку державницької ідентифікації громадян необхідно формувати, розвивати та підтримувати позитивний імідж української держави всередині та за її межами. Для виходу на якісно новий рівень діяльності щодо створення та підтримки високого міжнародного іміджу України необхідно досягти інформаційного балансу, тобто налагодити постійний, комплексний, багатоканальний, на всіх рівнях від еліт до громадськості, доступ до потрібної інформації про країну, а також системне відстеження та блокування або ж нейтралізацію, спрямованих проти України інформаційних кампаній, дезінформації, некоректної, шкідливої інформації.

Досягнення такого інформаційного балансу потребує розширення та вдосконалення діяльності українських культурно-

інформаційних центрів у складі закордонних дипломатичних установ України, формування позитивного інвестиційного іміджу, що досягається не лише завдяки виходу на вигідні для зовнішніх інвесторів об'єктивні фінансово-економічні, інфраструктурні, нормативно-правові параметри, але й завдяки створенню суб'єктивно привабливого образу бізнесової діяльності у нашій країні в комплексі з постійним просуванням наявних можливостей та пропозицій, налагодженням вільного та комфортного доступу до потрібної інформації, вільного обміну нею тощо.

4.3. Мас-медіа у процесі становлення державницької ідентичності

Інформаційна сфера все більшою мірою стає системоутворюючим фактором життя соціуму. Сучасні технічні засоби комунікації, передаючи невідомі раніше обсяги інформації мільйонам людей, здійснюють істотний вплив на сфери їхньої праці, побуту, дозвілля, політичного життя, диктують їм зразки поведінки, відображають і формують громадську думку.

Сучасні масові комунікації стали не просто учасниками процесу маніпуляції масовою свідомістю, вони стали ефективним інструментарієм, що дозволяє змінювати політичні обставини та впливати на громадську думку свідомо, «під замовлення» формувати політичні ідентифікації серед населення. Сьогодні в постіндустріальних країнах світу все впевненіше стверджується модель інформаційного суспільства, в якому знання (інформація) все більше підкоряють силу та багатство й стають визначальним фактором функціонування влади. Звичайно, такі традиційні ресурси влади, як сила та багатство, не зникають з політичної авансцени, але вони все більше поступаються такому новітньому ресурсу влади як інформація. А безпосередні носії й розповсюджувачі інформації – ЗМІ, підсилені капіталом, все більше перетворюються з влади четвертої в першу [97].

«Мати важливу інформацію означає мати владу; вміти відрізнити важливу інформацію від неважливої – означає володіти ще більшою владою; можливість розповсюджувати важливу інформацію у власній режисурі або замовчувати її

означає мати подвійну владу», підкреслюють автори монографії з сучасного виборчого PR [98, с. 377].

Особливого значення в процесі формування ідентичності засоби масової інформації набувають у суспільствах, що трансформуються, для яких характерна криза політичної ідентичності, нестійкість соціальних і політичних інститутів.

На думку сучасних дослідників, в умовах становлення інформаційного суспільства аналіз проблеми боротьби за владу, вочевидь, зміщується від традиційної постановки питання про владу і власності на засоби матеріального виробництва в площину боротьби за владу і власність на засоби виробництва громадської думки. Це, щонайменше, диктує необхідність переглянути усталене поняття «четверта влада» і трактувати його вже не стільки в алегоричному, скільки в констатуючому сенсі [99, с. 4].

Водночас, широкий доступ до інформаційних ресурсів у сучасному суспільстві дає людині можливість більш самостійно формувати свій індивідуальний інформаційний простір (особливо кіберпростір), що дозволяє їй бути більш незалежною від суспільства, громадської думки і від конкретних ЗМІ.

Таким чином, перехід до інформаційного суспільства і зростання різноманітних технік впливу посилюють науковий інтерес до дослідження засобів масової комунікації та інформації як одного з основних агентів конструювання політичної ідентичності.

Сучасна російська дослідниця Т. Євгенєва визначає масову комунікацію як систематичне поширення повідомлень серед чисельно великих розосереджених аудиторій з метою впливу на оцінки, думки і поведінку людей [100, с. 40].

Як інструмент політичного впливу інформація осмислювалася вже в античні часи [101, с. 16-32]. Про специфічні форми цілеспрямованого інформаційного впливу на політичну свідомість і поведінку громадян в ім'я досягнення загального блага заявляв Платон у своїх роздумах про ідеальну державу. Він пропонував у виховних цілях «переписати» міфи і вилучити з них всі місця, де боги постають перед людьми в невігідному світлі [102, с. 15-22].

Уперше звернув увагу на комунікаційний аспект політичної діяльності Арістотель, інтерпретуючи останню як «спілкування», спрямоване на досягнення вищого «загального блага». Згодом окремі уявлення про комунікаційну суть політики набули правового відтінку в творчості Цицерона, який говорив про політичне спілкування, переслідуючи мету встановлення «загального правопорядку».

Видатні мислителі західноєвропейського Середньовіччя Августин Блаженний і Хома Аквінський у своїх релігійно-філософських працях звертали увагу на різні види людського спілкування, обумовлені його богоустановленою природою. В епоху Відродження проблема впливу на політичну свідомість, спрямованої на зміну настроїв і поведінку людей, отримала свій розвиток у творчості Н. Макіавеллі [103, с. 581-596].

У Новий час у міру розповсюдження і розвитку друкарської справи в ході боротьби думок, що розгорнулася навколо ідеї вільної преси, сформувалися різні концептуальні підходи до розуміння і осмислення політичної ролі комунікації, які не втратили актуальності й у наші дні. Так, Т. Гоббс обґрунтовував тезу про необхідність боротьби з «отрутою бунтівних учень», які послаблюють державу або ведуть до її розпаду; при цьому, насправді, мислитель закликав використовувати силу закону не проти тих, хто помиляється, а проти самих помилок. Іншу позицію відстоювали представники ліберально-демократичної думки XVII–XIX ст. Дж. Мільтон, Дж. Локк, Ш.Л. Монтеск'є, Дж. Ст. Мілль і ін. Це багато в чому зумовило характер нормативно-ціннісного базису функціонування і розвитку політичної комунікації в країнах Заходу, де свобода слова, обміну думок через незалежні ЗМІ розглядається як інструмент суспільного контролю за діяльністю органів влади і протидії можливим зловживанням, проявам деспотизму з боку держави.

Із середини XIX ст. окремі проблеми політичної комунікації розглядаються в рамках марксистської концепції. Ключовий момент її полягає в тому, що матеріали преси (а стосовно сучасних умов — повідомлення, які передаються всією системою ЗМК) є формою вираження і просування певних цінностей, переконань, ідей; при цьому, відповідно, «панівними ідеями будь-якого часу були завжди лише ідеї панівного класу».

Проте головним об'єктом аналізу в класичній марксистській традиції виступає не сама комунікація, якій відводиться у відомому сенсі «інструментальна», несамостійна роль, а її соціально-економічний і політичний контекст, конкретно-історичні умови створення, розповсюдження і використання повідомлень, що виражають інтереси конкретних соціальних груп [104].

Серед праць мислителів минулого щодо загальних проблем політичної теорії, де різні аспекти політичної комунікації досліджувалися в контексті пізнання взаємин держави і суспільства, суті й механізмів здійснення політичної влади, особливе місце посідають роботи М. Вебера, Д. Манхейма, Т. Парсонса, П. Сорокіна. Ідеї, висловлені цими видатними соціологами, помітно вплинули на подолання спрощеного трактування політичної комунікації у вигляді акту односпрямованої інформаційної дії або послідовності таких актів, і багато в чому зумовили формування сучасних уявлень про неї як про соціальну взаємодію тих, що «керують», і «керованих», або, точніше, як про взаємний обмін діями між ними [105].

У своєму первісному вигляді теоретичні моделі політичної комунікації ґрунтувалися на ранніх концептуальних уявленнях про масово-комунікаційні процеси, відомі як «теорія чарівної кулі» і «теорія підшкірної голки». Ці теорії, що виникли незабаром після закінчення першої світової війни, одним із основоположників яких прийнято вважати Г. Лассуелла, виходили з припущення про великі, практично необмежені можливості інформаційно-пропагандистського впливу на масову аудиторію, яка в процесі відбору повідомлень поводить себе досить пасивно й за своєю суттю нагадує очікування пацієнта, чий стан починає змінюватися після отримання дози лікарського препарату у вигляді ін'єкції. У політологічному контексті подібна постановка питання про інформаційну «чарівну кулю», яка, з одного боку, завжди точно і безпомилково знаходить свою мішень, а з іншого – виступає як єдина система стимулів, що породжує єдину систему реакцій, тим самим повністю підпорядковуючи собі весь суспільний організм, представляє безперечний інтерес. Дослідниками підкреслювалися широкі

можливості пропагандистського впливу ЗМІ на поведінку виборців.

Запропонована Г. Лассуеллом у першій половині ХХ століття модель процесу масової комунікації у вигляді комунікативного ланцюга і сьогодні є актуальною для аналізу зазначеного процесу. У комунікативному ланцюзі Г. Лассуел виділяє чотири основні елементи: джерело (хто говорить?), повідомлення (що говорить?), канал (як, за допомогою якого технічного засобу?) і одержувач (кому говорить і з яким ефектом?) [106].

При цьому Г. Лассуелл вважав, що засоби масової комунікації повинні займатися об'єктивним інформуванням членів суспільства і виконувати наступні функції: спостереження за навколишнім оточенням, забезпечення взаємозв'язку частин суспільства, передача соціального досвіду.

Однак широко відомі дослідження електоральних процесів, що проводилися **наприкінці** 30-х–50-ті рр. під керівництвом П. Лазарсфельда, Б. Берельсона і Е. Кемпбелла, показали, що ці теоретичні уявлення не знаходять емпіричного підтвердження. На основі аналізу результатів соціологічних даних, отриманих шляхом проведення напередодні президентських виборів у США в 1940 р. серії паралельних опитувань виборців, П. Лазарсфельд, Б. Берельсон і Х. Годе запропонували класичну двоступеневу модель комунікації, яка згодом стала однією з перших загальноновизнаних теоретичних конструкцій у політичній комунікативістиці. Відповідно до цієї моделі, вплив масової комунікації на індивіда більшою частиною є не прямим, а опосередковується мікрогрупами, де посередниками **під час передавання** інформаційного впливу виступають так звані «лідери громадської думки». Це особи, що користуються авторитетом у своїй мікрогрупі, які цікавляться певною проблемою, активно читають газети і слухають радіо, а потім обговорюють прочитане або почуте в своєму оточенні, даючи при цьому фактам чи подіям власне тлумачення. Іншими словами, ідеї передаються від радіо і газет до лідерів громадської думки, а від них – менш активним верствам населення. При цьому інформаційно-пропагандистський вплив **каналами** масової комунікації в більшості випадків здатний або закріплювати

уподобання, вже наявні в індивіда на свідомому рівні, або актуалізувати його латентні уподобання, сприяти свідомому уточненню невизначеної позиції, і лише у вкрай рідкісних випадках може призвести до зміни переконання і переходу на протилежні позиції.

Такі обставини посприяли тимчасовому висуненню на перший план так званих «теорій мінімальних ефектів» масової комунікації, відповідно до яких робилися висновки про те, що інформаційний вплив через ЗМІ за своєю ефективністю поступається іншим факторам, які визначають особливості політичної поведінки, таким, наприклад, як приналежність до політичної партії або певної соціальної групи. Головний аргумент, що лежав у основі таких висновків, зводився до твердження про слабкість впливу безособових повідомлень, адресованих масовій аудиторії і, по суті, не пов'язаних із потребами взагалі і потребами кожного конкретного індивіда [107].

Дослідження П. Лазарсфельда і Р. Мертона ролі масової комунікації у виборчих кампаніях у США сформували ідею про можливості суб'єктивного маніпулювання масовою свідомістю і поведінкою (зокрема політичною поведінкою виборців) за допомогою ЗМІ. Науковці розглядають три основні функції масової комунікації.

Це функція «присвоєння статусу», тобто підвищення або зниження значущості суб'єктів або подій у свідомості суспільства. Відомо, що постійна поява або, навпаки, зникнення політика з екранів телевізорів сприяє формуванню уявлень про посилення або зменшення його впливу на політичний процес.

Друга функція, яку виділяють П. Лазарсфельд і Р. Мертон, – функція «зміцнення соціальних норм», тобто формування й посилення позитивної або негативної оцінки тих або інших явищ, подій, або дій конкретних осіб.

Третя функція, або, на думку науковців, дисфункція масової комунікації – це функція «наркотизації», тобто компенсації реальної діяльності споживанням повідомлень ЗМІ. «...Усе більше часу відводиться читанню або прослуховуванню і, відповідно, менше може бути приділено організованій соціальній дії... У цьому специфічному відношенні засоби масової

комунікації можуть бути віднесені до одного з найбільш ефективних і визнаних соціальних наркотиків. Вони можуть бути настільки ефективними, що можуть захистити наркомана від знання про власну хворобу» [108, с. 144]. Слід лише додати, що цитована робота була написана до появи масового телебачення, яке довело описаний ефект до ще вищого ступеня.

На противагу «теоріям мінімальних ефектів» у середині 50-х років були висунуті і принципово інші концепції, що виходили, навпаки, з уявлень про активну поведінку аудиторії ЗМІ у здійсненні вибору джерел інформації та відбору розповсюджуваних повідомлень. Наприклад, концепція Л. Фестингера припускала, що люди відчують стан «когнітивного дисонансу», якщо їм нав'язуються ідеї та погляди, які зачіпляють їхні почуття та ідеали. Тому люди самі обирають таку інформацію, яка б не викликала психологічного дискомфорту й не суперечила б їх переконанням [109].

Концепція «корисності та задоволення потреб» (theory of uses and gratifications) Е. Каца виходила з того, що люди відбирають і приділяють увагу тільки тій інформації, яка відповідає їх потребам та інтересам, а також підтверджує їх компетенцію [110].

Таким чином, у ХХ столітті уявлення про вплив ЗМІ на громадську думку з роками змінювалось, від всеосяжного захоплення та приписування майже містичних можливостей у 20-30 роки до нехтування та «мінімального впливу» у 40-50 роки. Починаючи з 60-х років інтерес до цього феномену почав знову зростати.

Наприкінці 60-х - початку 70-х рр. у зв'язку з інтенсивним поширенням телебачення помітно активізувалися дослідження, пов'язані з вивченням впливу ЗМІ на електоральну поведінку і хід виборчих кампаній.

Сучасне телебачення здатне здійснювати великий вплив не тільки на окрему людину, але й на масову аудиторію, володіє значним потенціалом консолідації суспільства на основі формування єдиного інформаційного простору. Такі характеристики, як чисельність аудиторії, фізична і фінансова доступність, регулярність поширення, швидкість споживання, корпоративний характер виробництва, універсальність,

одночасність впливу на різні групи аудиторії, розосереджені в просторі, безособовий і опосередкований характер роблять телебачення найпотужнішим чинником формування громадських думок і настроїв, колективної ідентичності.

Телебачення перевершує радіо та газети за емоційним впливом, що обумовлюється можливістю застосування аудіовізуальних виразних засобів, які сприяють легкому засвоєнню телевізійних зразків більшістю телеглядачів [111].

На думку французького соціолога П'єра Бурдьє, «політична небезпека, породжувана звичайним використанням телебачення, полягає в особливій здатності зображення виробляти те, що літературні критики називають ефектом реальності: телебачення показує і змушує повірити в те, що воно показує. Така сила навіювання може породити ефект мобілізації, створюючи ідеї і уявлення, а також реальні соціальні групи» [112, с. 35].

Здатність телебачення конструювати «порядок денний» підтверджують дослідження американських соціологів Ш. Айенгара і Д. Кіндера. Теми, які висвітлювалися в 60-70-х роках американським телебаченням (інфляція, безробіття, паливно-енергетична криза), були в центрі уваги громадської думки, причому не в тій інтерпретації, яка була представлена в офіційних документах, а так, як вони були сконструйовані телебаченням [113].

Ще більш повно відповідає реальним потребам інформаційного суспільства Інтернет. На зміну односпрямованим медійним каналам політичної комунікації приходять моделі Інтернету, засновані на складному процесі взаємопереплетіння джерел інформування населення і, відповідно, створення іміджу політиків. У кіберпросторі індивід має можливість вільного вибору політичної ідентичності, при цьому його інтеракції можуть мати як відкритий, так і анонімний характер, що збільшує можливість самовираження особистості.

Розвиток Інтернету значно розширив поле публічної сфери суспільства і приніс із собою зміни, які, можливо, не менш важливі для трансформації публічності **й** розвитку громадянського суспільства, ніж розвиток газетної індустрії **наприкінці** XVIII ст. Достовірну інформацію про роботу

державних та міжнародних інституцій можна знайти у мережі Інтернет, на офіційних сайтах установ [114].

На думку М. Грачова, у межах Інтернет-спільноти формується такий різновид політичної культури, яку, згідно з типологією Г. Алмонда і С. Верби, можна охарактеризувати як «громадянську культуру». Такі характеристики громадянської культури, як рівень консенсусу з приводу легітимності існуючої влади, напряму і змісту громадської політики, а також ступінь терпимості до плюралізму політичних інтересів у Інтернет-аудиторії виявляються суттєво вище, ніж за її межами [115].

Зростаюче значення телекомунікаційних технологій у формуванні політичної ідентичності обумовлені наступним:

а) досить просте підключення до вже діючих співтовариств політичної спрямованості;

б) можливість створення власного медіа (сайтів, блогів, листів розсилки і т.д.) і формування спільноти користувачів ресурсу;

в) автоматизація деяких організаційних аспектів функціонування політичних структур, таких як оповіщення про майбутні збори, організація процесу голосування, онлайн-консультацій, прес-конференцій тощо;

г) руйнування інформаційної монополії влади, офлайн-медіа;

д) можливість використання програмного забезпечення, що дозволяє полегшити доступність інформації та рутинні функції комунікаційної взаємодії (комп'ютерні інтелектуальні агенти) з метою збору необхідної для індивіда політичної інформації [116, с. 5-6].

Таким чином, політична ідентичність сьогодні складається з образів і міфів, які формуються не тільки в офлайн, але і в онлайн. Завдяки новим телекомунікаційним технологіям ідеї політичних лідерів поширюються дуже швидко. Сьогодні політична ідентичність в онлайн найчастіше формується раніше, ніж це відбувається в офлайн. Політичні інститути та окремі політики на своїх сайтах і блогах мають можливість піарити свої політичні програми та дії, спрямовувати свої повідомлення необмеженому числу потенційних адресатів, розвивати суспільні контакти і отримувати зворотній зв'язок.

Незважаючи на достатньо високий ступінь верифікації дослідницьких підходів, політична комунікація визнається одним з найважливіших чинників легітимації влади. Процеси політичної комунікації спрямовані на досягнення конкретних політичних результатів, які безпосередньо пов'язані з моделюванням політичної ідентичності соціальних суб'єктів. Практично всі теорії відзначають маніпулятивну роль масової комунікації у процесі політичної ідентифікації, в управлінні масовою політичною свідомістю і поведінкою [117].

Основними механізмами конструювання політичної ідентичності за допомогою ЗМІ є, на наш погляд, упровадження в суспільну свідомість певних установок, стереотипів, каналізація певних суспільних настроїв і моделювання громадської думки.

Термін «установка» відповідає англійському поняттю «attitude». В американській соціальній психології концепцію установки, або аттитюда розробляв Гордон Олпорт. У своєму визначенні установки він використовував поняття «готовність» [118, с. 166-216].

Відомий представник грузинської (радянської) психологічної школи Д. Н. Узнадзе визначає установку як попередню будь-яким психічним або поведінковим актам людини готовність здійснювати їх адекватно конкретній ситуації. Він стверджував, що реакція людини на ситуацію (оціночна або поведінкова) обумовлена не тільки самою ситуацією, але й її внутрішньою, неусвідомленою нею самою схильністю реагувати певним чином. Завдяки установці людині не потрібно щоразу заново визначати, в чому полягають її потреби в даний конкретний момент, і вибирати кращі способи їхнього задоволення. Усе це на підставі минулого досвіду вже зафіксовано в установці [119, с. 260].

Крім власного соціального досвіду особистості, установка може бути продуктом стихійної або цілеспрямованої комунікації, особливо тих видів масової комунікації, які передбачають високий ступінь співпереживання подіям, які відбуваються.

Більшість установок людина набуває в готовому вигляді, виходячи із соціального досвіду і культури суспільства. Масова свідомість вкрай рідко прагне виробити ставлення до соціальних і

політичних явищ і процесів. Вона воліє отримувати його в готовому вигляді зі ЗМІ.

За визначенням Т. Євгенєвої, установка – це стан внутрішньої готовності суб'єкта реагувати певним чином на об'єкти дійсності або на інформацію про них [120, с. 63].

Поняття стереотипу було вперше використано американським журналістом і політологом Уолтером Ліппманом в роботі «Громадська думка». У. Ліппман ще на початку 20-х рр. перший вказав на те, що під впливом ЗМІ у свідомості індивідів виникає спрощений, спотворений і стереотипізований образ зовнішнього світу, «псевдосередовище», яке, поряд з самою реальністю, стає істотним фактором, який визначає і мотивує поведінку людей у повсякденному житті [121].

У перекладі з грецької, стереотип – «твердий відбиток» чого-небудь. У. Ліппман визначив стереотипи як стійкі, мало залежні від емпіричного пізнання образи навколишніх предметів або явищ. Інакше кажучи, формування в свідомості образу предмета завжди включає елемент стереотипізації, тобто певний ступінь спрощення, виділення значущих і витіснення неважливих для суб'єкта його сторін і характеристик.

Однак стійкість образам, які визначаються як стереотипи, надають особливості процесу їх формування. По-перше, стереотип завжди далекий від власного досвіду. У. Ліппман пояснює це тим, що «сучасне життя повне строкатості й поспіху. Крім усього іншого, дуже часто люди, пов'язані один із одним життєво важливими відносинами (роботодавець – найманий працівник, державна особа – виборець), відокремлені один від одного значною відстанню. І в них немає ні часу, ні можливості для близького знайомства. Тому, углядевши в якійсь людині знайому, властиву певному типу рису, ми заповнюємо відсутню інформацію про неї за допомогою стереотипів, що містяться в нашій свідомості» [122, с. 103-104].

По-друге, стійкості стереотипу додає його безпосередній зв'язок з установкою, яка певним чином захищає стереотип від можливої трансформації або руйнування. «Певною мірою зовнішні стимули, особливо вимовлені або надруковані слова, активізують певну частину системи стереотипів, так що безпосереднє враження і раніше сформована думка з'являються у

свідомості одночасно. Якщо те, на що ми дивимося, збігається з тим, що ми очікували побачити, стереотип отримує додаткове підкріплення на майбутнє. Наприклад, людина, яка заздалегідь вважає, що японці хитрі й підступні, і, на своє нещастя, наштовхується на двох нечесних японців, буде й надалі вважати всіх японців шахраями» [123, с. 111].

У сучасному суспільстві основним джерелом стереотипів, що впливають на поведінку людей, усе частіше стають відповідним чином підібрані повідомлення ЗМІ. Виконуючи цілий ряд функцій (пізнавальну, афективну, оціночну, поведінкову і функцію бар'єру), установки та стереотипи відіграють значну роль у формуванні образу світу як окремої людини, так і великих соціальних і культурних спільнот, впливають на процеси соціалізації та ідентифікації. «Для того щоб охарактеризувати предмет, – стверджує У. Ліппман, – не обов'язково бачити його. У широкій галасливій різнобарвності зовнішнього світу ми виділяємо те, що вже було визначено нашою культурою. Ми сприймаємо предмети через стереотипи нашої культури» [124, с. 97].

Найбільш віддаленими від безпосереднього емпіричного досвіду людини, і тому найбільш стійкими, є політичні стереотипи. Звичайна людина бачить тільки зовнішній прояв політичних процесів. Наші судження про те, що відбувається в реальній політиці, залежать від людей, які своєю професією зробили формування політичних стереотипів. Те, що ми приймаємо за знання про політику, може виявитися всього лише продуктом специфічної діяльності політичних технологів.

Демонструючи «загальноприйняті» установки та стереотипи ЗМІ активно беруть участь у формуванні громадської думки. Поняття «громадська думка» було введено французьким соціологом Жаном Габріелем Тардом в роботі «Громадська думка і натовп» [125].

Досліджуючи вплив на суспільство масових газет, які набули великого розповсюдження в західноєвропейських країнах наприкінці ХІХ століття, Г. Тард приходять до висновку, що масові газети виконують функції інтеграції та соціального контролю, підсилюють почуття спільності своїх читачів. Таким чином, масові газети стали основою формування такого

соціального суб'єкта як громадськість, де кожен її член може ніколи особисто не зустрічатися з іншими, але уявляти їх як людей, які поділяють однакові з ним переконання й оцінки, отримані в результаті споживання повідомлень одних і тих же каналів масової комунікації.

Сучасні дослідники засобів масової комунікації Маршалл Маклюен, П'єр Бурдьє, підкреслюють двоїсту функцію масової комунікації, що є одночасно і своєрідним відображенням, й інструментом формування громадськості та громадської думки [126].

Отримуючи одну й ту ж інформацію зі звичних джерел, громадськість підсвідомо готова реагувати подібним чином на звичні стимули, що дає можливість керувати не тільки думкою, а й поведінкою великих груп людей. Все це створює можливість для цілеспрямованого формування та управління громадською думкою. Громадськість є готовою базою для формування не тільки певних політичних поглядів і уподобань, а й цілеспрямованої організації політичної поведінки, а при необхідності створення на її основі політичних організацій і рухів [127, с. 21-24].

Таким чином, створена за допомогою ЗМІ громадська думка може бути ефективним інструментом у політичних процесах, основою формування стійких політичних цінностей, інтересів і, зрештою, політичної ідентичності.

У цілому, у сучасній гуманітарній науці громадськість розглядається як активна свідома частина громадян, яка перебуває у постійній взаємодії (комунікації) і здатна критично оцінювати і контролювати адміністративні та громадські організації. Громадськість у Хабермаса є важливим фактором перетворення представницької демократії в демократію громадянської співучасті, яка виключає «неконтрольоване панування» яких би то не було структур над громадянами [128, с. 151-152].

Розглянуті вище теорії головним чином досліджують механізми впливу каналів і засобів комунікації на аудиторію. У той же час, враховуючи предмет нашого дослідження, необхідно проаналізувати взаємовплив (зворотній зв'язок) засобів масової комунікації та навколишнього соціально-політичного

середовища. Тобто йдеться про взаємодію соціальних груп, інститутів громадянського суспільства, політичних інститутів, суспільства в цілому, про врахування громадської думки, про політичний дискурс і соціальний діалог тощо. Під впливом взаємопов'язаності та взаємообумовленості цих процесів формується політична ідентичність соціальних суб'єктів, формуються загальні складові цієї ідентичності (каркас) як одне ціле – консолідована колективна ідентичність. У той же час відсутність колективного діалогу в засобах комунікації призводить до розриву колективної ідентичності та формування маси еkleктичних ідентичностей, які не мають загального функціонального та раціонального ядра, щоб стати ресурсом суспільного розвитку.

Формування інформаційного поля в Україні відбувається на основі Конституції України, Законів України «Про інформацію», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про доступ до публічної інформації», «Про телебачення і радіомовлення» «Про видавничу справу» та інших актів чинного законодавства і визнаних Україною міжнародно-правових документів [129].

Демократизація й утвердження ринкових відносин зруйнували монополію держави на ЗМІ і односторонність ідеологічного впливу на суспільство. Сьогодні кількість груп, що мають доступ до ЗМІ, значно зросла, що дає можливість відстоювати, або просувати свої інтереси в інформаційному полі різними політичними силами і групами населення. Усе це сприяє плюралізації суспільства, появи конкуруючих дискурсів і підвищенню об'єктивності у висвітленні суспільних подій.

Показовою тенденцією зростання інформованості в суспільстві є динаміка зростання числа громадян, яким вистачає інформації про зміни, які відбуваються в суспільстві. Так, у 1995 році їх налічувалося 36,55%, а в 2006 році – вже 52,3%. Водночас знижується число тих, кому не вистачає цієї інформації: з 22,3% до 15,25% в аналогічний період. Значно знизилася в цей же період і число тих громадян, які не визначились з цього питання: з 29,9% до 13,6% [130, с. 42].

Це означає, що українські ЗМІ, будучи основним провідником політичних знань, досить повно висвітлюють події,

що відбуваються в суспільстві, формують у громадян уявлення про основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики, знайомлять з політичними дискурсами щодо суспільно важливих проблем, а це сприяє формуванню демократично мислячої особистості, свідомого члена громадянського суспільства.

Згідно з дослідженнями інституту Горшеніна, проведеними в листопаді 2011 року, найбільш популярним джерелом інформації громадяни України називають насамперед телебачення – 76,7%. З друкованих ЗМІ інформацію отримують – 40,2%, від друзів або знайомих – 25,7%, за допомогою радіо – 21,1%, через Інтернет – 16,8%, при цьому 1,8% респондентів заявили, що не цікавляться подіями в Україні.

Найбільший інтерес українських громадян викликає політична та економічна інформація. При цьому політична інформація цікавить – 51,7% українців, економічна – 50,2%, соціальні новини – 35,6%, спортивні події – 25,5%, за новинами культури і шоу-бізнесу стежать – 24,8% , за новинами гуманітарної сфери звертаються в ЗМІ – 17,4%, інші теми цікаві для 2,8% українців [131].

Зростає довіра до ЗМІ українських громадян. Соціологічні дослідження показують, що значно зросла кількість громадян, які повністю або в основному довіряють ЗМІ: з 19,9% у 1994 році до 33,0% в 2008 році. Також знизилася число тих, хто не визначився з цього питання: з 39,7% у 1994 році до 30,3% в 2008 році [132, с. 23].

Позитивна динаміка довіри до ЗМІ збереглася і в подальшому. Так, у квітні 2011 року українським ЗМІ вже довіряли повністю або частково 65,7% українців. Єдиним соціальним інститутом, який у 2011 році перевищував мас-медіа за ступенем впливу, була церква, якій довіряло 71% українських громадян [133].

Таким чином, незважаючи на те, що українські ЗМІ сьогодні не є повністю незалежними у своїй діяльності, вони дедалі більше стають демократичними і виконують роль основного майданчика політичних дискусій і соціального діалогу. Зростання довіри до ЗМІ означає підвищення їхнього впливу на формування громадської думки, політичних симпатій і політичної ідентичності в цілому.

У той же час зберігає стійкість частка українців, які не довіряють ЗМІ. Соціологічні дослідження показали, що кількість громадян, які не довіряють або в основному не довіряють ЗМІ з 1994 року (36,5%) по 2008 рік (36,5%) практично залишилося на одному рівні. Можна припустити, що причина недовіри до ЗМІ, приблизно однієї третини українців, полягає, з одного боку, в утвердженому ще з радянських часів стереотипі про необ'єктивність офіційних ЗМІ у висвітленні подій суспільства. З іншого – свідчить про наявність негативних тенденцій у роботі українських ЗМІ, що позначається на рівні довіри до них як джерела об'єктивної інформації.

На процес формування об'єктивного уявлення українських громадян про події, що відбуваються в державі, впливає свобода слова, яка визнається одним із основних показників рівня демократизації суспільства і можливості соціального діалогу. У той же час свобода слова і свобода преси в оцінках і рейтингах незалежних медіа-моніторингових організацій зафіксувала тенденції до звуження свободи слова в Україні у 2010 р. Індекс свободи преси, що вираховується міжнародною неурядовою організацією Freedom House був знижений до 131 позиції (з 90 у 2009 р.). У 2011 р. подальше погіршення ситуації фіксували більшість українських громадських організацій, що опікуються питаннями свободи слова та незалежності ЗМІ, зокрема ГО «Телекритика» [134, с. 34].

Негативні тенденції в інформаційному просторі України, відзначені у Звіті Freedom House «Б'ючи на сполох – раунд 2: на захист демократії в Україні» в липні 2012 р. відображаються у наступних тезах: «події в медіа-середовищі України за останній рік посилили побоювання, що простір свободи ЗМІ скорочується, а незалежність багатьох медіа перебуває під загрозою. Про погіршення тенденції свідчить корупція та зниження незалежності ЗМІ від політичної бізнесової впливу. Викликає занепокоєння монополізація медіа-сфери кількома приватними особами, компаніями та владою... зниження якості інформації на телебаченні, дедалі ширше використання адміністративних і законодавчих інструментів для перешкоджання» [135].

Підвищення ролі сучасних ЗМІК в Україні сприяє становленню **в** якості ефективного інструментарію, який дозволяє

змінювати політичні обставини та впливати на громадську думку, свідомо, «під замовлення» формувати політичні ідентифікації серед населення. Останнє не сприятиме формуванню демократично мислячої особистості, свідомого члена громадянського суспільства.

Наприклад, збільшення кількості замовних матеріалів відзначили фактично всі організації, що здійснювали моніторинг українських друкованих та/або електронних ЗМІ у процесі виборчої кампанії 2012 року. Моніторинг друкованих та/або електронних ЗМІ регіональної преси в шести областях України, який здійснює ГО «Український освітній центр реформ» засвідчив, що кількість замовних матеріалів у них становила: у березні 2012 р. – 14,2%, у червні – 20%, у вересні – 27,8% [136]. Моніторинг центральних видань зафіксував багаторазове збільшення замовних матеріалів з розгортанням виборчої кампанії: з п'яти в січні до 275 у жовтні 2012 р. [137].

Моніторинг політичної «джинси» шести загальнонаціональних видань («Коментарі», «Комсомольська правда в Україні» (з червня 2012 р., замість видання «Економічні вісті»), «Кореспондент», «Сьогодні», «Український тиждень», «Факти»), який здійснювався з січня 2012 р. Інститутом масової інформації (ІМІ) показав, що за період виборчої кампанії (червень-жовтень) найбільша частка замовних матеріалів припала на партію влади – майже 37% їх загальної кількості; наступну позицію посіли кандидати мажоритарники (19%); на користь об'єднаної опозиції припало 6%. Перевага замовних матеріалів на користь партії влади відзначена і в межах моніторингу Інтернет-видань [138].

Таким чином, характерною рисою сучасних ЗМІ є те, що вони все більше й більше з «дзеркала життя», необхідного передавального ланцюга інформації й політики, перетворюються на їхнього творця. Сучасні ЗМІ не тільки передають, вони створюють інформацію.

Найбільш яскраво вплив українських ЗМІ на політичну свідомість і поведінку громадян проявляється в ході виборчих кампаній. Соціологічні дослідження переконливо доводять, що більшість виборців своїми політичними уподобаннями та вирішенням проблеми вибору кандидата (партії) зобов'язані саме

засобам масової інформації, насамперед, телебаченню. Сьогодні телебачення є головним джерелом інформації для електорату й преференційним засобом інформації для партій та кандидатів, що беруть участь у виборах. Так, дослідження, проведені Комітетом «Рівність можливостей» та Асоціацією «Спільний простір» під час першого туру президентських виборів 2004 року показали, що кількість голосів, відданих за того чи іншого кандидата на пост президента залежали від обсягу присвяченого їм ефірного часу на державних телеканалах [139].

Вплив ЗМІ на електоральний вибір українських громадян під час президентської кампанії 2009 року підтверджують соціологічні дослідження, проведені Інститутом соціальної та політичної психології АПН України. Так, 30,2% виборців, які визначилися зі своїм вибором, наголошували, що на їх рішення більш всього вплинули випуски телевізійних новин. 19,3% громадян своє рішення приймали під впливом газетних публікацій. Рекламні ролики на телебаченні (один із найдорожчих компонентів політичної реклами) найбільше вплинули на 15,9% виборців, а інформація, розміщена в Інтернеті, сформувала електоральні переваги 6,7% українців. Таким чином, приблизно 72,1% виборців у своєму політичному виборі орієнтувалися на інформацію, що отримується із ЗМІ [140].

Особлива роль ЗМІ у виборчих кампаніях на теренах пострадянських країн полягає ще й у тому, як стверджує теорія (а практичний досвід доводить), що чим більша чисельність виборців з неусталеними політичними позиціями, тим більшою є можливість впливу на них ЗМІ. Наприклад, згідно зі статистикою кількість українців, яким не вистачає, на їхню думку, політичних знань, хоч і демонструє динаміку зниження (у 1995 році про це констатували 31,9%, в 2008 році – 27,5%), все-таки залишається досить великою і становить майже третину населення. У той же час зростає число тих громадян, яким вистачає політичних знань: з 11,0% до 24,4% в аналогічний період. Практично незмінним залишилася кількість невизначених з цього питання: 25,9% і 23,4% відповідно. При цьому не цікавились політичними знаннями в 1995 році 29,9% українців, в 2008 році свою

аполітичність висловило дещо менше громадян – 24,4% [141, с. 42].

Саме ті громадяни, хто чітко не визначився у своїх політичних уподобаннях (у сукупності вони склали, наприклад, у 2008 році – 28,8%), є основною мішенню ЗМІ.

Сьогодні українські політики для зв'язків з громадськістю та у своїх виборчих кампаніях все частіше використовують Інтернет. Незважаючи на те, що в **наш** час доступ до мережі Інтернет для багатьох українців ще обмежений, саме через Інтернет українські політики прагнуть впливати на політичну свідомість інтелектуальної частини українського населення. Під час виборчої кампанії 2009 року свої «Інтернет представництва» були **в** 11 з 18 кандидатів першого туру [142].

За даними Інтернет асоціації України, наприкінці 2012 року в Україні налічувалося до 19,7 млн. регулярних користувачів Мережі серед населення старше 15 років, що робить Інтернет перспективним засобом комунікації, який швидко розвивається [143].

Особливу популярність Інтернет набуває у молодого покоління українців. Про це свідчать результати соціологічного дослідження «Сучасна молодь України», проведеного Інститутом Горшеніна з 1 по 20 березня 2013 року. Більшість української молоді (72,3%) в якості основного джерела інформації про події в країні і світі вважають за краще Інтернет. Більше половини опитаних (58,2%) отримують інформацію за допомогою телебачення; 21,7% – за допомогою спілкування з людьми; 12,4% – за допомогою друкованих ЗМІ; 5,8% – віддають перевагу радіо. Інше джерело інформації про події використовують 0,8% респондентів, а 2,2% вагалися з відповіддю на **це** питання.

Більшість української молоді (71,9%) користується Інтернетом щодня. Кожен п'ятий (19,3%) з опитуваних користується Інтернетом кілька разів на тиждень, 3,9% – кілька разів на місяць; 0,9% – епізодично, але не рідше одного разу на півріччя. Не користуються Інтернетом 2,9% респондентів, а 1,1% – не змогли відповісти на це питання [144].

Виходячи з вищевикладеного, можна з упевненістю констатувати, що українські ЗМІ в **наш** час є активним учасником політичного процесу та політичної боротьби, основним

майданчиком політичних дискусій і важливим фактором політичної ідентифікації українських громадян. Тому, політика ідентичності, спрямована на становлення державницької ідентичності в українському суспільстві, обов'язково повинна враховувати її медійний аспект.

З одного боку, демократія передбачає свободу слова і політичний плюралізм, свободу вибору джерел інформації. З іншого – формування загальнодержавної колективної ідентичності передбачає наявність не тільки єдиного інформаційно-комунікативного простору, але наявність єдиного духовного простору, розуміння, що «ми живемо в одному суспільстві». Тому «інформаційний фон» українського суспільства, незважаючи на наявні в суспільстві протиріччя, повинен сприяти демократичній консолідації українських громадян і формуванню загальнодержавної ідентичності.

На наш погляд, для досягнення цих цілей, політика ідентичності повинна дотримуватися наступної стратегії в мас-медійному просторі:

1. Ініціювання політико-комунікаційних кампаній, спрямованих на формування **державницької ідентичності**, що включають агітаційно-пропагандистську діяльність із використанням різних засобів масової комунікації, політичну рекламу, розвиток громадських зв'язків і політичний маркетинг. Комутаторами в цих кампаніях, окрім держави, повинні стати всі суспільно-політичні об'єднання, які претендують на вираження загальнодержавних інтересів. Враховуючи, що політична ідентичність є завжди «живим» проектом, в основі політико-комунікаційних кампаній має бути процес взаємодії комутаторів з суспільством на основі стійкого зворотнього зв'язку, взаємного «приспособлення», трансформації та модифікації.

Такі політико-комунікаційні кампанії повинні носити масовий характер, враховувати існуючі в українському суспільстві норми і традиції і мати високий ступінь суспільної легітимності.

2. Важливим аспектом формування державницької ідентичності є затвердження її символів, образів, наративів, складових «колективного автопортрету» української спільноти, які вказують на ціннісні підстави її солідарності. Формування

образу «Нас» у публічному дискурсі мас-медіа через співвіднесення зі «Значущими Іншими», а також через конструювання «Нашого» минулого і майбутнього повинні будуватися на основі толерантності, соціального діалогу та терпимості.

На жаль ЗМІ, особливо регіональні, не завжди дотримуються політики консолідації, політичного консенсусу й толерантності в період виборчих кампаній, висвітленні подій, які відбуваються в державі, що сприяє ще більшій поляризації українського суспільства.

Наприклад, дослідження дискурс-аналізу вітчизняної преси 2004–2005 рр. навколо змісту і форм національної ідеї в Україні продемонстрували, що «засоби масової інформації, за винятком хіба що ліберальних, у складний час загострення протистоянь не виявили достатньої консолідаційної налаштованості. Лишившись у своїй переважній більшості рупором настроїв, що домінували в кожному з регіонів, вони вільно чи невільно підживлювали конфронтацію» [145, с. 234-235].

Таким чином, символізація національного життя, робота з процесами колективної пам'яті повинна полягати в знаходженні «компромісної рівноваги» між різноманітністю і загальнодержавною єдністю, між образами «спільного дому» і «гуртожитку», інакше дискурс про культурну різноманітність і політичні протиріччя може затулити загальнодержавні цілі і цінності.

3. Політика ідентичності в мас-медіа повинна бути спрямована на формування позитивного іміджу української спільноти, її самоствердження і образу майбутнього. У конкурентному, плюралістичному інформаційному просторі повинна бути певна стабільна величина у вигляді позитивних новин, програм, проектів, статей про українське суспільство, спрямована на формування колективної впевненості в завтрашньому дні. На наш погляд, засоби масової комунікації повинні спрямовувати свою діяльність не лише на репрезентацію простору повсякденності, а й формування образу майбутнього країни.

Водночас, гонитва за сенсаціями і видовищами в українських ЗМІ, переважно негативна, агресивна інформація про

українське суспільство створюють атмосферу суспільної фрустрації і емоційного дискомфорту. У підсумку, у суспільстві закріплюється синдром перманентного страху, зростає правовий та моральний нігілізм, пригнічується рефлексія раціональної дії і об'єктивної оцінки дійсності. Об'єктивна ситуація «важкі часи», пов'язана з трансформаційними процесами і соціально-економічною кризою, значно «підігривається» конкуруючими політиками і заангажованими ЗМІ. Емоційні стани і процеси в суспільстві значно впливають на політичну поведінку, формують політичний песимізм, посилюють депресію, відчуття безвихідності, ворожого оточення, відсутності перспективи.

Відповідно до концепції «емоційної атмосфери», вплив емоційних чинників на політичну сферу посилюється з розвитком електронних ЗМІ, мобільного зв'язку та Інтернету [146].

Урахування впливів емоційної атмосфери суспільства допоможе пояснити і спрогнозувати зміни політичних уподобань, норм політичної поведінки, які багато в чому можуть здаватися незрозумілими і несподіваними. Наприклад, це може допомогти відповісти на питання, чому певна частина суспільства, два-три роки тому широко засуджувала прояви ксенофобії та націоналізму, сьогодні голосує за радикально-націоналістичні партії.

4. Політика ідентичності повинна будуватися не тільки на основі традиційних комунікаційних засобів, а з урахуванням перспективи розвитку сучасних мас-медіа нового покоління, і, у першу чергу, Інтернету.

Використання Інтернету в процесі формування державницької ідентичності сприятиме підвищенню ефективності взаємодії органів державної влади, місцевого самоврядування, політичних партій, громадських організацій та звичайних громадян.

Інтернет відкриває можливість реалізувати принципово іншу модель політичної комунікації – перейти від «мовлення» до справді демократичного діалогу всередині українського суспільства, що сприятиме досягненню та зміцненню взаємної довіри і взаєморозуміння на основі рівноправного обміну інформацією про різноманітні процеси у суспільстві. Така можливість прямого політичного діалогу між соціальними суб'єктами сприяє реалізації одного з основних принципів

сучасної демократії – рівності можливостей конвенційної політичної участі індивідів, причому не тільки на місцевому, регіональному, а й на загальнонаціональному рівні.

Орієнтація акторів у кіберпросторі здійснюється під впливом різних мотивів і чинників:

- пізнавальні мотиви (пошук інформації про політичних акторів, структурні утворення й конвент, що ними надається, про майбутні і минулі політичні події тощо);
- емоційні чинники (вираження почуттів, які виникають до носіїв політичних функцій і до їх опонентів, до функціонування політичних структур, представлених у кіберпросторі, шляхом співучасті в обговореннях на електронних конференціях, спрямування електронних листів підтримки/засудження, надання добровільної допомоги, фінансової підтримки через комп'ютерні мережі діяльності політичних акторів тощо);
- оцінювальна орієнтація (судження про політичних акторів, засновані на інформації, яка отримується користувачем, прогнозування розвитку політичних процесів тощо);
- дифамаційні мотиви (нанесення шкоди іміджу політичних опонентів («чорний» мережевий піар) шляхом розміщення компромату, злом сайтів, розсилання електронних листів, що містять недостовірну політичну інформацію тощо) [147].

Сприйняття політичного контенту в кіберпросторі значно впливає на формування політичних ідентичностей. Історія сучасних держав і українська політична практика демонструють колосальні мобілізаційні можливості Інтернету, коли люди об'єднуються, консолідуються, висуваючи свої вимоги, виходять на демонстрації протесту чи підтримки стосовно внутрішнього або зовнішньополітичного курсу держави .

5. Зміст інформації в мас-медіа, спрямований на консолідацію українського суспільства, має будуватися з урахуванням його сприйняття різними цільовими групами і на основі таких типів впливу як переконання та адаптація.

Прикладом цільової політики ідентичності в інформаційно-комунікаційній сфері, розрахованій на певні соціальні групи,

може служити політика ідентичності ЄС щодо молоді. Вона спрямована на формування загальноєвропейської ідентичності у молодого покоління європейських країн на основі створення єдиного інформаційного, культурного та освітнього простору [148, с. 70]. У контексті такої політики були розпочаті Болонський та Копенгагенський процеси, прийнято ряд молодіжних програм з метою розвитку загальноєвропейської ідентичності у молодого покоління: «Молодь для Європи», «Молодь» та ін. Наприклад, завданнями Програми «Молодь у дії», що здійснюється протягом 2007-2013 років (загальний бюджет становить 885 млн. євро) визначені:

- сприяння суспільній активізації молоді загалом та зростанню почуття європейського громадянства зокрема;
- розвиток солідарності та сприяння толерантності серед молодих людей, зокрема підтримка соціальної цілісності Європейського Союзу;
- досягнення міжкультурного порозуміння серед молоді з різних країн;
- здійснення внеску в розвиток якості систем підтримки для діяльності молоді та підтримка активності громадських організацій у сфері молодіжної політики;
- сприяння співпраці молоді на європейському рівні [149].

Програма спрямована на розвиток у молодих людей усвідомлення того, що вони є громадянами Європи. Звідси постає формулювання завдання заохочувати молодь до роздумів над темами, які є актуальними для Європи, у тому числі й над європейським громадянством. Програма передбачає суспільну активізацію молоді: а) підвищення участі молоді в суспільному житті громади; б) підвищення участі молоді в системі представницької демократії; в) посилення підтримки багатьох форм навчання задля активізації молоді [150].

6. Велике значення в підвищенні легітимності і ефективності інформаційної кампанії, спрямованої на колективну ідентифікацію громадян має образ комунікатора як джерела ідей консолідації навколо певних цінностей, або псевдокомунікатора (провідника цих ідей). Це може бути відомий експерт, який заслуговує довіри, видатний діяч науки, культури, відомий спортсмен тощо.

Необхідно також враховувати, що на політичні установки й політичну поведінку особистості опосередковано впливають і поширювані за комунікаційними каналами неполітичні інформаційні сюжети. Наприклад, популярні ток-шоу різного змісту, культурно-історичні програми та заходи, спортивні програми тощо можуть бути провідниками норм, традицій і цінностей державницької ідентичності.

7. Вибір каналів комунікації обумовлюється специфічними особливостями СМК – друкованих видань, радіо, телебачення, Інтернету – впливати на формування колективної ідентичності, а також можливостями групової та міжособистісної комунікації.

Таким чином, основним провідником інформації про стан, цілі й завдання суспільства є засоби масової комунікації, які здійснюють значний вплив, особливо ЗМІ, на політичну ідентифікацію громадян, упроваджують певні установки, стереотипи та цінності в суспільну свідомість. З появою нових, усе більш досконалих, каналів передачі та поширення інформації можливості масової комунікації впливати (у тому числі й у режимі онлайн) на процес формування масових настроїв і думок, маніпулювання діями великих мас людей постійно зростають.

Дослідження показали, що українські ЗМІ є суттєвим фактором формування політичної свідомості, і значно моделюють політичну поведінку українців. Поряд з основними політичними суб'єктами (державою, політичними партіями, лідерами та елітами) українські ЗМІ стали активним учасником політичного процесу, полем гострої політичної боротьби і дискусій, здійснюючи вплив на політичні уподобання й електоральний вибір українських громадян.

У той же час наявність негативних тенденцій у роботі ЗМІ (заангажованість певними політичними силами, замовні матеріали, відсутність толерантності, розпалювання регіональних протиріч та ін.) знижують рівень довіри до них як до об'єктивного джерела інформації, сприяють розколу суспільства за соціокультурними, регіональним, етнічним та іншими ознаками.

Стихійна, некерована, а іноді й агресивна відносно окремих сегментів українського суспільства, інформація українських ЗМІ, породжує в суспільстві настрої апатії та безнадії, фіксує в

суспільній свідомості негативний образ української держави, негативно впливає на формування колективної ідентичності українців.

Враховуючи найважливішу роль ЗМІ в процесі формування політичних ідентичностей, політика ідентичності обов'язково повинна включати залучення ЗМІ до єдиної концепції колективної загальнодержавної ідентичності як рупора колективних ідей і цінностей. Для становлення державницької ідентичності, що «розділяється» громадянами, політика ідентичності в мас-медіа має бути креативною, сучасною, спиратися на існуючі в українському суспільстві соціокультурні та політичні традиції і норми, враховувати форми впливу різних типів і засобів комунікації і особливості сприйняття соціальних і демографічних груп українського населення.

Посилання

1. Див.: Fukuyama F. Identity and Migration [Електронний ресурс] / F. Fukuyama // Prospect Magazine. – 2007. – 25 February. – № 131. – Режим доступа:
<http://www.prospectmagazine.co.uk/2007/02/identityandmigration>. — Назва з екрану.
2. Castells M. The Power of Identity / M. Castells / The Information Age: Economy, Society and Culture. – Cambridge, MA; Oxford, UK : Blackwell (1997), 2004. – Vol. II. – 2004.
3. Политическая идентичность и политика идентичности: очерки / [под ред. О. И. Зазнаева]. – Казанский (Приволжский) федеральный университет. – Казань : Отечество, 2011. – 230 с.
4. Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life / Erving Goffman. – N.Y., 1959.
5. Bauman Z. Identity / Z. Bauman. – Cambridge : Malden, 2004. – P. 12-13.
6. Див.: Філіппова О. Ідентифікація й ідентичності крізь призму концепту «політики ідентичності» / О. Філіппова // Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія / [за ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської]. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 520 с.
7. Hobsbaum E. Mass-producing traditions: Europe, 1870 – 1914 / Eric Hobsbaum // Invention of Tradition / [Hobsbaum Eric and Terence Ranger eds]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1983. – P. 263-307.

8. Лукина А. Технологии производства и утверждения национальной идентичности / Анастасия Владимировна Лукина // Гражданские, этнические и религиозные идентичности в современной России / [отв. ред. В. С. Магун]. – М. : Издательство Института социологии РАН, 2006. – С. 233-253.
9. Миненков Г. Я. Политика идентичности: взгляд современной социальной теории [Электронный ресурс] / Г. Я. Миненков. – Режим доступа : <http://rudocs.exdat.com/docs/index-258930.html>. – Назв. с экрана.
10. Україна: політичні стратегії модернізації : зб. науково-аналітичних доп. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), О. А. Корнієвського, В. М. Яблонського, С. О. Янішевського. – К. : НІСД, 2011. – 328 с.
11. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон ; [пер. с англ. А. Башкирова]. — М. : ООО «Издательство АСТ»: ООО «Гранзиткнига», 2004. — 635 с.
12. Там само.
13. Там само.
14. Тищенко Ю. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» [Електронний ресурс] / Ю. Тищенко, С. Горобчишина; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : Агентство «Україна». – Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/files/books/identity2010.pdf>. – Назва з екрану.
15. Там само.
16. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. — К. : ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — 405 с.
17. Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації / Н. Пелагеша. – К. : НІСД, 2008. – 288 с.
18. Україна: політичні стратегії модернізації : зб. науково-аналітичних доп. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), О. А. Корнієвського, В. М. Яблонського, С. О. Янішевського. – К. : НІСД, 2011. – 328 с.
19. Там само.
20. Білий О. Панування реалістичного порядку / О. Білий, В. Вовк // Критика. – 2007. – Ч. 7–8.
21. Філіппова О. Зазн. праця.
22. Цит. за: Миненков Г. Я. Политика идентичности: взгляд современной социальной теории [Электронный ресурс] / Г. Я. Миненков. – Режим доступа : <http://rudocs.exdat.com/docs/index-258930.html>. – Назв. с экрана.

23. Див. : Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні / В. Тертичка. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 750 с.
24. Ивашенко Е. Коллективные идентификации украинцев в возрастной перспективе / Е. Ивашенко // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / [под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи]. – К. : Институт социологии НАН Украины; Институт социологии РАН, 2007. – 280 с.
25. Україна: політичні стратегії модернізації : зб. науково-аналітичних доп. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), О. А. Корнієвського, В. М. Яблонського, С. О. Янішевського. – К. : НІСД, 2011. – 328 с.
26. Див.: Карозерс Т. Ошибка теории «поэтапной демократизации» [Электронный ресурс] / Т. Карозерс // Pro et Contra. – 2007. – № 1 – С. 85-102. – Режим доступа к журн. : http://uisrussia.msu.ru/docs/nov/pec/2007/1/ProEtContra_2007_1_08.pdf _- Назв. с экрана. ; Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе / Р. Дарендорф // Вопросы философии. – 1990. – № 9. – С. 69–75. ; Лейпхарт А. Конституционный дизайн для расколотых обществ / А. Лейпхарт. – Х. : Ойкумена, НІСД. – 2009. – Вип. 6. – С. 165. ; Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон ; [пер. с англ. А. Башкирова]. — М. : ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. — 635 с.
27. Рябчук М. Я не бачу можливостей інтеграції регіонів / М. Рябчук // Центр Разумкова. – Національна безпека і оборона. – 2006. – №7 (79). – 56 с.
28. Connor W. Nation-Building or Nation-Destroying / W. Connor // World Politics. – 1972. – Vol. 24.
29. Селиванов А. А. Обзор государственной политики формирования отношений толерантности в мультикультурных обществах / А. А. Селиванов // Образ России в контексте формирования культуры толерантности внутри страны и за рубежом : сборник тезисов междунар. научн.-практ. конф. – М. : МГГУ им. М. А. Шолохова, 2009. – 144 с.
30. Селиванов А. А. Зазн. праця; Canadian Multiculturalism Act. – R.S.C., 1985, (4th Supp.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://laws-lois.justice.gc.ca/PDF/C-18.7.pdf>. – Назва з екрану.
31. Сафран У. Национальная идентичность во Франции, Германии и США: Современные споры [Электронный ресурс] / У. Сафран // Политическая наука. – 2011. – № 1. – Режим доступа : http://www.inion.ru/index.php?page_id=186&id=163. – Назв. с экрана.

32. Obama B. Inaugural address of Barack Obama Jan. 20, 2009 [Электронний ресурс] / В.Obama. – Режим доступу: - http://media.washingtonpost.com/wp-srv/politics/documents/Obama_Inaugural_Address_012009.html. – Назва з екрану.
33. Жирнов А. Проблемы территориальной стабильности в Индии / А. Жирнов // Страны-гиганты: проблемы территориальной стабильности : сборник докладов / под ред. И. М. Бусыгиной, Л. В. Смирнягина, М. Г. Филиппова. – М. : МГИМО – Университет, 2010. – 217 с.
34. Див.: Stepan A. Crafting State-Nations: India and other multinational democracies / Alfred Stepan, Juan J. Linz, and Yogendra Yadav. – N. Y. : John Hopkins University Press, 2011. – 308 p.
35. Див.: Паин Э. К вопросу о «крахе политики мультикультурализма» в Европе [Электронний ресурс] / Эмиль Паин. – Режим доступа : <http://demagogy.ru/pain/blog/2011-03-05/k-voprosu-o-krakhe-politiki-multikulturalizma-v-evrope>. – Назв. с екрана.
36. Сафран У. Зазн. праця.
37. Тимофеев И. Проблемы страновой идентичности в зарубежной политологии [Электронний ресурс] / И. Тимофеев // Международные процессы. Журнал международных отношений и международной политики. – Режим доступа : <http://www.intertrends.ru/thirteen/007.htm>. – Назв. с экрана.
38. Лутці К. Г. Швейцарія : нація «доброї волі» / Карін Гілланд Лутц // Національна безпека і оборона. – 2006. – №7 (79). – С. 52 – 56.
39. Див.: Кондратьева Т. С. Великобритания в ловушке мультикультурализма [Электронний ресурс] / Т. С. Кондратьева. – Режим доступа : <http://www.perspektivy.info/index.php>. – Назв. с екрана.
40. Геополітичні орієнтації населення і безпека України. За даними соціологів / [упорядник М. О. Шульга].— К. : ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2009. — 80 с.
41. Gellner E. Nations and Nationalism / E. Gellner. – Ithaca, N.Y. : Cornell University Press, 1983. – 152 p.
42. Там само.
43. Kymlicka W. Multicultural States and Intercultural Citizenship / W. Kymlicka // Theory and Research in Education. Sage Publications. – 2003. – Vol. 1., № 2. – P. 149.
44. Див.: Дулин П. Г. Консолидирующая функция ценностей современной демократии в развитии украинского общества [Электронний ресурс] / П. Г. Дулин. – Режим доступа :

- http://www.rusnauka.com/SND_2007/Philosophia/18593.doc.htm. – Назв. с экрана.
45. Жирнов А. Зазн. праця.
  46. Див.: Линц Х. Государственность, национализм и демократизация [Электронный ресурс] / Х. Линц, А. Степан. – Режим доступа. – http://www.polisportal.ru/index.php?page_id=51&id=120. – Назв. с экрана.
  47. Див.: Там само.
  48. Сафран У. Зазн. праця.
  49. Див.: Brodie J. Citizenship and Solidarity: Reflections on the Canadian Way / J. Brodie // *Citizenship Studies*. – 2004. – Vol. 6., No 4. – P. 377–393.
  50. Див.: Johns M. European Black Sheep: Explaining Ethnic Conflict in Corsica and the Basque Country / M. Johns // *Conference Papers – International Studies Association Annual Meeting*. – Montreal, 2004. – P. 1–27.
  51. Див.: Agnew J. New Rules for National Identity? The Northern League and Political Identity in Contemporary Northern Italy / J. Agnew, C. Brusa // *National Identities*. – 1999. – Vol. 1., No 2. – P. 117–130.
  52. Див.: The Fate of Ethnic Democracy in Post-Communist Europe / [Sammy Shmooha and Priit Jarve (eds.)]. – Budapest, 2005.
  53. Див.: Степан А. Зазн. праця.
  54. Lipset S. M. American Exceptionalism: A Double-edged Sword / S. M. Lipset. – N.Y. : Norton, 1996.
  55. Див. Сафран У. Зазн. праця.
  56. Лутц К. Г. Зазн. праця.
  57. Див.: Вересоцкая М. В. Политический процесс в Канаде: традиции и современность: автореф. дисс. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, процессы и технологии» / М. В. Вересоцкая. – Уссурийск, 2010. – 24 с.
  58. Глейзер Н. Мультиэтнические общества: Проблемы демографического, религиозного и культурного многообразия / Н. Глейзер // *Этнографическое обозрение* – 1998. – № 6.
  59. Див.: Вересоцкая М. В. Зазн. праця
  60. Див.: 10 самых процветающих стран мира [Электронный ресурс]. – Режим доступа. – <http://www.forbes.ru/forbeslife-photogallery/246769-10-samykh-protsvetayushchikh-stran-mira/photo/1>. – Назв. с экрана.
  61. Див.: Степан А. Зазн. праця.
  62. Див.: Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А. Лейпхарт. – М. : Аспект-пресс, 1997. – 288 с.

63. Див.: Національна доповідь про людський розвиток 2011. Україна: на шляху до соціального залучення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.undp.org.ua/files/ua_95644NHDR_2011_Ukr.pdf – Назва з екрану.
64. Когут І. О. Конституція для демократичної консолідації (роздуми про конституційний процес у теорії та в Україні) / І. О. Когут, О. Д. Чабаненко // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 2 (7). – С. 124-134.
65. Українці вважають, що і влада, і опозиція ігнорують Конституцію [Електронний ресурс]. – Сайт суспільно-політичного журналу Тиждень. ua. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/270504>. – Назва з екрану.
66. Більшість українців хоче змінити владу, а не Конституцію [Електронний ресурс]. – Сайт суспільно-політичного журналу Тиждень. ua. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/53627>. – Назва з екрану.
67. Когут І. О. Зазн. праця.
68. Diamond L. Developing Democracy: Toward Consolidation / L. Diamond. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999. – 362 p.
69. Fukuyama F. The Primacy of Culture / F. Fukuyama // Journal of Democracy. – 1995. – Vol. 6, № 1. – P. 7-14.
70. Marchal A. L'Europe solidaire / A. Marchal. – Vol. 1. – P. : Cujas, 1964. – 361 p.
71. Луцишин Г. І. Національна консолідація України в умовах сучасного політичного процесу : [монографія] / Галина Луцишин. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. – 364 с.
72. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М. : «Прогресс-Традиция», 2004. – 480 с.
73. Sartori G. The Theory of Democracy Revisited. Part 1: The Contemporary Debate / G. Sartori. – Chatham (NJ): Chatham House Publishers, 1987.
74. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
75. Див.: Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор : [учебное пособие] / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Дантон. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 537 с.
76. Салтовський О. І. Засади формування державницької ідеології доби Київської Русі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : – http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Fpgn/2011_20/71-75.pdf. – Назва з екрану.

77. Мартыненко О. А. Детерминация и предупреждение преступности среди персонала органов внутренних дел Украины : монография [Электронный ресурс] / О. А. Мартыненко. – Х. : Изд-во ХНУВС, 2005. – Режим доступа : <http://www.allpravo.ru/library/doc6187p0/instrum6188>. – Назв. с экрана.
78. Михальченко М. Українська національна ідея: підказ для політичних лідерів / М. Михальченко // Політичний менеджмент. – 2007. – Спецвипуск. – С. 12–20.
79. Власенко С. Повернення блудної опозиції / С. Власенко // Дзеркало тижня. – 2011. – № 24.
80. Levine D. Paradigm Lost: Dependence to Democracy / D. Levine // World Politics 40. – 1988. – April. – P. 379.
81. Общественное сознание и внешняя политика США / [отв. ред. Ю. А. Замошкин]. – М. : Наука, 1987. – 367 с.
82. Там само.
83. Див. : Україна: політичні стратегії модернізації : зб. науково-аналітичних доп. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), О. А. Корнієвського, В. М. Яблонського, С. О. Янішевського. – К. : НІСД, 2011. – 328 с.
84. Ольшанский Д. В. Политико-психологический словарь / Д. В. Ольшанский – М. : Академический Проект, 2002. – 576 с.
85. Имиджелогия – 2006: актуальные проблемы социального имиджмейкинга: материалы Четвертого международного симпозиума по имиджологии / [под ред. Е. А. Петровой]. – М. : РИЦ АИМ, 2006. – 358 с.
86. Галумов Э. А. Имидж против имиджа / Э. А. Галумов. – М. : Известия, 2005. – 552 с.
87. Луцишин Г. І. Зазн. праця.
88. Политическая имиджология: [кол. монография] / [под общ. научн. ред. Л. Г. Лаптева, Е. А. Петровой]. – М. : РИЦ АИМ, 2006. – 276 с.
89. Nam van P. The rise of brand state: the postmodern politics of image and reputation [Електронний ресурс] / P. van Nam. – Режим доступу : <http://www.globalpolicy.org/component/content/article/162/27557.html>. – Назва з екрану.
90. Чалий В. Міжнародний імідж України: оцінка експертів [Електронний ресурс] / В. Чалий. – Сайт Центру Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/additional/article_chaly_NSD3_ukr.pdf. – Назва з екрану.
91. Формування позитивного міжнародного іміджу української держави в інформаційному просторі. Аналітична доповідь [Електронний ресурс]. – Сайт Національного інституту стратегічних досліджень. – Режим

- доступу : <http://old.niss.gov.ua/Monitor/December2009/02.htm>. – Назва з екрану.
92. Там само.
93. Концепція Державної цільової програми формування позитивного міжнародного іміджу України на 2008–2011 роки. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 778-р від 28 травня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Офіційний сайт Кабінету міністрів України. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua>.
94. Гуцал С. А. Публічна дипломатія як сучасний пріоритет зовнішньої політики держави / С. А. Гуцал // Стратегічні пріоритети. – 2010. – № 3 (16). – С. 106-113.
95. Євро – 2012 в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://institute.gorshenin.ua/researches/112_evro2012_v_ukraine.html?print. – Назва з екрану.
96. Качинська Н. Політичний імідж держави: структурні та комунікаційні компоненти феномену [Електронний ресурс] / Н. Качинська // Віче. – 2009. – № 22. – Сайт Інтернет-видання «Українська правда». – Режим доступу : <http://blogs.pravda.com.ua/authors/bogush/4b843f0bd3e45/>. – Назва з екрану.
97. Див.: Пашина Н. П. Роль засобів масової комунікації в процесі політичної ідентифікації соціальних суб'єктів / Н. П. Пашина // Політологічні записки: Збірник наукових праць. – Вип. 2. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. – С. 156 – 175.
98. Сучасний виборчий PR: навч. посібник / [В. В. Лісничий, В. О. Грищенко, В. М. Іванов та ін.]. – Северодонецьк : Видавничий дім «ЄВРИКА», 2001. – 489 с.
99. Грачев М. Н. Политическая коммуникация: теоретические концепции, модели, векторы развития / М. Н. Грачев. – М. : Издательство «Прометей», 2004. – 328 с.
100. Евгеньева Т. В. Технологии социальных манипуляций и методы противодействия им. Спецкурс по политической психологии / Т. В. Евгеньева. – СПб. : Питер, 2007. – 80 с.
101. Грачев М. Н. Политическая коммуникация: теоретические концепции, модели, векторы развития / М. Н. Грачев. — М. : Издательство «Прометей», 2004. — 328 с.
102. Там само.
103. Див.: Антология мировой правовой мысли : в 5 т. – М. : Прогресс, 1999. – Т. II: Европа: V-XVII вв. – М. : Прогресс, 1999. – 829 с.
104. Див.: Грачев М. Н. Политическая коммуникация: теоретико-методологический анализ [Электронный ресурс] : автореф. дисс. ... д-ра полит. наук : спец. 23. 00. 01 «Теория политики, история и методология политической науки (политические науки)» / М. Н.

- Грачев. – М., 2005. – 63 с. – Режим доступа : http://grachev62.narod.ru/Grachev/n60_05ar.html. — Назва з титул. екрану.
105. Див.: Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер ; [пер. с нем. / сост., общ. ред. предисл. Ю. Н. Давыдова]. – М. : Прогресс, 1991. ; Манхейм К. Диагноз нашего времени / Карл Манхейм. – М. : Мысль, 1994. ; Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс. – М. : Аспект-Пресс, 2002. ; Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика: исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений / П. А. Сорокин. – СПб. : Питер, 2000.
106. Лассвелл Г. Структура и функции коммуникации в обществе [Электронный ресурс] / Г. Лассвелл // Массовая коммуникация в современном мире: Хрестоматия. – М. : Дело, 2002. – Режим доступа : http://www.i-u.ru/biblio/archive/hrest_pr/00.aspx. – Назв. с экрана.
107. Лазарсфельд П. Массовая коммуникация, массовые вкусы и организованное социальное действие [Электронный ресурс] / П. Лазарсфельд, Р. Мертон // Массовая коммуникация в современном мире: Хрестоматия. – М. : Дело, 2002. – Режим доступа : http://www.i-u.ru/biblio/archive/hrest_pr/00.aspx.
108. Там само.
109. Див.: Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер ; [пер. с англ.]. – СПб. : Ювента, 1999. – 317 с.
110. Див.: Katsh E. Online Dispute Resolution: Resolving Conflicts in Cyberspace / Katsh E., Rifkin J. – San Francisco: Jossey-Bass, 2001 – 226 p.
111. Овсянникова Н. А. Влияние телевидения на формирование идентичности личности в современных условиях российского общества : автореф. дисс. ... канд. соц. наук : спец. 22.00.06 «Социология культуры, духовной жизни» / Н. А. Овсянникова. – Курск, 2007.
112. Бурдые П. О телевидении и журналистике / П. Бурдые ; [пер. с фр. Т. Анисимовой, Ю. Марковой / отв. ред., предисл. Н. Шматко]. – М. : Фонд научных исследований «Прагматика культуры», Институт экспериментальной социологии, 2002. — 160 с.
113. Див.: Iyengar Sh. News that Matters: Television and American Opinion / Iyengar Sh., Kinder D.R. – Chicago : University of Chicago Press, 1987. – 187 p.
114. Див.: Добржанська О. Л. Формування політико-ідеологічних орієнтацій українського суспільства в сучасних ЗМІ / О. Л. Добржанська // Актуальні проблеми міжнародних відносин:

- Збірник наукових праць. – Вип. 64. – Ч. I. (У двох частинах). – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка ІМВ, 2006. – С. 138-146.
115. Грачев М. Н. Политическая коммуникация: теоретико-методологический анализ [Электронный ресурс] : автореф. дисс. ... д-ра полит. наук : спец. 23. 00. 01 «Теория политики, история и методология политической науки (политические науки)» / М. Н. Грачев. – М., 2005. – 63 с. – Режим доступа : http://grachev62.narod.ru/Grachev/n60_05ar.html. – Назв. с экрана.
116. Бондаренко С. В. Политическая идентичность в киберпространстве / С. В. Бондаренко // Политическая наука. – 2005. – № 3. – С. 76-92.
117. Див.: Пашина Н. П. Засоби масової комунікації як інструмент моделювання політичної ідентичності соціальних суб'єктів / Н. П. Пашина // Гілея. – 2011. – Вип. 43 (№1). – С. 500 – 507.
118. Див.: Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды / Г. Олпорт ; [пер. с англ. Л. В. Трубицыной и Д. А. Леонтьева / под общ. ред. Д. А. Леонтьева]. – М. : Смысл, 2002. – 462 с.
119. Узнадзе Д. Н. Теория установки / Д. Н. Узнадзе. – М. : Центр, 1997. – 362 с.
120. Евгеньева Т. В. Зазн. праця.
121. Див. : Липпман У. Общественное мнение / У. Липпман ; [пер. с англ. Т. В. Барчунова / под ред. К. А. Левинсон, К. В. Петренко]. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.
122. Там само.
123. Там само.
124. Там само.
125. Тард Г. Общественное мнение и толпа / Г. Тард ; [пер. с франц. / под ред. П. С. Когана]. – М. : Изд-во Т-ва типографии А. И. Мамонтова, Институт психологии РАН, Издательство «КСП+», 1999. – 414 с.
126. Див.: Маклюэн Г. М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека / Г. М. Маклюэн ; [пер. с англ. В. Николаева; закл. ст. М. Вавилова]. — М. : «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. — 464 с. ; Бурдые П. О телевидении и журналистике / П. Бурдые ; [пер. с фр. Т. Анисимовой, Ю. Марковой / отв. ред., предисл. Н. Шматко]. — М. : Фонд научных исследований «Прагматика культуры», Институт экспериментальной социологии, 2002. — 160 с.
127. Див.: Евгеньева Т. Зазн. праця.
128. Артемов Г. П. Политическая социология : учеб. пособие / Г. П. Артемов. – М. : Логос, 2003. – 280 с.

129. Див.: Закони України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://centra.net.ua/old/laws/main.htm>. – Назва з екрану.
130. Головаха Є. Українське суспільство 1992 - 2008: Соціологічний моніторинг / Є. Головаха, М. Панина. – К. : ІС НАНУ, 2008. – 85 с.
131. Украинцы самостоятельно анализируют информацию из СМИ. Пресс-релиз от 21.11.2011 [Электронный ресурс]. – Сайт інститута Горшенина. – Режим доступу : http://institute.gorshenin.ua/news/600_ukraintsi_samostoyatelno.html. – Назв. с екрана.
132. Головаха Є. Зазн. праця.
133. Часова динаміка [Електронний ресурс]. – Центр Разумкова. - 2011. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php?cat_id=121. – Назва з екрану.
134. Парламент і парламентські вибори в Україні 2012 р.: політична ситуація, суспільні настрої та очікування // Центр Разумкова. – Національна безпека і оборона. – 2012. – № 7-8. – 120 с.
135. Там само.
136. Див.: Медіаграмотність [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring>. - Назва з титул. екрана.
137. Там само.
138. Див. : Політична джінса у період виборів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://imi.org.ua/content/politichna-“dzhinsa”-u-period-vivoriv>. – Назва з екрану.
139. Див.: Разуваєва О. О. Моделі впливу засобів масової інформації на масову політичну свідомість [Електронний ресурс] / О. О. Разуваєва // Наукові записки Інституту журналістики. – Том 18. – 2005. – Режим доступу : <http://journlib.univ.kiev.ua> – Назва з екрану.
140. Никифоренко Н. Роль ЗМІ у політичній комунікації під час президентської кампанії 2009 року в Україні / Н. Никифоренко // Грані. - №4 (72). – 2010. – С. 106 – 111.
141. Головаха Є. Зазн. праця.
142. Абрамов В. Блоги кандидатів: «белка», читиво и лжецы [Електронний ресурс] / Абрамов В., Моисеенко Н. – Режим доступу: <http://vybory 2010 segodnya.ua/vnews/14097266.html/>. – Назв. с екрана.
143. Лига. Мониторинг СМИ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://smi.liga.net/medianews/2013-03-28>. – Назв. с екрана.
144. Украинская молодежь ежедневно пользуется Интернетом – исследование от 02.04.2013 [Электронный ресурс]. - Сайт

- института Горшенина. – Режим доступа : http://institute.gorshenin.ua/news/1004_ukrainskaya_molodezh_ezhednevno.html. - Назв. с екрана.
145. Нагорна Л. П. Зазн. праця.
146. Див.: Урнов М. Ю. Эмоциональная атмосфера общества и её влияние на политические процессы : автореф. дисс. ... д-ра полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / М. Ю. Урнов. – Москва, 2008.
147. Див.: Бондаренко С. В. Политическая идентичность в киберпространстве / Бондаренко С. В. // Политическая наука. – 2005. – № 3. – С. 76-92.
148. Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації / Н. Пелагеша. – К. : НІСД, 2008. – 288 с.
149. Див.: Програма «Молодь в дії» (2007–2013 роки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://www.delukr.ec.europa.eu/page43559.html>
150. Там само.

ВИСНОВКИ

Змістовне наповнення концепту ідентичності формувалося на основі знань багатьох соціогуманітарних наук. Категорія «ідентичність» є міждисциплінарною категорією й досліджується філософією, психологією, соціологією, політологією, культурологією, етнологією та ін., що свідчить про складність і багатовимірність даного феномена.

Так, філософські концепції задають модуси розгляду сутності феномена ідентичності, закладають протилежні полюси «Я» (Ми) – «Інший», «Чужий». Соціально-психологічні концепції ідентичності пояснюють, яким чином конструкції образів, уявлень, стереотипів, вірувань і переконань у свідомості соціальних суб'єктів – індивідів, груп, спільнот – впливають на процеси ідентифікації. Соціологічні підходи дозволяють визначити, як впливають на формування ідентичності соціальні інститути, соціальний статус особистості, групова ідентичність, соціальна структура суспільства тощо.

Соціально-політичні трансформації сучасного світу, процеси глобалізації, інтеграційні та дезінтеграційні процеси в регіонах зумовили необхідність звернутися до категорії ідентичності в її політичному вимірі. Політичний аналіз ідентичності передбачає вивчення сутності та змісту цього феномена в контексті провідних політичних процесів локального, національного і глобального рівнів. Виходячи з визначення актуального соціально-політичного контексту, найбільш продуктивною уявляється періодизація концепцій, заснована на сутнісних домінантах наукового пошуку.

Перший етап ■ 60-70 ті роки ХХ століття. Політична ідентичність визначається, насамперед, як партійна («Мічиганське» трактування). Для пояснення електоральної поведінки з погляду біхевіоризму розробляється модель «воронки причинності», де основними показниками політичної ідентичності громадян визначаються партійна ідентифікація і класове голосування (Е. Кемпбелл, Ф. Конверс, У. Міллер, Д. Стоукс).

Другий етап ■ 80-ті роки - початок 90-х років ХХ століття. Характеризується збереженням партійної ідентичності

як основи ідентичності політичної. Водночас відбувається ускладнення розуміння мотивів електоральної поведінки. У цей час були запропоновані ще дві моделі «воронки причинності» (схема М. Шенкс – У. Міллера, модель Т. Дж. Колтона). Вивчаються когнітивні здібності виборців, їх особистісні характеристики, **включно з психологічною складовою** (Е. Ноель-Нойман), вплив міжособистісної комунікації та довіри між людьми, які мають спільні погляди та установки (Р. Барт, Е. Дауне, Е. Кармінес, Дж. Спраг, Р. Хакфельд) .

Третій етап **■** *початок 90-х років ХХ століття - кінець першого десятиліття ХХІ століття.* Політична ідентичність розглядається як значуща і ключова характеристика політичного життя суспільства, а національній ідентичності надається домінуюча роль порівняно з усіма іншими ідентичностями. Підкреслюється роль культури і держави у формуванні національної ідентичності (С. Хантінгтон).

Поряд **■** із традиційними дослідженнями політичної ідентичності увага дослідників фокусується на політиці ідентичності: концепціях, моделях, механізмах впровадження, основних акторах цього процесу, особливостях формування в різних країнах. Політика ідентичності розглядається в двох аспектах: на національному рівні в основному досліджуються проблеми взаємозв'язку загальногромадянської, етнічної та регіональної ідентичностей (О. Старостін, В. Суханов) і проблеми формування ідентичності наднаціонального характеру в інтегрованих групах держав, **у** першу чергу в Європейському Союзі (Ю. Габермас, Ж. Дерріда, М. Емерсон, Л. Зідентоп, В. Лот, І. Нойманн, Б. Страт, Ф. Черутті та ін.).

Політична ідентичність розглядається як рушійна сила соціальної боротьби (А. Турен). Досліджується вплив політичної ідентичності на становлення демократичних політичних режимів у країнах Східної Європи (У. Мішлер, Н. Монро, Р. Роуз, Кр. Харпфер) і на пострадянському просторі (О. Попова), розвивається тема кризової, негативної і позитивної політичної ідентичності (Л. Гудков).

У цей період стають актуальними проблеми зіткнення ідентичностей, ролі довіри як соціального капіталу, як **у межах** окремої держави, так і в глобальному масштабі (Ф. Фукуяма).

З'являються наукові дослідження, що аналізують роль глобалізації і мережевих структур (М. Кастельс) у процесі самоідентифікації особистості (С. Кортунов, В. Лапкін, І. Семененко, І. Тимофєєв та ін.)

Сучасний етап з кінця першого десятиліття XXI століття. Увага дослідників зосереджується на проблемах впливу процесів глобалізації на політичну ідентичність. Робиться акцент на багатовимірності й ускладненні політичної ідентичності, розмиванні меж державної політичної ідентичності, висувається на перший план її громадянська складова (У. Кімлик, В. Лапкін, Е. Паїн, В. Пантін, У. Сафран, І. Семененко).

Розглядаються проблеми формування нових моделей та інструментів політичної ідентичності, консолідації суспільства. Актуального звучання набуває проблема ідентичності як найважливішого потенціалу побудови демократичного суспільства (Г. Бест, Х. Лінц, А. Степан, Ф. Шиммельфенніг).

Політична ідентичність стала предметом дослідження українських учених порівняно недавно – у першому десятилітті XXI століття. Проблеми політичної ідентичності аналізуються в роботах Т. Воропай, С. Горобчишиної, О. Добржанської, В. Землюка, Л. Нагорної, Г. Палій, Н. Пелагєши, М. Розумного, М. Степико, Ю. Тищенко, Л. Шимченко та ін.

На думку автора, в українській політичній науці можна виділити наступні напрямки дослідження політичної ідентичності:

- дослідження політичної ідентичності як чинника консолідації українських громадян, формування української політичної нації;
- вивчення специфіки регіональних політичних ідентичностей, заснованих на історичних, соціокультурних, етнокультурних та мовних особливостях;
- криза ідентичності в сучасній Україні та її фактори;
- розробка державної ідентифікаційної політики, пошук оптимальної моделі загальнонаціональної і загальногромадянської ідентичності в Україні на основі спільних базових цінностей;
- роль громадянського суспільства в процесі формування національної політичної ідентичності;

- вплив політичних еліт і лідерів на політичну самоідентифікацію громадян України;
- формування європейської політичної ідентичності в Україні;
- трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації, геополітичні орієнтири української держави.

Одним із актуальних напрямків політичної науки є дослідження політичної ідентичності як ресурсу демократичної трансформації суспільства та впливу політичної ідентичності на процес формування консолідованої демократії. Науковий інтерес до цієї проблеми пов'язаний, передусім, з активним переходом до демократії великої кількості країн, а також з труднощами демократичних перетворень і залежністю цього процесу від політичних уподобань громадян цих держав.

Перехід до демократичної політичної системи та її успішне функціонування безпосередньо залежать від політичної ідентичності учасників політичного процесу. Суспільна практика підтверджує, що вектор розвитку всіх без винятку співтовариств – суб'єктів суспільних відносин – у вирішальній мірі визначає колективна ідентичність їхніх членів як комплекс уявлень, що утворюють узгоджену, солідарну мотивацію індивідуальної та групової поведінки.

Таким чином, можна зробити висновок, що:

- демократизація передбачає не тільки зміну політичного режиму, перетворення авторитарних структур і процедур у демократичні інститути, але й зміну світогляду громадян, що виявляється у відмові від уявлень про позитивність авторитаризму й у зміцненні переконаності в перевагах демократії;
- процес демократичного транзиту залишається незавершеним до того часу, поки демократія не отримає безумовної підтримки з боку переважної більшості громадян, тобто консолідації громадян навколо демократичних цінностей;
- консолідація може ґрунтуватися лише на позитивно орієнтованій ідентичності. Така ідентичність передбачає підтримку широкого консенсусу навколо вибору моделі суспільного розвитку, готовність до діалогу в публічній сфері, громадянську лояльність;

- одним із чинників утвердження консолідованої демократії і перешкодою гальмування демократичних перетворень є збільшення соціального капіталу на основі довіри як на інституціональному, так і на особистісному рівні, утвердження політичної толерантності, готовності до компромісу і співробітництва.

Сучасна концептуалізація політичної ідентичності потребує більш ґрунтовного усвідомлення сутності досліджуваних явищ та процесів, розширення методологічних меж та методів дослідження. Особливої ваги набуває міждисциплінарний підхід, що ґрунтується на використанні принципів і методів наукового аналізу, вироблених у галузі сучасного філософського, політологічного, психологічного та соціологічного знання. Кожен із цих глобальних напрямків наукового пошуку має свої специфічні переваги, синтез яких у аспекті політичної науки, дозволяє забезпечити комплексне дослідження політичної ідентичності та достатньо високий рівень верифікації отриманих результатів.

Найбільш продуктивним методом дослідження політичної ідентичності є, на нашу думку, метод системного аналізу, який виходить із розгляду політики як цілісної, складноорганізованої системи, як саморегульованого механізму, ефективність якого залежить і від злагодженості елементів системи, і від зовнішніх впливів. Факторний аналіз у контексті проведення системного аналізу в політології – це технологія роботи з моделлю, призначена для вивчення й вимірювання впливу факторів на поведінку моделі. Він ґрунтується на гіпотезі, що поведінка моделі зумовлена невеликою кількістю факторів, які, у свою чергу, містять різну кількість параметрів.

Для здійснення системно-факторного аналізу політичної ідентичності українського суспільства були виділені наступні чинники:

1. Легітимність політичної влади, стабільність конституційних принципів та правових норм державності.
2. Символізація національного буття. Демократичне вирішення мовного питання.

3. Розвиток та усвідомлення громадянської ідеї. Створення та реалізація політичних проектів, що формують спільне уявлення громадян про державу.

4. Рівень консолідації суспільства щодо цілей суспільно-політичного розвитку.

5. Створення єдиного інформаційно-комунікаційного простору, у межах якого ЗМІ поширюють ідеї щодо загальнодержавної ідентичності, створюють уніфіковані поля комунікації.

6. Розробка та реалізація механізмів об'єднання суспільства щодо спільної системи цінностей.

Категорія «ідентичність» пройшла тривалу еволюцію свого змістовного наповнення, сягаючи своїм корінням в історію соціогуманітарного знання. У сучасних соціальних науках ідентичність визначається як багатовимірна, мінлива категорія, яка конструється соціокультурними, історичними, політичними та іншими факторами й суб'єктами.

Узагальнюючи різні підходи до визначення політичної ідентичності, враховуючи контекст нашого дослідження, автор дає наступне визначення політичної ідентичності. **Політична ідентичність — це політико-ціннісне самовизначення суб'єкта через отождолення з певною політичною спільнотою, що виявляється в формуванні та відтворенні усталених політичних практик.**

Політична ідентичність завжди вписана в певний соціокультурний, історичний контекст, який впливає на її зміст. Вона обумовлена певними формами наративів, конструється інститутами та дискурсами конкретних суспільних практик.

У результаті економічних, політичних і культурних змін відбувається трансформація політичної ідентичності, яка, у свою чергу, значно впливає на трансформацію всіх суспільних сфер.

Таким чином, у суспільстві, що трансформується, актуалізується важлива функція політичної ідентичності — функція ресурсу суспільного розвитку. Саме ця функція політичної ідентичності дозволяє розглядати її як регулятор суспільного розвитку в сучасних країнах, як один із основних факторів, що визначають напрямок і підсумок трансформацій у перехідних державах.

Формування ідентичності в постмодерністському суспільстві є складним і плюралістичним процесом. У суспільстві постмодерну, що представляє собою мережеву структуру, ідеологія і держава втрачають своє колишнє значення, розмивається державно-національна ідентичність. Іншою характерною тенденцією є підвищення національної та культурної самосвідомості етнічних та конфесійних меншин, субкультурних об'єднань, що збільшує фрагментацію національно-державних спільнот і ризики конфліктності між соціальними групами. Необхідно відзначити, що різні типи соціальної ідентичності (етнічної, релігійної, регіональної, демографічної, професійної та ін.) також можуть приймати в певних умовах політизований характер і можуть використовуватися політичними суб'єктами (державою, партіями, політичними елітами і лідерами) як політичний ресурс.

Тому завданням сучасних держав є конструювання такої універсальної моделі політичної ідентичності, яка б консолідувала суспільство на основі прийнятих усіма членами суспільства норм і цінностей і була б основою колективної самоідентифікації національного чи наднаціонального співтовариства. При цьому основним механізмом формування загальнодержавної моделі ідентичності є опора на наявні в суспільстві культурно-цивілізаційні та суспільні пріоритети і практики.

Факторний аналіз політичної ідентичності в українському суспільстві показав її кризовий стан, що виявляється:

- у поляризації громадян у визначенні бажаного типу суспільного устрою;
- у низькому рівні консолідації суспільства щодо цілей внутрішньої і зовнішньої політики;
- у недовірі до політичних інститутів, політичних лідерів та еліт;
- у відсутності суспільного консенсусу щодо цілей і цінностей суспільства у вигляді громадянської національної ідеї;
- у нестачі соціального капіталу та соціального діалогу, у слабкій самоорганізації населення;
- у мовнокультурному «розколі» суспільства;

- у суперечливому трактуванні подій історичного минулого;
- у наявності історичних і сучасних етнокультурних та регіональних негативних стереотипів у суспільній свідомості;
- у геополітичних орієнтирах українських громадян;
- у переважанні негативної моделі політичної ідентифікації та ін.

Таким чином, питання про політичну ідентичність є одним з найбільш актуальних в українському суспільстві. Це обумовлено тим, що зміцнення політичної нації та держави, вирішення завдань демократичного транзиту можливо тільки на основі загальних ідентифікаційних орієнтирів більшості населення. Рівень інтегрованості українського суспільства є найважливішою умовою конкурентноздатності України та просування її національних інтересів у міжнародній політиці.

Значну роль у процесі ідентифікації соціальних суб'єктів і формування колективних ідентичностей відіграє політика ідентичності, яка здійснюється різними акторами політичного процесу.

На думку автора, політику ідентичності можна визначити як систему заходів і дій суб'єктів політичного процесу, спрямовану на формування колективної ідентичності, на основі позиціонування певних цілей і цінностей, визначення сутності «Ми» і маркування «Іншого».

Домінуюча роль держави в процесі формування політичної ідентичності в масштабах всього суспільства визначається тим, що в її розпорядженні знаходяться всі, необхідні для цього, політичні, правові, адміністративні, економічні, інформаційні та ін. ресурси. Держава володіє також мережею інституціоналізованих каналів імплементації колективної ідентичності **таких, як** державні символи, наука, освітні та виховні установи, державні ЗМІ, бібліотеки, клуби, музеї тощо.

Під державною політикою ідентичності автор розуміє комплекс політичних рішень, заходів і дій з боку держави, спрямованих на формування колективної загальнодержавної ідентичності за допомогою певних технологій впливу.

Політика ідентичності повинна розглядатися як інструмент визначення загального поля соціальної комунікації представників

різних культурних і політичних переконань. Завданням політики ідентичності є соціально-політична консолідація суспільства навколо цілей національного розвитку. Для цього, на нашу думку, політика ідентичності повинна виконувати наступні функції:

- легітимація політичної влади;
- забезпечення наступності розвитку суспільної системи;
- консолідація суспільства навколо узгоджених цінностей;
- мобілізація суспільства на виконання завдань і цілей суспільного розвитку;
- комунікація соціальних суб'єктів на макро- та мікрорівнях;
- регулювання взаємовідносин між соціальними суб'єктами, суспільством і владою;
- правове вирішення конфліктів ідентичностей на основі узгоджених принципів і цінностей;
- компенсація потреби в безпеці через відчуття приналежності до домінуючої більшості;
- нормування суспільної поведінки, у тому числі політичної.

На жаль, аналіз політики ідентичності в Україні показав, що вона є суперечливою, кон'юнктурною й відіграє роль інструменту в політичній боротьбі для вирішення партійних і особистих завдань і цілей. Наявні в українському суспільстві соціокультурні, регіональні, соціально-економічні та політичні конфлікти ідентичностей активно «підігриваються» українськими політиками в процесі боротьби за владу. А це провокує зростання сепаратизму, громадянського протистояння і є реальною загрозою «відкату» демократії в Україні.

Ускладнює також проблему формування загальнодержавної політичної ідентичності та консолідації суспільства те, що в сучасній Україні проходять одночасно декілька процесів: становлення нації-держави і перехід до держави-нації, що супроводжується пошуком компромісу між етнічною та громадянською концепціями держави і нації, демократизація та модернізація всієї суспільної системи.

Вивчення досвіду консолідованих полікультурних, поліконфесійних і полілінгвістичних держав демонструє, що в

основу їхньої політики ідентичності закладені цінності демократії, правової держави, демократичні принципи вирішення конфліктів ідентичностей, соціальні гарантії. Їхня діяльність спрямована на створення високих стандартів життя та психологічного комфорту, які передбачають, по-перше, що державні інститути є легітимними й їхня діяльність носить правовий характер, по-друге, демократичні принципи й цінності поділяються більшістю населення.

Це не означає, що в цих державах відсутні конфлікти, пов'язані з полікультурністю, але відданість цінностям демократії, свободи і рівності дозволяє більшості консолідованих країн Західної Європи та Північної Америки уникати, або благополучно вирішувати гострі конфлікти ідентичностей.

Для формування ефективної політики ідентичності в Україні на основі суспільного консенсусу і демократичних цінностей необхідно:

- Затвердження політики ідентичності як одного з пріоритетних завдань української держави, спрямованих на консолідацію українського суспільства, зміцнення основ демократії.
- Консensusне формування стратегічних цілей розвитку українського суспільства на основі суспільного й політичного діалогу.
- Визначення моделі загальнодержавної ідентичності на основі демократичних принципів (рівноправність, справедливість, рівність усіх перед законом, верховенство закону, дотримання прав меншин тощо) і цінностей (толерантність, діалогічність, компроміс, вибір, громадянськість, відповідальність та ін.).
- Розробка програми формування загальнодержавної ідентичності за участю політичних та громадських інститутів.
- Розвиток інститутів громадянського суспільства як основи зростання самоорганізації населення та накопичення соціального капіталу.

Найважливішими умовами здійснення програмних дій для становлення загальнодержавної ідентичності та суспільного консенсусу щодо цілей і цінностей українського суспільства є:

1. Підвищення легітимності влади та її правових основ.
2. Компроміс еліт щодо моделі загальнодержавної ідентичності.
3. Наступність політики ідентичності під час зміни політичних еліт у владі.
4. Підвищення соціальних стандартів українського суспільства (правовий захист населення, зростання добробуту й якості життя українських громадян, розвиток інститутів громадянського суспільства, соціокультурний і психологічний комфорт тощо).
5. Мораторій на використання в політичній боротьбі прийомів, які провокують розкол українського суспільства за регіональними, соціокультурними та іншими ознаками.

Консолідована загальнодержавна ідентичність у сучасному українському суспільстві повинна мати громадянське наповнення і трактування, бути демократичною основою об'єднання безлічі ідентичностей, присутніх в українському суспільстві. На наш погляд, такою громадянською ідентичністю, яка здатна враховувати громадські соціокультурні та політичні реалії України, є «державницька ідентичність» на основі демократичних цінностей та «державницького» патріотизму.

Досягнення ціннісно-нормативного консенсусу передбачає поступове об'єднання, інтеграцію тих чи інших базових компонентів протилежних ідеологічних течій в одну, внутрішньо несуперечливу і загальновизнану систему фундаментальних цінностей і регулятивних норм. Як показує досвід ряду «старих» і «нових» демократій, процес формування ціннісного консенсусу займає досить тривалий час і супроводжується гострою ідеологічною боротьбою.

Центральне місце в державницькій ідеології, яку потрібно розробляти і втілювати в життя, займає система базових цінностей, серед яких пріоритетними мають бути українська суверенна, соборна, демократична, правова держава, домінування національно-державних інтересів над приватно-клановими, гармонізація міжетнічних відносин, духовна єдність як передумова формування української політичної нації й розвитку української держави.

Надання українській ідентичності актуальних державницьких ознак потребує більшої уваги та популяризації історичної та культурної спадщини, що є спільним здобутком громадян незалежної України. Закріплення нових цінностей у масовій свідомості **приведе** до корекції критеріїв ідентичності, сконцентрує зусилля суспільства не на конфліктах, а на вирішенні суспільних завдань.

Кожна з таких цінностей має вирішуватись через низку тактичних завдань, які повинні цілеспрямовано підтримуватися державою й забезпечуватися відповідними організаційно-управлінськими та юридично-правовими механізмами.

Для реалізації пріоритетних принципів розвитку державницької ідентифікації громадян необхідно формувати, розвивати та підтримувати позитивний імідж української держави всередині та за її межами

Враховуючи найважливішу роль ЗМІ в процесі формування політичних ідентичностей, політика ідентичності обов'язково повинна включати залучення ЗМІ до єдиної концепції колективної ідентичності як рупора державницьких ідей і цінностей.

З одного боку, демократія передбачає свободу слова і політичний плюралізм, свободу вибору джерел інформації. З іншого – формування загальнодержавної колективної ідентичності передбачає наявність не тільки єдиного інформаційно-комунікативного простору, але й єдиного духовного простору, розуміння, що «ми живемо в одному суспільстві». Тому «інформаційний фон» українського суспільства, незважаючи на наявні в суспільстві протиріччя, повинен сприяти демократичній консолідації українських громадян і формуванню державницької ідентичності.

Таким чином, процес політичної самоідентифікації відіграє основну роль у формуванні мотивації політичної діяльності людей, в об'єднанні їхніх зусиль для вирішення суспільно важливих завдань. Це визначає вагомість політичної ідентичності як одного з важливих факторів сучасного розвитку і як предмета наукового осмислення ресурсів суспільних змін.

Підтримка демократії з боку громадян – багаторівневий феномен. Вона включає ставлення до демократії як до ідеального

типу, а також переконання й оцінки, що відносяться до роботи реальних демократичних інститутів. Серед цінностей, установок і переконань, що становлять необхідну для демократичного розвитку політичну культуру, найбільш фундаментальним є переконання в тому, що демократія має більше переваг, ніж будь-яка з її альтернатив.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Абрамов В. Блоги кандидатов: «белка», читово и лжецы [Электронный ресурс] / Абрамов В., Моисеенко Н. – Режим доступа : http://vybory_2010_segodnya.ua/vnews/14097266.html/. – Назв. с экрана.
2. Айвазян Г. А. Политическая идентичность в транзитивных обществах / Г. А. Айвазян // Государственное и муниципальное управление. Ученые записки СКАГС. – 2010. – № 4. – С. 158–164.
3. Айвазян Г. Й. Политическая идентичность граждан современной России в электоральных процессах : автореферат дисс. ... канд. полит. наук : специальность 23.00.02 «Политические институты, процессы и технологии» / Г. Й. Айвазян. – Ростов-на-Дону, 2010. – 28 с.
4. Александрова Н. В. Динамика политической идентификации в странах Западной Европы в 1990-2000 годах : автореф. дисс. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Н. В. Александрова. – Санкт-Петербург, 2009. – 20 с.
5. Алексеев А. Н. Контент-анализ: техника или методология? / А. Н. Алексеев // Методологические и методические проблемы контент-анализа. – М., 1973. – Вып. 1.
6. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон. – М. : «КАНОН-пресс-«Кучково поле», 2001. — 288 с.
7. Андреева Г. М. Психология социального познания / Г. М. Андреева. – М. : Аспект-пресс, 2000. – 288 с.
8. Андреева О. М. Криза «локального» та «універсального» вимірів української національної ідентичності пострадянського періоду / О. М. Андреева // Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2009. – Вип. 3. – С. 7 – 14.
9. Андреева О. Роль «української утопії» у формуванні нової української нації / О. Андреева // Віче. – 2009. – Вип. 14. – С. 4–7.
10. Андреева О. Формування цивілізаційної ідентичності України в контексті вибору оптимальної моделі її національної безпеки / О. Андреева // Гілея (науковий вісник) : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 22. – С. 338–348.
11. Андрусів В. Конструювання колективної ідентичності: виклики глобальним державам [Електронний ресурс] / А. Андрусів. – Режим доступу : <http://politiko.ua/blogpost68429>. – Назва з екрану.
12. Андрушкевич Н. И. Легитимность в толковании испанского философа Ортега-и-Гассет / Н. И. Андрушкевич // Полития. Анализ. Хроника. Прогноз. – 2001-2002. – № 4. – С. 181-194.

13. Антология мировой правовой мысли : в 5 т. – М. : Прогресс, 1999. –Т. II: Европа: V-XVII вв. – М. : Прогресс, 1999. – 829 с.
14. Аристотель. Сочинения: в 4-х т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1983. –Т. 4. – 1983. – 830 с.
15. Арсеєнко А. Безробіття в Україні в умовах глобальної фінансово-економічної кризи / А. Арсеєнко, Н. Толстих // Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 244-254.
16. Артемов Г. П. Политическая социология : учеб. пособие / Г. П. Артемов. – М. : Логос, 2003. – 280 с.
17. Астаф'єв А. О. Національна ідентичність у сучасному світі [Електронний ресурс] / А. О. Астаф'єв // Українська політична нація: генеза, стан та перспективи / [В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін.]. – К. : Національний інститут стратегічних досліджень, 2003. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/Krizachenko/index.htm>. – Назва з екрану.
18. Ахременко А. С. Политический анализ и прогнозирование : учеб. пособие / А. С. Ахременко. — М. : Гардарика, 2006. — 333 с.
19. Бабкіна О. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства [Електронний ресурс] / О. Бабкіна // Віче. – 2007. – № 13. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/628>. – Назва з екрану.
20. Баксанский О. Е. Когнитивные науки: от познания к действию / О. Е. Баксанский, Е. Н. Кучер. – М. : КомКнига, 2005. – 184 с.
21. Баришполец О. Лжеінформація в комунікаційних процесах / О. Баришполец // Соціальна психологія. – 2007. – Спец. вип. – С. 91–100.
22. Барт Р. Лекция / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика: Поэтика ; [пер. с фр. Г. К. Косикова]. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.
23. Батракова І. В. Аналіз документів у політичній науці / І. В. Батракова, М. В. Сомов // Політична наука: Методи дослідження : підручник / [О. А. Габріелян та ін.] ; за ред. О. А. Габріелян. – К. : ВЦ Академія, 2012. – 320 с.
24. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 333 с.
25. Бест Г. История имеет значение: измерения и детерминанты национальной идентичности населения и элит европейских стран [Электронный ресурс] / Г. Бест // Политика. Ru. – 2012. – № 2. – Режим доступа до журн. : http://politeia.ru/politeia_journal/6/48. - Назв. с екрана.

26. Білий О. Національна ідентичність та проблема її збереження / О. Білий // Український соціум ; за ред. В.С. Крисаченка. — К. : Знання України, 2005. — С. 252–331.
27. Білий О. Панування реалістичного порядку / О. Білий, В. Вовк // Критика. – 2007. – Ч. 7–8.
28. Більшість українців хоче змінити владу, а не Конституцію [Електронний ресурс]. – Сайт суспільно-політичного журналу Тиждень. ua. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/53627>. – Назва з екрану.
29. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция [Электронный ресурс] / Ж. Бодрийяр // Философия эпохи постмодерна : сб. переводов и рефератов. – Минск, 1996. – 230 с. – Режим доступа : <http://exsistencia.livejournal.com/tag/>. – Назв. с екрана.
30. Бондаренко С. В. Политическая идентичность в киберпространстве / С. В. Бондаренко // Политическая наука. – 2005. – № 3. – С. 76-92.
31. Боришполец К. П. Методы политических исследований : учеб. пособие / К. П. Боришполец – М., 2005.
32. Бурдьє П. 1998: Структура, габитус, практика / П. Бурдьє // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Том 1. – № 2. – Режим доступа к журн. : <http://www.soc.pu.ru:8101/publications/jssa/1998/1/home.html>. – Назв. с екрана.
33. Бурдьє П. Начала [Электронный ресурс] / П. Бурдьє. – Режим доступа : <http://bourdieu.narod.ru/table1.htm#socpol>. – Назв. с екрана.
34. Бурдьє П. О телевидении и журналистике / П. Бурдьє ; [пер. с фр. Т. Анисимовой, Ю. Марковой / отв. ред., предисл. Н. Шматко]. – М. : Фонд научных исследований «Прагматика культуры», Институт экспериментальной социологии, 2002. — 160 с.
35. Бурдьє П. Социология политики / П. Бурдьє. – М. : Socio-logo, 1993. – 336 с.
36. Быкова Т. Н. Политическая символика: становление и истоки [Электронный ресурс] / Т. Н. Быкова. – Режим доступа : <http://kr-eho.info/index.php?name=News&op=article&sid=1266>. – Назв. с екрана.
37. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии ; [пер. с фр., предисл., примеч. В. И. Колядко]. – М. : Республика, 2000. – 639 с. – (Мыслители XX века).
38. Вальденфельс Б. Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого / Б. Вальденфельс. – К. : ППС-2002, 2004. – 204 с.
39. Ван Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. Ван Дейк. – М. : Прогресс, 1989.
40. Варналій З. Виважена регіональна політика допоможе створити єдину ідентичність / З. Варналій // Національна безпека і оборона. – 2006. - № 7 (79). – 56 с.

41. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем. Синергетика и теория социальной самоорганизации / В. В. Василькова. — СПб. : Лань, 1999. — 480 с.
42. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер ; [пер. с нем. / сост., общ. ред. предисл. Ю. Н. Давыдова]. — М. : Прогресс, 1991.
43. Великая трансформация Карла Поляни: прошлое, настоящее, будущее / [под ред. Р. М. Нуреева]. — М. : ГУ-ВШЭ, 2007. — 321 с.
44. Вересоцкая М. В. Политический процесс в Канаде: традиции и современность: автореф. дисс. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, процессы и технологии» / М. В. Вересоцкая. — Уссурийск, 2010. — 24 с.
45. Зовнішньополітичного розвитку : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / С. Г. Веселовський. — К., 2000. — 19 с.
46. Вишняк О. І. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи / О. І. Вишняк. — К. : Ін-т соціології НАНУ, 2000. — С. 154 – 157.
47. Вілсон Е. Українці : несподівана нація / Е. Вілсон ; [пер. з англ. О. Грищенко, Н. Гончаренко]. — К. : «К. І. С.», 2004. — 552 с.
48. Власенко С. Повернення блудної опозиції / С. Власенко // Дзеркало тижня. — 2011. — № 24.
49. Ворона В. Про що говорять соціальні факти / В. Ворона // Українське суспільство 1992 – 2008. Соціологічний моніторинг – К. : НІСД, 2008. — С. 4–7.
50. Воропаева Т. С. Специфика самоидентификации этнических украинцев и русских в Украине: социально-психологические аспекты / Т. С. Воропаева // Личность в межкультурном пространстве. — Ч. 1. — М. : РУДН, 2008. — С. 23–28.
51. Вплив місцевих ЗМІ на формування національної ідентичності. Аналітична записка до Секретаріату Президента України 16.07.2008 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://niss.lviv.ua/analytics/54.htm>. — Назва з екрану.
52. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність / Ю. Габермас // Умови громадянства : [зб. ст. / за ред. Варта ван Стінбергена]. — К., 2005. — С. 49–70.
53. Галумов Э. А. Имидж против имиджа / Э. А. Галумов. — М. : Известия, 2005. — 552 с.
54. Гачкевич А. О. Метод моделювання в політології / А. О. Гачкевич // Політична наука: Методи дослідження : підручник / [О. А. Габріелян та ін.] ; за ред. О. А. Габріелян. — К. : ВЦ Академія, 2012. — 320 с.
55. Гегель Г. Система наук. Часть 1. Феноменология духа / Г. Гегель. — СПб. : Алитея, 1999. — 444 с.

56. Геополітичні орієнтації населення і безпека України. За даними соціологів / [упоряд. М. О. Шульга].— К. : ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2009. — 80 с.
57. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 303 с.
58. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс.— [2-е изд]. — М. : Академический Проект, 2005. — 528 с.
59. Глазунова С. М. Політичні міфи як чинник мотивації політичного вибору в контексті інтеграційних процесів в Україні / С. М. Глазунова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 8. – С. 23-33.
60. Глейзер Н. Мультиэтнические общества: Проблемы демографического, религиозного и культурного многообразия / Н. Глейзер // Этнографическое обозрение – 1998. – № 6.
61. Головаха Є. Українське суспільство 1992 - 2008: Соціологічний моніторинг / Є. Головаха, М. Панина. – К. : ІС НАНУ, 2008. – 85 с.
62. Гончарик А. А. Роль политического класса в формировании региональной идентичности в постсоветской России : автореф. дисс. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, процессы и технологии». – Пермь, 2012. – 25 с.
63. Горбань Т. Ю. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця ХІХ – першої чверті ХХ століть / Тетяна Горбань.– К. : ППІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 381 с.
64. [Горбатенко](#) В. П. Демократизація як цивілізаційний виклик і основа новітнього реформування українського суспільства / В. П. Горбатенко // Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць / [Одеська держ. юрид. акад.](#) ; відп. ред.: [Л. І. Кормич](#) . – Одеса : Юрид. літ., 2001. – Вип. 10-11. – С. 266-278.
65. Горбатенко В. П. Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів : дис... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Горбатенко Володимир Павлович. – К., 1999. – 379 с.
66. Грачев М. Н. Политическая коммуникация: теоретико-методологический анализ [Электронный ресурс] : автореф. дисс. ... д-ра полит. наук : спец. 23. 00. 01 «Теория политики, история и методология политической науки (политические науки)» / М. Н. Грачев. – М., 2005. – 63 с. – Режим доступа : http://grachev62.narod.ru/Grachev/n60_05ar.html. — Назва с экрана.
67. Грачев М. Н. Политическая коммуникация: теоретические концепции, модели, векторы развития / М. Н. Грачев. – М. : Издательство «Прометей», 2004. – 328 с.

68. Гречко П. К. О границах толерантности [Электронный ресурс] / П. Гречко. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks. – Назв. с экрана.
69. Грибакина Н. Политический символ как средство политического воздействия [Электронный ресурс] / Грибакина Н. В., Степнова Л. А. – Режим доступа : <http://politteh.narod.ru/006.html>. – Назв. с экрана.
70. Гринфельд Л. Пять путей к современности / Лия Гринфельд. – М. : «ПЕРЭ», 2008. – 528 с.
71. Гриффин Р. Сравнительное изучение европейского экстремизма: От «нового консенсуса» к «новой волне» в западных интерпретациях родового фашизма / Р. Гриффин // Вопросы философии. – 2011. – № 2. – С. 70-81.
72. Грицай Е. Украина: Национальная идентичность в зеркале Другого / Е. Грицай, М. Николко. – Вильнюс : ЕГУ, 2009. – 220 с.
73. Гриценко В. П. Социальная семиотика / В. П. Гриценко. – Екатеринбург : Институт международных связей, 2006. – 244 с.
74. Грох М. Консенсусное объяснение формирования наций / М. Грох // Вопросы философии. – 2011. – № 1. – С. 27–32.
75. Губогло М. Н. Идентификация идентичности: Этносоциологические очерки / М. Н. Губогло. – М. : Наука, 2003. – 764 с.
76. Гудков Л. Б. Феномен негативной мобилизации / Л. Б. Гудков // Общественные науки и современность. – 2005. – № 6. – С. 43-53.
77. Гудков Л. Идеологема врага. «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции / Л. Гудков // Образ врага : [сост. Л. Гудков; ред. Н. Конрадова]. — М. : ОГИ, 2005. — С. 7 – 79.
78. Гудков Л. Н. К проблеме негативной идентификации / Л. Н. Гудков // Негативная идентичность. Статьи 1997–2002 годов. – М. : Новое литературное обозрение, «ВЦИОМ – А», 2004. – С. 262-299.
79. Гуцал С. А. Публічна дипломатія як сучасний пріоритет зовнішньої політики держави / С. А. Гуцал // Стратегічні пріоритети. – 2010. – № 3 (16). – С. 106-113.
80. Давыдов Ю. Н. Макс Вебер и современная теоретическая социология: Актуальные проблемы веберовского социологического учения / Ю. Н. Давыдов. – М. : Знание, 1998. – 510 с.
81. Даль Р. Демократия и ее критики / Р. Даль. – М. : РОССПЭН, 2003. – 576 с.
82. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе / Р. Дарендорф // Вопросы философии. – 1990. – № 9. – С. 69–75.

83. Двадцять років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього : матеріали XI науково-практичної конференції. – К. : Національна академія управління, 2011. – 404 с.
84. Дегтярев А. А. Основы политической теории [Электронный ресурс]: учеб. пособие / ин-т «Открытое о-во». – М. : Высш. шк., 1998. – 239 с. – Режим доступа к кн. : <http://www.politnauka.org/library/uchebnik/degtyarev.php>. – Назв. с экрана.
85. Денисюк С. Г. Моделювання політичних процесів / С. Г. Денисюк, А. А. Шиян // Прикладна політологія: навч. посіб. / за ред. В. П. Горбатенка. – К. : Академія, 2008. – 472 с.
86. Державна цільова програма формування позитивного міжнародного іміджу України на період до 2011 року затверджена Постановою КМУ від 3 червня 2009 р. № 554 [Електронний ресурс]. – Офіційний сайт Кабінету міністрів України. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua>. – Назва з екрану.
87. Дзюба І. Глобалізація і майбутнє культури / І. Дзюба // Культурологічна думка. – 2009. – № 1. – С. 27–33.
88. Динамика идеологических маркеров. Социологическое исследование 27.12.2012 г. [Электронный ресурс] : сайт социологической группы «Рейтинг». – Режим доступа : <http://www.info@ratinggroup.com.ua>. – Назв. с экрана.
89. Динаміка ідеологічних маркерів: квітень 2011. Соціологічне дослідження [Електронний ресурс] : сайт соціологічної групи «Рейтинг». – Режим доступу : <http://www.info@ratinggroup.com.ua>. – Назва з екрану.
90. Добржанська О. Л. Політична ідентичність українського суспільства в умовах Європейської інтеграції: дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Олена Леонідівна Добржанська. – К., 2008. – 215 с.
91. Добржанська О. Л. Формування політико-ідеологічних орієнтацій українського суспільства в сучасних ЗМІ / О. Л. Добржанська // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. – Вип. 64. – Ч. I. (У двох частинах). – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка ІМВ, 2006. – С. 138-146.
92. Донцов А. И. Концепция социальных представлений в современной французской психологии / А. И. Донцов, Т. П. Емельянова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 253 с.
93. Дослідження «Який зміст ви вкладаєте в поняття «націоналізм»?» [Електронний ресурс]. – Сайт Центру Разумкова. – Режим доступу : http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=741. – Назва з екрану.
94. Драгунский Д. Пять уровней идентичности [Электронный ресурс] / Д. Драгунский. – Режим доступа : <http://antropotok.archipelag.ru/text/a059.htm>. – Назв. с экрана.

95. Дробижева Л. Национально-гражданские идентичности и толерантность в России и в Украине / Л. Дробижева, Е. Головаха // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / под редакцией Л. Дробижевой, Е. Головахи. – К. : Институт социологии НАН Украины; Институт социологии РАН, 2007. – 280 с.
96. Дулин П. Г. Консолидирующая функция ценностей современной демократии в развитии украинского общества [Электронный ресурс] / П. Г. Дулин. – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/SND_2007/Philosophia/18593.doc.htm. – Назв. с экрана.
97. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм ; [пер. с франц.]. – М. : Канон, 1996. – 432 с.
98. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм ; [пер. с фр. А. Б. Гофмана]. — М. : Канон, 1995. – 352 с.
99. Евгеньева Т. В. Технологии социальных манипуляций и методы противодействия им. Спецкурс по политической психологии / Т. В. Евгеньева. – СПб. : Питер, 2007. – 80 с.
100. Ермолаев С. А. Бремя времени перемен (в поисках национального правительства) / А. Ермолаев // Когда наступит год Украины в Украине. – К. : «Архетип», 2004. – 144 с.
101. Євро – 2012 в Україні [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://institute.gorshenin.ua/researches/112_evro2012_v_ukraine.html?print. – Назва з екрану.
102. Європейська інтеграція України: внутрішні чинники та зовнішні впливи // Національна безпека і оборона. – 2013. – № 4-5. – 132 с.
103. Жирнов А. Проблемы территориальной стабильности в Индии / А. Жирнов // Страны-гиганты: проблемы территориальной стабильности : сборник докладов / под ред. И. М. Бусыгиной, Л. В. Смирнягина, М. Г. Филиппова. – М. : МГИМО – Университет, 2010. – 217 с.
104. Закон СССР «О собственности в СССР» от 6 марта 1990 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_38013.html. – Назв. с экрана.
105. Закони України [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://centra.net.ua/old/laws/main.htm>. – Назв. с экрана.
106. Законодательство Украины о земле: Земельный кодекс Украины. Нормативно-правовые акты по земельным вопросам. – К. : Юринком Интер, 2002. – 352 с.
107. Землюк В. П. Політична ідентичність в Україні в період кризи «розвинутого соціалізму» і здобуття державної незалежності : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. П. Землюк. – К., 2007. – 20 с.

108. Зидентоп Л. Демократия в Европе / Л. Зидентоп ; [пер. с англ. / под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Логос, 2001. – 312 с.
109. Зиммель Г. Как возможно общество? / Г. Зиммель. – М. : Юрист, 1996. – Том 2 : Созерцание жизни. – 1996. – 607 с.
110. Злобіна О. Образ НАТО в масовій свідомості населення України / О. Злобіна // Агора. – К., 2007. – Вип. 5. – С. 104–113.
111. Ивашенко Е. Коллективные идентификации украинцев в возрастной перспективе / Е. Ивашенко // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / [под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи]. – К. : Институт социологии НАН Украины; Институт социологии РАН, 2007. – 280 с.
112. Имиджелогия – 2006: актуальные проблемы социального имиджмейкинга: материалы Четвертого международного симпозиума по имиджелогии / [под ред. Е. А. Петровой]. – М. : РИЦ АИМ, 2006. – 358 с.
113. Инглхарт Р. Культура и демократия / Р. Инглхарт // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / [под ред. Л. Харрисона и С. Хантингтона]. — М. : Московская школа политических исследований, 2002. – С. 106–129.
114. Истон Д. Категории системного анализа политики / Д. Истон // Антология мировой политической мысли. Зарубежная политическая мысль. XX в. – Т. 2. – М. : Мысль, 1997. – 830 с.
115. Ідейна платформа партії «Фронт Змін» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://frontzmin.ua/ua/uryad-zmin/ideology.html>. – Назва з екрану.
116. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2000. – 864 с.
117. Карминес Э. Политическое поведение: общие проблемы [Электронный ресурс] / Э. Карминес, Р. Хакфельд // Политическая наука: новые направления ; [пер. с англ.]. – Режим доступа : [lib.rada.gov.ua>static/about/text/Gonukova.pdf](http://lib.rada.gov.ua/static/about/text/Gonukova.pdf). – Назв. с екрана.
118. Карозерс Т. Ошибка теории «поэтапной демократизации» [Электронный ресурс] / Т. Карозерс // Pro et Contra. – 2007. – № 1 – С. 85-102. – Режим доступа к журн. : http://uisrussia.msu.ru/docs/nov/pec/2007/1/ProEtContra_2007_1_08.pdf. – Назв. с екрана.
119. Картунов О. В. Західні етнонаціональні та етнополітичні концепції: теоретико- методологічний аналіз : дис... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Картунов Олександр Васильович — К., 1996. — 417 с.
120. Картунов О. В. Нова чи оновлена концепція прав етнонаціональних меншин? [Електронний ресурс] / О. В. Картунов // Політичний менеджмент. – 2012. – № 4-5 (55-56). – Режим

- доступу :
<http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=24&c=286>.
- Назва з екрану.
121. Кассирер Э. Техника современных политических мифов / Э. Кассирер // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 7. Философия. – 1990. – № 2. – С. 153-164.
  122. Кастельс М. Власть идентичности [Электронный ресурс] / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе : [антология / под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Academia, 1999. – Режим доступа : http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/page_1003.html. – Назв. с экрана.
  123. Кастельс М. Становление общества сетевых структур [Электронный ресурс] / М. Кастельс // Информационная эра: экономика, общество и культура [1996—1998]. – Режим доступа: <http://www.buk.irk.ru/library/book/search1.htm>. – Назв. с экрана.
  124. Качанов Ю. Л. Опыты о поле политики / Ю. Л. Качанов. – М. : Институт экспериментальной социологии, 1994. – 159 с.
  125. Качинська Н. Політичний імідж держави: структурні та комунікаційні компоненти феномену [Електронний ресурс] / Н. Качинська // Віче. – 2009. – № 22. – Сайт Інтернет-видання «Українська правда». – Режим доступу : <http://blogs.pravda.com.ua/authors/bogush/4b843f0bd3e45/>. – Назва з екрану.
  126. Кирсанова Н. П. Символические ресурсы политической власти : автореф. дис. ... канд. социолог. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Н. П. Кирсанова. – Санкт-Петербург, 2006. – 20 с.
  127. Коваленко О. До питання про державний символ незалежної України [Електронний ресурс] / О. Коваленко, Л. Щербань. – Режим доступу : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/putp/2010-34/doc/4/07.pdf>. – Назва з екрану.
  128. Когут І. О. Конституція для демократичної консолідації (роздуми про конституційний процес у теорії та в Україні) / І. О. Когут, О. Д. Чабаненко // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 2 (7). – С. 124-134.
  129. Кокка Ю. Границы Европы и идентичность = Europas grenzen unci identitat: исторический опыт и вызовы современности / Ю. Кокка ; [пер. с нем. Е. В. Безмен]. – М. : Российский гос. гуманитарный ун-т, 2007. – 310 с.
  130. Колесниченко «не очень вдохновляет» гимн Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа к ст : <http://podrobnosti.ua/power/2013/03/06/892019.html>. – Назва з екрану.

131. Колодій А. Ф. Доктрина мультикультуралізму: перспективи модифікації у нових державах із неконсолідованими націями [Електронний ресурс] / А. Ф. Колодій // Демократичне врядування : науковий вісник. – 2011. – Вип. 8. – Режим доступу : <http://political-studies.com/wp-content/uploads/2012/05/Kolodij-2011-81.pdf>. – Назва з екрану.
132. Колодій А. Ф. Культурний плюралізм і етнонаціональна політика / А. Ф. Колодій // Україна: подолання розбіжностей – розвиток особливостей : матеріали 9-ї міжнар. конф., 7 – 10 вересня 2006 р., Кам'янець-Подільський. Вип. 4. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 34-51.
133. Компьютерное моделирование социально-политических процессов : учеб. пособие / под общ. ред. О. Ф. Шаброва. – М. : Фирма «Интерпракс», 1994.
134. Кондратьева Т. С. Великобритания в ловушке мультикультурализма [Электронный ресурс] / Т. С. Кондратьева. – Режим доступа : <http://www.perspektivy.info/index.php>. – Назв. с екрана.
135. Коннор У. Нация – это нация, это государство, это этническая группа, это... / У. Коннор // Этнос и политика : хрестоматія. – М. : Издательство УРАО, 2000. – 400 с.
136. Конституція України // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1996. – № 30.
137. Конфисахор А. Г. Психология власти : учебное пособие / А. Г. Конфисахор. – [2-е изд., перераб. и доп]. – СПб. : Питер, 2004. – 235 с.
138. Концепція Державної цільової програми формування позитивного міжнародного іміджу України на 2008–2011 роки. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 778-р від 28 травня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Офіційний сайт Кабінету міністрів України. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua>. – Назва з екрану.
139. Корниенко Т. Сущность и структура политического мифа / Т. Корниенко // Власть. – 2009. – № 10.
140. Корнієнко В. О. Моделювання процесів у політико-комунікативному просторі : монографія / В. О. Корнієнко, С. Г. Денісюк, А. А. Шиян. – Вінниця, 2010. – 210 с.
141. Костенко О. Культура – мати порядку / О. Костенко // День. – 2009. – 30 травня.
142. Красносільська А. Європейські мірки. Показники розвитку громадянського суспільства України у європейському контексті [Електронний ресурс] / А. Красносільська. – Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&d>. – Назва з екрану.

143. Крестинина Е. С. Политическая идентичность как фактор двусторонних отношений: теоретический аспект [Электронный ресурс] / Е. С. Крестинина. – Режим доступа : <http://image-of-russia.livejournal.com/61443.html>. – Назв. с экрана.
144. Кузина И. И. Доверие политическим институтам: сущность, детерминанты и украинский контекст / И. И. Кузина // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. – 2009. – Вип. 15.
145. Кузнецов А. М. Этническое и национальное в политологическом дискурсе / А. М. Кузнецов // *Полис*. – 2007. – № 6. – С. 12–23.
146. Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / [под ред. Л. Харрисона и С. Хантингтона]. — М. : Московская школа политических исследований, 2002. — 320 с.
147. Лазарсфельд П. Массовая коммуникация, массовые вкусы и организованное социальное действие [Электронный ресурс] / П. Лазарсфельд, Р. Мертон // *Массовая коммуникация в современном мире: хрестоматия*. – М. : Дело, 2002. – Режим доступа : http://www.i-u.ru/biblio/archive/hrest_pr/00.aspx. – Назв. с экрана.
148. Лапкин В. В. Проблемы формирования идентичности в условиях глобализации / В. В. Лапкин // *Идентичность как предмет политического анализа : сб. ст. по итогам Всероссийской научн.-теор. конф., 21-22 окт. 2010 г. / ИМЕМО РАН*. – М. : ИМЕМО РАН, 2011. – С. 70 – 74.
149. Лапкин В. Идентичность в системе координат мирового развития [Электронный ресурс] / В. Лапкин, И. Семененко, В. Пантин // *Политические исследования*. – 2010. – № 3. – Режим доступа к журн. : <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2010/2699>. – Назв. с экрана.
150. Лассвелл Г. Структура и функции коммуникации в обществе [Электронный ресурс] / Г. Лассвелл // *Массовая коммуникация в современном мире : хрестоматия*. — М. : Дело, 2002. – С. 131–132. – Режим доступа : http://www.i-u.ru/biblio/archive/hrest_pr/00.aspx. — Назва з титул. екрана.
151. Левада А. Ю. Наследие советского человека [Электронный ресурс] / А. Ю. Левада // *Советский Союз и советское общество - что это было? : доклады по материалам междисциплинарного семинара, 1 дек. 1999 г.* – Режим доступа : <http://memorv.sakharov-center.ru/projects/ussr-museum/seminar2.thm>. — Назва з титул. екрана.
152. Левада Ю. «Человек советский» четвертая волна. Рамки самоопределения / Ю. Левада // *Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии*. – 2004. – № 3 (71). – С. 8–18.

153. Левада Ю. А. Координаты человека. К итогам изучения «человека советского» / Ю. А. Левада // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2001. – № 1. – С. 7–9.
154. Левада Ю. А. Человек в поисках идентичности: проблема социальных критериев / Ю. А. Левада // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 1997. – № 4. – С. 8.
155. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А. Лейпхарт. – М. : Аспект-пресс, 1997. – 288 с.
156. Лейпхарт А. Конституционный дизайн для расколотых обществ / А. Лейпхарт. – Х. : Ойкумена, НІСД. – 2009. – Вип. 6.
157. Лига. Мониторинг СМИ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://smi.liga.net/medianews/2013-03-28>. – Назв. с экрана.
158. Линц Х. Государственность, национализм и демократизация [Электронный ресурс] / Х. Линц, А. Степан. – Режим доступа. – http://www.polisportal.ru/index.php?page_id=51&id=120. – Назв. с экрана.
159. Липинський В. До українських хліборобів / В. Липинський, Д. Дорошенко [та ін.] // Українська суспільно-політична думка у 20-му столітті. Документи і матеріали. Том. I : [упорядн. Т. Гунчак і Р. Сольчаник]. – К. : Сучасність, 1983. – С. 472-483.
160. Липпман У. Общественное мнение / У. Липпман ; [пер. с англ. Т. В. Барчунова / под ред. К. А. Левинсон, К. В. Петренко]. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.
161. Липсет С. Размышления о легитимности [Электронный ресурс] / С. Липсет // Апология. – 2005. – № 5. – Режим доступа : http://www.journalapologia.ru/rnews.html?id=331&id_issue=81. – Назв. с экрана.
162. Лікарчук Н. В. Політичний обмін як центральна категорія політичного маркетингу / Н. В. Лікарчук // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Сер. Філософія. Політологія. – 2011. – № 102. – С. 33-36.
163. Лукин В. Н. Политическое доверие в современном гражданском обществе: культурологические и институциональные модели [Электронный ресурс] / В. Н. Лукин // CREDO. – 2005. – № 3. – Режим доступа : <http://credonew.ru/content/view/500/30>. – Назв с экрана.
164. Лукина А. Технологии производства и утверждения национальной идентичности / Анастасия Владимировна Лукина // Гражданские, этнические и религиозные идентичности в современной России / [отв. ред. В. С. Магун]. – М. : Издательство Института социологии РАН, 2006. – С. 233-253.

165. Лупацій В. Федералізація – найостанніший вихід / В. Лупацій // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 7(79). – С. 51.
166. Лутці К. Г. Швейцарія : нація «доброї волі» / Карін Гілланд Лутц // Національна безпека і оборона. – 2006. – №7 (79). – С. 52 – 56.
167. Луцишин Г. І. Національна консолідація України в умовах сучасного політичного процесу : [монографія] / Галина Луцишин. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. – 364 с.
168. Луцишин Г. І. Етнополітичний вимір національної консолідації України / Г. І. Луцишин // Гілея (наук. вісн.) : [зб. наук. праць / голов. ред. В. М. Васькевич]. – К., 2011. – Вип. 46. – С. 619–626.
169. Луцишин Г. І. Особливості взаємодії політичної нації та громадянського суспільства / Г. І. Луцишин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2010. – № 22. – С. 137–142.
170. Луцишин Г. І. Особливості розвитку етнічних партій в Україні / Г. І. Луцишин // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Питання політології. – Х. : Тип. Петрова І. Ф., 2010. – № 912, Вип. 17. – С. 113–119.
171. Луцишин Г. І. Чинники консолідації української нації / Г. І. Луцишин / Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2011. – № 23. – С. 165–170.
172. Майборода О. Принцип системності в управлінні етнополітичною сферою: проблеми і шляхи вирішення / О. Майборода // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса. – Вип. 40. – К., 2008. – С. 6 – 28.
173. Маклюэн Г. М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека / Г. М. Маклюэн ; [пер. с англ. В. Николаева; закл. ст. М. Вавилова]. — М. : «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. — 464 с.
174. Малахов В. Культурный плюрализм versus мультикультурализм [Электронный ресурс] / В. Малахов. – Режим доступа : http://www.ruthenia.ru/2000_5_6/2000_5-6_01.htm. – Назв. с екрана.
175. Малахов В. С. Неудобства с идентичностью / В. С. Малахов // Вопросы философии. – 1998. – № 2. – С. 43-54.
176. Малес Л. В. Міждисциплінарні можливості «соціокультурного» в аналізі сучасного суспільства / Л. В. Малес // Наукові студії Львівського соціологічного Форуму : збірник наукових праць. – Львів : Вид-во Львівського національного університету імені Івана Франка, 2009. – С. 151 – 155.
177. Малий словник історії України [В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін]. – К. : Либідь, 1997.
178. Малинова О. Ю. Конструирование макрополитической идентичности в постсоветской России: символическая политика в трансформирующейся публичной сфере [Электронный ресурс] / О.

- Ю. Малинова. – Режим доступа : www.politex.info/content/view/662/30/. – Назв. с экрана.
179. Малов К. В. Политическая идентичность как основание социально-политического структурирования общества : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. социолог. наук : спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / К. В. Малов. – Новосибирск, 2012. – 24 с.
180. Малюк А. Соціальна якість життя в умовах неоліберальної трансформації / А. Малюк // Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 198-208.
181. Мангейм Дж. Б. Политология: Методы исследования / Дж. Б. Мангейм, Р. К. Рич. – М. : Издательство «Весь Мир», 1997. – 544 с.
182. Манхейм К. Диагноз нашего времени / Карл Манхейм. – М. : Мысль, 1994.
183. Мартинелли А. От мировой системы к мировому обществу? / А. Мартинелли // Социс. – 2009. – № 1. – С. 5–15.
184. Мартыненко О. А. Детерминация и предупреждение преступности среди персонала органов внутренних дел Украины : монография [Электронный ресурс] / О. А. Мартыненко. – Х. : Изд-во ХНУВС, 2005. – Режим доступа : <http://www.allpravo.ru/library/doc6187p0/instrum6188>. – Назв. с экрана.
185. Мартыанов В. С. Конфликт идентичностей в политическом проекте Модерна: мультикультурализм или ассимиляция / В. С. Мартыанов // Идентичность как предмет политического анализа : сб. ст. по итогам Всероссийской научн.-теор. конф., 21-22 окт. 2010 г. / ИММО РАН. – М. : ИММО РАН, 2011. – С. 36–42.
186. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу ; [пер. с англ. А. М. Патлыбаева]. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.
187. Мацневский Ю. Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004 – 2010 гг. / Ю. Мацневский // Полис. – 2010. – № 5. – С. 25–36.
188. Медіаграмотність [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring>. - Назва з титул. екрана.
189. Мелешкина Е. Политический процесс 2005 [Электронный ресурс] / Е. Мелешкина. – Режим доступа: http://sbiblio.com/biblio/archive/meleshkina_polit/default.aspx. - Назв. с экрана.
190. Мелешкина Е. Ю. «Воронка причинности» в электоральных исследованиях / Е. Ю. Мелешкина // Политические исследования. – 2002. – № 5. – С. 47–53.

191. Мельничук І. А. Деякі аспекти проблеми толерантності в сучасних українських ЗМІ [Електронний ресурс] / І. А. Мельничук. – Режим доступу : <http://eprints.zu.edu.ua>. – Назва з екрану.
192. Мид Дж. Аз и Я / Дж. Мид // Американская социологическая мысль: Тексты ; [под ред. В. И. Добренкова]. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 496 с.
193. Миненков Г. Идентичность в политическом измерении / Г. Миненков [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://nmnby.eu/news/analytics/414.html>. – Назв. с екрана.
194. Миненков Г. Концепт идентичности: перспективы определения (часть I) [Электронный ресурс] / Г. Миненков – Режим доступа : <http://belintellectuals.eu/publications/174/>. – Назв. с екрана.
195. Миненков Г. Я. Политика идентичности: взгляд современной социальной теории [Электронный ресурс] / Г. Я. Миненков. – Режим доступа : <http://rudocs.exdat.com/docs/index-258930.html>. – Назв. с екрана.
196. Мисюров Д. А. Политика и символы / Д. А. Мисюров. – М. : РИП-Холдинг, 1999. – 124 с. – (Академия рекламы).
197. Мисюров Д. А. Символы о символах: начала культурно-символической политики / Д. А. Мисюров. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 232 с.
198. Михальченко М. Українська національна ідея: підказ для політичних лідерів / М. Михальченко // Політичний менеджмент. – 2007. – Спецвипуск. – С. 12–20.
199. Морозов В. Е. Понятие государственной идентичности в современном теоретическом дискурсе / В. Е. Морозов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.perspektivy.info/misl/koncept_2007-8-11-57-32.html. – Назв. с екрана.
200. Московичи С. От коллективных представлений к социальным / С. Московичи // Вопросы социологии. – 1992. – № 2. – С. 94.
201. Муфт Ш. Пространства публичной полемики, демократическая политика и динамика настроений [Электронный ресурс] / Ш. Муфт. – Режим доступа : <http://politzone.in.ua/index.php?id=220>. – Назв. с екрана.
202. Муфф Ш. К агонистической модели демократии / Ш. Муфф // Логос. – 2004. – № 2 (42). – С. 180-197.
203. Мушинка М. Політичне русинство на сучасному етапі / М. Мушинка // Персонал. – 2010. – № 1. – С. 101–109.
204. Мюллер Дж. Мы и они. Устойчивость этнического национализма / Дж. Мюллер // Россия в глобальной политике. – М., 2008. – Т.6. – № 3.
205. На перепутье или Интеграционные ребусы. Социологическое исследование 11.04.2013 г. [Электронный ресурс] : сайт

- соціологічної групи «Рейтинг». – Режим доступу : <http://www.info@ratinggroup.com.ua>. – Назв. с екрана.
206. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. — К. : ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — 405 с.
207. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. – 272 с.
208. Назаренко В. И. Зарубежный опыт функционирования земельного рынка. Международный оценочный консорциум [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.valnet.ru/m7-114.phtml>. – Назв. с екрана.
209. Народный топ. Страна, где хотелось бы родиться. Социологическое исследование от 03.04.2013 р. [Электронный ресурс] : сайт социологической группы «Рейтинг». – Режим доступа : <http://www.info@ratinggroup.com.ua>. – Назв. с екрана.
210. Национализм как политическая идеология : учеб. пособие / В. С. Малахов. – М. : КДУ, 2005. – 320 с.
211. Національна доповідь про людський розвиток 2011. Україна: на шляху до соціального залучення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.undp.org.ua/files/ua_95644NHDR_2011_Ukr.pdf. – Назва з екрану.
212. Небоженко В. Миф о политическом «герое» в Украине не работает [Электронный ресурс] / В. Небоженко // Социальные мифологемы массового сознания и политическое мифотворчество. – Режим доступа: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page81-1322.html>. – Назв. с екрана.
213. Неліпа Д. В. Системний аналіз як метод дослідження соціально-політичних явищ та процесів: проблеми та перспективи [Електронний ресурс] / Неліпа Д. В. – Режим доступу до ст. : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/vknu/FP/2010_97/p_051_054.pdf.
214. Неліпа Д. Системний аналіз в політології: теорія, методологія, практика / Д. Неліпа. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 312 с.
215. Несколько тезисов о ценностных ориентирах украинцев. Социологическое исследование от 05.06.2013. [Электронный ресурс] : сайт социологической группы «Рейтинг». – Режим доступа : <http://www.info@ratinggroup.com.ua>. – Назв. с екрана.
216. Никифоренко Н. Роль ЗМІ у політичній комунікації під час президентської кампанії 2009 року в Україні / Н. Никифоренко // Грані. - №4 (72). – 2010. – С. 106 – 111.
217. Нічога М. Діагноз: криза ідентичності [Електронний ресурс] / М. Нічога. – Сайт Інтернет-видання «Українська правда». – Режим

- доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/06/25/5166756/>. – Назва з екрану.
218. Нічога М. Зіткнення цивілізацій посеред України [Електронний ресурс] / М. Нічога. – Сайт Інтернет-видання «Українська правда». – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/06/11/5126765/>. – Назва з екрану.
219. Новакова О. В. Зворотня хвиля демократизації на пострадянському просторі: причини та сутнісні ознаки / О. В. Новакова // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – 2011. – Вип. 23. – С. 36-43.
220. Новакова О. В. Політичний процес: сутність, зміст та сучасні тенденції розвитку: навчальний посібник / О. В. Новакова. – Луганськ, 2010. – 241 с.
221. Нойманн И. Использование «Другого»: образы Востока в формировании европейских идентичностей / И. Нойманн. – М. : Новое издательство, 2004. – 336 с.
222. Ноэль-Нойман Э. Открытие спирали молчания / Э. Ноэль-Нойман ; [пер. с нем. / общ. ред. и предисл. Мансурова Н. С.]. – М. : Прогресс-Академия, Весь Мир, 1996. – 427 с.
223. Общественное сознание и внешняя политика США / [отв. ред. Ю. А. Замошкин]. – М. : Наука, 1987. – 367 с.
224. Овсянникова Н. А. Влияние телевидения на формирование идентичности личности в современных условиях российского общества : автореф. дисс. ... канд. соц. наук : спец. 22.00.06 «Социология культуры, духовной жизни» / Н. А. Овсянникова. – Курск, 2007.
225. Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды / Г. Олпорт ; [пер. с англ. Л. В. Трубицкой и Д. А. Леонтьева / под общ. ред. Д. А. Леонтьева]. – М. : Смысл, 2002. – 462 с.
226. Ольшанский Д. В. Основы политической психологии / Д. В. Ольшанский. – Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – 496 с.
227. Ольшанский Д. В. Политико-психологический словарь / Д. В. Ольшанский – М. : Академический Проект, 2002. – 576 с.
228. Остервайль М. Культурно-политический подход к переосмыслению политического / М. Остервайль // Международный журнал социальных наук. – 2006. – № 52. – С. 29–43.
229. Отношение к национальной идее в Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rb.com.ua/rus/projects/omnibus/7621/>. – Назв. с екрана.
230. Павлова О. Н. Идентичность: история формирования взглядов и ее структурные особенности [Электронный ресурс] / О. Н. Павлова. – Режим доступа : <http://pavolga.narod.ru/identity.html>. – Назв. с екрана.

231. Павлюк Л. Символ та ідентифікація в політичному дискурсі мас-медіа [Електронний ресурс] / Л. Павлюк. – Режим доступу : journ.lnu.edu.ua/movazmi. – Назва з екрану.
232. Паин Э. К вопросу о «крахе политики мультикультурализма» в Европе [Электронный ресурс] / Эмиль Паин. – Режим доступа : <http://demagogy.ru/pain/blog/2011-03-05/k-voprosu-o-krakhe-politiki-multikulturalizma-v-evrope>. – Назв. с екрана.
233. Палій Г. О. Становлення єдиної національної ідентичності в контексті реалізації національних інтересів України: дис. ... канд. політ. наук : 23.00.05 / Ганна Палій. – К. : – 2005. – 214 с.
234. Панов П. В. Национальная идентичность: варианты социального конструирования мира / П. В. Панов // Идентичность как предмет политического анализа : сборник статей по итогам Всероссийской научно-теоретической конференции, 21–22 окт. 2010 г. / ИМЭМО РАН. – М. : ИМЭМО РАН, 2011. – С. 47 – 51.
235. Пантин В. И. Политическая и цивилизационная самоидентификация современного российского общества в условиях глобализации / В. И. Пантин // Политические исследования. – 2008. - № 3. – Режим доступа : <http://www.politstudies.ru/fulltext/2008/3/3.htm>. – Назв. с екрана.
236. Пантин В. И. Проблемы идентичности и российская модернизация [Электронный ресурс] / В. И. Пантин, И. С. Семененко. – Режим доступа : <http://spkurdyumov.narod.ru/pantin.htm>. – Назв. с екрана.
237. Парламент і парламентські вибори в Україні 2012 р.: політична ситуація, суспільні настрої та очікування // Національна безпека і оборона. – 2012. – № 7-8. – 120 с.
238. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс ; [пер. с англ.]. – М., 2000. – 880 с.
239. Партійна система України: особливості становлення, проблеми функціонування, тенденції еволюції // Національна безпека і оборона. – 2010. – № 5. – 33 с.
240. Пастухов В. Б. Украинская революция и русская контрреволюция / В. Б. Пастухов // Полис. – 2010. – № 5. – С. 7–16.
241. Пашина Н. Концепт політичної ідентичності в українській політичній науці / Н. Пашина // Політичний менеджмент : наук. журнал / Голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2012. – № 4-5. – С. 180-191.
242. Пашина Н. П Роль засобів масової комунікації в процесі політичної ідентифікації соціальних суб'єктів / Н. П. Пашина // Політологічні записки: Збірник наукових праць. – Вип. 2. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. – С.
243. Пашина Н. П. Аналіз концепту політичної ідентичності в українській науці / Н. П. Пашина // Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку : збірник наукових

- праць / Ред. колегія : Г. П. Щедрова – голова, О. В. Новакова, Ф. В. Барановський та ін. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. – С. 125–128.
244. Пашина Н. П. Вплив етнічного фактора на формування політичної ідентичності соціальних суб'єктів / Н. П. Пашина // Політологічні записки: Збірник наукових праць. – Вип. 3. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. – С. 201 – 210.
245. Пашина Н. П. Вплив процесів глобалізації на кризу політичної ідентичності в Україні / Н. П. Пашина // Науковий діалог «Схід-Захід» : матер. II всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю. (м. Бахчисарай, 12 жовтня 2013 р.): у 4-х частинах. – Д. : ТОВ «Інновація», 2013. – Ч. 4. – 2013. – С. 245–247.
246. Пашина Н. П. Вплив соціального самопочуття на політичну ідентичність українських громадян / Н. П. Пашина // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. / гол. ред. С. В. Ківалов. – Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2013. – Вип. 49. – С. 436 – 345.
247. Пашина Н. П. Геополітична ідентичність населення України: фактори формування / Н. П. Пашина // Україна як геополітична реальність: політика, економіка, право, духовність : збірник наукових праць за результатами VII Міжнародної науково-практичної конференції, 21 березня 2013 р. / МАУП. – К. : МАУП. – С. 165–169.
248. Пашина Н. П. Демократична трансформація суспільства та роль політичної ідентичності в цьому процесі / Н. П. Пашина // Вісник Маріупольського державного університету. Серія «Історія і політологія». – 2013. – Вип. 4-5. – С. 132-139. (включено в міжнародну наукометричну базу даних «Index Copernicus International» (Польща).
249. Пашина Н. П. Етнововий чинник політичної ідентичності в Донбасі / Н. П. Пашина // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 24 – 34.
250. Пашина Н. П. Засоби масової комунікації як інструмент моделювання політичної ідентичності соціальних суб'єктів / Н. П. Пашина // Гілея (науковий вісник) : [зб. наук. праць / гол. ред. Вашкевич В. М.]. – К., 2011. – Вип. 43 (№1). – С. 500 – 507.
251. Пашина Н. П. Когнітивні карти феномена «ідентичність» // Політологічні записки: Збірник наукових праць. – Вип. №1 (7). – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2013. – С. 67-75.
252. Пашина Н. П. Концепт політичної ідентичності та перетворення в Європі : матер. міжнар. наук. семінару [«Україна – Литва: безпековий вимір нових геополітичних стратегій»], (Одеса, 30 лист. 2012 р.). – Одеса : Фенікс, 2012. – С. 114 – 116.

253. Пашина Н. П. Методологічні аспекти дослідження політичної ідентичності: системно-факторний аналіз / Н. П. Пашина // Вісник наукових праць Севастопольського національного технічного університету. Сер. Політологія. – 2013. – Вип. 147. – С. 230 – 239.
254. Пашина Н. П. Мовно-символічні виміри політичної ідентичності в сучасній Україні / Н. П. Пашина // Політологічні записки: Збірник наукових праць. – Вип. №2 (8). – Луганськ : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2013. – С. 156–169.
255. Пашина Н. П. Особенности политической идентичности студенческой молодежи / Н. П. Пашина // Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку : збірник наукових праць / Ред. колегія : Г. П. Щедрова – голова, О. В. Новакова, Ф. В. Барановський та ін. – Луганськ : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2010. – С. 51-55.
256. Пашина Н. П. Особенности политической культуры студенческой молодежи: опыт социологического исследования / Н. П. Пашина // Політологічний вісник: зб-к наук. праць. – К. : «ІНТАС», 2009. – Вип. 45. – С. 289 – 295.
257. Пашина Н. П. Політико-правовий фактор формування політичної ідентичності й консолідації українського суспільства / Н. П. Пашина // Національна консолідація в контексті європейської інтеграції : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 31 жовтня – 1 листопада 2013 р. / Мін-во освіти і науки України, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» та [ін.]. – Івано-Франківськ, 2013. – С. 131 – 134.
258. Пашина Н. П. Політична ідентифікація як ресурс демократичної трансформації суспільства // Гілея (науковий вісник) : [зб. наук. праць / гол. ред. Вашкевич В. М.]. – К., 2013. – Вип. 70. – С. 761-766.
259. Пашина Н. П. Політична ідентичність особи: соціально-психологічний підхід / Н. П. Пашина // Гілея (науковий вісник) : [зб. наук. праць / гол. ред. Вашкевич В. М.]. – К., 2010. – Вип. 35. – С. 409 – 417.
260. Пашина Н. П. Політичний міф як засіб конструювання політичної ідентичності / Н. П. Пашина // Грані. – 2012. -№ 11 (91). – С. 92 – 97.
261. Пашина Н. П. Проблеми стійкості влади в контексті модернізації політичної системи в Україні / Н. П. Пашина // Політологічні записки: Збірник наукових праць. – Вип. 1. – Луганськ : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2009. – С. 140 – 149.
262. Пашина Н. П. Психологические закономерности устойчивости власти в контексте модернизации политической системы Украины / Н. П. Пашина // Модернізація політичної системи сучасної України:

- стан та перспективи розвитку : збірник наукових праць / Ред. колегія : Г. П. Щедрова – голова, О. В. Новакова, Ф. В. Барановський та ін. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2008. – С. 18 – 24.
263. Пашина Н. П. Региональная политическая идентичность в Украине [Электронный ресурс] / Н. П. Пашина // Проблемы и перспективы регионального развития : сб. матер. междунар. конф., 24 мая 2013 года / Тверской государственный университет. – Тверь : ТГУ, 2013. – Режим доступа : http://rgf.tversu.ru/Conference_2013_Regions. – Назв. с экрана.
264. Пашина Н. П. Регіональна політична ідентичність в Україні: фактори і особливості / Н. П. Пашина // Політологічні записки: Збірник наукових праць. – Вип. 1 (5.) – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. – С. 125 – 135.
265. Пашина Н. П. Розвиток теорії політичної ідентичності в сучасній європейській політичній науці / Н. П. Пашина // Політологічні записки: Збірник наукових праць. – Вип. №2 (6). – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. – С. 138-149.
266. Пашина Н. П. Роль засобів масової комунікації в процесі політичної ідентифікації соціальних суб'єктів / Н. П. Пашина // Політологічні записки: Збірник наукових праць. – Вип. 2. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. – С. 156 – 175.
267. Пашина Н. П. Роль символів у формуванні політичної ідентичності// Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку: збірник наукових праць / Ред. колегія : Г. П. Щедрова – голова, О. В. Новакова, Ф. В. Барановський та ін. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2013. – С. 168-176.
268. Пашина Н. П. Социологическое исследование политической культуры студенческой молодежи, её политических ориентаций и установок // Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку : збірник наукових праць / Ред. колегія : Г. П. Щедрова – голова, О. В. Новакова, Ф. В. Барановський та ін. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. – С. 37 – 43.
269. Пашина Н. П. Теоретико-методологічні проблеми дослідження політичної ідентифікації особи: соціологічний концепт / Н. П. Пашина // Грані. – 2010. – №3 (71). – С. 151–155.
270. Пашина Н. П. Формування політичної ідентичності в процесі соціалізації особистості у сфері політики / Н. П. Пашина // Політологічні записки: Збірник наукових праць. – Вип. 4. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. – С. 133–145.
271. Пашина Н. П. Функціональний аналіз політичної ідентичності у сучасному суспільстві / Н. П. Пашина // Філософія та політологія в контексті сучасної культури: науковий журнал ДНУ ім. О. Гончара. – 2013. – Вип. 6 (2) – С. 84–89.

272. Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації / Н. Пелагеша. – К. : НІСД, 2008. – 288 с.
273. Перегудов С. П. Консолидация государства, идентичность и представительное правление / С. П. Перегудов // Идентичность как предмет политического анализа : сборник статей по итогам Всероссийской научно-теоретической конференции, 21–22 окт. 2010 г. / ИМЭМО РАН. – М. : ИМЭМО РАН, 2011. – С. 78-86.
274. Передостанній залік: робота фракцій Верховної Ради України (листопад 2007р. – грудень 2011р.). Як працює твій депутат [Електронний ресурс] // Інформаційно-аналітичний журнал. – 2012. – № 1 – С. 2-28. – Режим доступу : <http://www.deputat.org.ua/files/1330351701.pdf>. - Назва з екрану.
275. Петренко В. Ф. Введение в экспериментальную психосемантику: исследование форм репрезентации в обыденном сознании / В. Ф. Петренко — М. : Изд-во МГУ, 1983. — 175 с.
276. Петренко В. Ф. Семантическое пространство политических партий / В. Ф. Петренко, О. В. Митина // Психологический журнал. – 1991. – № 6. – С. 36 – 49. ; Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство СПб., 2001. – 704 с.
277. Петрушина Т. Сприйняття економічних інститутів громадянами України за умов глобальної кризи / Т. Петрушина // Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 165-176.
278. Плотинский Ю. М. Модели социальных процессов: учебное пособие для высших учебных заведений. – [изд. 2-е, перераб. и доп.]. – М. : Логос, 2001. – 296 с.
279. Показники Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України (ЄДРПОУ) на 1 січня 2012 року [Електронний ресурс]. – Офіційний сайт Державної Служби Статистики України. – Режим доступу : http://ukrstat.org/uk/express/expr2012/01_12/13. – Назва з екрану.
280. Политическая идентичность и политика идентичности: очерки / [под ред. О. И. Зазнаева]. – Казанский (Приволжский) федеральный университет. – Казань : Отечество, 2011. – 230 с.
281. Политическая имиджология: [кол. монография] / [под общ. научн. ред. Л. Г. Лаптева, Е. А. Петровой]. – М. : РИЦ АИМ, 2006. – 276 с.
282. Политическая наука: новое направление ; [пер. с англ. М М. Гурвица]. – М. : Вече, 1999. – 816 с.
283. Політика ідентичності в Україні: концептуальні підходи, основні завдання та механізми реалізації / М. Розумний, В. Андрусів, В. Бакальчук [та ін.] // Україна: політичні стратегії модернізації :

- зб. науково-аналітичних доп. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), О. А. Корнієвського, В. М. Яблонського, С. О. Янішевського. – К. : НІСД, 2011. – 328 с.
284. Політична джинса у період виборів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://imi.org.ua/content/politichna-“dzhinsa”-u-period-vivoriv>. – Назва з екрану.
285. Політична наука: Методи дослідження : підручник / [О. А. Габрієлян та ін.]; за ред. О. А. Габрієлян. – К. : ВЦ Академія, 2012. – 320 с.
286. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд.: В. Горбатенко; [за ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна, В. Горбатенка]. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
287. Попова О. В. Политическая идентификация в посткоммунистических странах в 1990-е годы: пример России и Польши / О. В. Попова // Компаративистика – III: Альманах сравнительных социогуманитарных исследований. – СПб. : Социологическое общество им. М. М. Ковалевского, 2003. – С. 248 – 264.
288. Попова О. В. Политическая идентификация в условиях стабильности и трансформации общества : дисс. ... доктора политических наук : 23.00.02 / Ольга Валентиновна Попова. – Санкт-Петербург, 2002. – 401 с.
289. Попова О. В. Политическая идентификация в условиях трансформации общества / Попова О. В. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2002. – 258 с.
290. Попова О. В. Политическая идентичность в кризисном обществе / О. В. Попова // Вестник Санкт-Петербургского университета. – Сер. 6. – 1998. – Вып. 2 (13). – С. 37 – 52.
291. Попова О. В. Развитие теории политической идентичности в зарубежной и отечественной науке / О. В. Попова // Идентичность как предмет политического анализа : сб. ст. по итогам Всероссийской научн.-теор. конф., 21-22 окт. 2010 г. / ИММО РАН. – М. : ИММО РАН, 2011. – С. 13 – 29.
292. Попова О. Политическая идентификация в условиях трансформации общества / О. Попова. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2002. – 258 с.
293. Попович М. В. Рациональність і виміри людського буття / М. В. Попович. – К. : Сфера, 1997. – 290 с.
294. Поппер К. Открытое общество и его враги / К. Поппер ; [пер. с англ. / под ред. В. Н. Садовского]. — М. : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – Т. 1. Чары Платона. – 1992. – 448 с.
295. Поцелуев С. П. Символическая политика: констелляция понятий для подхода к проблеме / С. П. Поцелуев // ПОЛИС. – 1999. – № 5. – 62-75.

296. Поцелуев С. П. Символические средства политической идентичности. К анализу постсоветских случаев [Электронный ресурс] / С. П. Поцелуев. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/data/891/691/1219/005.POTSELUEV>. – Назв. с экрана.
297. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук, 2001. – 656 с.
298. Працювати на Євро-2012 безоплатно хоче рекордна кількість людей [Електронний ресурс]. – Сайт інформаційного агентства УНІАН. – Режим доступу : <http://www.unian.net/ukr/news/news-462928.html>. – Назва з екрану.
299. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс] // Доповідь Національного інституту стратегічних досліджень. – К. : НІСД, 2012. – Режим доступу : [uniter.org.ua\data/block/niss_stan_poz_gp...2012.pdf](http://uniter.org.ua/data/block/niss_stan_poz_gp...2012.pdf). – Назва з екрану.
300. Проблеми конституційного транзиту в Україні / С. О. Янішевський, О. А. Фісун [та ін.] ; за ред. В. М. Яблонського, С. О. Янішевського. – К. : НІСД, 2011. – 52 с.
301. Програма «Молодь в дії» (2007–2013 роки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://www.delukr.ec.europa.eu/page43559.html>. – Назва з екрану.
302. Програма Комуністичної партії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kpu.ua/programmaku>. – Назва з екрану.
303. Програма партії «Український демократичний альянс за реформи» (УДАР В.Кличка) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://klichko.org/ua/about/program>. – Назва з екрану.
304. Програма партії ВО «Батьківщина» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://batkivshchyna.te.ua/?page=prog>. – Назва з екрану.
305. Програма партії ВО «Свобода» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/prohrama. – Назва з екрану.
306. Програма Партії регіонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.partyofregions.org.ua/ru/about/program>. – Назва з екрану.
307. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский ; [пер. с англ. / под ред. проф. В. А. Бажанова]. – М. : РОССПЭН, 1999. – 320 с.
308. Пшеворский А. Переходы к демократии [Электронный ресурс] / А. Пшеворский // Хрестоматия. Политология. – Раздел VI. Политические процессы. – Глава 15. Политическое развитие и модернизация. – Режим доступа к кн. : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Hrestom/index.php. – Назв. с екрана.

309. Рада нарисует новый герб Украины [Электронный ресурс]. Официальный сайт электронного издательства «Взгляд». – Режим доступа : http://vz.ua/novosti/politika/rada_narisuet_novyi_gerb_ukrainy. – Назв. с экрана.
310. Разуваева О. О. Моделі впливу засобів масової інформації на масову політичну свідомість [Електронний ресурс] / О. О. Разуваева // Наукові записки Інституту журналістики. – Том 18. – 2005. – Режим доступу : <http://journlib.univ.kiev.ua> – Назва з екрану.
311. Ракитов А. И. Прологомены к идее технологии / А. И. Ракитов // Вопросы философии. – 2011. – № 1. – С. 3–14.
312. Расистское государство. Украину обвиняют в национальной нетерпимости // Киевский телеграф. – 2009. – 11–17 декабря.
313. Растоу Д. А. Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі / Д. А. Растоу // Демократія : [антологія / упоряд.: О. Проценко]. – К. : Смолоскіп, 2005. – С. 583 – 604.
314. Резнік В. Динаміка соціально-економічних ідеологічних уподобань громадян України / В. Резнік // Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 146-155.
315. Рейтинг угроз. Динамика. Социологическое исследование [Электронный ресурс] : сайт социологической группы «Рейтинг». – Режим доступа : <http://www.info@ratinggroup.com.ua>. – Назва з екрану.
316. Ренан Е. Що таке нація? / Е. Ренан // Націоналізм : антологія. – [2-ге вид]. – К. : Смолоскіп, 2006. –875 с.
317. Рівень довіри до українських політиків // Україна і українці. Прес-реліз від 21 лютого 2011 року [Електронний ресурс] // Україна і українці : Сайт Центру соціальних та маркетингових досліджень Социс. – Режим доступу : <http://www.socis.kiev.ua/ua/realizovani-proekty.html>. – Назва з екрану.
318. Рівень довіри населення України до політиків та чиновників та основних суспільних та державних інститутів. Прес-реліз від 19 серпня 2011 року [Електронний ресурс] : Сайт Центру соціальних та маркетингових досліджень Социс. – Режим доступу : <http://www.socis.kiev.ua/ua/news.html>. – Назва з екрану.
319. Рівень доходів населення. Аналітичне дослідження від 27 березня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Сайт компанії Research & Branding Group. – Режим доступу : <http://rb.com.ua/rus/marketing/tendency/8378/>. – Назва з екрану.
320. Родькин П. Оранжевая визуальная революция. Фирменные стили против символических систем. Эскалация дизайна и эскалация власти / П. Родькин. – М. : «Луч», 2005. – 40 с.

321. Розов Н. С. Историческая макросоциология: методология и методы : учеб. пособие / Н. С. Розов. – Новосибирск : Новосибирск. гос. ун-т., 2009.
322. Розумний М. М. Ідея і нація в інформаційну епоху / М. М. Розумний. – Харків : Майдан, 2006. – С. 187–235.
323. Розумний М. М. Концептуальні засади політики ідентичності в Україні / М. М. Розумний // Стратегічні пріоритети. – 2011. – № 2. – С. 21–26.
324. Розумний М. М. Національно-державні ідеології на пострадянському просторі (досвід Росії та Білорусі) / М. М. Розумний // Політичний менеджмент. – 2009. – № 4. – С. 99–106.
325. Розумний М. М. Формування національної ідентичності як пріоритет політики безпеки / М. М. Розумний // Політичний менеджмент. – 2010. – № 3. – С. 116–123.
326. Ролз Дж. Право народів / Дж. Ролз // Вопросы философии. – 2010. – № 9. – С. 79 – 105.
327. Романова Л. Я. Роль засобів масової інформації у вихованні толерантності в молоді [Електронний ресурс] / Романова Л. Я. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua. – Назва з екрана.
328. Россия регионов: трансформация политических режимов / [общ. ред. В. Гельман, С. Рыженков, М. Бри]. – М. : Изд-во «Весь мир», «Berliner Debatte Wissenschaftsverlag», 2000. – 376 с.
329. Роуз Р. Вынужденное принятие «неполной» демократии. Политическое равновесие в России [Электронный ресурс] / Роуз Р., Манро Н., Мишлер У. // Вестник общественного мнения. – 2005. – № 2. – С. 30 – 42. – Режим доступа к журн. : http://ecsocman.hse.ru/data/299/789/1231/05_rouz_30-42.pdf. – Назв. с экрана.
330. Роуз Р. Десятилетие сдвигов, но без особого успеха / Р. Роуз // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2002. – № 4. – С. 27 – 36.
331. Роуз Р. Десять лет новой России / Р. Роуз // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2002. – № 6. – С. 14 – 19.
332. Роуз Р. Модель спроса и предложения институционализации партийной системы: российский случай [Электронный ресурс] / Р. Роуз, У. Мишлер // Вестник общественного мнения. – 2008. – № 6(98). – С. 19 – 29. – Режим доступа к журн. : <http://www.levada.ru/books/vestnik-obshchestvennogo-mneniya-698-za-2008-god>. – Назв. с экрана.
333. Роуз Р. Сравнительный анализ массового восприятия процессов перехода стран Восточной Европы и бывшего СССР к демократическому обществу / Р. Роуз, Кр. Харпфер // Мониторинг

- общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 1996. – № 4. – С. 13-19.
334. Рюмкова О. Г. Политический миф: теоретические основания и современная политическая практика : автореф. дисс. .... канд. полит. наук : спец. 23.00.01 «Теория политики, история и методология политической науки» / О. Г. Рюмкова. – М., 2004. – 23 с.
335. Рябчук М. «Сяк-так, абияк»: двадцять років посткомуністичної трансформації в Україні / М. Рябчук // Україна. Процеси націотворення ; [пер. з нім. та упоряд. А. Каппелер]. – К. : К.І.С., 2011. – С. 381–396.
336. Рябчук М. Я не бачу можливостей інтеграції регіонів / М. Рябчук // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 7 (79). – С. 50 – 51.
337. Савельев А. Политическая мифология / А. Савельев. – М. : Мысль, 2003. – 354 с.
338. Салтовський О. І. Засади формування державницької ідеології доби Київської Русі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : – http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Fpgn/2011_20/71-75.pdf. – Назва з екрану.
339. Самаркина И. В. Политическая картина мира в структуре социальной идентичности / И. В. Самаркина // Идентичность как предмет политического анализа : сборник статей по итогам Всероссийской научно-теоретической конференции, 21–22 окт. 2010 г. / ИМЭМО РАН. – М. : ИМЭМО РАН, 2011. – С. 51 – 57.
340. Самые процветающие страны мира – топ – 10 [Электронный ресурс]. – Режим доступа. – <http://www.forbeslife-photogallery/246769-10-samykh-protsvetayushchikh-stran-mira/photo/1>. – Назв. с экрана.
341. Сапожникова Р. Б. Анализ понятия «идентичность»: теоретические и методологические основания [Электронный ресурс] / Р. Б. Сапожникова // Вестник ТГПУ. – 2005. – Выпуск 1 (45). Серия: Психология. – С. 13 – 17. – Режим доступа к ст. : <http://vestnik.tspu.ru/files/PDF>. – Назв. с экрана.
342. Сафран У. Национальная идентичность во Франции, Германии и США: Современные споры [Электронный ресурс] / У. Сафран // Политическая наука. – 2011. – № 1. – Режим доступа : http://www.inion.ru/index.php?page_id=186&id=163. – Назв. с экрана.
343. Селиванов А. А. Обзор государственной политики формирования отношений толерантности в мультикультурных обществах / А. А. Селиванов // Образ России в контексте формирования культуры толерантности внутри страны и за рубежом : сборник тезисов междунар. научн.-практ. конф. – М. : МГГУ им. М. А. Шолохова, 2009. – 144 с.

344. Семененко И. Интеграция инокультурных сообществ в развитых странах / И. Семененко // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2006. – № 11. – С. 57-71.
345. Семененко И. С. Гражданская идентичность как ресурс инновационного развития [Электронный ресурс] / И. С. Семененко // Тезисы доклада на Ученом совете ИМЭМО РАН 23 апреля 2008 г. – Режим доступа : http://identityworld.ru/load/kategorii/stati/semenenko_is_grazhdanskaja_identichnost_kak_resurs_innovacionnogo_razvitiya/2-1-0-9. – Назв. с экрана.
346. Семененко И. С. Идентичность в предметном поле политической науки / И. С. Семененко // *Идентичность как предмет политического анализа* : сб. ст. по итогам Всероссийской научн.-теор. конф., 21-22 окт. 2010 г. / ИМЭМО РАН. – М. : ИМЭМО РАН, 2011. – С. 8-13.
347. Семененко И. С. Культурные факторы и механизмы формирования российской национально-цивилизационной идентичности на рубеже XXI в. [Электронный ресурс] / И. С. Семененко // *Полис*. – 2004. – № 1. – Режим доступа : <http://www.politstudies.ru/N2004fulltext/2004/1/22.htm>. – Назв. с экрана.
348. Семененко И. С. Национальные практики формирования гражданской идентичности: опыт сравнительного анализа / И. С. Семененко // *Идентичность как предмет политического анализа* : сборник статей по итогам Всероссийской научн.-теоретической конференции, 21–22 окт. 2010 г. / ИМЭМО РАН. – М. : ИМЭМО РАН, 2011. – С. 86 – 101.
349. Середній клас – передумова демократичної перспективи України // *Національна безпека і оборона*. – 2008. – № 7. – 48 с.
350. Сліпець П. П. Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / Петро Сліпець. – К., 2009. – 18 с.
351. Соболева М. К концепции философии языка Юргена Хабермаса [Электронный ресурс] / М. Соболева. – Режим доступа // http://www.ruthenia.ru/logos/number/2002_02/07.htm. – Назв. с экрана.
352. Соболева Н. Интернальність/екстернальність як чинник формування життєвої стратегії особистості // *Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг*. – К. : НАНУ. – С. 319 – 329.
353. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика: исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений / П. А. Сорокин. – СПб. : Питер, 2000.

354. Социальные мифологемы массового сознания и политическое мифотворчество» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page81-1322.html>. – Назв. с экрана.
355. Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 7(79). – 56 с.
356. Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира : [под общ. ред. В. С. Бакирова, Н. И. Сазонова]. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2005. – 592 с.
357. Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор : [учебное пособие] / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Дантон. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 537 с.
358. Ставлення населення України до святкування державних свят та військових парадів. Прес-реліз від 15 липня 2011 [Електронний ресурс] : Сайт Центру соціальних та маркетингових досліджень Социс. – Режим доступу : <http://www.socis.kiev.ua>. – Назва з титул екрану.
359. Старостин А. А. Политическая идентичность граждан постсоветской России: модели и технологии формирования: дисс. ... канд. полит наук : 23.00.02 / Алексей Александрович Старостин. – Ростов-на-Дону, 2010. – 207 с.
360. Степаненко В. Проблеми представництва суспільних інтересів у контексті конституційної реформи / В. Степаненко, Н. Бойко // Українське суспільство 1992 – 2008. Соціологічний моніторинг. – К., 2008. – С. 344 – 347.
361. Степико М. Т. Українська ідентичність в умовах суспільно-політичних трансформацій / М. Т. Степико // Стратегічні пріоритети. – № 4 (25). – 2012. – С. 5 – 12.
362. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія / М. Т. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.
363. Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ: учеб. пособие / Ю. П. Сурмин. — К. : МАУП, 2003. — 368 с.
364. Суханов В. М. Региональная политическая идентичность в постсоветской России: теория и практика : монография / В. М. Суханов. – Уфа : РИЦ БашГУ, 2008. – 254 с.
365. Суханов В. М. Региональная политическая идентичность в России: теоретический анализ состояния и перспективы: автореф. дисс. ... докт. полит. наук : спец. 23.00.01. «Теория политики, история и методология политической науки» / В. М. Суханов. – Саратов, 2009. – 37 с.
366. Суханов В. М. Региональная политическая идентичность в современной России: идеологические, социокультурные и

- исторические основания / В. М. Суханов. – Саратов : Издательский центр «Наука», 2008. – 190 с.
367. Сучасний виборчий PR: навч. посібник / [В. В. Лісничий, В. О. Грищенко, В. М. Іванов та ін.]. – Северодонецьк : Видавничий дім «ЕВРИКА», 2001. – 489 с.
368. Табачковський В. Гуманізм та проблема діалогу культур / В. Табачковський // Філософська думка. Український науково-теоретичний часопис. – 2001. – № 1. – С. 6–25.
369. Тадевосян Э. В. Этнонация: миф или социальная реальность / Э. В. Тадевосян // Социологические исследования. – 1998. – № 6. – С. 61–68.
370. Тарасов И. Идеологическое перепутье Центрально-Восточной Европы [Электронный ресурс] / И. Тарасов. – Сайт «Перспективы». – Режим доступа : <http://www.perspektivy.info/misl/koncept/>. – Назв. с екрана.
371. Тард Г. Общественное мнение и толпа / Г. Тард ; [пер. с франц. / под ред. П. С. Когана]. – М. : Изд-во Т-ва типографии А. И. Мамонтова, Институт психологии РАН, Издательство «КСП+», 1999. – 414 с.
372. Татаренко Т. М. Основні тенденції та особливості трансформації сучасних регіональних еліт / Т. М. Татаренко // Держава і право. — 2009. — Вип. 45. — С. 558–563.
373. Татаренко Т. М. Проблеми політизації етнічного чинника: теоретичні аспекти дослідження / Т. М. Татаренко // Актуальні проблеми політики : збірник наукових праць / Одеська держ. юрид. акад. ; відп. ред.: Л. І. Кормич. – Одеса : Юрид. літ. – Вип. 15. – 2002. – С. 400–407.
374. Телешун С. Публічна політика і управління в перехідних суспільствах нової демократії [Електронний ресурс] / С. Телешун. – Режим доступу до ст. : http://municipal.gov.ua\data/loads/2009_teleshun. – Назва з екрану.
375. Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні / В. Тертичка. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 750 с.
376. Тимофеев И. Н. Политическая идентичность России в постсоветский период: альтернативы и тенденции : дисс. ... канд. полит наук : 23.00.02 / Тимофеев Иван Николаевич. – М., 2006. – 202 с.
377. Тимофеев И. Н. Политическая идентичность России в постсоветский период: альтернативы и тенденции : монография / И. Н. Тимофеев. – М. : МГИМО Университет, 2008. – 176 с.
378. Тимофеев И. Проблемы страновой идентичности в зарубежной политологии [Электронный ресурс] / И. Тимофеев // Международные процессы. Журнал международных отношений и

- міжнародної політики. – Режим доступу : <http://www.intertrends.ru/thirteen/007.htm>. – Назв. с екрана.
379. Тихонович В. Проблема соціальної солідарності в кризовому суспільстві / В. Тихонович // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 2. – С. 54 – 69.
380. Тишков В. А. Постнаціоналістическе понимание націоналізму / В. А. Тишков // Націоналізм в поздне- и посткоммунистической Европе. – Т. 1. – М., 2010. – С. 214–225.
381. Тишков В. А. Реквієм по етносу. Исследования по социально-культурной антропологии / В. А. Тишков. – М. : Наука, 2003. — 544 с.
382. Тищенко Ю. А. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» / Ю. Тищенко, С. Горобчишина ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : [Агентство «Україна»], 2010. – 76 с. – Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/files/books/identity2010.pdf>. – Назва з екрану.
383. Ткачук В. П. Моделювання як метод аналізу політичних процесів : дис... канд. політ. наук : 23.00.01 / Віктор Артурович Ткачук. — Л., 2006. — 207 с.
384. Ткачук В. Моделювання в системі методів аналізу політичних процесів / В. Ткачук // Людина і політика. – 2004. – Вип. 2. – С. 58-62.
385. Токвіль А. Про демократію в Америці: у 2-х т. / А. Токвіль ; [пер. з франц. Г. Філіпчука та М. Москаленка]. – К. : Всесвіт, 1999. – 590 с.
386. Томайчук Л. В. Мифологизация истории как инструмент конструирования национальной идентичности на современной Украине и в Беларуси / Л. В. Томайчук // Общество. Среда. Развитие. – 2012. – № 3.
387. Трессиддер Дж. Словар символів / Дж. Трессиддер ; [пер. С. Палько]. – М. : ФАИР – ПРЕСС, 1999.
388. Троян С. Сучасна Україна: від локальної цивілізації до консолідації суспільства / С. Троян // 20 років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього : матеріали XI науково-практичної конференції. – К. : Національна академія управління, 2011. – 404 с.
389. Трубицин Д. В. Модернізація і негативна мобілізація. Конструкты и сущность / Д. В. Трубицин // Социс. – 2010. – № 5. – С. 3-13.
390. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии / А. Турен. – М. : Научный мир, 1998. – 204 с.
391. Турен А. Два лица ідентичності / А. Турен // Соціологія власті. – 2007. – № 2. – С. 151–159.

392. Тучек М. Сплоченность общества в чешском восприятии / М. Тучек // Восточноевропейские исследования. – 2006. – № 3. – С. 61.
393. Узнадзе Д. Н. Теория установки / Д. Н. Узнадзе. – М. : Центр, 1997. – 362 с.
394. Украина между мифом и реальностью [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ukrrudprom.ua>. – Назв. с экрана.
395. Украинская молодежь ежедневно пользуется Интернетом – исследование от 02.04.2013 [Электронный ресурс]. – Сайт института Горшенина. – Режим доступа : http://institute.gorshenin.ua/news/1004_ukrainskaya_molodezh_ezhednevno.html. – Назв. с экрана.
396. Украинцы самостоятельно анализируют информацию из СМИ. Пресс-релиз от 21.11.2011 [Электронный ресурс]. – Сайт института Горшенина. – Режим доступа : http://institute.gorshenin.ua/news/600_ukraintsi_samostoyatelno.html. – Назв. с экрана.
397. Україна – напередодні завершення земельної реформи? // Національна безпека і оборона. – 2012. – № 1 (130). – 44 с.
398. Україна як соціальна держава: гасло для політичної конкуренції чи шлях до солідаризації суспільства? / [Пищуліна О. М., Жаліло Я. А., Лавриненко С. І., Покришка Д. С.] ; за заг. ред. В. Є. Вороніна. – К. : НІСД, 2009. – 108 с.
399. Україна: політичні стратегії модернізації : зб. науково-аналітичних доп. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), О. А. Корнієвського, В. М. Яблонського, С. О. Янішевського. – К. : НІСД, 2011. – 328 с.
400. Україні – 20: моніторинг соціальних змін. Прес-реліз прес-конференції від 3 серпня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Сайт Інституту соціології НАН України. – Режим доступу : http://www.i-soc.com.ua/institute/presrel_08_2011-1.pdf. – Назва з екрану.
401. Україні – 20: погляд соціолога. Прес-конференція Інституту соціології НАН України та Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва 3 серпня 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dif.org.ua/ua/press/kperk>. – Назва з екрану.
402. Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.
403. Українці вважають, що і влада, і опозиція ігнорують Конституцію [Електронний ресурс]. – Сайт суспільно-політичного журналу Тиждень. ua. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/270504>. – Назва з екрану.
404. Українці головним атрибутом незалежності вважають «мову» [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2012. – 23 серпня.–

- Сайт газети Українська правда. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua>. – Назва з екрану.
405. Урнов М. Ю. Эмоциональная атмосфера общества и её влияние на политические процессы : автореф. дисс. ... д-ра полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / М. Ю. Урнов. – Москва, 2008.
406. Фадеева Л. А. Конструирование европейской идентичности: стратегии и акторы / Л. А. Фадеева // Идентичность как предмет политического анализа : сб. ст. по итогам Всероссийской научн.-теор. конф., 21-22 окт. 2010 г. / ИМЕМО РАН. – М. : ИМЕМО РАН, 2011. – С. 101–107.
407. Федотова В. Г. Глобальный капитализм: три великие трансформации. Социально-философский анализ взаимоотношений экономики и общества / Федотова В. Г., Колпаков В. А., Федотова Н. Н. – М. : Культурная революция, 2008. – 608 с.
408. Федотова Н. Н. Жизненные стили и плюрализация идентичности как проблема политической социологии / Н. Н. Федотова // Идентичность как предмет политического анализа : сб. ст. по итогам Всероссийской научн.-теор. конф., 21-22 окт. 2010 г. / ИМЕМО РАН. – М. : ИМЕМО РАН, 2011. – С. 57 – 62.
409. Фесенко В. Суспільство і незалежність [Електронний ресурс] / В. Фесенко // Українська правда. – 2011. – 7 вересня. – Сайт Інтернет-видання «Українська правда». – Режим доступу до ст. : <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/09/7/6566102>. – Назва з екрану.
410. Фесенко В. Що змінилося за 20 років [Електронний ресурс] / В. Фесенко // Українська правда. – 2011. – 15 вересня. – Режим доступу до ст. : <http://www.pravda.com.ua>. – Назва з екрану.
411. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер ; [пер. с англ.]. – СПб. : Ювента, 1999. – 317 с.
412. Філіппова О. Ідентифікація й ідентичності крізь призму концепту «політики ідентичності» / О. Філіппова // Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія / [за ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської]. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 520 с.
413. Флад К. Политический миф. Теоретическое исследование / К. Флад – М. : СПб, 2004. – 264 с.
414. Формування позитивного міжнародного іміджу української держави в інформаційному просторі. Аналітична доповідь [Електронний ресурс]. – Сайт Національного інституту стратегічних досліджень. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/Monitor/December2009/02.htm>. – Назва з екрану.

415. Фрейд З. Вступ до психоаналізу / З. Фрейд ; [пер. з нім. П. Тарашук]. – К. : Основи, 1998. – 709 с.
416. Фрейд З. По ту сторону принципа насладження; Я и Оно; Неудовлетворенность культурой / З. Фрейд. – СПб. : Алетея, 1999. – 252 с.
417. Фукуяма Ф. Доверие [Электронный ресурс] / Ф. Фукуяма // Новая постиндустриальная волна на Западе : [антология / под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Academia, 1999. – 640 с. – Режим доступа : http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/page_1003.html. – Назв. с экрана.
418. Фукуяма Ф. Конец истории [Электронный ресурс] / Ф. Фукуяма. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/fuku/index.php. – Назв. с экрана.
419. Фукуяма Ф. Примат культуры [Электронный ресурс] / Ф. Фукуяма. – Режим доступа : <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/fukujama.htm>. – Назв. з екрану.
420. Фукуяма Ф. Социальный капитал / Ф. Фукуяма // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / под ред. Л. Харрисона и С. Хантингтона]. — М. : Московская школа политических исследований, 2002. – С. 129 – 149.
421. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2001. – 417 с.
422. Хабермас Ю. Европейское национальное государство: его достижения и пределы. О прошлом и будущем суверенитета и гражданства // Б. Андерсон, О. Брауэр, М. Хрох и др. ; [пер. с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского]. – М. : Праксис, 2002. – 416 с.
423. Ханстантинов В. О. Політичний вимір толерантності: ідеї та проблеми : [монографія] / В. О. Ханстантинов. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2011. – 336 с.
424. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон ; [пер. с англ. А. Башкирова]. — М. : ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. — 635 с.
425. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М. : «Прогресс-Традиция», 2004. – 480 с.
426. Хантингтон С. Третья Волна: демократизация на исходе 20 века / С. Хантингтон. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.
427. Хейс К. Политика идентичности [Электронный ресурс] / К. Хейс. – Режим доступа : http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=197. – Назв. с экрана.
428. Хмелько В. Ставлення громадян України до її вступу до Євросоюзу і НАТО та їхні оцінки своєї обізнаності стосовно цих організацій /

- В. Хмелько // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 2. – С. 71–87.
429. Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну / В. Хмелько // Дзеркало тижня. – 2006. – № 24 (603). – 24-30 червня.
430. Цуладзе А. Политическая мифология [Електронний ресурс] / А. Цуладзе. – Режим доступу : http://psujourn.narod.ru/lib/cul_TV.htm. – Назв. с екрана.
431. Чалий В. Міжнародний імідж України: оцінка експертів [Електронний ресурс] / В. Чалий. – Сайт Центру Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/additional/article_chaly_NSD3_ukr.pdf. – Назва з екрану.
432. Часова динаміка [Електронний ресурс]. – Центр Разумкова. - 2011. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php?cat_id=121. – Назва з екрану.
433. Чепурко Г. Гідна праця: реалії та перспективи / Г. Чепурко, Ю. Привалов // Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 217-230.
434. Черенько Л. М. Оцінка впливу державної соціальної підтримки на нерівність та бідність населення / Л. М. Черенько // Демографія та соціальна економіка. – 2011. – № 2 (16). – С. 123–134.
435. Черныш Н. Основные понятия и положения социокультурного подхода и специфика их применения в социологии / Н. Черныш, О. Ровенчак // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 37 – 54.
436. Черныш Н. Социокультурный подход в социогуманитарных исследованиях: обмен смыслами / Н. Черныш, О. Ровенчак // Социология: теория, методы, маркетинг – 2005. – № 4. – С. 92 – 103.
437. Чи довіряєте Ви громадським організаціям? (динаміка, 2001-2011 рр.). Соціологічне опитування Центру ім. Разумкова [Електронний ресурс]. – Сайт Центру ім. Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=81. – Назва з екрану.
438. Шадже Ю. Идентичность в контексте постнеклассической науки // Идентичность как предмет политического анализа : сб. ст. по итогам Всероссийской научн.-теор. конф., 21-22 окт. 2010 г. / ИММО РАН. – М. : ИММО РАН, 2011. – С. 42 – 47.
439. Шайгородський Ю. Поняття «трансформація» як інструмент аналізу соціальних змін / Ю. Шайгородський // Український науковий журнал «Освіта регіону». – 2010. – № 4. – С. 52-58.

440. Шевченко О. Методологічні та концептуальні основи формування української «національної ідеї» / О. Шевченко, О. Андреева // Теорія та практика формування української національної ідеї / упоряд. і ред. О. К. Шевченко ; [редкол. : О. С. Власик (голова) та ін.]. – К. : ПЦ «Фоліант», 2008. – С. 105–122.
441. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием [Электронный ресурс] / Г. Шиллер. – Режим доступа: <http://www.antiglobalizm.org/free/manip1.html>. – Назв. с экрана.
442. Шимченко Л. А. Ідентифікація особи як чинник формування української політичної нації: дис. ... канд. філософ. наук : 21.03.01 / Шимченко Людмила Анатоліївна. – К., 2006. – 173 с.
443. Шмитт К. Политическая теология / К. Шмитт. – М. : Канон-Пресс-Ц, 2000. – 336 с.
444. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер // Полис. – 1996. – № 5. – С. 16-27.
445. Шміттер Ф. К. Чим є і чим не є демократія / Ф. К. Шміттер, Т. Л. Карл // Демократія : [антологія / упоряд.: О. Проценко]. – К. : Смолоскіп, 2005. – С. 79 – 91.
446. Шродт Ф. Математическое моделирование / Ф. Шродт // Мангейм Дж. Б. Политология: Методы исследования / Дж. Б. Мангейм, Р. К. Рич. – М. : Издательство «Весь Мир», 1997. – 544 с.
447. Штофф В. А. Моделирование и философия / В. А. Штофф. – М. : Знание, 1966.
448. Шульга М. Україну погубит ксенофобія / М. Шульга // «2000». – 2010. – 3 декабрь.
449. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности / Н. А. Шульга. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 1996. – 199 с.
450. Элиас Н. Общество индивидов / Н. Элиас ; [пер. с нем.]. – М. : Праксис, 2001. – 336 с.
451. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон ; [пер. с англ. А. Алексеева]. – СПб. : Ленато, фонд «Университет кн.», 1996. – 596 с.
452. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; [пер. с англ. под ред. А. В. Толстых]. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1996. – 344 с.
453. Юшкевич А. В. Консолидированная демократия: проблема конвенциональности понятия в рамках теорий демократического транзита / А. В. Юшкевич // Без темы. – 2008. – № 1 (7). – С. 82 – 89.
454. Яворська Г. Мусульмани та іслам в українських дискурсивних практиках (до проблеми колективних ідентичностей) [Електронний ресурс] / Г. Яворська. – Режим доступу:

- <http://www.cidct.org.ua/uk/studii/5-6%282004%29/5.html>. – Назва з екрану.
455. Ядов В. А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности / В. А. Ядов // Мир России. – 1995. – № 3-4.
456. Ядов В. А. Социологическое исследование: методология, программа, методы / В. А. Ядов. – Самара, 1995.
457. Якщо люди мають спільні цілі і хочуть їх досягти, як їм потрібно діяти, щоб досягти більшого ефекту?.: Соціологічне опитування Центру ім. Разумкова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=365. – Назв. з екрану.
458. Янішевський С. О. Конституція в незалежній Україні: 20 років розвитку та механізми подальших змін / С. О. Янішевський, І. С. Сало, В. М. Яблонський // Стратегічні пріоритети. – 2011. – № 2 (19). – С. 7 – 16.
459. 2009 NGO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia 13th Edition – June 2010 [Електронний ресурс]. – Сайт Агентства США з міжнародного розвитку. – Режим доступу : http://www.usaid.gov/locations/europe_eurasia/dem_gov/ngoindex. – Назва з екрану.
460. Agnew J. New Rules for National Identity? The Northern League and Political Identity in Contemporary Northern Italy / J. Agnew, C. Brusa // National Identities. – 1999. – Vol. 1., No 2. – P. 117–130.
461. Bauman Z. Identity / Z. Bauman. – Cambridge : Malden, 2004. – P. 12-13.
462. Bauman Z. The Individualized Society / Z. Bauman. – Cambridge, 2001. – P. 149.
463. Berelson B. Content-Analysis / Berelson B. // Handbook of Social Psychology / [ed. by G. Lindzey]. – L., 1959.
464. Brodie J. Citizenship and Solidarity: Reflections on the Canadian Way / J. Brodie // Citizenship Studies. – 2004. – Vol. 6., No 4. – P. 377–393.
465. Burke P. Identities and social structure / P. Burke // Social psychology quarterly. — L., 2004. — Vol. 67. — № 1. — P. 5–15.
466. Butler D. Political change in Britain: The evolution of electoral choice / D. Butler, D. Stokes. – L., 1974.
467. Canadian Multiculturalism Act. – R.S.C., 1985, (4th Supp.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://laws-lois.justice.gc.ca/PDF/C-18.7.pdf>. – Назв. с екрана.
468. Capable Communities: Towards Citizen-Powered Public Services. – L. : IPPR-PwC, 2010.
469. Carter R. T. White Racial Identity Attitudes and Cultural Values / R. T. Carter, J. E. Helms // Black and White Racial Identity: Theory, Research and Practice. – Westport: London, 1990.

470. Castells M. The Power of Identity / M. Castells / The Information Age: Economy, Society and Culture. – Cambridge, MA; Oxford, UK : Blackwell (1997), 2004. – . – Vol. II. – 2004.
471. Cerutti F. A. Political Identity of Europeans? [Электронный ресурс] / F. A. Cerutti. – Режим доступа : <http://the.sagepub.com/cgi/content/abstract/72/1/26>. – Назва з екрану.
472. Connor W. Nation-Building or Nation-Destroying / W. Connor // World Politics. – 1972. – Vol. 24.
473. Crewe I. The electorate: Partisan dealignments ten years on / I. Crewe // West European politics. – 1983. – № 46.
474. Crewe L. Partisan dealignment in Britain 1964-1974 / L. Crewe, B. Sarvlik, J. Alt // British journal of political science. – 1977. – № 7.
475. Culture Matters: How Values Shape Human Progress / [ed. by L. Harrison, S. Huntington]. — New York : Basic Books, 2000.
476. Diamond L. Developing Democracy: Toward Consolidation / L. Diamond. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999. – 362 p.
477. Dorner A. Politischer Mythos und symbolische Politik. Der Hermann-Mythos: zur Entstehung des NationalbewuBtseins der Deutschen. / A. Dorner. - Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag, 1996.
478. Dunn W. Public Policy Analysis: An Introduction / W. Dunn. – Englewood Cliffs, 1994. – P. 90–100, 152–161.
479. Fukuyama F. Identity and Migration [Электронный ресурс] / F. Fukuyama // Prospect Magazine. – 2007. – 25 February. – № 131. – Режим доступа: <http://www.prospectmagazine.co.uk/2007/02/identityandmigration/>. – Назва з екрану.
480. Fukuyama F. The Primacy of Culture / F. Fukuyama // Journal of Democracy. – 1995. – Vol. 6, № 1. – P. 7-14.
481. Gellner E. Nations and Nationalism / E. Gellner. – Ithaca, N.Y. : Cornell University Press, 1983. – 152 p.
482. Giddens A. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age / A. Giddens. – Stanford University Press, 1991. – 256 p.
483. Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life / Erving Goffman. – N.Y., 1959.
484. Gudkov L. RuBlands Systemkrise: Negative Mobilisierung und kollektiver Zynismus / L. Gudkov // Osteuropa. – 2007. – № 1. – S. 3 – 15.
485. Ham van P. The rise of brand state: the postmodern politics of image and reputation [Электронный ресурс] / P. van Ham. – Режим доступа : <http://www.globalpolicy.org/component/content/article/162/27557.html>. – Назва з екрану.

486. Heryanto A. State terrorism and political identity in Indonesia: fatally belonging / A. Heryanto. – London; New York : Routledge, 2006.
487. Hobsbaum E. Mass-producing traditions: Europe, 1870 – 1914 / Eric Hobsbaum // *Invention of Tradition* / [Hobsbaum Eric and Terence Ranger eds]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1983. – P. 263-307.
488. Hobsbaum E. *Inventing Traditions* / E. Hobsbaum // *The Invention of Tradition* / Ed. by E. Hobsbaum and R. Terence. – Cambridge : Cambridge University Press, 2002. – P. 1–14.
489. Huntington S. Who are we? The Challenges to America's National Identity / S. Huntington. – N.Y., L., Toronto, Sydney, 2004.
490. Iyengar Sh. News that Matters: Television and American Opinion / Iyengar Sh., Kinder D.R. – Chicago : University of Chicago Press, 1987. – 187 p.
491. Johns M. European Black Sheep: Explaining Ethnic Conflict in Corsica and the Basque Country / M. Johns // *Conference Papers – International Studies Association Annual Meeting*. – Montreal, 2004. – P. 1–27.
492. Katsh E. Online Dispute Resolution: Resolving Conflicts in Cyberspace / Katsh E., Rifkin J. – San Francisco: Jossey-Bass, 2001. – 226 p.
493. Kymlicka W. Multicultural States and Intercultural Citizenship / W. Kymlicka // *Theory and Research in Education*. Sage Publications. – 2003. – Vol. 1., № 2. – P. 149.
494. Language, meaning and culture: the selected papers of C. E. Osgood / [Ed. by Charles. E. Osgood and Oliver C. S. Tzeng]. – New York : Praeger, 1990 XIII – 402 p.
495. Levine D. Paradigm Lost: Dependence to Democracy / D. Levine // *World Politics* 40. – 1988. – April. – P. 379.
496. Lipset S. M. American Exceptionalism: A Double-edged Sword / S. M. Lipset. – N.Y. : Norton, 1996.
497. Loth W. Identity and Statehood in the process of European Integration / W. Loth // *Journal of European Integration History*. – 2000. – № 6.
498. Marchal A. L'Europe solidaire / A. Marchal. – Vol. 1. – P. : Cujas, 1964. – 361 p.
499. Nations in Transit – Ukraine (2011) [Електронний ресурс]. – Сайт міжнародної неурядової організації Freedom House. – Режим доступу : http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/NIT-2011-Ukraine.pdf. – Назва з екрану.
500. Obama B. Inaugural address of Barack Obama Jan. 20, 2009 [Електронний ресурс] / В.Обама. – Режим доступу: - http://media.washingtonpost.com/wp-srv/politics/documents/Obama_Inaugural_Address_012009.html. _____ – Назва з екрану.

501. Osgood C. E. *The Measurement of Meaning* / C. E. Osgood, G. Suci, P. Tannenbaum. – Illinois : University of Illinois Press, 1957.
502. *Political transformation and national identity change: comparative perspectives* / [Ed. by J. Todd, L. C. Bottos, N. Rougier]. – London; New York : Routledge, 2008.
503. Quade E. *Analysis for Public Decisions* / E. Quade Englewood Cliffs, 1989. – P. 137-152.
504. *Rediscovering the social group: A self categorizing theory* / J. C. Turner, M. A. Hogg, P. J. Oakes and others. – Oxford : Blackwell, 1987.
505. *Research Agenda in EU Studies. Stalking the Elephant* / [Ed. by M. Egan, N. Nugent, W. E. Paterson]. – London, Palgrave Macmillan, 2010. – P. 40 – 44.
506. Robertson D. *Class and the British electorate* / D. Robertson. – Oxford, 1984.
507. Robertson R. *Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity* / R. Robertson // *Global Modernities* / [Ed. by M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson]. – L., 1995. – P. 30.
508. Rose R. *Negative and Positive Party Identification in Post-Communist Countries* / R. Rose, W. Mishler // *Electoral Studies*. – 1998. – Vol. 17, N. 2. – P. 217 – 234.
509. Rose R. *Parties and Elections in New European Democracies* / R. Rose, N. Munro. – Colchester : ECPR Press, 2009.
510. Rose R. *What are the Origins of Political Trust? : Testing Institutional and Cultural Theories in Post-Communist Societies* / R. Rose, W. Mishler // *Comparative Political Studies*. – 2001. – Vol. 34, N. 1. – P. 30-62.
511. Royce A. *Ethnic Identity (Strategies of Diversity)* / A. Royce. – Indiana University Press, 1982. – 247 p.
512. Sartori G. *The Theory of Democracy Revisited. Part 1: The Contemporary Debate* / G. Sartori. – Chatham (NJ): Chatham House Publishers, 1987.
513. Schimmelfennig F. *Integration Theory* / F. Schimmelfennig // *Research Agenda in EU Studies. Stalking the Elephant* / [Ed. by M. Egan, N. Nugent, W. E. Paterson]. – London, Palgrave Macmillan, 2010. – P. 41.
514. Schwarzmantel J. J. *Citizenship and identity: Towards a new republic* / J. J. Schwarzmantel. – London; New York : Routledge, 2003.
515. Stepan A. *Crafting State-Nations: India and other multinational democracies* / Alfred Stepan, Juan J. Linz, and Yogendra Yadav. – N. Y. : John Hopkins University Press, 2011. – 308 p.
516. Strath B. *A European Identity: to the historical limits of a concept* / B. Strath // *European Journal of Social Theory*. – 2003. – № 5. – P. 387 – 401.

517. Sylke N. European Identity and the Future of Europe / N. Sylke // Europe in Motion. Social Dynamics and Political Institutions in Enlarging Europe / [Bach M., Lahusen C., Vobruba G. (eds.)]. – Berlin : Edition sigma, 2006. – P. 157.
518. Tajfel H. Social identity and intergroup relations / H. Tajfel. – Cambridge - Paris, 1982.
519. Tajfel H. Social stereotypes and social groups / H. Tajfel // Intergroup behavior / [Ed. by J. C. Turner, H. Giles]. – Oxford, 1984.
520. The American Voter / [Campbell A., Converse P., Miller W., Stokes D.]. – New York, 1960.
521. The Fate of Ethnic Democracy in Post-Communist Europe / [Sammy Shmooha and Priit Jarve (eds.)]. – Budapest, 2005.
522. Tourain A. LE RETOUR DE L'ACTEUR. Essai de sociologie / A. Tourain. – M. : Le Monde scientifique, 1998. – 204 p.

Наукове видання

Н. П. Пашина

**ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В
УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

Монографія

В авторській редакції

Підписано до друку 18.12.2013 р.

Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.

Друк лазерний. Умов. друк. арк. 24,18. Обл.-вид. арк. 25,09.

Наклад 300 прим. Вид. №1125. Зам. №1214.

Ціна договірна

Видавництво «НОУЛДЖ»

Свідоцтво про реєстрацію серія ДК №2884 від 26.06.2007

91051, м. Луганськ, кв. Якіра, 3/316,

тел. (050) 475-35-13, e-mail: nickvnu@gmail.com